# วุตโตทยมัญชรี

เสาสิงห์

## พระคันธสาราภิวงศ์ รจนา

# วุตโตทยมัญชรี

## พระคันธสาราภิวงศ์ รจนา

เสาสิงห์

**คณะศิษยานุศิษย์จัดพิมพ์น้อมถวายบูชาคุณ**

**ในโอกาสมงคลอายุ ๘๑ ปี**

**พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต**

**วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง**

**๘ มกราคม ๒๕๔๔**

# วุตโตทยมัญชรี

พระคันธสาราภิวงศ์

เรียบเรียง

พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙.MA., Ph.D.)

พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร (ป.ธ.๙)

ตรวจชำระ

เวทย์ บรรณกรกุล

คอมพิวเตอร์

จำนวนพิมพ์ : ๒,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๑๐ พฤภาคม ๒๕๔๕

**ISBN** : 974-497-361-7



พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร บางกอกน้อย กรุงเทพฯ

โทร. ๐-๒๔๑๒-๒๙๗๕

เสาสิงห์

**วุตโตทยมัญชรี**

รจนา

พระคันธสาราภวงศ์

# สารบัญ



## ปริจเฉทที่ ๑

สัญญาปริภาสานิเทศ (แสดงชื่อและกฎทั่วไป)

## ปริจเฉทที่ ๒

มัตตาวุตตินิเทศ (แสดงมาตราพฤติ)

### Õ√‘¬“™“µ‘



### คีติชาติ ๔



### เวตาลียชาติ ๙

## มัตตาสมกชาติ ๗



## ปริจเฉทที่ ๓

สมวุตตินิเทศ (แสดงสมคาถา)

คายัตติฉันท์ ๖ พยางค์



อุณหิกาฉันท์ ๗ พยางค์



อนุฏฐุภาฉันท์ ๘ พยางค์

## ปริจเฉทที่ ๔

อัทธสมวุตตินิเทศ (แสดงอัทธสมคาถา)



## ปริจเฉทที่ ๕

วิสมวุตตินิเทศ (แสดงวิสมคาถา)

## ปริจเฉทที่ ๖

ฉัปปัจจยวิภาค (จำแนกนัย ๖ อย่าง)



## คำลงท้าย

[1]

# วุตฺโตทยปฺปกรณํ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

## ๑. สญฺญาปริภาสานิทฺเทส–ปฐมปริจฺเฉท

๑. นมตฺถุ ชนสนฺตาน- ตมสนฺตานเภทิโน
ธมฺมุชฺชลนฺตรุจิโน มุนินฺโททาตโรจิโน.

๒. ปิงฺคลาจริยาทีหิ ฉนฺทํ ยมุทิตํ ปุรา
สุทฺธมาคธิกานํ ตํ น สาเธติ ยถิจฺฉิตํ.

๓. ตโต มาคธภาสาย มตฺตาวณฺณวิเภทนํ
ลกฺขยลกฺขณสํยุตฺตํ ปสนฺนตฺถปทกฺกมํ

๔. อิทํ วุตฺโตทยํ นาม โลกิยจฺฉนฺทนิสฺสิตํ
อารภิสฺสมหํ ทานิ เตสํ สุขวิพุทฺธิยา.

๕. สพฺพคฺลา มฺนาทิคลหู ภฺยา มชฺฌนฺตครู ชสา
มชฺฌนฺตลา รเตเตฺจ คณา โค ครุ โล ลหุ.[๑]

๖. ภชสา สพฺพคลหู ปญฺจิเม สณฺจิตา คณา
อริยาทิมฺหิ วิญฺเญยฺยา คโณ อิธ จตุกฺกโล.[๒]

๗. สํโยคาทิ จ ทีโฆ จ นิคฺคหีตปโร จ โย
ครุ วงฺโก ปาทนฺโต วา รสฺโสสญฺโญ มตฺติโก ลุชุ.[๓]

๘. ปเร ปาทาทิสํโยเค โย ปุพฺโพ ครุกฺกฺขโร
ลหุ ส กฺวจิ วิญฺเญยฺโย ตทุทาหรณํ ยถา.[๔]

---

[๑] วร. ๑/๗, ปฉ. ๑-๑-๙

[๒] วร. ๑/๘, ปฉ. ๔/๑๒-๓

[๓] วร. ๑/๙

[๔] วร. ๑/๑๐

๙. ทสฺสนรสานุภวเน นิพทฺธเคธา ชินสฺสยํ ชนตา
วิมฺหยชนนี สญฺญต- กฺริยา นุ กํ นานุรญฺชยติ.

๑๐. วิญฺเญยฺยา โลกโต สญฺญา สมุทฺโทสุรสาทินํ
ปาโท เญยฺโย จตุตฺถํโส ปทจฺเฉโท ยตี ภเว.[๑]

๑๑. สมมทฺธสมํ วุตฺตํ วิสมํ จาปรํ ติธา
สมา ลกฺขณโต ปาทา จตฺตาโร ยสฺส ตํ สมํ.[๒]

๑๒. ยสฺสนฺติเมน ทุติโย ตติเยนาทิโม สโม
ตทฺธสมมญฺญํ ตุ ภินฺนลกฺขณปาทิกํ.[๓]

๑๓. ปาทเมกกฺขรารพฺภ ยาว ฉพฺพีสตกฺขรา
ภเว ปาเทหิ ตํ ฉนฺทํ นานานาโมทิตํ ตโต.

๑๔. ทณฺฑกา จณฺฑวุฏฺฐฺยาที ปาเทหิ ฉหิ ตีหิ ตุ
คาถาติ จ ปรตฺเถวํ ฉนฺโทสญฺญา ปกาสิตา.[๔]

๑๕. อนฺนุตฺโรทิตํ จญฺญ- เมตํ สามญฺญนามโต
คาถาอิจฺเจว นิทฺทิฏฺฐํ มุนินฺทวจเน ปน.

๑๖. วิเสสนามโต กิญฺจิ คเหตฺวา สพฺพโถจิตํ
ทสฺสยิสฺสามหํ เตตฺถ นามานาวิ ภวิสฺสเร.

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ สญฺญาปริภาสานิทฺเทโส นาม
ปฐโม ปริจฺเฉโท.

* * * * * * * * * * * *

---

[๑] วร. ๑/๑๒, ปฉ. ๒/๑๕, ๔/๑๐, ๖/๑

[๒] วร. ๑/๑๓, ปฉ. ๕/๒-๓ [๓] วร. ๑/๑๕, ปฉ. ๕/๓-๔ [๔] วร. ๑/๑๘

## ๒. มตฺตาวุตฺตินิทฺเทส–ทุติยปริจฺเฉท

๑๗. ฉฏฺโฐขิลลหุ โช วา คยุตาญฺเญ ฉคฺคณา น โช วิสเม
อริยายนฺตทฺเธ โล ฉฏฺโฐนฺเต โค คณา ฉญฺเญ.[๑]

๑๘. ปรมทฺเธ ฉฏฺโฐ เจ สพฺพลเหตฺถาทิลหุนิ ภวติ ยติ
ตปฺปรโกนฺเตปิ ส เจ จริเมปิ ภวติ จตุตฺโถนฺเต.[๒]

๑๙. อริยาสามญฺญํ เจ ปุพฺโพทิตลกฺขณํ ภเว ยสฺสา.

๒๐. อาทิมมถ ปาทยุคํ ยสฺสา ตฺยํเสหิ สา ปถฺยา.[๓]

๒๑. ยตฺถ คณตฺตยมุลฺลงฺฆิ- โยภยตฺถาทิโม ภเว วิปุลา.[๔]

๒๒. ครุมชฺฌโค ชกาโร จตุตฺถโก ทุติยโก จปลา.[๕]

๒๓. จปลาคตาขิลํ เจ ทลาทิมํ ลกฺขณํ ภชติ ยสฺสา
ปถฺยาลกฺขณมญฺญํ มุขจปลา นาม สา ภวติ.[๖]

๒๔. ปถฺยาย ลกฺขณํ เจ ปรมทฺเธ ลกฺขณํ ตุ จปลาย
ทุติเย ทเลถ ยสฺสา ปกิตฺติตา สา ชฆนจปลา.[๗]

อริยาชาติโย.

๒๕. สพฺพํ ปรมทเล ยทิ ลกฺขณมริยาย วุตฺตมุภเยสุ
ยสฺสา ทเลสุ ยุตฺตํ วุตฺตา สา คีติ วุตฺตยติลลิตา.[๘]

---

[๑] วร. ๒/๑, ปณ. ๔/๑๕-๗
[๒] วร. ๒/๒, ปณ. ๔/๑๘-๒๐
[๓] วร. ๒/๓, ปณ. ๔/๒๒
[๔] วร. ๒/๔, ปณ. ๔/๒๓
[๕] วร. ๒/๕, ปณ. ๔/๒๔
[๖] วร. ๒/๖, ปณ. ๔/๒๕
[๗] วร. ๒/๗, ปณ. ๔/๒๖
[๘] วร. ๒/๘, ปณ. ๔/๒๘

๒๖. อริยายํ ทุติยทฺเธ คทิตาขิลลกฺขณํ ยํ ตํ
ภวติ ทเลสุภเยสฺปิ ยทิ ยสฺสา สายมุปคีติ.[๑]

๒๗. อริยายทฺธทฺวิตยํ ปุพฺโพทิตลกฺขโณเปตํ
วิปริยเยนาภิหิตํ ยสฺสา สมฺภวติ เจห โสคฺคีติ.[๒]

๒๘. อริยาปุพฺพทฺธํ ยทิ ครุเนเกนาธิเกน นิธเน ยุตฺตํ
ยทิ ปุพฺพทฺธสมานํ ทลมิตรํ โจทิตายมริยาคีติ.[๓]

คีติชาติโย.

๒๙. วิสเม ฉ สิยุํ กลา มุเข
สเม ตฺวฏฺฐ รลคา ตโตปริ.
เวตาลียํ ตมุจฺจเต
ลหุฉกฺกํ น นิรนฺตรํ สเม.[๔]

๓๐. เวตาลีโยปมํ มุเข ตํ
โอปจฺฉนฺทสกํ รยา ยทนฺเต.[๕]

๓๑. อาปาฏลิกา กถิตายํ
ภคคานฺเต ยทิ ปุพฺพมิวญฺญํ.[๖]

๓๒. ยทาทิโต ทกฺขิณนฺติกา
จิเตตฺถ ปาเทสฺวาขิเลสุ โช.[๗]

๓๓. อุทิจฺจวุตฺตีติ วุจฺจเต โช จาโท วิสเมสุ สณฺจิโต.[๘]

---

[๑] วร. ๒/๙, ปฉ. ๔/๒๙
[๒] วร. ๒/๑๐, ปฉ. ๔/๓๐
[๓] วร. ๒/๑๑, ปฉ. ๔/๓๑
[๔] วร. ๒/๑๒, ปฉ. ๔/๓๒
[๕] วร. ๒/๑๓, ปฉ. ๔/๓๓
[๖] วร. ๒/๑๔, ปฉ. ๔/๓๔
[๗] วร. ๒/๑๕
[๘] วร. ๒/๑๖, ปฉ. ๔/๓๖

๓๔. ปุพฺพตฺถ สเมสุ เจ คชา ปจฺจวุตฺติรุทิตาติ สณฺจิตา.[๑]

๓๕. สมาสมาตฺราทินํ สมา สํยุตา ภวติ ตํ ปวตฺตกํ.[๒]

๓๖. อสฺส สา สมกตาปรนฺติกา.[๓]

๓๗. ตทญฺญชา จารุหาสินี.[๔]

เวตาลียชาติโย.

๓๘. ทฺวิกวิหตวสุลหุ อจลธิติริห.[๕]

๓๙. มตฺตาสมกํ นวโม ลคนฺเต.[๖]

๔๐. โช นฺลาถวาณฺณวา วิสิโลโก.[๗]

๔๑. ตทฺวยโต วานวาสิกาขฺยา.[๘]

๔๒. ปญฺจฏฺฐนวสุ ยทิ โล จิตฺรา.[๙]

๔๓. คลฺยาฏฺฐหิ เจสา วุปจิตฺรา.[๑๐]

๔๔. ยมตีตลกฺขณวิเสสยุตํ
มตฺตาสมาทิปาทาภิหิตํ
อนิยตวุตฺตปริมาณสหิตํ
ปถิตํ ชเนสุ ปาทากุลกํ.[๑๑]

มตฺตาสมกชาติโย.

---

[๑] วร. ๒/๑๗, ปณ. ๔/๓๗
[๒] วร. ๒/๑๘, ปณ. ๔/๓๙
[๓] วร. ๒/๑๙, ปณ. ๔/๔๑
[๔] วร. ๒/๒๐, ปณ. ๔/๔๐
[๕] วร. ๒/๓๑
[๖] วร. ๒/๓๒, ปณ. ๔/๔๒
[๗] วร. ๒/๓๓, ปณ. ๔/๔๓
[๘] วร. ๒/๓๔, ปณ. ๔/๔๓
[๙] วร. ๒/๓๕, ปณ. ๔/๔๕
[๑๐] วร. ๒/๓๖, ปณ. ๔/๔๖
[๑๑] วร. ๒/๓๗, ปณ. ๔/๔๗

๔๕. วินา วณฺเณหิ มตฺตา คา วินา วณฺณา ครูหิ ตุ
วินา ลหูหิ ครโว ทเล ปฤยาทิโน มตา.[๑]

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ มตฺตาวุตฺตินิทฺเทโส นาม
ทุติโย ปริจฺเฉโท.

* * * * * * * * * * * *

## ๓. สมวุตฺตินิทฺเทส–ตติยปริจฺเฉท

๔๖. ตฺยา เจ ตนุมชฺฌา.[๒]

คายตฺตี.

๔๗. กุมารลลิตา ชฺสฺคา.[๓]

อุณฺหิกา.

๔๘. จิตฺรปทา ยทิ ภา คา.[๔]

๔๙. โม โม โค โค วิชฺชุมฺมาลา.[๕]

๕๐. ภา ตลคา มาณวกํ.[๖]

๕๑. คฺลา สมานิกา รชา จ.[๗]

๕๒. ปมาณิกา ชรา ลคา.[๘]

---

[๑] วร. ๒/๓๘
[๒] วร. ๓/๗, ปฉ. ๖/๒
[๓] ปฉ. ๖/๓
[๔] วร. ๓/๑๒, ปฉ. ๖/๕
[๕] วร. ๓/๑๓, ปฉ. ๖/๖
[๖] วร. ๓/๑๔
[๗] วร. ๓/๑๖
[๘] วร. ๓/๑๗

อนุฏฺฐุภา.

๕๓. รา นสา ยทิ หลมฺขี.[๑]

๕๔. ภุชคสุสฺสฏฺา นา โม.[๒]

พฺรหตี.

๕๕. มฺสา ชฺคา สุทฺธวิราชิตํ มตํ.[๓]

๕๖. มฺนา โย โค ยทิ ปณโว ขฺยาโต.[๔]

๕๗. ภฺมา สคยุตฺตา รุมฺมวตี สา.[๕]

๕๘. เณยฺยา มตฺตา มภสคยุตฺตา.[๖]

๕๙. จมฺปกมาลา เจ ภมสา โค.

๖๐. นรชเคหิ สา มโนรมา.[๗]

๖๑. อุพฺภาสกํ ตํ เจ โต มรา ลฺจ.

๖๒. โต ชา ครุนายมุปฏฺฐิตา.[๘]

ปนฺติ.

๖๓. อินฺทาทิกา ตา วชิรา ชคา โค.[๙]

๖๔. อุปาทิกา สาว ชตา ชคา โค.[๑๐]

๖๕. อนนฺตโรทีริตลกฺขณา เจ
ปาทา วิมิสฺสา อุปชาติโย ตา
เอวํ กิรณฺณาสุปิ มิสฺสิตาสุ
วทนฺติ ชาติสฺวิทเมว นามํ.[๑๑]

---

[๑] วร. ๓/๑๙, ปฉ. ๖/๙
[๒] วร. ๓/๒๐, ปฉ. ๖/๘
[๓] วร. ๓/๒๑, ปฉ. ๖/๑๐
[๔] วร. ๓/๒๒, ปฉ. ๖/๑๑
[๕] วร. ๓/๒๔, ปฉ. ๖/๑๒
[๖] วร. ๓/๒๕, ปฉ. ๖/๑๔
[๗] วร. ๓/๒๖
[๘] วร. ๓/๒๗, ปฉ. ๖/๑๕
[๙] วร. ๓/๒๘, ปฉ. ๖/๑๖
[๑๐] วร. ๓/๒๙, ปฉ. ๖/๑๗
[๑๑] วร. ๓/๓๐, ปฉ. ๖/๑๘

๖๖. นชชลคา คทิตา สุมุขี.[๑]

๖๗. โทธกมิจฺฉติ เจ ภภภา คา.[๒]

๖๘. เวทสฺเสหิ, มฺตา ตฺคคา สาลินี สา.[๓]

๖๙. วาโตมฺมี สา, ยติ สา มฺภา ตคา โค.[๔]

๗๐. ภา ตนคา โค,สุรส สิรี สา.[๕]

๗๑. โร นรา อิห รโถทฺธฏา ลคา.[๖]

๗๒. สฺวาคเตติ รนภา ครุกา เทฺว.[๗]

๗๓. นนรลหุครูหิ ภทฺทิกา.[๘]

ติฏฺฐุภา.

๗๔. วทนฺติ วํสฏฺฐมิทํ ชตา ชรา.[๙]

๗๕. สา อินฺทวํสา ขลุ ยตฺถ ตา ชรา.[๑๐]

๗๖. อิธ โตฏกมมฺพุธิเสหิ มิตํ.[๑๑]

๗๗. ทุตวิลมฺพิตมาห นภา ภรา.[๑๒]

๗๘. วสุยุควิรตี นา, มฺยา ปุโฏยํ.[๑๓]

๗๙. นยสหิตา นฺยา กุสุมวิจิตฺตา.[๑๔]

๘๐. ภุชงฺคปฺปยาตํ ภเว เวทเยหิ.[๑๕]

---

[๑] วร. ๓/๓๒

[๒] วร. ๓/๓๓, ปฉ. ๖/๑๙

[๓] วร. ๓/๓๔, ปฉ. ๖/๒๐

[๔] วร. ๓/๓๕, ปฉ. ๖/๒๑

[๕] วร. ๓/๓๖

[๖] วร. ๓/๓๘

[๗] วร. ๓/๓๙, ปฉ. ๖/๒๔

[๘] วร. ๓/๔๑

[๙] วร. ๓/๔๖, ปฉ. ๖/๒๙

[๑๐] วร. ๓/๔๗, ปฉ. ๖/๓๐

[๑๑] วร. ๓/๔๘, ปฉ. ๖/๓๒

[๑๒] วร. ๓/๔๙, ปฉ. ๖/๓๑

[๑๓] วร. ๓/๕๐, ปฉ. ๖/๓๓

[๑๔] วร. ๓/๕๒, ปฉ. ๖/๓๕

[๑๕] วร. ๓/๕๕, ปฉ. ๖/๓๘

๘๑. นภชเรหิ ภวติปฺปิยํวทา.[๑]

๘๒. วุตฺตา สุธีหิ ลลิตา ตภา ชรา.[๒]

๘๓. ปมิตกฺขรา สชสเสหุทิตา.[๓]

๘๔. นนภรสหิตาภิหิตุชฺชลา.[๔]

๘๕. ปญฺจสฺสจฺฉินฺนา, เวสฺสเทวี มมา ยา.[๕]

๘๖. ภวติห ตามรสํ นชชา โย.[๖]

๘๗. กมลาติ เณยฺยา สยเสหิ โย เจ.

ชคตี.

๘๘. มฺนา ชฺรา โค, ติทสยติปฺปหสฺสิณี สา.[๗]

๘๙. จตุคฺคเห,หิห รุจิรา ชภา สฺชคา.[๘]

อติชคตี.

๙๐. นนรสลหุคา, สเรหฺยปราชิตา.[๙]

๙๑. นนภนลคิติปฺ,ปหรณกลิกา.[๑๐]

๙๒. วุตฺตา วสนฺตติลกา ตภชา ชคา โค.[๑๑]

สกฺกรี.

๙๓. ทฺวิหตหยลหุรถ คิติ สสิกลา.[๑๒]

---

[๑] วร. ๓/๕๗

[๒] วร. ๓/๕๙

[๓] วร. ๓/๖๐, ปฉ. ๖/๔๐

[๔] วร. ๓/๖๑

[๕] วร. ๓/๖๒, ปฉ. ๖/๔๒

[๖] วร. ๓/๖๘

[๗] วร. ๓/๗๐, ปฉ. ๗/๑

[๘] วร. ๓/๗๑, ปฉ. ๗/๒

[๙] วร. ๓/๗๗, ปฉ. ๗/๖

[๑๐] วร. ๓/๗๘, ปฉ. ๗/๗

[๑๑] วร. ๓/๗๙, ปฉ. ๗/๘

[๑๒] วร. ๓/๘๔

๙๔. วสุหยยติริห, มณิคุณนิกโร.[๑]

๙๕. นนมยยยุตายํ, มาลินี โภคิสีหิ.[๒]

๙๖. ภวติ นชา ภชา รสหิตา ปภทฺทกํ.[๓]

อติสกฺกรี.

๙๗. นชภชรา สทา ภวติ วาณินี คยุตฺตา.[๔]

อฏฺฐิ.

๙๘. ยมา โน โส ภลฺคา, รสหรวิรามา สิขริณี.[๕]

๙๙. รสยุคิสิโต, โน โส มฺรา สฺลา, คฺยทา หริณี ตทา.[๖]

๑๐๐. มนฺทกฺกนฺตา, มภนตตคา, โค ยุคุตฺวสฺสเกหิ.[๗]

อจฺจฏฺฐิ.

๑๐๑. โม โต โน โย ยา, กุสุมิตลตา,เวลฺลิตากฺขุตฺวิสีหิ.[๘]

ธิติ.

๑๐๒. รสุตฺวสฺเสหิ ยมา นสรรครู, เมฆวิปฺผุชฺชิตา สา.

๑๐๓. อกฺกสฺเสหิ ยติ มฺสชา สตตคา, สทฺทูลวิกฺกีฬิตํ.[๙]

อติธิติ.

๑๐๔. วุตฺตมีทิสํ ตุ นามโต รชา รชา รชา ครูลหู จ.[๑๐]

กติ.

---

[๑] วร. ๓/๘๖, ปฉ. ๗/๑๓

[๒] วร. ๓/๘๗, ปฉ. ๗/๑๔

[๓] วร. ๓/๘๘

[๔] วร. ๓/๙๒

[๕] วร. ๓/๙๓

[๖] วร. ๓/๙๖, ปฉ. ๗/๑๖

[๗] วร. ๓/๙๗, ปฉ. ๗/๑๙

[๘] วร. ๓/๑๐๐, ปฉ. ๗/๒๑

[๙] วร. ๓/๑๐๑, ปฉ. ๗/๒๒

[๑๐] วร. ๓/๑๐๓, ปฉ. ๗/๒๔

๑๐๕. มฺรา ภฺนา โย โยตฺร เยนตฺ,ติมุนิยติยุตา, สทฺธรา กิตฺติตายํ.[๑]

ปกติ.

๑๐๖. ภฺรา นรนา รนา จถ ครู, ทสกฺกวิรมํ หิ ภทฺทกมิทํ.[๒]

อากติ.

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ สมวุตฺตินิทฺเทโส นาม

ตติโย ปริจฺเฉโท.

* * * * * * * * * * * *

## ๔. อฑฺฒสมวุตฺตินิทฺเทส–จตุตฺถปริจฺเฉท

๑๐๗. วิสเม ยทิ สา สลคา สเม
ภตฺตยโต ครุกา วุปจิตฺตํ.[๓]

๑๐๘. ภตฺตยโต ยทิ คา ทุตมชฺฌา
ยทิ ปุนเรว ภวนฺติ นชา ชฺยา.[๔]

๑๐๙. ยทิ สตฺติตยํ ครุยุตฺตํ
เวควตี ยทิ ภตฺติตยา คา.[๕]

๑๑๐. โต โช วิสเม รโต ครู เจ
มฺสา ชฺคา ภทฺทวิราชเมตฺถ โค เจ.[๖]

๑๑๑. วิสเม สชา สครุยุตฺตา
เกตุมตี สเม ภรนคา โค.[๗]

---

[๑] วร. ๓/๑๐๔, ปฉ. ๗/๒๕
[๒] วร. ๓/๑๐๕, ปฉ. ๗/๒๖
[๓] วร. ๔/๑, ปฉ. ๕/๓๒
[๔] วร. ๔/๒, ปฉ. ๕/๓๓
[๕] วร. ๔/๓, ปฉ. ๕/๓๔
[๖] วร. ๔/๔, ปฉ. ๕/๓๕
[๗] วร. ๔/๕, ปฉ. ๕/๓๖

๑๑๒. อาขฺยานกี ตา วิสเม ชคา โค
ชตา ชคา โค ตุ สเมถ ปาเท.[๑]

๑๑๓. ชตา ชคา โค วิสเม สเม ตุ
ตา โช คคา เจ วิปรีตปุพฺพา.[๒]

๑๑๔. สสโต สลคา วิสเม สเม.
นภภรา ภวเต หริณปฺลุตา.[๓]

๑๑๕. ยทิ นนรลคา นชา ชรา
ยทิ จ ตทาปรวตฺตมิจฺฉติ.[๔]

๑๑๖. วิสมมุปคตา นนา รยา เจ
นชชรคา สมเก จ ปุปฺผิตคฺคา.[๕]

ทฺวยํมิทํ เวตาลียปฺปเภโท.

๑๑๗. สา ยวาทิกา มตี รชา รชา ตฺว-
สเม สเม ชรา ชรา ครุพฺภเวยฺยุํ.[๖]

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ อฑฺฒสมวุตฺตินิทฺเทโส นาม
จตุตฺโถ ปริจฺเฉโท.

* * * * * * * * * * * *

---

[๑] วร. ๔/๖, ปฉ. ๕/๓๗
[๒] วร. ๔/๗, ปฉ. ๕/๓๘
[๓] วร. ๔/๘, ปฉ. ๕/๓๙
[๔] วร. ๔/๙, ปฉ. ๕/๔๐
[๕] วร. ๔/๑๐, ปฉ. ๕/๔๑
[๖] วร. ๔/๑๒, ปฉ. ๕/๔๒

## ๕. วิสมวุตฺตินิทฺเทส-ปญฺจมปริจฺเฉท

๑๑๘. นาฏฺจกฺขเรสุ ปาเทสุ สุนาทิมฺหา โยณฺณวา วตฺตํ.[๑]

๑๑๙. สเมสุ สินฺธุโต เชน ปถฺยาวตฺตํ ปกิตฺติตํ.[๒]

๑๒๐. โอเชสุ เชน สินฺธุโต ตเมว วีปรีตาทิ.[๓]

๑๒๑. นกาโร เจ ชลธิโต จปลาวตฺตมิจฺเจตํ.[๔]

๑๒๒. สเม โล สตฺตโม ยสฺสา วิปุลา ปิงฺคลสฺส สา.[๕]

๑๒๓. เสตวสฺสาขิเลสฺวปิ.[๖]

๑๒๔. เภนณฺณวา ภพฺพิปุลา.[๗]

๑๒๕. เอวมญฺญา โร จตุตฺถา.[๘]

๑๒๖. โนณฺณวา เจ นวิปุลา.[๙]

๑๒๗. โตณฺณวา ตถาญฺญา สิยา.[๑๐]

วตฺตปฺปเภโท.

๑๒๘. น ทิสฺสเตตฺถ ยํ ฉนฺทํ ปโยเค ทิสฺสเต ยทิ
วิสมกฺขรปาทํ ตํ คาถา สามญฺญนามโต.[๑๑]

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ วิสมวุตฺตินิทฺเทโส นาม
ปญฺจโม ปริจฺเฉโท.

* * * * * * * * * * * *

---

[๑] วร. ๒/๒๑, ปฉ. ๕/๑๐-๓ [๒] วร. ๒/๒๒, ปฉ. ๕/๑๔ [๓] วร. ๒/๒๓, ปฉ. ๕/๑๕
[๔] วร. ๒/๒๔, ปฉ. ๕/๑๖ [๕] วร. ๒/๒๕, ปฉ. ๕/๑๗ [๖] วร. ๒/๒๖, ปฉ. ๕/๑๘
[๗] วร. ๒/๒๗ [๘] วร. ๒/๒๘ [๙] วร. ๒/๒๙
[๑๐] วร. ๒/๓๐ [๑๑] วร. ๕/๑๒, ปฉ. ๘/๑

## ๖. ฉปฺปจฺจยวิภาค–ฉฏ®ธปริจฺเฉท

๑๒๙. ปตฺถาเร สพฺพเค ปาเท    ปุพฺพคาโธ ลฺปเร สมา
ปุพฺเพ ครุ เต จ มิเม    กตฺตพฺพา ยาว สพฺพลา.[๑]

๑๓๐. นฏฺฐสฺส โย ภเวยฺยงฺโก    ตสฺมึ โลทฺธิกเต สเม
วิสเม ตฺเวกสหิเต    ภเวยฺยทฺธิกเต ครุ.[๒]

๑๓๑. เอกาทินุกฺกเมนงฺเก    ปุพฺพาโธ ทฺวิคุเณ ลิเข
มิสฺสเกหิ ลหุฏฺเฐหิ    เสเกหุทฺทิฏฺฐกํ ภเว.[๓]

๑๓๒. วุตฺตกฺขรสมา สงฺขฺยา    ลิขฺย เสโกปรูปริ
เอเกกหีนเมกาทิ-    นุฏฺฐาเน สพฺพคาทิกํ.[๔]

๑๓๓. ครุกฺริยางฺกสนฺโทเห    ภเว สงฺขฺยา วิมิสฺสิเต
อุทฺทิฏฺฐงฺกสมาหาโร    เสโก เวมํ สมานเย.[๕]

๑๓๔. สงฺเขฺยว ทฺวิคุเณกูนา    วิตฺถารายามสมฺภวา
วุตฺตสฺสทฺธนฺตรานญฺจ    ครุลานญฺจ องฺคุลํ.[๖]

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ ฉปฺปจฺจยวิภาโค นาม
ฉฏฺโฐ ปริจฺเฉโท.

* * * * * * * * * * * *

---

[๑] วร. ๖/๒-๓, ปฉ. ๘/๒๑-๒ [๒] วร. ๖/๔, ปฉ. ๘/๒๕ [๓] วร. ๖/๕, ปฉ. ๘/๒๖
[๔] วร. ๖/๖-๗, ปฉ. ๘/๒๗ [๕] วร. ๖/๘, ปฉ. ๘/๒๘-๓๒ [๖] วร. ๖/๙

## นิคมน

๑๓๕. เสลนฺตรายตนวาสิกสีลเถร-
ปาโท ครุคฺคุณครุชฺชยตํ มเมโส
ยสฺสปฺปภาวมวลมฺพ มเยทิโสปิ
สมฺปาทิโตภิมตสิทฺธิกโร ปรตฺโถ.

๑๓๖. ปรตฺถสมฺปาทนโต ปุญฺเญนาธิคเตนหํ
ปรตฺถสมฺปาทนโก ภเวยฺยํ ชาติชาติยํ.

๑๓๗. อวโลกิตมตฺเตน ยถา ฉปฺปจฺจยา มยา
สาธิตา สาธยนฺเตว- มิจฺฉิตตฺถมฺปิ ปาณิโนติ.

อิติ สํฆรกฺขิตมหาสามิตฺเถเรน วิรจิตํ
วุตฺโตทยปฺปกรณํ ปรินิฏฺฐิตํ.

* * * * * * * * * * * *

# คำนำ

สมัยก่อนพุทธกาล วรรณกรรมคำสอนของศาสนาพราหมณ์ที่แต่งด้วยภาษาสันสกฤตเจริญแพร่หลายมาก มีคัมภีร์จำนวนมากอธิบายกฎในการใช้ภาษา คือ ไวยากรณ์ อภิธาน ฉันทลักษณ์ และอลังการ เพื่อเป็นเครื่องช่วยศึกษาคัมภีร์พระเวท

สำหรับคัมภีร์ฉันทลักษณ์ที่ว่าด้วยระเบียบการประพันธ์บทร้อยกรอง คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตซึ่งเก่าแก่ที่สุด คือปิงคลฉันทสูตร แต่งโดยฤๅษีปิงคละบุตรของพราหมณ์นคะ สันนิษฐานว่าท่านพำนักอยู่ทางอินเดียตอนใต้ ท่านมีชื่ออื่นอีกว่า ปิงคลมุนี บ้าง ปิงคลนาค บ้าง (คำว่า นาค เป็นบทตัทธิตที่มีรูปวิเคราะห์ว่า นคสฺส ปุตฺโต นาโค บุตรของนคะ ชื่อว่านาค) บางแห่งเรียกว่า ปตัญชลี บ้าง ท่านแต่งอีกคัมภีร์หนึ่งคือมหาภาษยะ เป็นอรรถาธิบายของคัมภีร์ปาณินีย์ (อัษฎาธยายี) และแต่งฉันท์ปรากฤตชื่อปรากฤตปิงคละ บางท่านกล่าวว่าปิงคลนาคก็คือพญานาคปิงคละในรามเกียรติ์ซึ่งจำแลงร่างเป็นมาณพสอนคัมภีร์ฉันท์ในมนุษยโลก วันหนึ่งพญานาคตนนั้นพบกับครุฑ จึงใช้วิธีปัตถาระในทางฉันทลักษณ์ถ่วงเวลาครุฑจนในที่สุดไปถึงมหาสมุทรแล้วหนีหลบไป แต่มตินี้ไม่เป็นที่ยอมรับ เพราะพญานาคปิงคละที่มีกล่าวไว้ในเรื่องรามเกียรติ์นั้นไม่ใช่ฤๅษี และยังถูกฆ่าตายอีกด้วย

คัมภีร์ปิงคลฉันทสูตรมีเพียงสูตร ไม่มีคำอธิบายเหมือนกัจจายนสูตร ประกอบด้วยสูตรทั้งหมด ๓๐๘ สูตร แบ่งออกเป็น ๘ ปริจเฉท ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑-๘ มีลำดับสูตรในแต่ละปริจเฉท คือ ๑๕, ๑๖, ๖๖, ๕๓, ๔๔, ๔๔, ๓๖, ๓๔ สูตร ต่อมาท่านหลายุธภัฏฏะได้รจนาคัมภีร์อรรถาธิบายของปิงคลฉันทสูตรนี้ เรียกว่า อมฤตสัญชีวนี คัมภีร์นี้มีวุตติ (คำอธิบายสูตร) และแสดงอุทาหรณ์ไว้โดยละเอียด

โดยเหตุที่คัมภีร์ปิงคลฉันทสูตรแสดงกฎเกณฑ์ไว้เป็นสูตรท่องจำ แม้จะมีคัมภีร์อธิบายความแล้วก็ยังเรียนรู้และทรงจำได้ยาก จึงมีปราชญ์รุ่นหลังแต่ง

ฉันทลักษณ์สันสกฤตไว้เป็นจำนวนมากในลักษณะของร้อยกรองเพื่อให้จำง่าย คัมภีร์ที่มีชื่อเสียงมากคือวฤตตรัตนากรและฉันโทมัญชรี ท่านศรีเกทารภัฏฏะ บุตรของพราหมณ์ปัฏเยกะ ตระกูลกาศยปะ ได้รจนาคัมภีร์วฤตตรัตนากร (แหล่งอุบัติเกิดแห่งรัตนะคือคาถา) โดยประมวลความส่วนใหญ่จากปิงคลฉันทสูตรมาแต่งเป็นคาถา คัมภีร์นี้แสดงฉันท์ ๒๖ ประเภทตั้งแต่ฉันท์ ๑ พยางค์ถึง ๒๖ พยางค์ และมีคาถา ๑๓๖ ชนิด ในขณะที่ปิงคลฉันทสูตรแสดงฉันท์เพียง ๑๗ ประเภทตั้งแต่ฉันท์ ๖ พยางค์ถึง ๒๒ พยางค์ คัมภีร์วฤตตรัตนากรนี้แบ่งออกเป็น ๖ ปริจเฉท คือ

| | |
|---|---|
| ๑. สังชญาธิการ | ว่าด้วยชื่อในคัมภีร์ฉันท์ |
| ๒. มาตราวฤตตาธิการ | ว่าด้วยคาถามาตราพฤติ |
| ๓. สมวฤตตาธิการ | ว่าด้วยสมคาถา |
| ๔. อัรธสมวฤตตาธิการ | ว่าด้วยอัทธสมคาถา |
| ๕. วิษมวฤตตาธิการ | ว่าด้วยวิสมคาถา |
| ๖. ปรัตยยาธิการ | ว่าด้วยนัย ๖ อย่างมีปัตถารนัยเป็นต้น |

ฉันท์สันสกฤตอีกคัมภีร์หนึ่ง คือ ฉันโทมัญชรี (ช่อดอกไม้แห่งฉันทลักษณ์) รจนาโดยศรีคังคาทาสะ คัมภีร์นี้มี ๖ ปริจเฉทเช่นกัน แต่ลำดับความต่างจากวฤตตรัตนากร ดังต่อไปนี้

| | |
|---|---|
| ๑. มุขพันธาธยายะ | ว่าด้วยคำนำ |
| ๒. สมวฤตตาขยะ | ว่าด้วยสมคาถา |
| ๓. อัรธสมวฤตตาขยะ | ว่าด้วยอัทธสมคาถา |
| ๔. วิษมวฤตตาขยะ | ว่าด้วยวิสมคาถา |
| ๕. มาตราวฤตตะ | ว่าด้วยคาถามาตราพฤติ |
| ๖. คัทยปรทะ | ว่าด้วยลักษณะของคัชชะ (ร้อยแก้ว) |

โบราณาจารย์ชาวพม่ากล่าวกันต่อๆ มาว่า วุตโตทัยปกรณ์อิงอาศัยคัมภีร์วฤตตรัตนากรเป็นหลัก ที่กล่าวเช่นนี้คงเป็นเพราะวุตโตทัยปกรณ์มี ๖ ปริจเฉทและแสดงข้อความตรงกันกับวฤตตรัตนากร ลำดับคาถาในวุตโตทัยปกรณ์ก็คล้ายกับลำดับที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์วฤตตรัตนากรมากกว่าฉันท์สันสกฤตอื่น เช่น โตฎกคาถา (ข้อ ๗๗) มีกล่าวไว้ก่อนทุตวิลัมพิตคาถา (ข้อ ๗๘) ซึ่งคล้ายกับวฤตตรัตนากรที่เรียงลำดับไว้ในปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๗๖ และ ๗๗ แต่ปิงคลฉันทสูตรเรียงลำดับสลับกัน คือ ทุตวิลัมพิตคาถามีกล่าวไว้ก่อนโตฎกคาถาในปริจเฉทที่ ๖ ข้อ ๓๑ และ ๓๒ แม้ลีลาการประพันธ์ของวุตโตทัยปกรณ์ก็คล้ายคลึงกับวฤตตรัตนากรมากโดยสักแต่เปลี่ยนจากภาษาสันสกฤตมาเป็นภาษาบาลี เช่น โม โม โค โค วิทฺยุมฺมาลา (วร. ๓/๑๓) คาถานี้มีกล่าวไว้ในวุตโตทัยปกรณ์ ปริจเฉท ๓ คาถา ๔๙ ว่า โม โม โค โค วิชฺชุมฺมาลา อนึ่ง คาถาที่วุตโตทัยปกรณ์ได้บัญญัติชื่อเองไม่มีปรากฏในฉันท์สันสกฤต มี ๓ ชนิด คือจัมปกมาลา (ข้อ ๕๙), อุพภาสกะ (ข้อ ๖๑) และ กมลา (ข้อ ๘๗) ส่วนเมฆวิปผุชชิตา (ข้อ ๑๐๒) แม้ไม่มีพบในปิงคลฉันทสูตรและวฤตตรัตนากร แต่มีปรากฏในฉันโทมัญชรีสันสกฤต ปริจเฉทที่ ๒ ซึ่งใช้ชื่อว่า เมฆวิสฺผูรฺชิตา

วุตโตทัยปกรณ์นี้เป็นฉันทลักษณ์บาลีฉบับแรกซึ่เป็นที่นิยมศึกษาท่องจำมากที่สุด ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้ คือพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านดำรงสมณศักดิ์ว่า มหาสามิ ซึ่งตรงกับตำแหน่ง "สมเด็จพระสังฆราช" ของไทย จึงปรากฏสมญานามว่า สังฆรักขิตมหาสามิเถระ ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือ และเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ท่านมีชีวิตอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ในรัชสมัยของพระเจ้าวิชยพาหุที่ ๓ ผู้รู้บางท่านสันนิษฐานว่าท่านมหาสามิอายุยืนถึง ๙๐ ปี วัดที่ท่านพำนักมีชื่อว่า อุทุมพรคิริวิหาร (วัดเขามะเดื่อ)

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท ๕๕ คาถา ๓๑-๗) กล่าวว่า พระสังฆรักขิตเถระเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าทาโฐปติแห่งลังกาทวีป และเป็นเจ้าคณะในเสลันตรายตนมูลนิกาย (ลังกาในสมัยนั้นมี ๘ นิกาย เสลันตรายตนมูลนิกายเป็นหนึ่งในจำนวนนั้น) ผลงานของท่านมีทั้งหมด ๑๐ คัมภีร์ คือ สุโพธาลังการ สุโพธาลังการฎีกาเก่า คัมภีร์อธิบายของสุโพธาลังการ (อัตถพยาขยา) วุตโตทัย วุตโตทัยฎีกาเก่า โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา สัมพันธจินตา สุสัททสิทธิ มูลสิกขาฎีกาเก่า และ ขุททสิกขาฎีกาใหม่ อาจารย์ผู้สอนฉันท์ให้แก่ท่านคือพระสีลเถระผู้แต่งคัมภีร์ธาตุมัญชูสา อาจารย์สอนพระวินัยคือพระสารีบุตรเถระผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี ส่วนอาจารย์สอนไวยากรณ์คือพระโมคคัลลานเถระผู้แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์

คำว่า วุตโตทัย แปลตามศัพท์ว่า “แหล่งกำเนิดคาถา” (วุตฺต = คาถา อุทย = แหล่งกำเนิด) คือ มีคาถาแสดงไว้ ๑๐๘ ชนิดกับฉันท์ ๑๗ ประเภท แบ่งออกเป็น ๖ ปริจเฉท คือ

| | |
|---|---|
| ๑. สัญญาปริภาสานิเทศ | ว่าด้วยชื่อและกฎทั่วไป มี ๑๖ คาถา |
| ๒. มัตตาวุตตินิเทศ | ว่าด้วยคาถามาตราพฤติ มี ๒๙ คาถา |
| ๓. สมวุตตินิเทศ | ว่าด้วยสมคาถา มี ๖๑ คาถา |
| ๔. อัทธสมวุตตินิเทศ | ว่าด้วยอัทธสมคาถา มี ๑๑ คาถา |
| ๕. วิสมวุตตินิเทศ | ว่าด้วยวิสมคาถา มี ๑๑ คาถา |
| ๖. ฉัปปัจจยวิภาค | ว่าด้วยนัย ๖ อย่างมีปัตถารนัยเป็นต้น มี ๙ คาถา |

ข้อความส่วนใหญ่ในคัมภีร์นี้เป็นทั้งสูตรและอุทาหรณ์ในคาถาเดียวกัน มีคาถาทั้งหมด ๑๓๗ บท และได้รับการยกย่องว่ามีภาษาไพเราะสละสลวย มีเสียงราบรื่นคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพจน์ ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงได้รับการยกย่องจากบัณฑิตตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน

วุตโตทัยปกรณ์นี้แต่งโดยอิงอาศัยคัมภีร์วฤตตรัตนากรเป็นหลักและปิงคลฉันทสูตรในบางแห่ง ดังสาธกที่มีกล่าวไว้ในคาถาที่ ๒-๔ นอกจากนั้นพอจะสันนิษฐานได้ว่าก่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ยังไม่มีคัมภีร์ฉันทลักษณ์บาลีเลย เพราะคนสมัยนั้นมีความจำดี จึงมักเรียนภาษาสันสกฤตแล้วนำมาประยุกต์ใช้กับภาษาบาลี ก็จะเข้าใจบทคาถาในพระไตรปิฎกได้ เนื่องจากภาษาบาลีกับภาษาสันสกฤตคล้ายคลึงกัน หากมีฉันทลักษณ์บาลีก่อนวุตโตทัยปกรณ์ ท่านสังฆรักขิตเถระก็คงจะกล่าวถึงความนี้ แล้วแสดงสาเหตุในการรจนาคัมภีร์นี้ขึ้นมาอีก แต่ท่านมิได้กล่าวความนี้ไว้ จึงสันนิษฐานว่าวุตโตทัยปกรณ์เป็นฉันทลักษณ์บาลีฉบับแรก

คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนของวัดท่ามะโอในหลักสูตรชั้นนักศึกษา (โสตุชนปันติ) ท่านอาจารย์ธัมมานันทะ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้สอนคัมภีร์นี้แก่ศิษย์ผู้ที่เรียนจบปทรูปสิทธิปกรณ์แล้ว และในพุทธศักราช ๒๕๒๗ ท่านได้มอบหมายให้ผู้เขียนแปลคัมภีร์นี้โดยใช้ชื่อว่า วุตโตทยฉันโทปกรณ์แปล ในเวลานั้นผู้เขียนยังไม่ได้เรียนภาษาสันสกฤต บัดนี้พอจะมีความรู้ทางภาษาสันสกฤตจึงแปลคัมภีร์นี้ใหม่โดยอาศัยคำอธิบายที่ได้รับมาจากท่านอาจารย์และที่มีกล่าวไว้ในฉันท์สันสกฤตและฉันท์ฎีกา ทั้งยังตรวจดูคำแปลและอธิบายจากคัมภีร์นิสสัยแปลภาษาพม่า ตัวอย่างของคาถาแต่ละชนิดก็นำมาแสดงไว้จากพระไตรปิฎกและวรรณกรรมบาลีอื่นๆ นอกจากนี้ ผู้เขียนได้เทียบเคียงคาถาในวุตโตทัยปกรณ์กับวฤตตรัตนากรและปิงคลฉันทสูตร เพื่อให้นักศึกษาสามารถเปรียบเทียบความคล้ายคลึงกันระหว่างฉันท์บาลีกับฉันท์สันสกฤตได้ โดยใช้อักษรย่อว่า วร. = วฤตตรัตนากร ปฉ. = ปิงคลฉันทสูตร สำหรับในวฤตตรัตนากร เลขหน้าเป็นเลขปริจเฉท เลขหลังเป็นเลขคาถา เช่น วร. ๓/๕ คือ วฤตตรัตนากร ปริจเฉทที่ ๓ คาถาที่ ๕ ส่วนปิงคลฉันทสูตร เลขหน้าเป็นเลขปริจเฉท เลขหลังเป็นเลขสูตร เช่น ปฉ. ๑/๑๐ คือ ปิงคลฉันทสูตร ปริจเฉทที่ ๑ สูตรที่ ๑๐

ฉันทลักษณ์บาลีอีกสองคัมภีร์ที่จะกล่าวถึงในฉบับแปลนี้ คือฉันโทมัญชรี

ที่พระวิสุทธาจาระ (พ.ศ. ๒๓๘๗-๒๔๕๙) พระเถระชาวพม่าแต่งโดยอาศัยคัมภีร์ฉันโทมัญชรีภาษาสันสกฤตในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และอีกคัมภีร์หนึ่งคือ ฉันทวุตติปทีป แต่งโดยพระเถระชาวไทยชื่อพระพุทธรักขิตะ

อนึ่ง คัมภีร์ฉันท์ภาษาสันกฤต บาลี ฮินดี พม่า และลังกา ซึ่งมีอ้างอิงไว้ในคัมภีร์นี้ มีดังต่อไปนี้

## ฉันท์สันสกฤต

ปิงคลฉันทสูตร
อมฤตสัญชีวนี (อธิบายปิงคลฉันทสูตร)
สุขโพธินี (อธิบายอมฤตสัญชีวนี)
วฤตตรัตนากร
วฤตตรัตนากรปัญชิกา (อธิบายวฤตตรัตนากร)
ภัฏฏนารายณภัฏฏียะ (อธิบายวฤตตรัตนากร)
วฤตตรัตนากรวิวฤติ (อธิบายวฤตตรัตนากร)
ฉันโทมัญชรี
สุขโพธินี (อธิบายฉันโทมัญชรี)
ฉันทโกมุที

## ฉันท์บาลี

ฉันโทมัญชรี
ฉันโทสารัตถมัญชูสา (ฉันโทมัญชรีฏีกา)
ฉันทวุตติปทีป
วุตโตทัยฏีกาเก่า (อธิบายวุตโตทัย)
กวิสาระ (อธิบายวุตโตทัย)
วจนัตถโชติกา (อธิบายวุตโตทัย)
ฉันโทสารัตถวิกาสินี (อธิบายวุตโตทัย)
ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายวุตโตทัย)

## ฉันท์ฮินดี

ฉันโทสันนยพยาขยา

ฉันโทภาสพยาขยา

ฉันโทมาณิกยฏิปปณี

ฉันโทสังจิตรฏิปปณี

ฉันโทภาวัตถสันทีปนี

## ฉันท์แปลพม่า

ฉันโทสันนยฏิปปณี

วุตโตทัยนิสสัยเก่า

วุตโตทัยนิสสัยใหม่

ฉันโทภาวัตถสาลินี

ฉันโทภารตี

ฉันโทสารัตถทีปกะ

นามกรณทีปนี

## ฉันท์แปลลังกา

วุตโตทัยสันนยะ

ผู้เขียนขอน้อมถวายผลบุญที่เกิดจากการแต่งคัมภีร์นี้เป็นเครื่องบูชาบัวบาทของท่านอาจารย์ธัมมานันทมหาเถระ (อัครมหาบัณฑิต, ปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์) ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้แก่มวลศิษย์ และในศุภวาระที่ท่านอาจารย์มีอายุครบ ๘๑ พรรษา ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยจงอภิบาลคุ้มครองให้ท่านมีสุขภาพดี เป็นที่พึ่งของเหล่าศิษยานุศิษย์นานๆ

หวังว่าคัมภีร์วุตโตทยมัญชรีเล่มนี้จะเอื้ออำนวยประโยชน์แก่การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย เป็นดั่งนาวาที่นำนักศึกษาให้ข้ามพ้นสาครอันไพศาลคือกวีนิพนธ์บาลีได้โดยสะดวก

พระคันธสาราภิวงศ์

# ลำดับคาถา

# ดรรชนีคำย่อ

## เรียงตามลำดับคัมภีร์

เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ที. สี. ๙/๑๐/๑๒๒ หมายถึง ทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค เล่ม ๙ ข้อ ๑๐ หน้า ๑๒๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น ที. อ. ๑/๒๒๒ หมายถึงอรรถกถาทีฆนิกาย เล่ม ๑ หน้า ๒๒๒ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลีและอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก

| | |
|---|---|
| วิ. มหา. | วินยปิฏก มหาวคฺค |
| สํ. ส. | สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค |
| ขุ. ธ. | ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท |
| ขุ. อิติ. | ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก |
| ขุ. สุ. | ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต |
| ขุ. วิ. | ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ |
| ขุ. เถร. | ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา |
| ขุ. ชา. | ขุทฺทกนิกาย ชาตก |
| ขุ. อป. | ขุทฺทกนิกาย อปทาน |
| ขุ. พุทฺธ. | ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส |
| เนตฺติ. | เนตฺติปกรณ |
| วิ. อ. | วินยปิฏก อฏฺฐกถา |
| ที. อ. | ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา |
| สํ. อ. | สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา |
| อํ. อ. | องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา |
| ธมฺม. อ. | ธมฺมปท อฏฺฐกถา |

| | |
|---|---|
| อป. อ. | อปทาน อฏฺฐกถา |
| พุทฺธวํ. อ. | พุทฺธวํส อฏฺฐกถา |
| สารตฺถ. | สารตฺถทีปนี |
| สี. นวฏี. | สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฏีกา |
| กว. | กจฺจายนวฺยากรณ |
| กวส. | กวิสาร |
| กส. | กจฺจายนสุตฺต |
| ฉน. | ฉนฺทนวนิสฺสย |
| ฉภส. | ฉนฺโทภาวตฺถสาลินี |
| ฉม. | ฉนฺโทมญฺชรี |
| ฉสม. | ฉนฺโทสารตฺถเมทินี |
| ฉสว. | ฉนฺโทสารตฺถวิกาสินี |
| ชล. | ชินาลงฺการ |
| นก. | นมกฺการ |
| นป. | นามรูปปริจฺเฉท |
| นีติ. ปท. | สทฺทนีติ ปทมาลา |
| ปฉ. | ปิงฺคลฉนฺโทสุตฺต |
| ปส. | ปทรูปสิทฺธิ |
| พว. | พาลาวตาร |
| มปม. | มหาปณาม |
| วน. | วินยวินิจฺฉย |
| วส. | วุตฺโตทยสนฺนย |
| สพ. | สุขโพธินี |
| สมป. | สิริมงฺคลปริตฺต |

# กถามุขํ

๑. มาร’มาสุสโม จารุ- รุโจ ปูริตปารมี
มุนินฺโท กตโลกตฺโถ โส เม เทตุ ชยํ สทา.

๒. ปิงฺคลาจริยเกทาร- ภฏฺฏาทีหิ อเนกธา
นิสฺสาย สมฺปณีตานิ สกฺกตาย นิรุตฺติยา.

๓. สํฆรกฺขิตตฺเถเรน โสตูนํ สุขพุทฺธิยา
กตํ วุตฺโตทยํ นาม ฉนฺโทสตฺถ’มนากุลํ.

๔. ตสฺเสว นิสฺสยาเนกา สนฺติ อตฺถูปสญฺหิตา
ตถาปิ เต น สาเธนฺติ สฺยามิกานํ หิตํ ยโต.

๕. ตสฺมา นิสฺสาย เต จญฺญา ปาฬิสกฺกตวณฺณนา
พาลโพธาย ภาสิสฺสํ วุตฺโตทยสฺส มญฺชรึ.

๖. ปริกฺขฺยฉนฺโทสตฺถสฺส หิตาย วีริยํ มม
สทยา สนฺตุ สนฺโตตฺร ฉนฺโทสาครปารคา.

คนฺธสาราภิวํโส

# กถามุข

๑. พระจอมมุนีผู้ทรงมีพระบารมีเต็มเปี่ยม ทรงประสบชัยชนะพญามารได้โดยพลัน มีพระรัศมีงามวิลาส บำเพ็ญประโยชน์แก่ชาวโลกแล้ว พระจอมมุนีพระองค์นั้นโปรดประทานชัยชนะแก่ข้าพเจ้าเป็นนิตย์

๒-๓.พระสังฆรักขิตเถระได้รจนาคัมภีร์ฉันท์ชื่อวุตโตทัยอันกระจ่างชัดเจน โดยอาศัยฉันท์สันสกฤตจำนวนมากอันปิงคลาจารย์และท่านเกทารภัฏฐะเป็นต้นประพันธ์ไว้ด้วยภาษาสันสกฤต เพื่อความรู้ง่ายของนักศึกษา

๔. แม้คัมภีร์นิสสัย[แปลพม่า]จำนวนมากอันกอปรด้วยประโยชน์ของคัมภีร์วุตโตทัยนั้นมีอยู่ แต่คัมภีร์เหล่านั้นย่อมไม่อำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรชาวไทย

๕. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยคัมภีร์นิสสัยเหล่านั้นพร้อมทั้งคัมภีร์อธิบายภาษาบาลีและสันสกฤตอื่น จักกล่าวคัมภีร์วุตโตทยมัญชรี (ช่อดอกไม้แห่งวุตโตทัย) เพื่อความเข้าใจของเยาวชน

๖. ความเพียรของข้าพเจ้า ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้ค้นคว้าคัมภีร์ฉันท์ ขอบุคคลผู้ถึงฝั่งแห่งสาครคือฉันท์ ผู้เป็นสัตบุรุษ จงมีความเอ็นดูในคัมภีร์นี้เถิด

พระคันธสาราภิวงศ์

# วุตโตทยมัญชรี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

## ปริจเฉทที่ ๑

### สัญญาปริภาสานิเทศ

(แสดงชื่อและกฎทั่วไป)

#### คำเริ่มคัมภีร์

๑. นมตฺถุ ชนสนฺตาน- ตมสนฺตานเภทิโน
ธมฺมุชฺชลนฺตรุจิโน มุนินฺโททาตโรจิโน.

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือพระจอมมุนี มีรังสีสว่างไสวคือพระธรรม ทรงกำจัดความมืดทั้งหลายในกระแสจิตของปวงชนโดยปรกติ

บุรพาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์มักเริ่มต้นด้วยการนอบน้อมพระศาสดาหรือเทพเจ้าที่ตนเคารพนับถือ เช่น ผู้รจนาคัมภีร์สันสกฤตมักนอบน้อมพระพรหมบ้าง พระศิวะบ้าง พระสรัสวดีบ้าง ส่วนพุทธศาสนิกชนจะนอบน้อมพระรัตนตรัย หรือพระพุทธเจ้าผู้เป็นประธานของพระรัตนตรัยนั้น พระสังฆรักขิตเถระได้กล่าวคาถานี้ เพื่อนอบน้อมพระพุทธเจ้าดังกล่าวข้างต้นนั้น

คาถานี้ไม่ปรากฏคำนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์ มีเพียงคำนอบน้อมพระพุทธเจ้าอย่างเดียว ทั้งนี้เพราะผู้ที่เคารพนับถือพระพุทธเจ้าก็ย่อมเคารพ

นับถือพระธรรมและพระสงฆ์อีกด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว จึงนับได้ว่าคันถรจนาจารย์ได้กล่าวนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยตรง และท่านได้นอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์โดยอ้อม สำนวนเช่นนี้เรียกว่า อวินาภาวนัย (นัยที่ไม่แยกจากกัน)

คำว่า มุนินฺโททาตโรจิโน (มุนินฺท + โอทาตโรจิโน) เป็นบทสัมปทานที่สัมพันธ์เข้ากับ นโม ดังกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๔) กล่าวว่า นโมโยคาทีสฺวปิ จ (ลงจตุตถีวิภัตติในเมื่อประกอบด้วย นโม ศัพท์เป็นต้น) เหมือนคำว่า นมตฺถุ พุทฺธานํ (ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย) ส่วนบท ๒ บทคือ ชนสนฺตานตมสนฺตานเภทิโน และ ธมฺมุชฺชลนฺตรุจิโน เป็นวิเสสนะของ มุนินฺโททาตโรจิโน

บทนี้มีคำแปล ๒ นัย คือ พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือพระจอมมุนี หรือพระจอมมุนีผู้เปรียบดั่งพระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่อง นัยแรกที่แปลว่า “คือ” เรียกว่า รูปกาลังการ (อลังการที่แสดงความเป็นอันเดียวกันของอุปมาและอุปไมย) ส่วนนัยหลังที่แปลว่า “เปรียบดั่ง” เรียกว่า อุปมาลังการ (อลังการเปรียบเทียบ) ทั้งสองนัยมีรูปวิเคราะห์ต่างกันดังนี้

๑. รูปกาลังการ = มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท (พระจอมมุนี ชื่อว่า มุนินทะ), โอทาโต โรจิ ยสฺสาติ โอทาตโรจิ (พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่อง เรียกว่า โอทาตโรจิ), มุนินฺทสงฺขาโต โอทาตโรจิ มุนินฺโททาตโรจิ (พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือพระจอมมุนี เรียกว่า มุนินโททาตโรจิ)

๒. อุปมาลังการ = มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท, โอทาโต โรจิ ยสฺสาติ โอทาตโรจิ, โอทาตโรจิ วิยาติ โอทาตโรจิ (ผู้เปรียบดั่งพระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่อง เรียกว่า โอทาตโรจิ), มุนินฺโท โอทาตโรจิ มุนินฺโททาตโรจิ (พระจอมมุนีผู้เปรียบดั่งพระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่อง เรียกว่า มุนินโททาตโรจิ)

คำว่า ธมฺมุชฺชลนฺตรุจิโน ตัดบทเป็น ธมฺม + อุชฺชลนฺตรุจิโน คำว่า อุชฺชลนฺต แปลว่า สว่างไสว (อุ บทหน้า + ชล ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย) ส่วนคำว่า รุจิ แปลว่า รัศมี, แสง คำว่า รุจิ ในบทนี้ กับ โรจิ ใน โอทาตโรจิโน เป็นคำไวพจน์

กัน ทั้งสองบทมาจาก รุจ ธาตุ (ทิตฺติมฺหิ = รุ่งโรจน์) + อิ ปัจจัย

คำว่า ชนสนฺตานตมสนฺตานเภทิโน มีความหมายตามศัพท์ว่า ชน = ปวงชน, สนฺตาน = กระแสจิต, ตม = ความมืด (คือโมหะ), สนฺตาน = หมู่, เภที = มีปรกติกำจัด (ภิทิ ธาตุ + ณี ปัจจัย)

* * * * * * * * * * * * *

## เหตุในการรจนาคัมภีร์

๒. ปิงฺคลาจริยาทีหิ ฉนฺทํ ยมุทิตํ ปุรา
สุทฺธมาคธิกานํ ตํ น สาเธติ ยถิจฺฉิตํ.

คัมภีร์ฉันท์ที่ปิงคลาจารย์เป็นต้นกล่าวไว้ในกาลก่อน ไม่ยังประโยชน์ตามที่ปรารถนาให้สำเร็จแก่ชนผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียว

สมัยก่อนนักปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์มีมากมาย แต่ท่านไม่ต้องการจะแต่งคัมภีร์อวดความรู้ ส่วนใหญ่จะแต่งก็ต่อเมื่อมีผู้มาขอร้องวิงวอนบ้าง เล็งเห็นประโยชน์ของปวงชนในอนาคตบ้าง ท่านสังฆรักขิตเถระได้เห็นประโยชน์ของอนุชนว่า ฉันท์ที่แต่งด้วยภาษาสันสกฤตและปรากฤตมีอุปการะแก่การศึกษาพระเวท แต่ชนผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวไม่อาจอิงอาศัยกฎในคัมภีร์เหล่านั้นมาศึกษาพระไตรปิฎกได้ ท่านจึงอาศัยคัมภีร์เหล่านั้นแล้วรจนาฉันทลักษณ์บาลีคือคัมภีร์วุตโตทัย

ผู้ที่ศึกษาฉันทลักษณ์อยู่ พึงสังเกตลีลาการประพันธ์คาถาในรูปแบบต่างๆ เพื่อที่จะนำมาใช้ในการแต่งคาถาได้ เบื้องแรกต้องฝึกเรียบเรียงเป็นร้อยแก้วก่อน แล้วจึงนำมาแต่งเป็นคาถาต่อมา ในคาถาที่ ๑ เรียบเรียงเป็นร้อยแก้วว่า ชนสนฺตานตมสนฺตานเภทิโน ธมฺมุชฺชลนฺตรุจิโน มุนินฺโททาตโรจิโน นโม อตฺถุ ส่วนคาถาที่ ๒ เรียบเรียงได้ว่า ปิงฺคลาจริยาทีหิ ยํ ฉนฺทํ ปุรา อุทิตํ, ตํ สุทฺธมาคธิกานํ ยถิจฺฉิตํ น สาเธติ สองคาถาข้างต้นจึงประพันธ์ใหม่ได้ว่า

๑. นมามิ ชนสนฺตาน- ตมสนฺตานเภทินํ
ธมฺมุชฺชลนฺตรุจินํ มุนินฺโททาตโรจินํ.

๒. ปิงฺคลาจริยาทีหิ ฉนฺทํ สมุทิตํ ปุรา
ชนานํ มาคธญฺญูนํ นาราเธติ ยทิจฺฉกํ.

* * * * * * * * * * * *

## ใจความ ๕ อย่าง

๓. ตโต มาคธภาสาย มตฺตาวณฺณวิเภทนํ
ลกฺขยลกฺขณสํยุตฺตํ ปสนฺนตฺถปทกฺกมํ.

๔. อิทํ วุตฺโตทยํ นาม โลกิยจฺฉนฺทนิสฺสิตํ
อารภิสฺสมหํ ทานิ เตสํ สุขวิพุทฺธิยา.

ด้วยเหตุนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระสังฆรักขิตะ) จักประพันธ์คัมภีร์ฉันท์นามว่าวุตโตทัย อันจำแนกตามมาตราพฤติและวรรณพฤติ ประกอบด้วยสูตรที่เป็นอุทาหรณ์ มีลำดับอรรถและบทชัดเจน อิงอาศัยฉันท์ของชาวโลก ด้วยภาษาที่มีในแคว้นมคธ เพื่อความรู้ง่ายของชนผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวเหล่านั้น

คาถาที่ ๓-๔ แสดงใจความ (ปิณฑัตถะ) ๕ ประการ คือ

๑. สญฺญา ชื่อคัมภีร์ คือ อิทํ วุตฺโตทยํ นาม (คัมภีร์ฉันท์ชื่อว่าวุตโตทัยนี้)

๒. นิมิตฺต เหตุในการประพันธ์ ในที่นี้คือความสงสารที่เป็นเหตุภายในและความมุ่งประโยชน์แก่อนุชนผู้ไม่รู้ภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นเหตุภายนอก ท่านแสดงโดยปริยายด้วยคำว่า อารภิสฺสํ (จักรจนา)

๓. กตฺตา ผู้ประพันธ์ คือ อหํ (ข้าพเจ้าผู้ชื่อว่าพระสังฆรักขิตเถระ) ท่านแสดงด้วยคำว่า อารภิสฺสํ

๔. ปริมาณ ขอบเขตของคัมภีร์ คือ มตฺตาวณฺณวิเภทนํ (อันจำแนกตามมาตราพฤติและวรรณพฤติ)

๕. ปโยชน วัตถุประสงค์ คือ เตสํ สุขวิพุทฺธิยา (เพื่อความรู้ง่ายของชนผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวเหล่านั้น)

คำว่า มตฺตาวณฺณวิเภทนํ (อันจำแนกตามมาตราพฤติและวรรณพฤติ) คือ คัมภีร์วุตโตทัยนี้จะแสดงคาถา ๒ ประเภท ดังต่อไปนี้

๑. มาตราพฤติ คือ คาถาที่นับมาตรา แต่งโดยกำหนดมาตราในแต่ละบาท มีทั้งหมด ๒๖ คาถา คือ อริยาชาติ ๖, คีติชาติ ๔, เวตาลียชาติ ๙ และมัตตาสมกชาติ ๗ คาถาเหล่านี้มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๒

๒. วรรณพฤติ คือ คาถาที่นับพยางค์ แต่งโดยกำหนดพยางค์ในแต่ละบาท มีทั้งหมด ๘๒ คาถา คือ สมคาถา ๖๑, อัทธสมคาถา ๑๑, วิสมคาถา ๑๐ คาถาเหล่านี้มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๓-๕ ตามลำดับ

คำว่า มาตรา ในมาตราพฤติ หมายเอามาตราของสระเท่านั้น แม้จะประกอบกับพยัญชนะก็ให้นับเฉพาะสระ เช่นคำว่า ตถาคโต ถือว่ามีมาตราเป็นรัสสะและทีฆะ คือ ๑ มาตรา, ๒ มาตรา, ๑ มาตรา, ๒ มาตรา โดยไม่นับพยัญชนะที่มีครึ่งมาตรา ส่วนคำว่า “พยางค์” ในวรรณพฤติ หมายเอาพยางค์หนึ่งๆ ซึ่งอาจจะเป็นสระล้วนๆ หรือสระที่ประกอบกับพยัญชนะ ถ้าเป็นพยางค์ที่มี ๑ มาตรา หรือ ๑ มาตราครึ่ง ถือว่าเป็นรัสสสระ หากว่าเป็นพยางค์ที่มี ๒ มาตรา หรือ ๒ มาตราครึ่ง ก็เป็นทีฆสระ แม้เสียงที่มี ๓ มาตราที่เรียกว่า ปลุตะ ก็นับเนื่องในทีฆสระ

คำว่า ลกฺขยลกฺขณสํยุตฺตํ (ประกอบด้วยสูตรที่เป็นอุทาหรณ์) คือ สูตรกับอุทาหรณ์ที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ เป็นคนละอย่างกัน ผู้แต่งจะกล่าวสูตรก่อนแล้วจึงแสดงอุทาหรณ์ แต่คัมภีร์นี้มีสูตรที่เป็นอุทาหรณ์ไปในตัว เช่น ตฺยา เจ ตนุมชฺฌา (คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่า ตนุมัชฌา) คำว่า ตฺยา เจ ต (๒ ๒ ๑)

เป็นอุทาหรณ์ของ ต คณะ ส่วนคำว่า นุมชฺฌา (๑ ๒ ๒) เป็นอุทาหรณ์ของ ย คณะ

คำว่า โลกิยจฺฉนฺทนิสฺสิตํ (อิงอาศัยฉันท์ของชาวโลก) หมายความว่า ฉันท์ในภาษาสันสกฤตมี ๒ ประเภทคือ ฉันท์ที่ปรากฏในพระเวท (เวทิกฉันท์) และฉันท์ของชาวโลกที่มีปรากฏในวรรณคดี (โลกิยฉันท์) เวทิกฉันท์แตกต่างจากโลกิยฉันท์ เพราะเป็นระเบียบของฉันท์กับคาถาที่จำกัดใช้เฉพาะพระเวทเท่านั้น ไม่มีใช้ในที่อื่น ส่วนโลกิยฉันท์เป็นระเบียบฉันท์กับคาถาทั่วไปที่วรรณคดีสันสกฤตใช้เป็นแบบแผนในการประพันธ์ ฉันท์ชนิดนี้มีระเบียบบัญญัติคล้ายคลึงกับฉันท์ที่มีพบในพระไตรปิฎก ดังนั้น พระสังฆรักขิตเถระจึงอาศัยฉันท์ของชาวโลกเท่านั้น ไม่อาศัยฉันท์ที่ปรากฏในพระเวท คัมภีร์ฉันโทสันนยฏิปปณี (หน้า ๒๓) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทสันนยพยาขยามากล่าวว่า

โลกิยํ เวทิกํ เจว ฉนฺทํ เตสุ ทฺวิธา มตํ
โลกิยสฺส กพฺพมูล- ภาวโต ตํ สุนิสฺสิตํ.

ฉันท์มี ๒ ประเภท คือโลกิยฉันท์ และเวทิกฉันท์ ในบรรดาฉันท์เหล่านั้น คัมภีร์วุตโตทัยอิงอาศัยโลกิยฉันท์นั้น เพราะโลกิยฉันท์เป็นมูลเหตุแห่งกวีนิพนธ์

คำว่า วุตฺโตทย สำเร็จรูปมาจาก วุตฺต ศัพท์ + อุทย ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สกสกนามานิ ครุลหูนิ วา วุจฺจนฺเต อเนนาติ วุตฺตํ (คาถาอันเป็นเหตุกล่าวชื่อของตนๆ หรือเป็นเหตุกล่าวครุและลหุ ชื่อว่า วุตตะ), อุทยติ ปวตฺตเต เอตฺถาติ อุทโย (คัมภีร์เป็นที่เป็นไป เรียกว่า อุทยะ), วุตฺตานํ อุทโย วุตฺโตทโย (คัมภีร์เป็นที่เป็นไปของคาถา ชื่อว่า วุตโตทัย)

คำว่า สุทฺธมาคธิก สำเร็จรูปมาจาก สุทฺธมาคธ ศัพท์ + ณิก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มาคเธสุ ภวา มาคธา (ภาษาที่มีในแคว้นมคธ ชื่อว่า มาคธะ), สุทฺธา มาคธา สุทฺธมาคธา (ภาษาที่มีในแคว้นมคธอย่างเดียว เรียกว่า สุทธมาคธิกะ), สุทฺธมาคธํ ชานนฺตีติ สุทฺธมาคธิกา (ชนผู้รู้ภาษาที่มีในแคว้นมคธอย่างเดียว เรียกว่า สุทธมาคธิกะ)

คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๓-๔) กล่าวเรื่องภาษามคธไว้เป็นคาถาท่องจำโดยประมวลความมาจากคัมภีร์อรรถกถาว่า

มูลภาสาติ สา วุตฺตา โปราณา ยา'ทิกปฺปิกา
มาคธี'ริยภาสาถ มโนรมาติ วิสฺสุตา.

ภาษาใดเป็นภาษาดั้งเดิม คนต้นกัปป์ใช้พูดกัน ปรากฏว่าเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธ ภาษาประเสริฐ และภาษาน่าพึงใจ ภาษานั้นเรียกว่ามูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม)

พฺรหฺมภาสา ยถาภุจฺจ- ภาสา จาปริวตฺตินี
สภาวนิรุตฺติ เหสา เกนจิ อวิโกปิตา.

ภาษานั้นเป็นภาษาของพรหม เป็นภาษาที่มีเสมอไม่เปลี่ยนแปร และพูดได้ตามธรรมชาติ ไม่มีใครทำให้วิบัติได้

นิรเย เทวโลเก จ พฺรหฺมโลเก รสาตเล
สาเยว มาคธีภาสา อุสฺสนฺนา พฺรหฺมวณฺณิตา.

ภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธนั้น ปรากฏในนรก เทวโลก พรหมโลก และนาคโลก เป็นภาษาอันพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญแล้ว

อมนุสฺเส พฺรหารญฺเญ ชาโต โย'สฺสุตวาจิโก
ธมฺมตาย'ตฺตโน วาจํ กเถนฺโต ตํ กเถสฺสติ.

บุคคลผู้ไม่เคยได้ยินคำของคนอื่น เกิดในป่าใหญ่อันไม่มีมนุษย์ เมื่อจะเจรจา ก็จักพูดภาษามคธนั้นตามปรกติของตน

พุทฺโธปิ โสคตึ ตนฺตึ นวงฺคํ ปิฏกตฺตยํ
อาโรเปนฺโต วิสุทฺธาย มูลภาสาย'โรปยิ.

แม้พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงยกพระไตรปิฎกมีองค์ ๙ สู่ระเบียบแบบแผนของพระสุคต ก็ยกขึ้นกล่าวด้วยมูลภาษา

อันบริสุทธิ์

ตนฺตารูพฺหสฺส มูลาย ญาณเภทสมงฺคินํ
โสเต ฆฏฺฏิตมตฺเตว อตฺโถ'ปฏฺจาติ'เนกโส.

ในเมื่อมูลภาษาของศัพท์ที่ยกขึ้นสู่ระเบียบแบบแผนมากระทบโสตของผู้ถึงพร้อมด้วยนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ เนื้อความย่อมปรากฏเป็นอันมากโดยแท้

ตทญฺญา เทสภาสาขฺยา จิเรน ปริวตฺตินี
กิราโตฏฺฏนฺธกาทีนํ วเสนฏฺจารสพฺพิธา.

ภาษาอื่นจากนั้น[ในประเทศอินเดีย]ชื่อว่า เทสภาษา (ภาษาถิ่น) มี ๑๘ อย่างโดยจำแนกเป็นภาษากิราตะ, โอฏฏะ และอันธกะเป็นต้น มักเปลี่ยนแปลงตามกาลอันช้านาน

ยา สงฺขตา มเหสีหิ วามกาทีหิ วาจิตา
เวเทสุ โยชิตา เหสา ภาสา สกฺกฏสมฺมตา.

ส่วนภาษาใดอันฤๅษีผู้ประเสริฐมีวามกะเป็นต้นบัญญัติสอนไว้ มีประกอบใช้ในคัมภีร์พระเวท ภาษานั้นคือภาษาสันสกฤต

* * * * * * * * * * * *

## คณะ ๘ ในวรรณพฤติ

๕. สพฺพคฺลา มฺนา'ทิคลหู ภฺยา มชฺฌนฺตครู ชสา
มชฺฌนฺตลา รเตเตฺจ คณา โค ครุ โล ลหุ.

คณะมี ๘ คณะเหล่านี้ คือ ม คณะที่มีครุล้วน (๒ ๒ ๒), น คณะที่มีลหุล้วน (๑ ๑ ๑), ภ คณะที่มีครุหน้า (๒ ๑ ๑), ย คณะที่มีลหุหน้า (๑ ๒ ๒), ช คณะที่มีครุกลาง (๑ ๒ ๑), ส คณะที่มีครุหลัง (๑ ๑ ๒), ร คณะที่มีลหุกลาง (๒ ๑ ๒),

ต คณะที่มีลหุหลัง (๒ ๒ ๑), ครุ ชื่อว่า ค, ลหุ ชื่อว่า ล

คณะ คือ กลุ่มคำที่ท่านกำหนดด้วยครุและลหุ นับเป็นองค์ประกอบย่อยของบาทที่เป็นหนึ่งในสี่ของคาถา คณะฉันท์วรรณพฤติมีครุและลหุ คณะละ ๓ พยางค์ มี ๘ คณะ ส่วนคณะฉันท์ในคาถามาตราพฤติกำหนดด้วยคณะที่มี ๔ มาตรา มี ๕ คณะ คณะทั้ง ๘ นั้นมีลักษณะดังต่อไปนี้ (๒ = ครุ ๑ = ลหุ)

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | ม คณะ | มีครุล้วน | ๒ ๒ ๒ |
| ๒. | น คณะ | มีลหุล้วน | ๑ ๑ ๑ |
| ๓. | ภ คณะ | มีครุหน้า | ๒ ๑ ๑ |
| ๔. | ย คณะ | มีลหุหน้า | ๑ ๒ ๒ |
| ๕. | ช คณะ | มีครุกลาง | ๑ ๒ ๑ |
| ๖. | ส คณะ | มีครุหลัง | ๑ ๑ ๒ |
| ๗. | ร คณะ | มีลหุกลาง | ๒ ๑ ๒ |
| ๘. | ต คณะ | มีลหุหลัง | ๒ ๒ ๑ |

คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตชื่อฉันโทมัญชรี (คาถา ๙) แสดงสัญลักษณ์ของครุเป็นรูปโค้งเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีกและลหุเป็นรูปตรงเหมือนไม้เท้าแนวนอนว่า

| | | |
|---|---|---|
| ๑. | ม | ⌣ ⌣ ⌣ |
| ๒. | น | – – – |
| ๓. | ภ | ⌣ – – |
| ๔. | ย | – ⌣ ⌣ |
| ๕. | ช | – ⌣ – |
| ๖. | ร | ⌣ – ⌣ |
| ๗. | ส | – – ⌣ |
| ๘. | ต | ⌣ ⌣ – |
| ๙. | ค | ⌣ |
| ๑๐. | ล | – |

ฉันท์สันสกฤตบางคัมภีร์เช่นอมฤตสัญชีวนี ได้แสดงสัญลักษณ์ครุเป็นรูปงอ และลหุเป็นรูปตรงเป็นไม้เท้าแนวตรงว่า

๑. ม S S S

๒. น | | |

๓. ภ S | |

๔. ย | S S

๕. ช | S |

๖. ร S | S

๗. ส | | S

๘. ต S S |

๙. ค S

๑๐. ล |

โบราณาจารย์ของไทยได้ประพันธ์โคลงท่องจำเกี่ยวกับคณะทั้ง ๘ โดยใช้เครื่องหมาย ( ั ) แทนครุ และเครื่องหมาย ( ฺ ) แทนลหุ ดังนี้

| | | | |
|---|---|---|---|
| ม.น. ครุ อุ ล้วน ระดับกัน | คือ | ม ( ั ั ั ) | น ( ฺ ฺ ฺ ) |
| ภ.ย. ครุ อุ สรร เสกหน้า | คือ | ภ ( ั ฺ ฺ ) | ย ( ฺ ั ั ) |
| ช.ร. ครุ อุ พัน เนาท่าม กลางนา | คือ | ช ( ฺ ั ฺ ) | ร ( ั ฺ ั ) |
| ส.ต. ครุ อุ อ้า อ่าไว้ หนหลัง | คือ | ส ( ฺ ฺ ั ) | ต ( ั ั ฺ ) |

สัญลักษณ์ของครุว่า ( ั ) และลหุว่า ( ฺ ) เป็นรูปโค้งและตรงคล้ายกับสัญลักษณ์ที่แสดงไว้ในคัมภีร์ฉันโทมัญชรีดังที่กล่าวมาแล้ว

คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๗๓) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทวิสาลินีที่แสดงอุทาหรณ์ของคณะ ๘ มากล่าวไว้ว่า

ชมฺภิตฺวา สํวรี โมโร ปโมโท คหเน ยสา
ตสฺสุรคา'หารภตา วิกตฺถยุ ปริชนา.

นกยูงร่าเริงยินดีเพราะมีบริวาร ลำแพนส่งเสียงร้อง ในป่าชัฏแล้ว บริวารของมันที่ยังชีพด้วยงูเป็นอาหารก็ร้องเซ็งแซ่อยู่

ในคาถาข้างต้นนี้ มีศัพท์ที่แสดงคณะดังต่อไปนี้

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | ชมฺภิตฺวา | (๒ ๒ ๒) | = ม |
| ๒. | สํวรี | (๒ ๑ ๒) | = ร |
| ๓. | ปโมโท | (๑ ๒ ๒) | = ย |
| ๔. | คหเน | (๑ ๑ ๒) | = ส |
| ๕. | ตสฺสุร | (๒ ๑ ๑) | = ภ |
| ๖. | คาหาร | (๒ ๒ ๑) | = ต |
| ๗. | วิกตฺถ | (๑ ๒ ๑) | = ช |
| ๘. | ยุปริ | (๑ ๑ ๑) | = น |

คำว่า วิกตฺถยุ ในคาถา มีศัพท์เดิมว่า วิกตฺถยุํ (วิ บทหน้า + กตฺถ ธาตุ + ณย ปัจจัย + อุํ วิภัตติ) ท่านลบนิคหิตเพื่อให้ปรากฏความเป็น น คณะ

คัมภีร์ฉันทวุตติปทีป (คาถา ๑๐) แสดงอุทาหรณ์ของคณะทั้ง ๘ ตามพระนามของพระพุทธเจ้าเป็นรูปร้อยแก้วว่า

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| ๑. | สพฺพญฺญู | โม | (๒ ๒ ๒ | ม คณะ) |
| ๒. | สุมุนิ | โน | (๑ ๑ ๑ | น คณะ) |
| ๓. | สุคโต | โส | (๑ ๑ ๒ | ส คณะ) |
| ๔. | มุนินฺท | โช | (๑ ๒ ๑ | ช คณะ) |
| ๕. | มาราริ | โต | (๒ ๒ ๑ | ต คณะ) |
| ๖. | มารชิ | โภ | (๒ ๑ ๑ | ภ คณะ) |
| ๗. | นายโก | โร | (๒ ๑ ๒ | ร คณะ) |
| ๘. | มเหสี | โย | (๑ ๒ ๒ | ย คณะ) |

คณะทั้ง ๘ เหล่านี้มีกล่าวไว้โดยอาทิสังเกตนัย (นัยที่สังเกตด้วยอักษรแรก) คือ คำว่า ม เป็นอักษรย่อคำว่า มโนหรี (คณะน่ายินดี) เป็นต้น เหมือนคำว่า ค เป็นอักษรย่อของครุ คำว่า ล เป็นอักษรย่อของลหุ หรือคำว่า พฺวาทิฆนฺตํ นมามหํ (ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระรัตนตรัยอันมีพระพุทธเจ้าเป็นหนต้นและพระสงฆ์หนปลาย) คำว่า พฺวาทิฆนฺตํ ตัดบทเป็น พุ + อาทิ + ฆ + อนฺตํ คำว่า พุ เป็นอักษรย่อตัวแรกของ พุทฺธ ส่วนคำว่า ฆ เป็นอักษรย่อของ สํฆ

คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ (คาถา ๙-๑๐) แสดงลักษณะของอาทิสังเกตนัยว่า

อาทฺยกฺขรํว ทสฺเสติ พนฺธจฺเฉโก กวิสฺสโร
ยตฺถ ตํ อาทิสงฺเกตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา.

กวีผู้ยิ่งใหญ่ฉลาดในพันธะ แสดงพยางค์แรกเท่านั้นในพันธะใด พันธะนั้น ท่านผู้รู้พันธะพึงทราบว่าชื่ออาทิสังเกตะ

ชื่อเต็มของคณะเหล่านั้นเรียงตามลำดับปัตถารนัย ดังต่อไปนี้

| มัชฌาฉันท์ ๓ พยางค์ | | |
|---|---|---|
| ปัตถารนัย | | |
| คณะ | ครุ-ลหุ | ชื่อคาถา |
| ม | ๒ ๒ ๒ | มโนหรี |
| ย | ๑ ๒ ๒ | ยทิจฉา |
| ร | ๒ ๑ ๒ | รัมมา |
| ส | ๑ ๑ ๒ | สริตา |
| ต | ๒ ๒ ๑ | ตารินทา |
| ช | ๑ ๒ ๑ | ชนกันติ |
| ภ | ๒ ๑ ๑ | ภัททาวหิ |
| น | ๑ ๑ ๑ | นทิตา |

คัมภีร์ฉันโทสันนยฏิปปณี (หน้า ๓๐-๓๑) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทสังจิตรฏิปปณีมากล่าวไว้ว่า

> มโนหรี จ ยทิจฺฉา รมฺมา เจว สริตา จ ตารินฺทา
> ชนกนฺติ จ ภทฺทาวพิ นทิตาสํวาทิลกฺขฺยา หิ เต คณา.
>
> คณะเหล่านี้คือ มโนหรี (คณะน่ายินดี) ยทิจฉา (คณะตามที่ต้องการ) รัมมา (คณะน่าพึงใจ) สริตา (คณะเปล่งเสียงชัดเจน) ตารินทา (คณะมีเสียงสูง) ชนกันติ (คณะที่ชนพึงใจ) ภัททาวพิ (คณะมีลำดับดี) และ นทิตา (คณะเปล่งเสียงเบา) นักปราชญ์พึงกำหนดด้วยอักษรหนต้น[มี ม เป็นต้น] อันเหมือนกัน

คณะในคาถาวรรณพฤติมี ๘ คณะตามลำดับแถวปัตถารนัยที่กระจายอักษร ๓ พยางค์ออกเป็น ๘ แถว โดยเริ่มตั้งแต่แถวที่มีครุทั้งหมด จนถึงแถวที่มีลหุทั้งหมด (สำหรับปัตถารนัยจะมีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๖) จะสังเกตว่าลำดับคณะที่กล่าวในคัมภีร์วุตโตทัยต่างจากลำดับในแถวปัตถาร ทั้งนี้เพราะคัมภีร์นี้ต้องการกล่าวให้เป็นคาถาที่จำง่าย จึงลำดับคณะตามความเหมาะสมในการประพันธ์ให้เป็นคาถา และการประกอบคณะก็คล้อยตามความต้องการของผู้กล่าวได้ คัมภีร์ฉันโทสารัตถวิกาสินี (อธิบายคาถา ๕) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ม-ย-ร-ส-ต-ช-ภ-เนติ ปตฺถารกฺกเมน คณกฺกโม เวทิตพฺโพ. อิห ตุ คนฺถลาฆวตฺถํ วตฺติจฺฉาย คณปโยคิกตฺถญฺจ เอวํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

บัณฑิตพึงทราบลำดับแห่งปัตถารนัยว่า ม, ย, ร, ส, ต, ช, ภ และ น คณะ ส่วนในคัมภีร์นี้พึงทราบว่าท่านกล่าวไว้เช่นนี้ เพื่อความกระชับแห่งคัมภีร์และเพื่อประกอบคณะตามความต้องการของผู้กล่าว

คณะฉันท์ในคาถาวรรณพฤติ มี ๓ พยางค์โดยมีเหตุ ๓ อย่าง คือ

๑. สภาพของพระศิวะที่มีอยู่ในอัตตามี ๓ อย่างคือ สัตตวะ (ความจริงคือ

สุข), รช (มลทินคือทุกข์), ตม (ความหลงคือโมหะ) ท่านจึงบัญญัติคณะฉันท์ให้มี ๓ พยางค์ตามสภาพของพระศิวะซึ่งชาวฮินดูถือว่าเป็นผู้สูงสุด

๒. เสียงสระมี ๓ ระดับ คือ อุทาตตะ (เสียงสูง), อนุทาตตะ (เสียงต่ำ), สวริตะ (เสียงกลาง) คณะจึงมี ๓ พยางค์ตามเสียงเหล่านี้

๓. ตามโวหารในพระวินัย คำว่า "คณะ" หมายถึงภิกษุจำนวน ๓ รูป ต่างจากคำว่า "สงฆ์" ที่หมายถึงภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ดังนั้น เมื่อเรียกว่าคณะ ก็หมายถึงอักษร ๓ พยางค์ (มตินี้มีพบในคัมภีร์ฉันโทสารัตถมัญชูสา อธิบายคาถา ๖)

ข้อความข้างต้นอิงอาศัยคัมภีร์ฉันโทสันนยฏิปปณี (หน้า ๒๘-๙) ที่นำข้อความจากคัมภีร์ฉันท์สันสกฤตมาแสดงว่า

คเณโก หิ สิวสฺเสวํ สตฺตํ ตมํ รชนฺติมํ
ติคฺคุณํ อุปนิสฺสาย พนฺธิตพฺพา ตโยกฺขรา.[๑]

บัณฑิตพึงผูกสามพยางค์ให้เป็นคณะหนึ่ง เพราะอาศัยสภาพ ๓ อย่างนี้ของพระสิวะเช่นนี้ว่า สัตตวะ, รชะ และ ตมะ

อุทตฺตา จ อนุทตฺตา สริตา ติวิธา รวา
เอโก คโณ หิ ตพฺเภทา พนฺธิตพฺพา ตโยกฺขรา.[๒]

เสียงมี ๓ ประเภท คือ อุทาตตะ, อนุทาตตะ และสวริตะ บัณฑิตพึงผูกสามพยางค์ให้เป็นคณะหนึ่ง โดยประเภทแห่งเสียงเหล่านั้น

ในคำว่า สพฺพคฺลา ท่านลบ อ ใน ค อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ให้ครบ ๘ พยางค์ โดยลบด้วย สรา โลปํ โยควิภาค ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ (ในที่นี้ถือเอาเฉพาะ สรา โลปํ โดยเว้น สเร จึงเป็นทวิธากรณโยควิภาค เหมือน อา ปโต โยควิภาคในสูตรว่า อมา ปโต สฺมึสฺมานํ วา)

---

[๑] ฉันโทภาสพยาขยา

[๒] ฉันโทมาณิกยฏิปปณี

คำว่า โค ครุ, โล ลหุ (ครุ ชื่อว่า ค, ลหุ ชื่อว่า ล) หมายความว่า คัมภีร์นี้จะใช้ชื่อย่อครุว่า ค และเรียกลหุว่า ล โดยอาทิสังเกตนัย หรือ ลบ รุ ใน ครุ และลบ หุ ในลหุ ด้วยมหาสูตรหรือนิรุตตินัยประเภทวัณณนาสะ (ลบอักษร)

คัมภีร์วุตโตทัยแสดงคณะฉันท์ ๘ คณะในคาถาวรรณพฤติโดยเรียงตามลำดับอิฏฐคณะ (คณะดี) คือ ม, น, ภ, ย คณะ และอนิฏฐคณะ (คณะไม่ดี) คือ ช, ส, ร, ต คณะ ส่วนคัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธ (คาถา ๖) ได้เรียงตามลำดับปัตถารนัย จะนำข้อความจากคัมภีร์นั้นมาแสดงในที่นี้เพื่อให้สังเกตลีลาการประพันธ์คาถาอีกรูปแบบหนึ่ง ดังต่อไปนี้

สพฺพโค อาทิมชฺฌลา คลนฺตา มชฺฌอาทิคา
สพฺพโล มฺยรสตฺชภฺนา คณา โค ครุ โล ลหุ.

ม คณะมีครุทั้งหมด, ย คณะมีลหุหน้า, ร คณะมีลหุกลาง, ส คณะมีครุหลัง, ต คณะมีลหุหลัง, ช คณะมีครุกลาง, ภ คณะมีครุหน้า, น คณะมีลหุทั้งหมด คณะทั้งหลายมีอยู่ [ในคาถาวรรณพฤติ] ครุ ชื่อว่า ค, ลหุ ชื่อว่า ล

โบราณาจารย์ชาวพม่ามักตั้งฉายาพระภิกษุตามวันเกิด โดยอาศัยฉันทลักษณ์กับโหราศาสตร์ร่วมกัน เพื่อหลีกเลี่ยงคณะไม่ดีหรือมีเทวดารักษาคณะไม่ดี เลือกเอาเฉพาะฉายาซึ่งมีคณะที่ส่งผลดีตามอิทธิพลของดวงดาว แม้การตั้งชื่อคนก็นำมาใช้ตามศาสตร์นี้ได้ คัมภีร์สาหิตยทรรปณะ (ปริจเฉท ๑ คาถา ๓) กล่าวประโยชน์ของโหราศาสตร์เป็นต้นว่า

ธมฺมตฺถกามโมกฺเขสุ เวจกฺขณฺยํ กลาสุ จ
กโรติ กิตฺตึ ปีติญฺจ สาธุกพฺพนิเวสนํ.

ความฉลาดในเหตุ ผล สิ่งที่น่าต้องการ ความหลุดพ้น และศาสตร์[มีโหราศาสตร์เป็นต้น] ย่อมก่อให้เกิดเกียรติคุณ และความโสมนัสอันมีกวีนิพนธ์ที่ไพเราะเป็นเหตุ

ในลำดับแรก จะกล่าวถึงคณะตามฉันทลักษณ์ก่อนว่ามี ๒ ประเภท คือ

๑. อิฏฐคณะ คณะดี คือ ม, น, ภ, ย คณะ คณะเหล่านี้เป็นคณะดีเพราะมีเทพบุตรเทพธิดารักษาคณะเป็นคนดีและส่งผลดีแก่เจ้าของชื่อ เทพธิดาสรัสวดีรักษา ม คณะ ส่งผลให้มีวาจาไพเราะ และภุมมเทพก็พิทักษ์คณะนี้ ส่งผลให้ได้ที่ดิน, เทพธิดาสุนทรีรักษา น คณะ ส่งผลให้มีรูปงาม และพระอินทร์ก็พิทักษ์ ส่งผลให้มีอายุยืน, เทพธิดาเมขลารักษา ภ คณะ ส่งผลให้มีความสุข และจันทรเทพก็พิทักษ์ ส่งผลให้มีปัญญา ส่วนเทพธิดาสิรีรักษา ย คณะ ส่งผลให้เจริญรุ่งเรือง และเทวดาเมฆก็พิทักษ์ ส่งผลให้มีบริวาร

๒. อนิฏฐคณะ คณะไม่ดี คือ ช, ส, ร, ต คณะ ท่านกล่าวว่า เทพธิดากาลกิณีรักษาคณะเหล่านี้ ทำให้ขาดความเจริญรุ่งเรือง ส่วนเทพบุตรผู้พิทักษ์คณะมีตามลำดับดังนี้คือ สุริยเทพ, วายุเทพ, อัคนีเทพ และอากาศเทพ สุริยเทพส่งผลให้เป็นทุกข์, วายุเทพส่งผลให้อยู่แดนไกล, อัคนีเทพส่งผลให้ถูกไฟเผา และอากาศ-เทพส่งผลให้ตกต่ำ

ต่อไปนี้คือตารางแสดงคณะดีและไม่ดีพร้อมทั้งเทพบุตรเทพธิดาผู้รักษาคณะและดาวประจำคณะ

| คณะ | เทพบุตรรักษา | ดาว | คุณ-โทษ | มาตรา | เทพธิดารักษา | อิฏฐะ-อนิฏฐะ |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ม | ภุมมเทพ | เชฏฐะ | ได้ที่ดิน | ๒ ๒ ๒ | สรัสวดี | อิฏฐะ |
| น | พระอินทร์ | ภรณี | อายุยืน | ๑ ๑ ๑ | สุนทรี | อิฏฐะ |
| ภ | จันทรเทพ | มิคสิระ | มีปัญญา | ๒ ๑ ๑ | มณิเมขลา | อิฏฐะ |
| ย | เมฆเทพ | สตภิสชะ | มีบริวาร | ๑ ๒ ๒ | สิรี | อิฏฐะ |
| ช | สุริยเทพ | ปุนัพสุ | ทุกข์ | ๑ ๒ ๑ | กาลกิณี | อนิฏฐะ |
| ส | วายุเทพ | สวาดิ | พลัดถิ่น | ๑ ๑ ๒ | กาลกิณี | อนิฏฐะ |
| ร | อัคนีเทพ | กัตติกา | ถูกไฟเผา | ๒ ๑ ๒ | กาลกิณี | อนิฏฐะ |
| ต | อากาศเทพ | ศรวณะ | ตกต่ำ | ๒ ๒ ๑ | กาลกิณี | อนิฏฐะ |

ข้อความที่กล่าวมานี้มีปรากฏในคัมภีร์ฉันท์นิสสัยเก่า (อธิบายคาถา ๕) ว่า

อิฏฺฐผลาที จตฺตาโร อนิฏฺฐา ปจฺฉิมา'ตฺร จ
โม ยุตฺโต ภูมิเชฏฺเฐน ภูมิลาภาย วตฺตติ.

ในบรรดาคณะเหล่านี้ คณะ ๔ อย่างแรกให้ผลดี ส่วนคณะ ๔ อย่างหลังให้ผลไม่ดี ม คณะประกอบกับภุมมเทพและดาวเชฏฐะ (ดาวงาช้าง) ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับที่ดิน

นคโณ สกฺกภรณี ยุตฺโต ทีฆายุโก ภเว
จนฺทมิคสิรยุตฺโต ภคโณ จ มหายโส.

น คณะประกอบกับพระอินทร์และดาวภรณี (ดาวก้อนเส้า) ทำให้มีอายุยืน ส่วน ภ คณะประกอบกับจันทรเทพและดาวมิคสิระ (ดาวหัวเนื้อ) ทำให้มีชื่อเสียง

อพฺภสตภิสฺชยุตฺต- ยคโณ จ สมาหิโต
รวิปุนพฺพสุยุตฺต- ชคโณ ทุกฺขิตกฺกโร.

ย คณะประกอบกับเมฆเทพและดาวสตภิสชะ (ดาวพิมพ์ทอง) ทำให้เป็นผู้นำที่หนักแน่น ส่วน ช คณะประกอบกับสุริยเทพและดาวปุนัพสุ (ดาวหัวสำเภา) ก่อให้เกิดทุกข์

อนิลสฺวาติสญฺญุตฺต- สคโณ เทสฉฑฺฑโก
อนลกตฺติกายุตฺโต รคโณ อคฺคุปทฺทโว.

ส คณะประกอบกับวายุเทพและดาวสวาดิ (ดาวช้างพัง) ทำให้พลัดถิ่น ส่วน ร คณะประกอบกับอัคนีเทพและดาวกัตติกา (ดาวลูกไก่) ทำให้มีอันตรายจากไฟ

อากาสสรวณฺเณน ยุตฺตโต สุญฺญปากิโก
รวากาเส ตุ สญฺญุตฺเต มหาสมฺปตฺติกา อหุํ.

ต คณะประกอบกับอากาศเทพและดาวศรวณะ (ดาวหลักชัย) ทำให้ไม่ได้รับประโยชน์ แต่เมื่อประกอบ ช คณะที่สุริยเทพรักษาและ ต คณะที่อากาศเทพรักษา ก็ทำให้มีสมบัติมาก

สรสฺสตี สุนฺทรี จ        มณิเมขล สีริ จ
ม-น-ภ-เย กมา รกฺขา      กาฬกณฺณีว เสสเก.

เทพธิดาสรัสวดี, สุนทรี, มณิเมขลา และสิรี รักษา ม, น, ภ, ย คณะตามลำดับ ส่วนเทพธิดากาลกิณีรักษาคณะอื่นอีก ๔ คณะ

ข้อความข้างต้นนี้คล้อยตามฉันท์สันสกฤตคือฉันโทโกมุที (คาถา ๗) ที่กล่าวว่า

โม ภูมิตฺติครู สิรึ ทิสติ โย วุทฺธึ ชลํ จาทิโล
โร'คฺคี มชฺฌลหู วินาสมนิโล เทสาฏนํ โส'ญฺญโค
โต โพฺยมนฺตลหู ธนาปหรณํ โช'กฺโก รุชํ มชฺฌโค
โภ จนฺโท ยสมุชฺชลํ มุขครู โน นาก อายุํ ติโล.

ม คณะมีภุมมเทพรักษา มีครุ ๓ ให้สิริ, ย คณะมีเมฆเทพรักษา มีลหุต้น ได้ความเจริญ[ทางบริวาร], ร คณะมี อัคนีเทพรักษา มีลหุกลาง ทำให้พินาศ, ส คณะมีวายุเทพรักษา มีครุอื่น[คืออยู่ท้าย] ทำให้พลัดถิ่น, ต คณะมีอากาศเทพรักษา มีลหุท้าย ทำให้เสียทรัพย์ตกต่ำ, ช คณะมีสุริยเทพรักษา มีครุกลาง ทำให้เกิดโรค, ภ คณะมีจันทรเทพรักษา มีครุต้น ทำให้เกิดชื่อเสียง, น คณะมีพระอินทร์รักษา มีลหุ ๓ ทำให้มีอายุยืน

คณะดีหรือไม่ดีที่กล่าวมานี้ ไม่สำคัญนัก เพราะกำลังของเทพรักษาคณะมีไม่มาก แต่กำลังวันกับกำลังดวงดาวมีมากกว่า ดังนั้น สิ่งที่สำคัญในการตั้งชื่อคือตั้งให้ตรงวันเกิดและมีผลดีตามดวงดาวที่รักษาคณะเหล่านั้น อักษรตามวันเกิดนี้มีแสดงไว้ในคัมภีร์นามกรณทีปนี (หน้า ๑๗๓) ว่า

| | | |
|---|---|---|
| สระ ๘ ตัว | เป็นอักษรแรกของ | คนเกิดวันอาทิตย์ |
| ก, ข, ค, ฆ, ง | " | คนเกิดวันจันทร์ |
| จ, ฉ, ช, ฌ, ญ | " | คนเกิดวันอังคาร |
| ย, ร, ล, ว | " | คนเกิดวันพุธ |
| ป, ผ, พ, ภ, ม | " | คนเกิดวันพฤหัส |
| ส, ห | เป็นอักษรแรกของ | คนเกิดวันศุกร์ |
| ฏ, ฐ, ฑ, ฒ, ณ<br>ต, ถ, ท, ธ, น | " | คนเกิดวันเสาร์ |

ก่อนตั้งฉายานั้น พึงทำความเข้าใจลักษณะคณะของศัพท์ที่จะนำมาตั้งเป็นฉายาก่อน ยกตัวอย่างเช่น คำว่า กุมาร เป็น ช คณะที่ประกอบด้วยครุลหุ คือ ๑ ๒ ๑ เป็นฉายาสำหรับคนวันจันทร์ ส่วนศัพท์บางคำมี ๒ พยางค์บ้าง ๔ พยางค์บ้าง ๕ พยางค์บ้าง ก็มีวิธีพิเศษเพื่อกำหนดคณะให้ได้ ๓ พยางค์ ดังนี้

๑. ถ้าเป็นศัพท์ ๒ พยางค์ ให้เพิ่มพยางค์หลังที่เหมือนกัน เช่น ปญฺญา (๒ ๒) เพิ่มเป็น ปญฺญาญา (๒ ๒ ๒) เพื่อให้ครบ ๓ พยางค์ ดังสาธกที่โบราณาจารย์กล่าวว่า วฑฺเฒ อนฺตสมํ ตสฺส ปเท อคณปูรเณ (เมื่อบทมีคณะไม่ครบ พึงเพิ่มพยางค์สุดท้ายของบทนั้น)

๒. ถ้าเป็นศัพท์ ๔ พยางค์ ให้ตัดพยางค์หลังออกเช่น อคฺคธมฺม (๒ ๑ ๒ ๑) ตัดพยางค์ท้ายออกเป็น อคฺคธมฺ (๒ ๑ ๒)

๓. ถ้าเป็นศัพท์ ๕ พยางค์ ให้ตัดพยางค์หน้ากับพยางค์หลังออก เช่น

วิสุทฺธาจาร (๑ ๒ ๒ ๒ ๑) ตัดพยางค์หน้ากับพยางค์หลังออกเป็น สุทฺธาจา (๒ ๒ ๒)

สมมุติว่าเป็นคนเกิดวันจันทร์ ก็ต้องใช้อักษรที่ขึ้นต้นด้วย ก, ข, ค, ฆ, ง เมื่อตั้งฉายาว่า คนฺธสาร ก็ถือว่าเป็น ร คณะ (คนฺธสา = ๒ ๑ ๒) และมีผลดีคือ ลาภะ (ได้ลาภ) แม้ ร คณะจะเป็นคณะไม่ดี แต่กำลังวันกับกำลังดวงดาวสำคัญกว่ากำลังของเทพรักษาคณะ จึงถือว่าเป็นชื่อดีตามฉันทลักษณ์ที่กล่าวมานี้

ต่อไปจะแสดงตารางที่เกี่ยวกับผลลัพธ์ของชื่อที่ตั้งตามวันเกิดและดาวดวงพึงหลีกเลี่ยงผลลัพธ์ที่ไม่ดี เลือกเอาชื่อที่มีผลลัพธ์ดี ดังต่อไปนี้

## วิธีตั้งชื่อตามวันเกิด

| คณะ | อาทิตย์ | จันทร์ | อังคาร | พุธ | พฤหัส | ศุกร์ | เสาร์ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ม | กาณะ | สิทธิ | มัจจุ | ลาภะ | อุบาทว์ | อมตะ | วระ |
| น | อุบาทว์ | อมตะ | วระ | กาณะ | สิทธิ | มัจจุ | ลาภะ |
| ภ | อมตะ | วระ | กาณะ | สิทธิ | มัจจุ | ลาภะ | อุบาทว์ |
| ย | กาณะ | สิทธิ | มัจจุ | ลาภะ | อุบาทว์ | อมตะ | วระ |
| ช | สิทธิ | มัจจุ | ลาภะ | อุบาทว์ | อมตะ | วระ | กาณะ |
| ส | วระ | กาณะ | สิทธิ | มัจจุ | ลาภะ | อุบาทว์ | อมตะ |
| ร | มัจจุ | ลาภะ | อุบาทว์ | อมตะ | วระ | กาณะ | สิทธิ |
| ต | อุบาทว์ | อมตะ | วระ | กาณะ | สิทธิ | มัจจุ | ลาภะ |

ผลลัพธ์ที่กล่าวมานี้มีความหมายว่า กาณะ (ดำ), อุบาทว์ (ไม่ดี), อมตะ (ไม่ตาย), สิทธิ (สำเร็จ), วระ (ประเสริฐ), มัจจุ (ตาย) และ ลาภะ (ได้ลาภ)

วิธีตั้งฉายาที่กล่าวมาแล้วนี้ยังนำมาใช้ตั้งชื่อคนไทยได้ เช่นชื่อว่า มยุรี ถือว่าเป็น ส คณะ (๑ ๑ ๒) เป็นชื่อสำหรับคนวันพฤหัส หรือชื่อว่า เพลินชัย (๒ ๒) ถือว่าเป็น ม คณะที่เพิ่มพยางค์หลังเป็นรูปว่า เพลินชัยชัย (๒ ๒ ๒) เป็นชื่อสำหรับคนวันพฤหัสเช่นกัน หรือชื่อว่า นิศา (๑ ๒) ก็เป็น ย คณะที่เพิ่ม

พยางค์หลังเป็นรูปว่า นิศาศา (๑ ๒ ๒) เป็นชื่อสำหรับคนวันเสาร์ เป็นต้น

วิธีตั้งชื่อฉายาดังกล่าวนี้ มุ่งหมายจะสืบสานความรู้ของคนรุ่นก่อน มิใช่จะหวังให้ปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด แม้พระพุทธเจ้าก็มิได้ทรงสนับสนุนให้เชื่อถืออิทธิพลของดวงดาว แต่ทรงเน้นกรรมปัจจุบันเป็นหลัก มีพระพุทธวจนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ในนักขัตตชาดกว่า

นกฺขตฺตํ ปฏิมาเนนฺตํ อตฺโถ พาลํ อุปจฺจคา
อตฺโถ อตฺถสฺส นกฺขตฺตํ กึ กริสฺสนฺติ ตารกา.[๑]

ประโยชน์ย่อมล่วงเลยคนเขลาที่รอคอยดวงดาวอยู่
ประโยชน์ เป็นฤกษ์ของบุคคลผู้แสวงหาประโยชน์ (คือถ้าได้
ประโยชน์ก็ถือว่าฤกษ์ดี) ดวงดาวจักกระทำอะไรได้

ก่อนสมัยพุทธกาล มีมาณพคนหนึ่งชื่อว่านายบาป (ปาปกะ) เขาไม่ชอบชื่อนี้จึงไปขอเปลี่ยนชื่อกับอาจารย์ทิศาปาโมกข์ที่สอนเขาอยู่ในเมืองตักกศิลา อาจารย์ก็ให้เขาออกเดินทางไปสู่โลกภายนอก แล้วสำรวจว่าคนที่มีชื่อตรงตามความหมายจริงๆ มีมากไหม เขาได้ออกเดินทางแล้วพบคนตายที่ถูกนำไปสุสาน เมื่อสอบถามก็ทราบว่าคนตายชื่อนายชีวก (นายชีพอยู่) ต่อมาก็พบนางธนปาลี (นางถนอมทรัพย์) ผู้เป็นนางทาสีถูกนายเฆี่ยนตีอยู่ สุดท้ายพบกับนายปันถก (นายเดินทาง) กำลังหลงทางอยู่ จึงกลับสู่เมืองตักกศิลาแล้วไม่ขอเปลี่ยนชื่ออีก มีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ในนามสิทธิชาดกว่า

ชีวกญฺจ มตํ ทิสฺวา ธนปาลิญฺจ ทุคฺคตํ
ปนฺถกญฺจ วเน มูฬฺหํ ปาปโก ปุนราคโต.[๒]

นายปาปเห็นนายชีวกตายแล้ว เห็นนางธนปาลีผู้เข็ญใจ และ
เห็นนายปันถกหลงทางในป่า จึงกลับมาอีก[สู่เมืองตักกศิลา]

คัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๘) ก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

---

[๑] ขุ. ชา. ๒๗/๔๙/๑๒

[๒] ขุ. ชา. ๒๗/๙๗/๒๔

นามํ นาม โวหารมตฺตํ. น ตํ ปณฺฑิตา ปมาณํ กโรนฺติ. สุตมงฺคลิเกน นาม ภวิตุํ น วฏฺฏติ.

ชื่อเป็นเพียงคำเรียก บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ถือชื่อนั้นว่าสำคัญ จึงไม่ควรเป็นคนที่เชื่อว่าการสดับคำดีเป็นมงคล

* * * * * * * * * * * *

## คณะ ๕ ในมาตราพฤติ

๖. ภชสา สพฺพคลหู ปญฺจิเม สณฺจิตา คณา
อริยาทิมฺหิ วิญฺเญยฺยา คโณ อิธ จตุกฺกโล.

คณะ ๕ เหล่านี้ คือ ภ คณะ, ช คณะ, ส คณะ, สัพพครุคณะ และ สัพพลหุคณะ พึงทราบว่าดำรงอยู่ในมาตราพฤติมีอริยาคาถาเป็นต้น คณะในมาตราพฤตินี้มี ๔ มาตรา

มาตราพฤติ คือ คาถาที่นับมาตราเป็นหลักในการประพันธ์ มี ๔ ประเภท คือ อริยาคาถา, คีติคาถา, เวตาลียคาถา และมัตตาสมกคาถา เนื่องด้วยคาถาประเภทนี้มีกำหนดนับมาตรา ๔ มาตราเท่านั้น และคณะที่มี ๔ มาตราก็มี ๕ คณะ คือ ภ คณะ (๒ ๑ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑), ส คณะ (๑ ๑ ๒), สัพพครุคณะ (๒ ๒) และ สัพพลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑) ดังนั้น คณะที่ประกอบได้ในมาตราพฤติจึงมีเพียง ๕ คณะดังกล่าว

โดยเหตุที่คาถาที่ ๕ แสดงคณะ ๘ ในวรรณพฤติ ส่วนคาถาที่ ๖ แสดงคณะ ๕ ในมาตราพฤติ ดังนั้น เมื่อรวมคณะในวรรณพฤติกับมาตราพฤติ คณะทั้งหมดจึงมี ๑๐ คณะ คือ ม, น, ภ, ย, น, ช, ส, ร, ต, สัพพครุ และสัพพลหุ แต่อาจารย์บางท่านกล่าวว่า สัพพครุคณะคล้ายกับ ม คณะ แม้จะมีครุ ๒ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ม คณะได้ เพราะมีครุล้วนเหมือนกัน แม้สัพพลหุก็คล้ายกับ น คณะ เพราะมีลหุล้วน ตามมตินี้จึงถือว่าคณะฉันท์ทั้งหมดมี ๘ คณะเท่านั้น

ในมาตราพฤติท่านกำหนดคณะเพียง ๕ คณะคือ ภ, ช, ส, สัพพครุ และสัพพลหุ เพราะคณะในคาถาประเภทนี้ต้องมี ๔ มาตราเท่านั้น กล่าวคือ ๑ มาตราเสมอกับลหุอย่างเดียว ไม่เสมอกับครุ จึงผูกเป็น ๑ คณะที่มี ๑ มาตราไม่ได้ ส่วน ๒ มาตราก็เสมอกับครุ ๑ พยางค์หรือเสมอกับลหุ ๒ พยางค์ ผูกเป็นลหุคณะ (๑ ๑) ได้ แต่ผูกเป็นครุคณะไม่ได้ นอกจากนี้ ๓ มาตราก็เสมอกับลหุเท่านั้น ไม่เสมอกับครุ จึงผูกเป็นลหุคณะ (๑ ๑ ๑) ได้ แต่ผูกเป็นครุคณะไม่ได้ ส่วน ๔ มาตราถือว่าเสมอกับลหุและครุ พอจะผูกเป็นลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑) และครุคณะ (๒ ๒) ได้ ดังนั้นจึงกำหนดให้คาถาประเภทมาตราพฤติมี ๔ มาตราโดยประกอบกันเป็นคณะ ๕ ดังที่กล่าวมาแล้ว คัมภีร์ฉันโทสันนยฏิปปณี (หน้า ๓๕) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทสังจิตรฏิปปณีมากล่าว

คลสมาสุ มตฺตาสุ ยา สา อาทิมฺหิ สมฺปตา
จตุมฺมตฺตาว ตมฺมตฺตา คโณ สมฺพชฺฌเร ธินา.

ในบรรดามาตราที่มีครุลหุเสมอกัน มาตรา ๔ มีอยู่ในหนต้น[คือมีจำนวนน้อยกว่า ๕ หรือ ๖ มาตรา] บัณฑิตย่อมผูกมาตราเหล่านั้นให้เป็นคณะ[ในมาตราพฤติ]

สรุปความว่า คาถามาตราพฤติผูก ๔ มาตราให้เป็น ๑ คณะ ส่วนคาถาวรรณพฤติผูก ๓ พยางค์เป็น ๑ คณะ

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อริยาทิมฺหิ (อริยาคาถาเป็นต้น) หมายเอามาตราพฤติ ๓ อย่างคือ คีติคาถา, เวตาลียคาถา และ มัตตาสมกคาถา

คำว่า ปญฺจิเม คณา (คณะ ๕ เหล่านี้) เป็นเยภุยยนัยที่กล่าวไว้เป็นส่วนมาก เพราะในเวตาลียคาถายังมีคณะอื่นจาก ๕ คณะอันได้แก่ ร คณะและ ย คณะ

คำว่า จตุกฺกล (๔ มาตรา) สำเร็จรูปมาจาก จตุ (สี่) + กลา (มาตรา) คัมภีร์ฉันโทสารัตถมัญชูสาแสดงรูปวิเคราะห์ว่า จตสฺโส กลา มตฺตา ยสฺสาติ จตุกฺกโล (มาตราสี่แห่งคณะใดมีอยู่ เหตุนั้นคณะนั้นเรียกว่า จตุกกละ)

คัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธ (คาถา ๗) กล่าวว่า สัพพครุคณะคือ ม คณะ และสัพพลหุก็คือ น คณะ โดยกล่าวว่า

ภสชา จ มนา จาติ ปญฺจิเม สณฺฐิตา คณา
มตฺตาปชฺเชสุ วิญฺเญยฺยา คโณ เตสุ จตุกฺกโล.

คณะ ๕ เหล่านี้คือ ภ, ส, ช, ม และ น คณะ บัณฑิตพึงทราบว่าดำรงอยู่ในมาตราพฤติทั้งหลาย คณะในมาตราพฤติเหล่านั้นมี ๔ มาตรา

* * * * * * * * * * * *

## ครุ, ลหุ และสัญลักษณ์

๗. สํโยคาทิ จ ทีโฆ จ นิคฺคหีตปโร จ โย
ครุ วงฺโก ปาทนฺโต วา รสฺโสญฺโญ มตฺติโก ลุชุ.

อักษรหนต้นของสังโยค, ทีฆสระ และอักษรที่มีนิคหิตอยู่หลังชื่อว่า ครุ อักษรที่สุดของบาทชื่อว่า ครุ บ้าง ครุใช้เป็นรูปงอ รัสสสระที่มีหนึ่งมาตราอื่น[จากครุ] ชื่อว่า ลหุ ลหุใช้เป็นรูปตรง

คำว่า สํโยคาทิ จ ทีโฆ จ นิคฺคหีตปโร จ โย ครุ ปาทนฺโต วา (อักษรหนต้นของสังโยค, ทีฆสระ และอักษรที่มีนิคหิตอยู่หลังชื่อว่า ครุ อักษรท้ายแห่งบาทชื่อว่า ครุ บ้าง) แสดงครุหรืออักษรเสียงหนัก ๔ ประเภทดังนี้

๑. สังโยคาทิครุ คือ ครุที่อยู่หน้าสังโยคกล่าวคือพยัญชนะ ๒ หรือ ๓ ตัวที่ซ้อนกันไม่มีสระคั่น ได้แก่ รัสสสระ ๓ ตัวคือ อ อิ อุ หรือมีพยัญชนะประกอบร่วมกับสระ เช่น ทตฺวา, หิตฺวา, ภุตฺวา ในตัวอย่างเหล่านี้ คำว่า ตฺว เป็นสังโยค ส่วนคำว่า ท, หิ, ภุ, เป็นสังโยคาทิครุที่ออกเสียงกล้ำให้หนักกว่าเสียงรัสสะธรรมดาว่า ทัตฺ-ตฺวา, หิตฺ-ตฺวา, ภุตฺ-ตฺวา จะอ่านว่า ทะ-ตฺวา, หิ-ตฺวา, ภุ-ตฺวา ไม่ได้

๒. ทีฆะครุ คือ ครุที่เป็นทีฆะสระ (เสียงยาว) ท่านถือว่าเสียงยาวก็จัดเข้าอยู่ในเสียงหนัก ได้แก่ ทีฆะสระ ๕ ตัวล้วนๆ หรือมีพยัญชนะประกอบร่วมกับสระ เช่น อา, อี, อู, เอ, โอ หรือ กา, กี, กู, เก, โก ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๗) แสดงอุทาหรณ์ตามลำดับทีฆสระว่า นาวา, นที, วธู, เทฺว, ตโย

๓. นิคคหีตปรครุ คือ ครุที่มีนิคหิตอยู่หลัง ได้แก่ รัสสสระ ๓ ตัวล้วนๆ หรือมีพยัญชนะประกอบร่วมกับสระอยู่หน้านิคหิต เช่น อํ, อึ, อุํ, กํ, กึ, กุํ สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๘) แสดงอุทาหรณ์ว่า อหํ เกวฏฺฏคามสฺมึ อหุํ เกวฏฺฏทารโก (เราเคยเป็นเด็กชาวประมงในหมู่บ้านของชาวประมง)

๔. ปาทันตครุ คือ ครุที่อยู่ท้ายบาทคาถา ได้แก่รัสสสระ ๓ ตัวล้วนๆ หรือมีพยัญชนะประกอบร่วมกับสระ ความจริงครุประเภทนี้ออกเสียงเบาตามปรกติของรัสสสระ แต่ถือว่าเป็นครุตามระเบียบที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ ครุประเภทนี้อยู่ท้ายสมบาท (บาทคู่ คือบาทที่ ๒, ๔) ในคาถามาตราพฤติ และอยู่ท้ายบาททั้ง ๔ ในคาถาวรรณพฤติ เช่น สพฺพลเหตฺถาทิลหุนิ ภวติ ยติ (คาถา ๑๘), ปรมญฺเฌ ลกฺขณํ ตุ จปลาย (คาถา ๒๔), ชตา ชคา โค วิสเม สเม ตุ (คาถา ๑๑๓) แต่ครุชนิดนี้ไม่มีใช้ในร้อยแก้วหรือจุณณิยะทั่วไปเหมือนครุ ๓ อย่างแรก

คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๑๒๘) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทภาวะเกี่ยวกับการกำหนดวิธีใช้ปาทันตครุมาแสดงว่า

> ปาทนฺโต สมปาทนฺเต โลปิ โค พหุโส สิยา
> อญฺญตฺร นาสเต ฉนฺโท- หานิ ยตฺร ส วิชฺชเต.
>
> แม้ลหุท้ายบาทก็มักเป็นครุในที่สุดของสมบาท (บาทคู่ = ๒, ๔) ถ้าการเสียฉันท์ไม่มีในวิสมบาทอื่น (บาทคี่ = ๑, ๓) ปาทันตครุย่อมมีในวิสมบาทนั้นอีก

อนึ่ง ถ้าฉันทลักษณ์กำหนดว่าพยางค์สุดท้ายในบาทคาถาต้องเป็นลหุ ลหุดังกล่าวจะถือว่าเป็นปาทันตครุไม่ได้ เช่นคำว่า คฺลา สมานิกา รชา จ (คาถา

ที่มีครุและลหุท้าย ร คณะและ ช คณะ ชื่อว่า สมานิกา) นอกจากนี้ สังโยคาทิครุก็ยังถือว่าเป็นลหุได้ในบางที่ ดังจะมีปรากฏต่อไปในคาถาที่ ๘ ดังนั้น ปาทันตครุจึงเป็นอนิจจครุ (ครุไม่แน่นอน) ส่วนครุ ๓ อย่างอื่นเป็นนิจจครุ (ครุแน่นอน)

คำว่า ครุ วงฺโก (ครุใช้เป็นรูปงอ) คือ ท่านใช้สัญลักษณ์แทนครุโดยใช้เป็นเส้นงอโค้ง และคำว่า ลุชุ = โล + อุชุ (ลหุใช้เป็นรูปตรง) ก็แสดงสัญลักษณ์แทนลหุโดยใช้เป็นเส้นตรง การใช้สัญลักษณ์ดังกล่าวนี้มีพบในที่แสดงคณะฉันท์และปัตถารนัย

สัญลักษณ์ครุเขียนได้ ๔ อย่างคือ

๑. รูปงาช้างหรือพระจันทร์ครึ่งซีกเป็นเส้นโค้ง คือ ( ⌣ )

๒. รูปตุ้มหูคล้ายตัวเอสในอักษรโรมัน คือ ( S )

๓. รูปไม้ตีกลองที่ใช้ในประเทศศรีลังกา มีปลายงอคล้ายเครื่องหมายคำถามแต่ไม่มีจุดล่าง ( ʔ )

๔. รูปไม้หันอากาศ คือ ( ั )

สัญลักษณ์ที่ ๑-๒ มีใช้ในฉันท์สันสกฤต, ที่ ๓ มีใช้ในคัมภีร์สันนยะที่แปลอธิบายวุตโตทัยเป็นภาษาลังกา ส่วนที่ ๔ มีใช้ในตำราฉันท์ไทย

สัญลักษณ์ลหุเขียนได้ ๓ อย่าง คือ

๑. รูปไม้เท้าเป็นเส้นตรงแนวนอน คือ ( — ) หรือแนวตั้งคือ ( | )

๒. เลขศูนย์ คือ ( ๐ )

๓. รูปสระอุ คือ ( ุ )

สัญลักษณ์ที่ ๑ มีใช้ในฉันท์สันสกฤต, ที่ ๒ มีใช้ในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนฯ ส่วนอย่างที่ ๓ มีใช้ในตำราฉันท์ไทยทั่วไป

วิธีเขียนสัญลักษณ์ครุลหุดังกล่าวนี้ เขียนยากและรุงรัง น่าจะล้าสมัยไปแล้ว เพื่อให้เขียนง่ายเหมาะกับสมัยปัจจุบัน คัมภีร์นิสสัยของพม่าจึงใช้เลข ๒ แทนครุ

และใช้เลข ๑ แทนลหุ หนังสือนี้ก็จะใช้สัญลักษณ์นั้น

สัญลักษณ์ของครุลหุนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๑๓๖, ๑๓๘) ซึ่งนำข้อความมาจากคัมภีร์วาณีภูสนะและวุตโตทัยสันนยะมาแสดงว่า

ครุ ตุ ทฺวิกโล เญยฺโย คชทนฺตสมากติ
ลหุ ตทญฺโญ สุทฺโธ โส เอกมตฺโต ปกิตฺติโต.

ครุที่มีลักษณะคล้ายงาช้าง พึงทราบว่ามี ๒ มาตรา ส่วนลหุล้วนอื่นจากครุนั้น ท่านกล่าวว่ามี ๑ มาตรา

อฑฺฒจนฺทสมํ วงฺกํ กณฺณูปคสมํ ครุํ
เภรีหตสมํ ลิเข ลหุํ ทณฺฑสมํ อุชุํ.

บุคคลพึงเขียนครุให้งอเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีก, ตุ้มหู หรือ ไม้ตีกลอง พึงเขียนลหุให้ตรงเหมือนไม้เท้า

คำว่า สํโยคาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สํโยคสฺส อาทิ สํโยคาทิ (อักษรหนต้นของสังโยค ชื่อว่า สังโยคาทิ)

คำว่า นิคฺคหีตปร มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคฺคหีตํ ปโร ยสฺมาติ นิคฺคหีตปโร (อักษรที่มีนิคหิตอยู่หลัง ชื่อว่า นิคคหีตประ)

คำว่า ปาทนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทสฺส อนฺโต ปาทนฺโต (อักษรที่สุดของบาท ชื่อว่า ปาทันตะ)

คำว่า มตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า มตฺตา อสฺส อตฺถีติ มตฺติโก (อักษรมีหนึ่งมาตรา เรียกว่า มัตติกะ)

คำว่า รสฺโสญฺโญ ตัดบทเป็น รสฺโส + อญฺโญ

คำว่า ลุชุ ตัดบทเป็น โล + อุชุ คำว่า โล เป็นอักษรย่อของลหุ

คำว่า อักษร คือเสียง ปัจจุบันใช้ตัวหนังสือแทนเสียงพูด จึงเรียกตัวหนังสือ

ว่าอักษร คำนี้มีรูปเป็น ๒ ลิงค์ คือปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ จึงมีรูปเป็น อกฺขโร หรือ อกฺขรํ

ครุ ๔ อย่างนี้มีแสดงไว้ในคัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธ (คาถา ๘) เช่นกัน จะนำข้อความจากคัมภีร์นั้นมาแสดงเพื่อให้สังเกตลักษณะในการประพันธ์อีกแนวหนึ่ง ดังนี้

ทีโฆ สพินฺทุ-สํโยคา ปาทนฺโต กฺวจิ โคนุชุ
ตทญฺโญ ลุชุ ปาทาทิ- สํโยเคปิ ปเร กฺวจิ.

ทีฆสระ, สระที่เป็นไปกับด้วยนิคหิตและสังโยค ชื่อว่า ครุ บางแห่งสระที่สุดของบาทก็ชื่อว่า ครุ ใช้เป็นรูปงอ สระอื่นจากนั้น ชื่อว่า ลหุ ใช้เป็นรูปตรง เมื่อสังโยคต้นบาทหลังมีอยู่ ครุก็เป็นลหุได้ในบางที่

* * * * * * * * * * * *

## สังโยคาทิครุเป็นลหุบ้าง

๘. ปเร ปาทาทิสํโยเค โย ปุพฺโพ ครุกกฺขโร
ลหุ ส กฺวจิ วิญฺเญยฺโย ตทุทาหรณํ ยถา.

เมื่อสังโยคต้น[สม]บาทหลังมีอยู่ อักษรหน้าอันเป็นครุ พึงทราบว่าเป็นลหุในบางที่ อุทาหรณ์ของครุ[ที่เป็นลหุ]นั้นเป็นไฉน?

คาถานี้แสดงเรื่องที่สังโยคาทิครุเป็นลหุบ้าง โดยจำกัดว่าต้องเป็นสังโยคาทิครุที่อยู่หน้าสังโยคต้นสมบาท กล่าวคือ เมื่อสังโยคอยู่ต้นสมบาท (บาทคู่ = บาทที่ ๒, ๔) สังโยคาทิครุที่อยู่ในวิสมบาทหน้า (บาทคี่ = บาทที่ ๑, ๓) ท่านถือว่าเป็นลหุคือไม่ต้องอ่านกล้ำเป็นเสียงหนัก แต่อ่านแยกศัพท์กัน ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ในคาถาถัดไป

* * * * * * * * * * * *

## อุทาหรณ์

๙. ทสฺสนรสานุภวเน นิพทฺธเคธา ชินสฺสยํ ชนตา
วิมฺหยชนนี สณฺฐต- กฺริยา นุ กํ นานุรญฺชยติ.

ปวงชนนี้มีฉันทะในการเสวยรสแห่งการพบพระชินเจ้าเสมอ พระอาการที่สงบเสงี่ยมก่อให้เกิดความอัศจรรย์ จะไม่ยังใครให้พึงใจหรือ?

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติชื่อว่าปัฐยาอริยา คณะในคาถาชนิดนี้มี ๔ มาตรา ยกเว้นพยางค์สุดท้ายที่เป็นครุ มีตารางแสดงคณะดังต่อไปนี้

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ทสฺสน | รสานุ | ภวเน | นิพทฺธ | เคธา | ชินสฺส | ยํ ชน | ตา |
| ๒ ๑ ๑ | ๑ ๒ ๑ | ๑ ๑ ๒ | ๑ ๒ ๑ | ๒ ๒ | ๑ ๒ ๑ | ๒ ๑ ๑ | ๒ |
| วิมฺหย | ชนนี | สณฺฐต | กฺริยานุ | กํ นา | นุ | รญฺชย | ติ |
| ๒ ๑ ๑ | ๑ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๑ | ๑ ๒ ๑ | ๒ ๒ | ๑ | ๒ ๑ ๑ | ๒ |

ในบาทที่ ๔ คำว่า กฺริ ใน กฺริยา เป็นสังโยค ส่วนคำว่า ต ใน สณฺฐต เป็นลหุที่อยู่หน้าสังโยค แม้ควรอ่านเป็นเสียงกล้ำว่า "ตกฺ" แต่ถ้าถือว่าเป็นครุ คำว่า สณฺฐต ก็จะเกิน ๔ มาตรา ทำให้คณะฉันท์เสียไป คำนี้จึงต้องอ่านเป็นเสียงลหุว่า "ต" ในกรณีนี้ ดังนั้น ท่านจึงกำหนดข้อยกเว้นพิเศษในคาถาที่มีครุลหุแน่นอน

คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๙) กล่าวว่า ในท่ามกลางบาท รัสสะที่อยู่หน้านานาปทสังโยค (สังโยคต่างบท) ก็เป็นลหุเช่นกัน ไม่ต้องอ่านเสียงกล้ำเป็นครุ ท่านยกอุทาหรณ์จากคัมภีร์ธรรมบทว่า

ยสฺส กาเยน วาจาย มนสา นตฺถิ ทุกฺกฏํ
สํวุตํ ตีหิ ฐาเนหิ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ.[๑]

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๙๑/๘๕

ผู้ใดไม่มีความชั่วทางกาย วาจา ใจ สำรวมระวังทั้งสาม ทวาร ผู้นั้นเราเรียกว่า พราหมณ์

คำว่า พฺรูมิ กับ พฺราหฺมณํ เป็นนานาปทสังโยค จึงออกเสียงแยกกันว่า พฺรูมิ พฺราหฺมณํ ไม่ต้องออกเสียงติดกันเป็นเสียงกล้ำว่า พฺรูมิพฺราหฺมณํ แม้คำว่า ตีหิ ทฺวาเรหิ ก็ไม่ต้องอ่านติดกันว่า ตีหิทฺวาเรหิ

แม้สังโยคาทิครุจะเป็นลหุได้บ้าง แต่ก็ถือว่าครุประเภทนี้เป็นนิจจครุ เพราะต่างจากปาทันตครุที่มีความเป็นครุไม่แน่นอนเสมอ ดังคัมภีร์ฉันโทสันนยฏิปปณี (หน้า ๓๙) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทภาวัตถสันทีปนีมากล่าวว่า

สมฺพาธฏฺฐาเน ญาณสฺส สํโยคาทิครูปิ โล
เญยฺโยว ปชฺชวิสเย ส นิจฺโจวพฺโพหาริโก.

แม้สังโยคาทิครุก็เป็นลหุได้ ในวิสัยแห่งคาถาที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้น สังโยคาทิครุจึงเป็นนิจจครุ เป็นข้อยกเว้นพิเศษ [ที่ไม่ถือว่าเป็นลหุ]

มติที่คัมภีร์วุตโตทัยกล่าวว่าสังโยคาทิครุที่อยู่หน้าบาทหลังเป็นลหุได้นั้นคล้อยตามคัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๐) แต่ความจริงไม่จำกัดเฉพาะสังโยคาทิครุว่าเป็นลหุได้ แม้ครุอื่นคือทีฆครุและนิคคหีตปรครุก็จัดเข้าในลหุในฐานะที่เปล่งเสียงเร็วไม่ก่อให้เกิดเสียงหนัก ดังนั้นจึงถือว่าครุเหล่านั้นเป็นลหุได้ คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตชื่อฉันโทมัญชรี (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๘) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ติพฺพปยตโนจฺจารณาตฺร ลฆุตฺตมิติ กณฺฐาภรณํ. ยทุตฺตํ

ยทา ติพฺพปยตเนน สํโยคาทิสฺส'คารวํ
น ฉนฺโทภงฺคมิจฺจาหุ ตทา โทสาย วิญฺญุโน.

คัมภีร์[สรัสวตี]กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมี

ในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังมีสาธกที่โบราณาจารย์กล่าวว่า เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้นมีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวเป็นโทษว่าเสียฉันท์

อุทาหรณ์ของครุที่เป็นลหุในพระบาลี มีดังต่อไปนี้

ก) สังโยคาทิครุ เช่น อปฺปสฺสาทา ทุกฺขา กามา[๑] คำว่า ทุกฺ ถือว่าเป็นลหุ คือ ทุ จึงต้องลักษณะของคาถาปัฐยาวัตที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์แรกเป็นรูปคณะว่า ทุขากา = ๑ ๒ ๒

ข) ทีฆครุ เช่น น สนฺติ ปุตฺตา ตาณาย[๒] คำว่า ตา ถือว่าเป็นลหุ คือ ต จึงต้องลักษณะของคาถาปัฐยาวัตเป็นรูปคณะว่า ตตาณา = ๑ ๒ ๒ หรือเหมือนคำว่า ปาปํ เม กตนฺติ ตปฺปติ คำว่า เม ถือว่าเป็นลหุ จึงต้องลักษณะของเวตาลียคาถา

ค) นิคคหีตปรครุ เช่น กิญฺจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ [๓] คำว่า มํ ถือว่าเป็น ลหุ จึงต้องลักษณะของคาถาอินทรวงศ์ (ปาฐะนี้ในฉบับไทยมีรูปว่า กมฺมํ ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า กมฺม โดยลบนิคหิตเพื่อรักษาคณะฉันท์ให้เป็น ต คณะ แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า กมฺมํ เหมือนฉบับไทย)

ตัวอย่างครุทั้ง ๓ ที่ถือว่าเป็นลหุนี้ มีพบมากในเมตตปริตรที่เป็นคีติคาถา ถ้าไม่ถือว่าครุเป็นลหุได้ เมตตปริตรก็ตรวจคณะฉันท์ไม่ได้เลย (สำหรับการตรวจคณะฉันท์ในเมตตปริตร มีกล่าวไว้ใน “บทเพิ่มเติม” ใน พระปริตรธรรม)

คำว่า ทสฺสนรสานุภวเน ตัดบทเป็น ทสฺสรส + อนุภวเน

คำว่า ชินสฺสยํ ตัดบทเป็น ชินสฺส + อยํ

คำว่า ชนนี สำเร็จรูปมาจาก ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + เณ ปัจจัย +

[๑] ขุ. ชา. ๒๗/๖๙/๒๔๗ [๒] ขุ. ธ. ๒๕/๒๘๘/๖๖ [๓] ขุ. สุ. ๒๕/๒๓๕/๓๗๙

ยุ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย

คำว่า เคธ สำเร็จรูปมาจาก คิธุ ธาตุ (อติกาเม = ปรารถนายิ่ง) + ณ ปัจจัย

คำว่า นิพทฺธเคธ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิพทฺโธ เคโธ อิมายาติ นิพทฺธเคธา (ผู้มีฉันทะเสมอ เรียกว่า นิพัทธเคธา)

คำว่า สญฺญต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ยมุ ธาตุ (อุปรเม = งดเว้น) + ต ปัจจัย

คำว่า กฺริยา สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ริริย ปัจจัย ลบ อ ใน ก อักษรเพื่อย่อคำเหมือนคำว่า กิเลส = เกฺลส, ปทุม = ปทฺม, รตน = รตฺน, สิเนห = เสฺนห, วิทฺธํสิตา = วิทฺธสฺตา

* * * * * * * * * * * *

## สังเกตสังขยา, บาท, ยติ

๑๐. วิญฺเญยฺยา โลกโต สญฺญา สมุทฺโทสุรสาทินํ
ปาโท เญยฺโย จตุตฺถํโส ปทจฺเฉโท ยตี ภเว.

ชื่อของศัพท์มี สมุทฺท, อุสุ และ รส เป็นต้น พึงทราบตามชาวโลก ส่วนที่สี่[ของคาถา] พึงทราบว่าเป็นบาท การตัดบทชื่อว่า ยติ

คัมภีร์วุตตรัตนากรปัญชิกา (อธิบายคาถา ๑๒) กล่าวว่า คำว่า โลกโต (ชาวโลก) คือคันถรจนาจารย์ผู้กำหนดสัญลักษณ์แทนเลขบาลีทั่วไป อีกนัยหนึ่ง คำว่า โลกโต แปลว่า ตามคำของชาวโลก โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะว่า โลกียเต ญายเต สทฺทตฺถสมฺพนฺโธ อสฺมินฺติ โลโก (คำของชาวโลกที่รู้ความเกี่ยวเนื่องของศัพท์และอรรถ เรียกว่า โลกะ)

คำว่า วิญฺเญยฺยา...รสาทินํ (ชื่อของศัพท์มี สมุทฺท, อุสุ และ รส เป็นต้น พึงทราบตามชาวโลก) แสดงลักษณะของสังเกตสังขยา สังเกตสังขยา คือตัวเลข

ที่กำหนดนิยมกันขึ้นเพื่อให้ใช้หมายความแทนเลขทั่วไป ท่านใช้สังขยานี้ตามสิ่งที่มีปรากฏอยู่ในโลก ซึ่งมีจำนวนแน่นอน ไม่เพิ่มขึ้นหรือลดลงในกาลไหนๆ และชาวโลกก็หมายรู้อยู่ทั่วกัน เป็นศัพท์สำหรับนับจำนวนนามที่กล่าวถึง เช่นคำว่า สมุทฺท (มหาสมุทร) เป็นสัญลักษณ์ของเลข ๔ เหมือนคำว่า จตุ สังเกตสังขยานี้นิยมใช้เพื่อให้มีพยางค์เพิ่มขึ้นหรือมีครุลหุต้องคณะฉันท์ ส่วนใหญ่จึงมีพบในวรรณคดีบาลีประเภทร้อยกรอง แม้ไม่มีพบในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาก็เป็นที่นิยมใช้กัน

คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ (คาถา ๑๐๓) เรียกสังเกตสังขยานี้ว่า โลกสัญญังกิตสังขยา (สังขยาที่หมายรู้ด้วยสัญญาของชาวโลก) และแสดงอุทาหรณ์ของสังขยานี้ไว้ในคาถาที่ ๑๐๔ ว่า

ปาทเปโก ภวกฺขนฺโธ สรสาโข พหูทโล
สิเนรุคฺโค สุผลโท อวิสุ อิติ นามโก.

ต้นไม้ต้นหนึ่ง มีลำต้น ๓ มีกิ่ง ๕ มีใบมาก มียอด ๑ ให้ผลดี มีนามว่า อวิสุ

คำว่า ภว (ภพ) เป็นสัญลักษณ์ของเลข ๓ เพราะภพมี ๓ คือ กามภพ ๑ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ คำว่า สร (ลูกศร) ใช้แทนเลข ๕ เพราะลูกศรของพญามารมี ๕ ได้แก่ สัมโมหนา (ศรให้หลง) เป็นต้น คำว่า สิเนรุ (เขาสิเนรุ) ใช้แทนเลข ๑ เพราะเขาสิเนรุมีลูกเดียวเท่านั้นในโลกหนึ่ง ไม่มีลูกที่สองในที่ไหนๆ

คาถานี้เปรียบพระไตรปิฎกว่าเหมือนต้นไม้ที่มีลำต้น ๓ คือปิฎก ๓ มีกิ่ง ๕ คือนิกาย ๕ มีใบมาก คือธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐ มียอด ๑ คือวิมุตติรส (ความหลุดพ้น) มีผลดี คือให้ผลในภพนี้, ภพหน้า และผลสูงสุดคือพระนิพพาน คำว่า อวิสุ เป็นคำย่อของอภิธรรมปิฎก, วินัยปิฎก และสุตตันตปิฎก

คำว่า สมุทฺโทสุรสาทินํ ตัดบทเป็น สมุทฺท (มหาสมุทร) + อุสุ (ลูกศร) + รส

(รส) + อาทินํ (เป็นต้น) อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายเอา สร (สระน้ำ, เสียง) ที่ใช้แทนเลข ๗, วสุ (วสุเทพ) ที่ใช้แทนเลข ๘ และ คห (ดาวเคราะห์) ที่ใช้แทนเลข ๙ เป็นต้น

สังเกตสังขยาที่ใช้ในคัมภีร์วุตโตทัยนี้มี ๒๑ ศัพท์ โดยเป็นสัญลักษณ์ใช้แทนเลข ๔ (จตุ), ๕ (ปญฺจ), ๖ (ฉ), ๗ (สตฺต), ๘ (อฏฺฐ), ๙ (นว), ๑๒ (ทฺวาทส) รวม ๗ ชนิด ดังต่อไปนี้

ก) สังเกตสังขยาแทนเลข ๔

เวท (พระเวท) มี ๔ คือ อิรุ (ฤคเวท), ยชุ (ยชุรเวท), สามะ (สามเวท), อถัพพณะ (อถัพพณเวท)

ยุค (ยุค) มี ๔ คือ กตยุค, เตฺรตายุค, ทฺวาบรยุค, กลียุค

อณฺณว, อมฺพุธิ, ชลธิ, สินฺธุ, สมุทฺท (มหาสมุทร) มี ๔ คือ มหาสมุทรในทิศทั้ง ๔ โดยมีเขาสิเนรุกึ่งกลางเป็นเครื่องกำหนด

ข) สังเกตสังขยาแทนเลข ๕

อกฺข (อินทรีย์) มี ๕ คือ ตา,หู, จมูก, ลิ้น, กาย (พราหมณ์ถือว่าอินทรีย์มี ๕ ในพระสูตรบางที่ก็มีแสดงอินทรีย์ ๕ แต่บางที่ก็มี ๖ เพิ่มมนินทรีย์)

อุสุ (ลูกศรของพญามาร) มี ๕ คือ สัมโมหนา (ศรทำให้หลง), อุมมา-ทนา (ศรทำให้คลั่ง), โสสนา (ศรทำให้แห้ง), ตาปนา (ศรทำให้เร่าร้อน), ถัมภนา (ศรทำให้แข็ง)

ค) สังเกตสังขยาแทนเลข ๖

อุตุ (ฤดู) มี ๖ คือ เหมันตะ (ฤดูน้ำค้าง), สิสิระ (ฤดูหนาว), วสันตะ (ฤดูใบไม้ผลิ), คิมหะ (ฤดูร้อน), วัสสานะ (ฤดูฝน), สรทะ (ฤดูใบไม้ร่วง) ข้อความนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถาที่ ๗๙

รส (รสอาหาร) มี ๖ คือ กสาวะ (ฝาด), ติตตะ (ขม), มธุระ (หวาน), ลวณะ (เค็ม), อัมพิละ (เปรี้ยว), กฏุกะ (เผ็ด) ข้อความนี้มีกล่าวไว้ใน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถาที่ ๑๔๘

ฆ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๗

อสฺส, หย (ม้า) ได้แก่ แหล่งกำเนิดม้าพันธุ์ดี มี ๗ คือ กัมโพชะและอารภียะเป็นต้น บางคัมภีร์ก็กล่าวว่า ม้ามี ๗ จำพวก

อิสิ, มุนิ (ฤาษี) ได้แก่ ฤาษีบุตรท้าวมหาพรหม มี ๗ คือ มรีจิ, อัตถิ, ปุลหะ, ปุลัจฉะ, กตุ, อังคิระ, วสิฏฐะ

สร (เสียงดนตรี) มี ๗ คือ อสุภะ (เสียงโค), เธวตะ (เสียงม้า), ฉัชชะ (เสียงนกยูง), คันธาระ (เสียงแพะ), มัชฌิมะ (เสียงนกกระเรียน), ปัญจมะ (เสียงนกดุเหว่า), นิสาทะ (เสียงช้าง) อีกนัยหนึ่งคือ สระน้ำ มี ๗ คือ อโนตัตตะ, กัณฑมุณฑะ, รถการกะ, ฉัททันตะ, กุณาละ, มันทากิณี, สีหัปปปาตะ

ง) สังเกตสังขยาแทนเลข ๘

วสุ (วสุเทพ) มี ๘ คือ อาปะ, ธุวะ, โสมะ, ธวะ, อนิละ, อนละ, ปัจจูสะ, ปภาสะ

โภคี (พญานาค) มี ๘ คือ อนันตะ, วาสุกี, สังขะ, กักกฏะ, ตักขกะ, ปทุมะ, มหาปทุมะ กุลิสะ

จ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๙

คห (ดาวพระเคราะห์) มี ๙ คือ สูระ (อาทิตย์), จันทะ (จันทร์), อังคาระ (อังคาร), พุธ (พุธ), พรหัปปติ (พฤหัสบดี), สุกกะ (ศุกร์), สเนจระ (เสาร์), ราหุ (ราหู), เกตุ (เกตุ)

ฉ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๒

อกฺก (พระอาทิตย์) ได้แก่ ราศีโคจรของพระอาทิตย์ ๑๒ คือ เมสะ (ราศีเมษ), อุสภะ (ราศีพฤกษ์), เมถุนะ (ราศีเมถุน), กักกฏะ (ราศีกรกฎ), สีหะ(ราศีสิงห์), กัญญา (ราศีกันย์), ตุลา (ราศีตุล), วิจฉิกะ (ราศีพิจิก), ธนุ

(ราศีธนู), มกระ (ราศีมังกร), กุมภะ (ราศีกุมภ์), มีนะ (ราศีมีน) บางคัมภีร์กล่าวว่า อักกเทพ (สูริยเทพ) มี ๑๒ ตนบ้าง คุณลักษณะของพระอาทิตย์มี ๑๒ ส่วนบ้าง

คัมภีร์วุตโตทัยนิสสัยใหม่ (อธิบายคาถา ๑๐) แสดงสังเกตสังขยาที่เป็นสัญลักษณ์ของเลข ๑ ถึงเลข ๑๖ ดังต่อไปนี้

| เลข | สังเกตสังขยา | | |
|---|---|---|---|
| ๑ | จนฺท | รูป | ภู |
| ๒ | เนตฺต | หตฺถ | ปกฺข |
| ๓ | อคฺคิ | กาล | ราม |
| ๔ | สมุทฺท | เวท | ยุค |
| ๕ | อุสุ | ยญฺญ | ภูต |
| ๖ | รส | อุตุ | องฺค |
| ๗ | มุนิ | อสฺส | สร |
| ๘ | วสุ | นาค | สปฺป |
| ๙ | ฉิทฺท | องฺก | คห |
| ๑๐ | ทิส | โทส | |
| ๑๑ | รุทฺท | สิว | |
| ๑๒ | อกฺก | ราสิ | มาส |
| ๑๓ | วิสฺส | | |
| ๑๔ | สกฺก | มนุ | ภุวน |
| ๑๕ | ติถิ | | |
| ๑๖ | กลา | ราช | |

ก) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑

จนฺท (พระจันทร์), รูป (รูป), ภู (แผ่นดิน)

ข) สังเกตสังขยาแทนเลข ๒

เนตฺต (นัยน์ตา), หตฺถ (มือ), ปกฺข (ปักษ์)

ค) สังเกตสังขยาแทนเลข ๓

อคฺคิ (ไฟ) มี ๓ คือ ราคะ, โทสะ, โมหะ อีกนัยหนึ่ง ไฟมี ๓ คือ คหปตัคคิ (ไฟคือสามี), อาหุเนยยัคคิ (ไฟคือมารดาบิดา), ทักขิเณยยัคคิ (ไฟคือสมณะ)

กาล (กาลเวลา) มี ๓ คือ อดีต, อนาคต, ปัจจุบัน

ราม (พระเจ้ารามะ) มี ๓ คือ ปรสุราม, เชฏฐปุตตราม, พลราม

ฆ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๕

ยญฺญ (การบูชายัญ) มี ๕ คือ อัสสเมธะ (การฆ่าม้า), ปุริสเมธะ (การฆ่าบุรุษ), นิรัคคพะ (การถอดดาล), สัมมาปาสะ (การจองจำ), วาชเปยยะ (การดื่มน้ำมนต์)

ภูต (ธาตุ) มี ๕ คือ ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ, อากาสธาตุ

ง) สังเกตสังขยาแทนเลข ๖

องฺค (ส่วน) คือวิชาประกอบการศึกษาพระเวท มี ๖ คือ กัลปะ (วิธีจัดทำพิธี), ไวยากรณ์, โชยติส (ดาราศาสตร์), ศึกษา (วิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง), นิรุกติ (การทำตัวรูปด้วยวิธีลบอักษรเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์), ฉันทลักษณ์

จ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๙

ฉิทฺท (ช่อง) มี ๙ คือทวาร ๙ อันได้แก่ ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑

ฉ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๐

ทิส (ทิศ) มี ๑๐ คือ ทิศใหญ่ ๔ ทิศเฉียง ๔ ทิศบน ๑ ทิศล่าง ๑

โทส (โทษ) มี ๑๐ น่าจะหมายถึงกิเลส ๑๐ (ในพจนานุกรมสันสกฤตคือกวิกัลปทรุมะและศัพทสาคร แสดงโทษ ๓, ๓๒, ๖๔ แต่ไม่มีโทษ ๑๐)

ช) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๒

ราสิ (ราศี) มี ๑๒ อันได้แก่เมสะ (ราศีเมษ) เป็นต้น

มาส (เดือน) ได้แก่ เดือน ๑๒ คือ จิตตะ (เดือน ๕), เวสาขะ (เดือน ๖), เชฏฐะ (เดือน ๗), อาสาฬหะ (เดือน ๘), สาวณะ (เดือน ๙), โปฏฐปทะ (เดือน ๑๐), อัสสยุชะ (เดือน ๑๑), กัตติกะ (เดือน ๑๒), มาคสิระ (เดือน ๑), ผุสสะ (เดือน ๒), มาฆะ (เดือน ๓), ผัคคุณะ (เดือน ๔)

ฌ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๓

วิสฺส (วิสสเทพ) มี ๑๓ ตน

ญ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๔

สกฺก (สักกเทพ), มนุ (มนุเทพ), ภุวน (ภุวนเทพ) มี ๑๔ ตน

ฏ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๕

ติถิ (ดิถี) มี ๑๕ อันได้แก่ดิถี ๑ ค่ำ ๒ ค่ำ จนถึงดิถี ๑๕ ค่ำ

ฐ) สังเกตสังขยาแทนเลข ๑๖

กลา (เสี้ยว) มี ๑๖ คือเสี้ยวในพระจันทร์มี ๑๖ ส่วนตามหลักโหราศาสตร์

ราช (ราชเทพ) มี ๑๖ ตน

ศัพท์ที่แสดงจำนวนเป็นสังเกตสังขยาได้ทุกศัพท์ ศัพท์ดังกล่าวนั้นมีพบในคัมภีร์สันสกฤตชื่อกวิกัลปลตา, อภิธานัปปทีปิกา และฉันโทมัญชรีฎีกา พร้อมทั้งฉันท์นิสสัยต่างๆ จึงควรศึกษาเพิ่มเติมจากคัมภีร์เหล่านั้น

คำว่า ปาโท เณยฺโย จตุตฺถํโส (ส่วนที่สี่พึงทราบว่าเป็นบาท) แสดงลักษณะของบาท หมายความว่า เศษหนึ่งส่วนสี่ของคาถาที่มี ๔ บาท ชื่อว่าบาท คำนี้มิใช่หมายเฉพาะบาทที่ ๔ แต่หมายเอาบาทที่ ๑, ๒, ๓, ๔ เพราะเป็นส่วนหนึ่งๆ ในบรรดา ๔ ส่วนเหล่านั้น ท่านกล่าวคำนี้เพราะส่วนใหญ่คาถามักมี ๔ บาท แต่บางคาถาก็มี ๒ บาทบ้าง ๓ บาทบ้าง ๕ บาทบ้าง ๖ บาทบ้าง ส่วนหนึ่งๆ

ในคาถาเหล่านั้นก็ชื่อว่าบาทเช่นกัน อนึ่ง คำว่า ปาท (บาท) เป็นคำทั่วไปที่เรียกส่วนหนึ่งใน ๔ ส่วน เช่น ๑ กหาปณะ มี ๔ บาท คือ ๑ กหาปณะมีส่วนย่อยทั้งหมด ๔ ส่วนนั่นเอง คัมภีร์วฤตตรัตนากรปัญชิกา (อธิบายคาถา ๑๒) แสดงความหมายของบาทว่า

จตุนฺนํ ปูรโณ จตุตฺโถ. ปฐมสฺส ปจฺโม ทุติโย ตติโย จ ปาโท กเมนาปฺยุกฺกเมน วา จตุตฺโถ ภวติ. เตนาปิ จตุนฺนํ ปูรณตฺตา วุตฺตสฺส จตุตฺโถ ภาโค ปาโท เฌยฺโยเวทิตพฺโพ.

คำว่า จตุตฺถ คือ ส่วนย่อยที่ทำให้ครบบาททั้ง ๔ กล่าวคือ บาทที่ ๑, ๒, ๓ แห่งคาถาเป็นส่วนที่ ๔ ตามลำดับหรือข้ามลำดับ ฉะนั้น ส่วนที่ ๔ ของคาถาพึงทราบว่าเป็นบาท เพราะทำให้บาททั้ง ๔ ครบจำนวน

คำว่า จตุตฺถํโส ตัดบทเป็น จตุตฺถ (ที่สี่) + อํโส (ส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุตฺโถ อํโส จตุตฺถํโส (ส่วนที่สี่ เรียกว่า จตุตถังสะ)

คำว่า ปทจฺเฉโท ยตี ภเว (การตัดบท ชื่อว่า ยติ) แสดงลักษณะของยติว่าเป็นการตัดบทคือการเขียนหรืออ่านโดยเว้นวรรคตอนของบทได้ถูกต้องตามฉันทลักษณ์ ไม่เขียนหรืออ่านติดกันในกรณีที่ควรแยก หรือแยกวรรคตอนในฐานะที่ควรทำให้ติดกันเป็นบทเดียว

คำว่า ยตี มีการทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันท์ให้เป็น ช คณะ คือ ยตีภ = ๑ ๒ ๑

คัมภีร์ปิงคลฉันทสูตร (ปริจเฉท ๖ สูตร ๑) อธิบายเรื่องยติว่า ยติ วิจฺเฉโท (สถานที่ตัด[บท] ชื่อว่า ยติ) คัมภีร์อมฤตสัญชีวนีก็อธิบายความนี้ว่า วิจฺฉิชฺชเต วิภชฺชเต ปทปาโรสฺมินฺติ วิจฺเฉโท วิสฺสมฏฺฐานํ. โส จ ยติริจฺยุจฺจเต (บทที่ออกเสียงย่อมถูกตัดคือแยกออกในที่นี้ เหตุนั้นที่นี้ชื่อว่า วิจเฉทะ หมายถึง ฐานะที่พัก[การออกเสียง] อนึ่ง สถานที่นั้น เรียกว่า ยติ)

ฉันท์สันสกฤตชื่อฉันโทมัญชรี (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๙) อธิบายยติไว้ว่า

ยติ ชิวฺเหฏฺฐวิสฺสามฏฺ- ฐานํ กวีภิ รุจฺจเต
สา วิจฺเฉท-วิรามาทิ- ปทวาจฺยา นิเชจฺฉยา.

ฐานะที่พักตามความต้องการของลิ้น นักกวีเรียกว่า ยติ ยตินั้นพึงกล่าวด้วยคำไวพจน์ว่า วิจฺเฉท, วิราม เป็นต้น ตามความประสงค์ของตน

คำว่า ยติ สำเร็จรูปมาจาก ยมุ ธาตุ + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า ยมนํ อุปรมนํ ยติ (การหยุดออกเสียง ชื่อว่า ยติ) อีกนัยหนึ่งมีรูปวิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะว่า ยมฺยเต อุปรมฺยเต เอตฺถาติ ยติ (ฐานะที่หยุดออกเสียง ชื่อว่า ยติ)

ยติที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัยนี้มี ๒ ประเภทคือ

๑. ปาทันตยติ ยติปลายบาท คือ จังหวะหยุดท้ายบาททุกๆ บาทในคาถา ยติประเภทนี้มีอยู่เสมอในบาททุกบาทของคาถามาตราพฤติและวรรณพฤติ

๒. ปาทมัชฌยติ ยติกลางบาท คือ จังหวะหยุดในระหว่างคำของบาทหนึ่งๆ ยติประเภทนี้มีใช้น้อยมาก คัมภีร์วุตโตทัยกำหนดยติประเภทนี้ในมาตราพฤติเพียง ๒ ชนิด คือปัฐยาอริยาคาถา และคีติคาถา ส่วนในวรรณพฤติ มีกำหนดไว้ ๑๙ คาถา คือ สาลินี, วาโตมมี, สิรี, ปุฏะ, เวสสเทวี, ปหัสสิณี, รุจิรา, อปราชิตา, ปหรณกลิกา, มณิคุณนิกระ, มาลินี, สิขรณี, หริณี, มันทักกันตา, กุสุมิตลตาเวลลิตา, เมฆวิปผุชชิตา, สัททูลวิกกีฬิตะ, สัทธรา และภัททกะ

ขอแสดงอุทาหรณ์ของปาทันตยติ (ยติปลายบาท) ในพระบาลีว่า

เทวานํ อธิโก โหมิ ภวามิ มนุชาธิโป
รูปลกฺขณสมฺปนฺโน ปญฺญาย อสโม ภเว.[๑]

เราเป็นอติเทพผู้ยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย เป็นกษัตริย์ผู้ปกครองมนุษยชน เพียบพร้อมด้วยรูปลักษณะ ปราศจากผู้มีปัญญาทัดเทียม

---

[๑] ขุ. อป. ๓๒/๕๗/๗

ในอุทาหรณ์นี้ พยางค์สุดท้ายของบททั้ง ๔ คือ มิ, โป, โน, เว เป็นวรรคตอนที่ต้องหยุดออกเสียง แต่คัมภีร์สุโพธาลังการได้อนุญาตอักษรกลางบาทที่ ๑ กับที่ ๒ และบาทที่ ๓ กับที่ ๔ ว่าไม่เป็นยติก็ได้ คือเป็นบทเดียวกันโดยวิธีเชื่อมสนธิหรือสมาส ดังนั้น ยติระหว่างบาทที่ ๑ กับที่ ๒ และบาทที่ ๓ กับที่ ๔ จึงไม่แน่นอน

ปาทมัชฌยติ (ยติกลางบาท) มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์นมักการะ (คาถา ๑๔) ว่า

โย พุทฺโธ, สุมติ ทิเว ทิวากโรว,
โสภนฺโต, รติชนเน สิลาสนมฺหิ,
อาสีโน, สิวสุขทํ อเทสิ ธมฺมํ,
เทวานํ, ตมสทิสํ นมามิ นิจฺจํ.

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงพระญาณอันดี วิลาวัณย์
ประหนึ่งดวงสุรีย์ในยามเช้า ประทับนั่งบนสิลาอาสน์อันน่ารื่นรมย์
ทรงแสดงพระธรรมที่ให้สันติสุขแก่ทวยเทพ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้
พระพุทธเจ้าไม่มีผู้ใดเปรียบพระองค์นั้นเป็นนิตย์นิรันดร์

คาถานี้เป็นปหัสสิณีคาถา ๑๓ พยางค์ มีวรรคตอนในพยางค์ที่ ๓ กับที่ ๑๐ ดังนั้นพยางค์ที่ ๓ กับที่ ๔ ของคำในระหว่างบาทจึงเป็นคนละบทกัน แต่จะเชื่อมสนธิหรือเข้าสมาสกันได้ ไม่ถือว่าผิด

คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตต่างๆ แสดงยติไว้หลายลักษณะ จะกล่าวเฉพาะยติที่สำคัญ คือ คัมภีร์ฉันโทจิหนฎิปปณีกล่าวว่า

วิภตฺยนฺตปทนฺเต จ สาภาวิกปทนฺตเก
ยมนํ ยามนํ เตสํ ยตีติ ธีหิ รุจฺจเต.

การหยุดอ่านตัดบทในที่สุดของบทที่มีวิภัตติอยู่ท้ายหรือ
บทเดิม[ที่ไม่ได้ลงวิภัตติ] ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวว่าเป็นยติ

ตามมตินี้ ยติ มี ๒ อย่างคือ

๑. วิภัตยันตปทันตยติ คือ ยติที่สุดของบทนามหรืออาขยาตที่มีวิภัตติอยู่ท้าย เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ คำนี้ต้องอ่านเป็น ๓ บทว่า ปุริโส, มคฺคํ, คจฺฉติ จะอ่านว่า ปุริ, โสมคฺ, คํคจฺฉติ ไม่ได้ ผิดยติ หรือคำว่า อิติปิ โส ภควา ต้องอ่านว่า อิติปิ, โส ภควา จะอ่านว่า อิติปิโส, ภควา ไม่ได้ เพราะเป็นคนละบทกัน

๒. สาภาวิกปทันตยติ คือ ยติที่สุดของบทเดิมกลางสมาส เช่น คำว่า ชนสนฺตานตมสนฺตานเภทิโน คำนี้ต้องอ่านแยกกันตามศัพท์เดิมว่า ชน, สนฺตาน, ตม, สนฺตาน, เภทิโน ถ้าไม่อ่านเช่นนี้ก็จะทำให้เสียความหมายของศัพท์ ตามหลักอลังการเรียกว่า ยติหีนโทษ (โทษเสียยติ) คำว่า สพฺพมงฺคลํ ก็ต้องอ่านแยกกันว่า สพฺพ, มงฺคลํ จะอ่านว่า สพฺ, พมงฺ, คลํ ไม่ได้ ผิดยติ

ในภาษาบาลีมีบทที่ไม่ลงวิภัตติหรือลงวิภัตติแล้วลบไป บทชนิดนี้เรียกว่า อวิภตฺติกนิทฺเทส (บทที่ถูกแสดงโดยไม่มีวิภัตติ) เช่นคำว่า คาว ในสูตรว่า คาว เส (กส. ๗๓) เป็นต้น บทดังกล่าวจัดเข้าอยู่ในบทที่ลงวิภัตติ ส่วนบทอุปสรรคกับนิบาตที่ลบวิภัตติแล้วประกอบร่วมกับบทอาขยาตหรือกิตก์เป็นรูปว่า อาคจฺฉติ, อาคโต, ปวุจฺจติ, ปวุตฺโต อาจารย์บางท่านถือว่าต้องอ่านว่า อา-คจฺฉติ, อา-คโต, ป-วุจฺจติ, ป-วุตฺโต ตามสาภาวิกปทันตยติ แต่อาจารย์บางท่านก็ไม่เห็นด้วย เพราะคัมภีร์สุโพธาลังการกล่าวว่า อุปสรรคอาศัยบทหลังแน่นอน ถือว่าเป็นหนต้นของบทหลัง ดังนั้น จึงไม่ควรอ่านแยกว่า อา-คจฺฉติ แต่ควรอ่านติดกันว่า อาคจฺฉติ เป็นต้น มติหลังนี้เป็นความเห็นสากลที่นักปราชญ์ยอมรับ

บทบางบทประกอบรูปศัพท์หลายนัย ทำให้ยติภายในบทต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความหมายเดิม เช่นคำว่า อรหํ คำนี้เมื่อสำเร็จรูปมาจาก อริ บทหน้า + หน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย แปลว่า “ผู้กำจัดศัตรู[คือกิเลส]” ตามนัยนี้ควรอ่านว่า อร-หํ แต่ถ้าบทนี้มีรากศัพท์มาจาก อรห ธาตุ + อ ปัจจัย แปลว่า “ผู้ควรรับ[การบูชาพิเศษ]” ก็ควรอ่านติดกันว่า อรหํ ไม่ต้องแยกคำเหมือนนัยก่อน

คัมภีร์ฉันโทมัญชรีภาษามคธ (คาถา ๙) แสดงข้อความคล้ายคลึงกับคัมภีร์

วุตโตทัย แต่มีสังเกตสังขยาที่เป็นสัญลักษณ์ตั้งแต่เลข ๑ เป็นต้นไป ท่านกล่าวว่า

สงฺขฺยา เมรุ-ภุช-ยาม- สมุทฺโทสุรสาทโย
ปาโท เญยฺโญ จตุตฺถํโส ปทจฺเฉโท ภเว ยติ.

ศัพท์มี เมรุ (เขาสุเมรุ), ภุช (แขน), ยาม (ยาม), สมุทฺท (มหาสมุทร), อุสุ (ลูกศร), รส (รส) เป็นต้น เป็นเครื่องแสดงตัวเลข ส่วนที่ ๔ พึงทราบว่าเป็นบาท การตัดบทชื่อว่า ยติ

* * * * * * * * * * * *

## คาถา ๓ ประเภทในวรรณพฤติ

๑๑. สมมทฺธสมํ วุตฺตํ วิสมญฺจาปรํ ติธา
สมา ลกฺขณโต ปาทา จตฺตาโร ยสฺส ตํ สมํ.
๑๒. ยสฺสนฺติเมน ทุติโย ตติเยนาทิโม สโม
ตทฺทฺธสมมญฺญํ ตุ ภินฺนลกฺขณปาทิกํ.

คาถามี ๓ ประเภทคือ สมคาถา, อัทธสมคาถา และวิสม-คาถาอื่น คาถาใดมีบาทที่เสมอกันโดยลักษณะ คาถานั้นชื่อว่า สมคาถา คาถาใดมีบาทที่ ๒ เสมอกับบาทท้าย มีบาทแรกเสมอกับบาทที่ ๓ คาถานั้นชื่อว่า อัทธสมคาถา ส่วนวิสมคาถาอื่นมีบาทที่มีลักษณะต่างกัน

คาถาวรรณพฤติในปริจเฉทที่ ๓-๕ มี ๓ อย่างดังนี้

๑. สมคาถา คือ คาถาที่มีลักษณะเสมอกันทั้ง ๔ บาท กล่าวคือ คณะหรือครุลหุในบาททั้ง ๔ เหมือนกันหมด ถ้าเป็นคาถาที่มียติ ก็ประกอบด้วยยติเหมือนกัน ได้แก่ คาถา ๖๑ ชนิดในปริจเฉทที่ ๓ มีตนุมัชฌาคาถา เป็นต้น ยกเว้นอุปชาติคาถาที่เป็นอัทธสมคาถาหรือวิสมคาถาตามสมควร

๒. อัทธสมคาถา คือ คาถาที่มีลักษณะเสมอกันครึ่งหนึ่ง กล่าวคือ บาทที่

๑ เหมือนกับบาทที่ ๓ และบาทที่ ๒ เหมือนกับบาทที่ ๔ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คาถาที่มีสมบาท (บาทคู่) เหมือนกัน และมีวิสมบาท (บาทคี่) เหมือนกัน ได้แก่ คาถา ๑๑ ชนิดในปริจเฉทที่ ๔ คืออุปจิตตคาถา เป็นต้น

๓. วิสมคาถา คือ คาถาที่มีลักษณะต่างกันทั้ง ๔ บาท ได้แก่ คาถา ๑๐ ชนิด ในปริจเฉทที่ ๕ มีวัตตคาถาและปัฐยาวัตคาถา เป็นต้น

คัมภีร์ฉันท์ฎีกาต่างๆ ยังจำแนกคาถามาตราพฤติออกเป็นสมคาถาเป็นต้น ดังนี้คือ

๑. อจลธิติคาถา เป็นสมคาถา

๒. อริยาคาถา ๙ อย่างกับอุคคีติคาถา เป็นวิสมคาถา

๓. คีติ ๓ อย่างเว้นอุคคีติคาถา เป็นอัทธสมคาถาหรือวิสมคาถาตามสมควร

๔. อปรันติกาคาถา, จารุหาสินีคาถา, มัตตาสมกคาถา, วิสิโลกคาถา, วานวาสิกาคาถา, จิตราคาถา และอุปจิตราคาถา เป็นสมคาถา, อัทธสมคาถา หรือวิสมคาถา ตามสมควร

คำว่า อทฺธ กับ อฑฺฒ เป็นคำไวพจน์กัน จึงใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง คัมภีร์วุตโตทัยบางฉบับมีรูปว่า อทฺธสม, ปุพฺพทฺธ, อปรทฺธ บางฉบับก็มีรูปว่า อฑฺฒสม, ปุพฺพฑฺฒ, อปรฑฺฒ ตามปรกติอักษร ต, ถ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฏ, ฐ ในภาษาบาลี เช่น ปฏิปตฺติ, ปฐม, อฏฺฐกถา, สงฺขตฏฺฐ, อุฏฺฐาน, วุฏฺฐาน, โวฏฺฐปน เป็นต้น แต่ในบางที่อักษร ฏ, ฐ ในภาษาสันสกฤตก็เปลี่ยนเป็น ต, ถ ในภาษาบาลี เช่นคำว่า คณฺฐ (คัมภีร์) ที่มีรูปเป็นบาลีว่า คนฺถ ดังนั้น คัมภีร์วุตโตทยมัญชรีนี้จึงใช้ลักษณะแรกที่เขียนได้ง่าย

คำว่า สม มีรูปวิเคราะห์ว่า ลกฺขณโต สเมตีติ สมํ (คาถาที่เสมอกันโดยลักษณะ ชื่อว่า สมะ)

คำว่า อทฺธสม มีรูปวิเคราะห์ว่า อทฺเธน สมํ อทฺธสมํ (คาถาที่เสมอกันครึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อัทธสมะ)

คำว่า วิสม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคโต สโม อสฺมาติ วิสมํ (คาถาที่ไม่เสมอกัน ชื่อว่า วิสมะ)

คำว่า ภินฺนลกฺขณปาทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ภินฺนํ ลกฺขณํ ยสฺสาติ ภินฺนลกฺขณํ, ภินฺนลกฺขณญฺจ ตํ ปาโท จาติ ภินฺนลกฺขณปาโท, ภินฺนลกฺขณปาโท อสฺส อตฺถีติ ภินฺนลกฺขณปาทิกํ (บาทที่มีลักษณะต่างกัน เรียกว่า ภินนลักขณปาทิกะ)

คำว่า คาถา มีความหมายตามศัพท์ว่า คำที่บุคคลสาธยาย มีรูปวิเคราะห์ว่า คายตีติ คาถา (คำที่ถูกสาธยาย ชื่อว่า คาถา) ส่วนใหญ่คาถา ๑ บทจะมี ๔ บาท แต่บางคาถาก็มี ๓ บาทบ้าง ๕ บาทบ้าง ๖ บาทบ้าง ตามสมควรแก่ข้อความนั้นๆ

คาถาเป็นสิ่งที่ใช้คู่กับฉันท์ แต่ต่างกัน คือ ฉันท์เป็นชื่อของการกำหนดจำนวนพยางค์ในแต่ละบาทของคาถา และเป็นชื่อของกลุ่มคาถาที่มีจำนวนพยางค์เท่ากันในแต่ละบาท ส่วนคาถากำหนดด้วยการวางครุลหุเป็นแบบต่างๆ ตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ กล่าวคือ ผู้ที่จะแต่งคาถาต้องคิดว่าจะแต่งเป็นคาถากี่พยางค์ก่อน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือแต่งเป็นฉันท์ไหน แล้วแต่งคาถาตามจำนวนพยางค์ ดังนั้น ฉันท์จึงเป็นเหตุให้เกิดคาถา ส่วนคาถาเป็นผลของฉันท์ มีบางท่านถือว่าฉันท์กับคาถาเหมือนกัน แล้วเรียกคาถาว่าเป็นฉันท์ เช่น ปัฐยาวัต-ฉันท์, อินทรวิเชียรฉันท์ แต่ที่ถูกควรเรียกว่าปัฐยาวัตคาถา, อินทรวิเชียรคาถา อนึ่ง ฉันท์มี ๒๖ ประเภทดังจะมีกล่าวไว้ในคาถาถัดไป ส่วนคาถามี ๑๐๘ ชนิด ตามที่กล่าวไว้แล้วในคาถาที่ ๓

ในสังยุตตนิกาย เทวตาสังยุต มีเทวดาตนหนึ่งมาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

กึสุ นิทานํ คาถานํ กึสุ ตาสํ วิยญฺชนํ
กึสุ สนฺนิสฺสิตา คาถา กึสุ คาถานมาสโย.[๑]

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๖๐/๔๓

อะไรเป็นเหตุของคาถา อะไรก่อให้เกิดคาถาเหล่านั้น
คาถาอาศัยอะไร อะไรเป็นบ่อเกิดของคาถา

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

ฉนฺโท นิทานํ คาถานํ อกฺขรา ตาสํ วิยญฺชนํ
นามสนฺนิสฺสิตา คาถา กวิ คาถานมาสโย.[๑]

ฉันท์เป็นเหตุของคาถา อักขระก่อให้เกิดคาถานั้น คาถา
อาศัยชื่อ[ที่ชาวโลกสมมุติขึ้น] กวีเป็นบ่อเกิดของคาถา

อรรถกถาสังยุตตนิกาย กล่าวอธิบายเกี่ยวกับข้อนี้ว่า

ฉนฺโท นิทานนฺติ คายตฺติอาทิโก ฉนฺโท คาถานํ นิทานํ. ปุพฺพปฏฺฐปนคาถา อารภนฺโต หิ กตรจฺฉนฺเทน โหตูติ อารภติ.[๒]

คำว่า ฉนฺโท นิทานํ มีความหมายว่า ฉันท์มีคายัตตีเป็นต้น เป็นเหตุของคาถา ที่จริงแล้ว กวีผู้เริ่มจะ[แต่ง]คาถาที่หมายใจไว้ก่อน ย่อมเริ่มโดยคิดว่า จะแต่งคาถาด้วยฉันท์ชนิดไหน

คัมภีร์ฎีกา ก็อรรถาธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นว่า

คายตฺติอาทิโกติ ฉพฺพีสติยา ฉนฺเทสุ คายตฺติอาทิโก อุกฺกติปริโยสาโน.[๓]

คำว่า คายตฺติอาทิโก (มีคายัตตีเป็นต้น) คือ มีคายัตตีฉันท์เป็นเบื้องต้น มีอุกกติฉันท์เป็นที่สุด ในบรรดาฉันท์ ๒๖ อย่าง

คัมภีร์ไวยากรณ์ก็แสดงว่าฉันท์กับคาถาต่างกัน เช่น สัททนีติปกรณ์ กล่าวว่า

วณฺณนิยโม ฉนฺโท, ครุลหุนิยโม ภเว วุตฺติ.[๔]

การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนการกำหนดครุลหุ ชื่อว่า คาถา

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๖๐/๔๓ [๒] สํ. อ. ๑/๙๑ [๓] สํ. ฏี. ๑/๑๓๙

[๔] สุตตมาลา สูตร ๑๕๘

คัมภีร์พาลาตารกล่าวเรื่องนี้ไว้เป็นคาถามาตราพฤติว่า

อกฺขรนิยโม ฉนฺทํ ครุลหุนิยโม ภเว วุตฺติ
ทีโฆ สํโยคาทิ- ปุพฺโพ รสฺโส จ ครุ ลหุ ตุ รสฺโส.[๑]

การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนการกำหนดครุลหุ ชื่อว่า คาถา, ทีฆสระและรัสสสระต้นสังโยคเป็นต้น ชื่อว่า ครุ ส่วนรัสสสระ ชื่อว่า ลหุ

แม้คัมภีร์ฉันทวุตติปทีป (คาถา ๓) ก็กล่าวความต่างกันระหว่างฉันท์กับคาถาไว้ว่า

เอกปาทกฺขรานํว นิยโม ฉนฺทลกฺขณํ
จตุปฺปาทกฺขรานํ ตุ นิยโม วุตฺติลกฺขณํ.

การกำหนดพยางค์ในบาทหนึ่งๆ เป็นลักษณะของฉันท์ ส่วนการกำหนดครุลหุในบาททั้ง ๔ เป็นลักษณะของคาถา

* * * * * * * * * * * *

## ฉันท์ ๒๖ ประเภท

๑๓. ปาทเมกกฺขรารพฺภ ยาว ฉพฺพีสตกฺขรา
ภเว ปาเทหิ ตํ ฉนฺทํ นานานาโมทิตํ ตโต.

ฉันท์นั้นปรากฏด้วยบาทคาถาเริ่มจากบาทที่มี ๑ พยางค์ ถึงบาทที่มี ๒๖ พยางค์ ดังนั้น จึงปรากฏด้วยชื่อต่างๆ

คาถานี้แสดงฉันท์ ๒๖ ประเภทตั้งแต่ฉันท์ ๑ พยางค์ถึงฉันท์ ๒๖ พยางค์ ดังนี้

---

[๑] พว. หน้า ๑๑

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑. | อุตตาฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑ พยางค์ |
| ๒. | อัจจุตตาฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๒ พยางค์ |
| ๓. | มัชฌาฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๓ พยางค์ |
| ๔. | ปติฏฐาฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๔ พยางค์ |
| ๕. | สุปติฏฐาฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๕ พยางค์ |
| ๖. | คายัตตีฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๖ พยางค์ |
| ๗. | อุณหิกาฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๗ พยางค์ |
| ๘. | อนุฏฐุภาฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๘ พยางค์ |
| ๙. | พรหตีฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๙ พยางค์ |
| ๑๐. | ปันติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๐ พยางค์ |
| ๑๑. | ติฏฐุภาฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๑ พยางค์ |
| ๑๒. | ชคตีฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๒ พยางค์ |
| ๑๓. | อติชคตีฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๓ พยางค์ |
| ๑๔. | สักกรีฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๔ พยางค์ |
| ๑๕. | อติสักกรีฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๕ พยางค์ |
| ๑๖. | อัฏฐิฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๖ พยางค์ |
| ๑๗. | อัจจัฏฐิฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๗ พยางค์ |
| ๑๘. | ธิติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๘ พยางค์ |
| ๑๙. | อติธิติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๑๙ พยางค์ |
| ๒๐. | กติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๒๐ พยางค์ |
| ๒๑. | ปกติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๒๑ พยางค์ |
| ๒๒. | อากติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๒๒ พยางค์ |
| ๒๓. | วิกติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๒๓ พยางค์ |
| ๒๔. | สังกติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๒๔ พยางค์ |
| ๒๕. | อติกติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๒๕ พยางค์ |
| ๒๖. | อุกกติฉันท์ | คือ | ฉันท์ ๒๖ พยางค์ |

คัมภีร์วุตตรัตนากร (คาถา ๑๙) กล่าวคาถาแสดงฉันท์ทั้ง ๒๖ ประเภทว่า

อุตฺตาจฺจุตา ตถา มชฺฌา ปติฏฺฐา สุปฺปติฏฺฐกา
คายตฺยุณฺหิ'นุฏฺฐุภา จ พฺรหตี ปนฺติเรว จ.
ติฏฺฐุภา ชคตี เจว ตถาติชคตี มตา
สกฺกรี สาติปุพฺพา จ อฏฺฐิ'ตฺยฏฺฐิ ตโต มตา.
ธิติ จาติธิติ เจว กติ ปกติรากติ
วิกติ สํกติ เจว ตถาติกฺกติรุกฺกติ.

[ฉันท์มี ๒๖ อย่าง คือ] อุตตา, อัจจุตตา, มัชฌา, ปติฏฐา, สุปติฏฐา, คายัตตี, อุณหิกา, อนุฏฐุภา, พรหตี, ปันติ, ติฏฐุภา, ชคตี, อติชคตี, สักกรี, อติสักกรี, อัฏฐิ, อัจจัฏฐิ, ธิติ, อติธิติ, กติ, ปกติ, อากติ, วิกติ, สังกติ, อติกติ และอุกกติ

คำว่า อุตฺตา, อจฺจุตฺตา คัมภีร์ฉันโทมัญชรีใช้ชื่อว่า อุตฺถา, อจฺจุตฺถา ทั้งสองอย่างถูกต้องเพราะต้นฉบับสันสกฤตมีรูปสองแบบว่า อุกฺตา, อตฺยุกฺตา หรือ อุกฺถา, อตฺยุกฺถา แม้คำว่า ธิติ, อติธิติ บางคัมภีร์ใช้เป็น ธุติ, อติธุติ ก็ถูกต้องเพราะคำนี้แปลงมาจากรูปสันสกฤตว่า ธฤติ, อติธฤติ

ฉันท์ ๒๖ ประเภทเหล่านี้มีใช้ในวรรณกรรมสันสกฤต แต่ในวรรณกรรมบาลีนิยมแต่งฉันท์ ๑๗ ประเภท คือตั้งแต่ฉันท์ ๖ พยางค์คือคายัตตี จนถึงฉันท์ ๒๒ พยางค์คืออากติ ดังนั้น คัมภีร์วุตโตทัยนี้จึงจะแสดงฉันท์ ๑๗ ประเภท ส่วนคัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธได้แสดงฉันท์ ๒๖ ประเภทไว้ทั้งหมด คัมภีร์วุตโต-ทยพยาขยา (อธิบายคาถา ๑๓) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

สงฺฆรกฺขิตตฺเถเรน วุตฺโตทยมฺหิ ฉนฺทสิ
อปฺปจุรปฺปโยคตฺตา เสสจฺฉนฺทา น ภาสิตา.

พระสังฆรักขิตเถระมิได้กล่าวฉันท์ที่เหลือ[จากฉันท์ ๑๗ ประเภท]ไว้ในคัมภีร์ฉันท์วุตโตทัย เพราะมีอุทาหรณ์น้อย

ฉันท์ ๑-๕ พยางค์ และฉันท์ ๒๓-๒๖ พยางค์ มีอุทาหรณ์ในคัมภีร์

มหาปณามะ ในที่นี้จะกล่าวถึงอุทาหรณ์ของฉันท์ ๑-๕ พยางค์ ดังต่อไปนี้

อุตตาฉันท์ ๑ พยางค์ สิรีคาถา

โส โก
เน สํ.

พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นใครในมนุษย์และเทวดาเหล่านี้ พระองค์มิใช่เทวดาหรือมนุษย์ทั่วไป

| | |
|---|---|
| โส | โก |
| ๒ | ๒ |
| ค | ค |
| เน | สํ |
| ๒ | ๒ |
| ค | ค |

คาถานี้ชื่อว่า สิรีคาถา มีครุ ๑ พยางค์ในทุกบาท ดังคัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธ (ปริจเฉท ๒) กล่าวว่า คฺสฺรี (คาถาที่ประกอบด้วยครุ ชื่อว่า สิรี) อนึ่ง ในคำว่า คฺสฺรี ท่านลบสระ อ ใน ค และสระ อิ ใน ส เพื่อย่อคำให้ต้องคณะฉันท์

อัจจุตตาฉันท์ ๒ พยางค์ อิตถีคาถา

สตฺถา เนสํ
เขมํ ทาตา.

พระศาสดาได้ประทานความเกษมให้แก่มนุษย์และเทวดาเหล่านั้น

| | |
|---|---|
| สตฺถา | เนสํ |
| ๒ ๒ | ๒ ๒ |
| ค ค | ค ค |

| เขมํ | ทาตา |
|---|---|
| ๒ ๒ | ๒ ๒ |
| ค ค | ค ค |

คาถานี้ชื่อว่า อิตถีคาถา มีครุ ๒ พยางค์ในทุกบาท ดังคัมภีร์ฉันโทมัญชรีกล่าวว่า คาตฺถี (คาถาที่มีครุ ๒ พยางค์ชื่อว่า อิตถี)

มัชฌาฉันท์ ๓ พยางค์ นารีคาถา

เหฬาตกฺ- กาโร โส
ชนฺตูนํ โน มา นุ.

พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงก่อให้เกิดสุขแก่สรรพสัตว์ พระองค์มิใช่จันทรเทพหรือ

| เหฬาตกฺ | กาโร โส |
|---|---|
| ๒ ๒ ๒ | ๒ ๒ ๒ |
| ม | ม |
| ชนฺตูนํ | โน มา นุ |
| ๒ ๒ ๒ | ๒ ๒ ๒ |
| ม | ม |

คาถานี้ชื่อว่า นารีคาถา มี ม คณะในทุกบาท ดังคัมภีร์ฉันโทมัญชรีกล่าวว่า โม นารี (คาถาที่มี ม คณะ ชื่อว่า นารี)

ปติฏฐาฉันท์ ๔ พยางค์ กัญญาคาถา

โส โลกนฺธํ หนฺตฺวานกฺโก
สตฺตมฺโภชํ โพเธตา นุ.

พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงกำจัดความมืดมนในโลก ยังเวไนยให้เบิกบานปานดอกปทุม พระองค์คือสุริยเทพหรือ

| | |
|---|---|
| โส โลกนฺธํ | หนฺตฺวานกฺโก |
| ๒ ๒ ๒ ๒ | ๒ ๒ ๒ ๒ |
| ม ค | ม ค |
| สตฺตมฺโภชํ | โพเธตา นุ |
| ๒ ๒ ๒ ๒ | ๒ ๒ ๒ ๒ |
| ม ค | ม ค |

คาถานี้ชื่อว่า กัญญาคาถา ประกอบด้วย ม คณะ และครุ ในทุกบาท ดังคัมภีร์ฉันโทมัญชรีกล่าวว่า โม โค กญฺญา (คาถาที่มี ม คณะและครุ ชื่อว่า กัญญา)

สุปติฏฐาฉันท์ ๕ พยางค์ ปิยาคาถา

ชนโมหฆํ สุชุตินฺธรํ
สุขทํ ชินํ ปณมามฺยหํ.

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินเจ้าผู้กำจัดโมหะของปวงชน
ทรงพระรัศมีงาม ประทานความสุข

| | |
|---|---|
| ชนโมหฆํ | สุชุตินฺธรํ |
| ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ | ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ |
| ส ล ค | ส ล ค |
| สุขทํ ชินํ | ปณมามฺยหํ |
| ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ | ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ |
| ส ล ค | ส ล ค |

คาถานี้ชื่อว่า ปิยาคาถา มี ส คณะ, ลหุ และครุ ในทุกบาท ดังคัมภีร์ฉันโทมัญชรีกล่าวว่า สลคา ปิยา (คาถาที่มี ส คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า ปิยา)

ตัวอย่างของคาถาสุดท้ายนี้นำมาจากคัมภีร์วจนัตถโชติกา เพราะตัวอย่าง

ในคัมภีร์มหาปณามะไม่พบชื่อในฉันท์บาลีและสันสกฤตที่มีอยู่ในปัจจุบัน

คำว่า ฉนฺท มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺขรปริมาเณสุ สมฺโมหํ ฉินฺทติ อเนนาติ ฉนฺโท (วิธีกำจัดความสงสัยในจำนวนพยางค์ ชื่อว่า ฉันท์), อวชฺชํ ฉาเทตีติ ฉนฺโท (วิธีปกปิดโทษ[คือความสับสนในจำนวนพยางค์] ชื่อว่า ฉันท์)

คำว่า ปาทเมกกฺขรารพฺภ ตัดบทเป็น ปาทํ + เอกกฺขรํ + อารพฺภ

คำว่า อารพฺภ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + รภ ธาตุ (ราภสฺเส = พยายาม) + ตฺวา ปัจจัย

คำว่า ฉพฺพีสตกฺขรา ตัดบทเป็น ฉพฺพีสติ + อกฺขรา

คำว่า นานานาโมทิตํ ตัดบทเป็น นานานาม + อุทิตํ

คำว่า อุทิต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## ทัณฑกฉันท์, คาถาที่มี ๓ หรือ ๖ บาท

๑๔. ทณฺฑกา จณฺฑวุฏฺฐฺยาที ปาเทหิ ฉหิ ตีหิ ตุ
คาถาติ จ ปรตฺเถวํ ฉนฺโทสญฺญา ปกาสิตา.

คาถามีจัณฑวุฏฐิปปยาตะเป็นต้น ชื่อว่า ทัณฑกฉันท์ ส่วนคาถาที่มี ๖ หรือ ๓ บาท ก็ชื่อว่าคาถา[เหมือนคาถาที่มี ๔ บาท] ชื่อฉันท์ในคัมภีร์สันสกฤตอื่นมีแสดงไว้อย่างนี้

ฉันท์ ๒๖ อย่างที่กล่าวมาแล้วในคาถาที่ ๑๓ มีการเพิ่มจำนวนพยางค์ทีละพยางค์อย่างละฉันท์ ส่วนฉันท์ที่ ๒๗ ชื่อว่าทัณฑกฉันท์ มีใช้เฉพาะในฉันท์สันสกฤต ฉันท์ชนิดนี้มีลักษณะต่างจากฉันท์ก่อนคือเพิ่มจำนวนคณะฉันท์ละ ๑ คณะ บางคัมภีร์กล่าวว่าทัณฑกฉันท์มีจำนวนพยางค์มากถึง ๙๙๙ พยางค์ คัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธ (ปริจเฉท ๒) กล่าวว่าทัณฑกฉันท์มีคาถา ๓๕ ประเภท แต่ฉันท์สันสกฤตบางคัมภีร์กล่าวว่ามี ๓๖ ประเภทบ้าง ๓๗ ประเภทบ้าง ในที่นี้

จะกล่าวตามมติของฉันโทมัญชรี ดังต่อไปนี้

ทัณฑกฉันท์

| จำนวน | ชื่อคาถา | ลักษณะ |
|---|---|---|
| ๑ | จณฺฑวุฏฺฐิปฺปยาต (จณฺฑวุฏฺฐิปฺปาต) | น ๒, ร ๗ |
| ๒ | อณฺณ | น ๒, ร ๘ |
| ๓ | อณฺณว | น ๒, ร ๙ |
| ๔ | พฺยาล | น ๒, ร ๑๐ |
| ๕ | ชีมูต | น ๒, ร ๑๑ |
| ๖ | ลีลากร | น ๒, ร ๑๒ |
| ๗ | อุทฺทาม | น ๒, ร ๑๓ |
| ๘ | สงฺข | น ๒, ร ๑๔ |
| ๙ | อาราม | น. ๒, ร ๑๕ |
| ๑๐ | สงฺคาม | น ๒, ร ๑๖ |
| ๑๑ | สุราม | น ๒, ร ๑๗ |
| ๑๒ | เวกุณฺฐสาร | น ๒, ร ๑๘ |
| ๑๓ | กาสาร | น ๒, ร ๑๙ |
| ๑๔ | วิสาร | น ๒, ร ๒๐ |
| ๑๕ | สํหาร | น ๒, ร ๒๑ |
| ๑๖ | นีหาร | น ๒, ร ๒๒ |
| ๑๗ | มนฺทาร | น ๒, ร ๒๓ |
| ๑๘ | เกทาร | น ๒, ร ๒๔ |
| ๑๙ | อาสาร (อามาร) | น ๒, ร ๒๕ |
| ๒๐ | สงฺการ | น ๒, ร ๒๖ |

| | | |
|---|---|---|
| ๒๑ | สงฺขาร | น ๒, ร ๒๗ |
| ๒๒ | มาคนฺท | น ๒, ร ๒๘ |
| ๒๓ | โควินฺท | น ๒, ร ๒๙ |
| ๒๔ | สานนฺท | น ๒, ร ๓๐ |
| ๒๕ | สนฺโทห | น ๒, ร ๓๑ |
| ๒๖ | อานนฺท (นนฺท) | น ๒, ร ๓๒ |
| ๒๗ | ปจิตก | น ๒, ย ๗ |
| ๒๘ | กุสุมตฺถวก (กุสุมตฺถรณ) | ส ๙ |
| ๒๙ | มตฺตมาตงฺคลีลากร | ร ๙ |
| ๓๐ | อนงฺคเสขร | ลหุ และครุ หรือ ช คณะ และ ร คณะตามต้องการ มี ๒๘ พยางค์ |
| ๓๑ | อโสกปุปฺผมญฺชรี | ครุ และ ลหุ ตามต้องการ มี ๒๘ พยางค์ |
| ๓๒ | สีหวิกฺกีฬ | ย ๑๐ |
| ๓๓ | อโสกมญฺชรี | ร คณะ และ ช คณะตามต้องการ มี ๓๓ พยางค์ |
| ๓๔ | มตฺตมาตงฺคลีลากร | ร ๑๓ |
| ๓๕ | สีหวิกฺกนฺต | น ๒, ครุ ๒, ย ๑๒ |

คำว่า จณฺฑวุฏฺฐิปฺปยาต บางที่มีใช้ว่า จณฺฑวุฏฺฐิปฺปปาต เพราะสันสกฤตมีพบทั้งสองรูปว่า จณฺฑวฤษฺฏิปฺรยาต หรือ จณฺฑวฤษฺฏิปฺรปาต ส่วนชื่อว่า มตฺตมาตงฺคลีลากร มีซ้ำกัน ๒ ที่ นอกจากนี้ ตั้งแต่ปจิตกคาถาเป็นต้นไปก็เปลี่ยนลักษณะของคาถาจากเดิม โดยใช้ ย คณะแทน ร คณะ ดังนั้น คาถา ๙ อย่างนี้จึงเรียกว่าปจิตกชาติ (กลุ่มปจิตกคาถา) อนึ่ง คาถาที่ ๑๒ คือ เวกุณฺฐสาร

บางคัมภีร์แยกเป็น ๒ คาถาคือ เวกุณฺจ และ สาร ทั้งเพิ่ม โสกณฺจคาถา เข้ามาในระหว่างคาถาทั้ง ๒ นี้จึงทำให้มีคาถา ๓๗ ประเภท บางคัมภีร์ก็มี มตฺตมาตงฺคลีลากรคาถา ในที่เดียวคือคาถาที่ ๒๙ ไม่มีคาถานี้ในคาถาที่ ๓๔ อีก

คัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธ (ปริจเฉท ๒) กล่าวลักษณะของทัณฑกฉันท์ที่มีคาถา ๓๕ ประเภทโดยคล้อยตามฉันโทมัญชรีสันสกฤตว่า

อถ ปญฺจตฺตึสทณฺฑกฉนฺโท วุจฺจเต.
ยทิห นยุคลํ ตโต สตฺตรา เจ คณา จณฺฑวุฏฺฐิปฺปปาโต ภเว ทณฺฑโก
ปติจรณวิวทฺธรา โหนฺติ อณฺณณฺณว-พฺยาล-ชีมูต-ลีลากโรทฺทาม-สงฺขาทโย.

ต่อแต่นี้ไป จะกล่าวทัณฑกฉันท์ที่มีคาถา ๓๕ ประเภท

ในทัณฑกฉันท์นี้ ถ้ามี น คณะ ๒ คณะ และ ร คณะ ๗ คณะต่อจาก น คณะนั้น คาถานี้เป็นทัณฑกฉันท์ ชื่อว่า จัณฑวุฏฐิปปปาตะ

คาถาที่มี ร คณะเพิ่มในทุกๆ บาท ชื่อว่า อัณณะ, อัณณวะ, พยาละ, ชีมูตะ, ลีลากระ, อุททามะ และ สังขะ เป็นต้น

คาถาข้างต้นนี้มีลักษณะคณะฉันท์ดังต่อไปนี้

| ยทิห | นยุค | ลํ ตโต | สตฺตรา | เจ คณา | จณฺฑวุฏฺ | ฐิปฺปปา | โต ภเว | ทณฺฑโก |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ ๑ ๑ | ๑ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ |
| น | น | ร | ร | ร | ร | ร | ร | ร |

| ปติจ | รณวิ | วทฺธรา | โหนฺติ อณฺ | ณณฺณว | พฺยาล-ชี | มูต-ลี | ลากโรทฺ | ทาม-สงฺ | ขาทโย |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ ๑ ๑ | ๑ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ |
| น | น | ร | ร | ร | ร | ร | ร | ร | ร |

อาทิ ศัพท์ในคำว่า จณฺฑวุฏฺฐฺยาที หมายเอาคาถาอื่นๆ ที่เพิ่ม ร คณะ อัน ได้แก่ อัณณะ, อัณณวะ, พยาละ, ชีมูตะ, ลีลากระ, อุททามะ และ สังขะ เป็นต้น

คำว่า ปาเทหิ ฉหิ ตีหิ ตุ คาถา (คาถาที่มี ๖ หรือ ๓ บาท ก็ชื่อว่าคาถา)

หมายความว่า ส่วนใหญ่คาถา ๑ บทจะมี ๔ บาท ท่านจึงกล่าวไว้ในคาถาที่ ๙ ว่า ปาโท เญยฺโย จตุตฺถํโส (ส่วนที่ ๔ พึงทราบว่าเป็นบาท) แต่ในพระบาลีก็มีพบคาถาที่มี ๖ บาทบ้าง ๓ บาทบ้าง คาถาเหล่านั้นจัดว่าเป็นคาถาเหมือนคาถาที่มี ๔ บาท

คาถา ๖ บาท

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ จกฺกํว วหโต ปทํ.[๑]

สภาวธรรมทั้งหลาย[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าพูดหรือทำสิ่งใดด้วยใจชั่ว ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขา เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค

คาถา ๓ บาท

อุสภา รุกฺขา คาวิโย ควา จ
อสฺโส กํโส สิงฺคาลี จ กุมฺโภ
โปกฺขรณี จ อปากจนฺทนํ.[๒]

[หม่อมฉันได้ฝันเห็น]โคอุสภราช ๑ ต้นไม้ ๑ แม่โค ๑ โคสามัญ ๑ ม้า ๑ ถาดทองคำ ๑ สุนัขจิ้งจอก ๑ หม้อน้ำ ๑ สระโบกขรณี ๑ ข้าวสารที่หุงไม่สุก ๑

คัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๒ หน้า ๑๓๐) มีรูปเป็นคาถา ๓ บาท เหมือนที่ฉันท์ฎีกาต่างๆ กล่าวไว้ แต่ในพระบาลีชาดก [๒] มีรูปเป็นคาถา ๔ บาท

คัมภีร์ฉันโทสารัตถมัญชูสา (อธิบายคาถา ๑๔) กล่าวว่า นอกจากคาถาที่มี ๖ หรือ ๓ บาทแล้ว คาถาที่มี ๕ บาทก็มีบ้าง เช่น

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๑/๑๕

[๒] ขุ. ชา. ๒๗/๗๗/๑๙

ยํ กิญฺจิ วิตฺตํ อิธ วา หุรํ วา
สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณีตํ
น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.[๑]

ทรัพย์ในโลกนี้หรือโลกอื่น หรือรัตนะอันประณีตในสวรรค์
มีสิ่งใดที่จะเสมอกับพระตถาคตนั้นไม่มีเลย ข้อนี้เป็นรัตนะคุณ
อันประเสริฐของพระพุทธเจ้า ด้วยสัจวาจานี้ขอจงมีความสวัสดี

นอกจากนี้ บางคาถาก็มีเพียง ๒ บาท เช่น กุลาลภณฺเฑ อาณายํ อายุเธ ทานราสิสุ (อภิธาน คาถา ๗๘๒) คาถา ๒ บาทนี้ก็ถือว่าเป็นหนึ่งคาถาได้ คัมภีร์อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๗๘๒) กล่าวยืนยันเรื่องนี้ว่า สทฺธคาถาปิ คาถาเยว (คาถาที่มีครึ่งหนึ่ง ก็เป็นหนึ่งคาถานั่นเทียว)

มีคาถาชนิดหนึ่งในวรรณกรรมสันสกฤต มี ๓ บาท ชื่อว่า สาวิตรี คาถานี้มี ๖ พยางค์จัดเข้าในคายัตตีฉันท์ ชาวฮินดูถือว่าคาถานี้สำคัญมาก ก่อนที่จะสาธยายพระเวทต้องสาธยายคาถานี้ก่อนเพื่อนอบน้อมสุริยเทพที่เชื่อกันว่าเป็นผู้ประทานปัญญาอันเปรียบเหมือนแสงสว่างแก่ชาวโลก

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๑๗) ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

คายตฺติปฺปมุขํ ฉนฺทํ จตุวีสกฺขรํ ตุ ยํ
เวทานมาทิภูตํ สา สาวิตฺตี ติปทํ สิยา.

คายัตตีเป็นต้น ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนคาถาใดมี ๒๔ พยางค์
เป็นเบื้องต้นของพระเวท คาถานั้น ชื่อว่า สาวิตรี มี ๓ บาท

ในคัมภีร์สุตตนิบาต พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องสาวิตรีคาถาแก่ฤาษีเกณิยะว่า

---

[๑] ขุ. ขุ. ๒๕/๒๒๖/๓๗๗

อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญา สาวิตฺตี ฉนฺทโส มุขํ
ราชา มุขํ มนุสฺสานํ นทีนํ สาคโร มุขํ.
นกฺขตฺตานํ มุขํ จนฺโท อาทิจฺโจ ตปตํ มุขํ
ปุญฺญํ อากงฺขมานานํ สงฺโฆ เว ยชตํ มุขํ.[๑]

ยัญทั้งหลายมีการบูชาไฟเป็นหลัก สาวิตรีเป็นเบื้องต้นของพระเวท พระราชาเป็นประมุขของมวลมนุษย์ มหาสมุทรเป็นประมุขของแม่น้ำ พระจันทร์เป็นประมุขของดาวนักษัตร พระอาทิตย์เป็นประมุขของความร้อน พระสงฆ์แลเป็นประมุขของบุคคลผู้หวังบุญ บูชาอยู่

นอกจากนี้ เรื่องสาวิตรีคาถายังมีปรากฏในคัมภีร์สุตตนิบาตว่า

พฺราหฺมโณ เจ ตฺวํ พฺรูสิ มญฺจ พฺรูสิ อพฺราหฺมณํ
ตํ ตํ สาวิตฺตึ ปุจฺฉามิ ติปทํ จตุวีสตกฺขรํ.[๒]

ถ้าท่านกล่าวว่าตนเป็นพราหมณ์ แต่กล่าวว่าเรามิใช่พราหมณ์ เราขอถามท่านถึงสาวิตรีคาถาที่มีบาท ๓ มีพยางค์ ๒๔

อรรถกถาสุตตนิบาต (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๖) อธิบายว่า สาวิตรีคาถาที่พระพุทธเจ้าทรงหมายถึง คืออริยสาวิตรีคาถาที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์ รวมเป็น ๒๔ พยางค์เช่นกัน อันได้แก่คำว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ และ สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ ดังมีสาธกที่กล่าวไว้ว่า

เอตฺถ จ ภควา ปรมตฺถเวทานํ ติณฺณํ ปิฏกานํ อาทิภูตํ ปรมตฺถพฺราหฺมเณหิ สพฺพพุทฺเธหิ ปกาสิตํ อตฺถสมฺปนฺนํ พฺยญฺชนสมฺปนฺนํ "พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สํฆํ สรณํ คจฺฉามี"ติ อิมํ อริยสาวิตฺตึ สนฺธาย ปุจฺฉติ.

อนึ่ง ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถามหมายเอาสาวิตรีคาถาของพระอริยะ

---

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๕๗๔/๔๔๙

[๒] ขุ. สุ. ๒๕/๔๖๑/๔๒๑

คือ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ และ สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถะและพยัญชนะ เป็นเบื้องแรกของพระไตรปิฎกอันเป็นพระเวทโดยปรมัตถ์ เป็นข้อที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ผู้เป็นพราหมณ์โดยปรมัตถ์ได้ทรงประกาศไว้นี้

จะขอยกตัวอย่างสาวิตรีคาถาจากคัมภีร์ฤคเวท (มัณฑละ ๓ สูตร ๖๒ คาถา ๑๐) ว่า

| สันสกฤต | บาลี |
|---|---|
| ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยํ | ตํ รวิโน ปธานกํ |
| ภรฺโค เทวสฺย ธีมหิ | ทิตฺตึ เทวสฺส จินฺตเย |
| ธิโย โย นะ ปฺรโจทยาตฺ. | ธิโย โย โน ปโจทเย. |

สุริยเทพพระองค์ใดย่อมก่อให้เกิดปัญญาแก่ข้าพเจ้า
ข้าพเจ้าขอรำลึกถึงแสงสว่างอันใหญ่หลวงแห่งสุริยเทพพระองค์นั้น

(โย รวิ อ.สุริยเทพพระองค์ใด ปโจทเย ย่อมชักนำ [คือ ก่อให้เกิด คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + จุท ธาตุ + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ] ธิโย ซึ่งปัญญาท. โน แก่ข้าพเจ้าท. มยํ อ.ข้าพเจ้าท. จินฺตเย ย่อมรำลึก [คำนี้สำเร็จรูปมาจาก จินฺต ธาตุ + ณย ปัจจัย + เอยฺยาม วิภัตติ แปลง เอยฺยาม เป็น เอ] ทิตฺตึ ซึ่งแสงสว่าง ปธานกํ อันใหญ่หลวง ตสฺส เทวสฺส แห่งเทพพระองค์นั้น รวิโน ผู้เป็นสุริยเทพ)

อนึ่ง บาทแรกว่า ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยํ มีเพียง ๗ พยางค์ แต่ก็ถือว่าเป็น ๘ พยางค์โดยอ่าน ณฺ เป็น ณ ที่ไม่ใช่สังโยค หรืออ่านเป็น วเรณิยํ บางมติก็กล่าวว่าเป็น ๘ พยางค์โดยรวมคำว่า “โอมฺ” ที่กล่าวก่อนว่า โอมฺ ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยํ ดังมีปรากฏในยชุรเวท (อัธยายะ ๓๖ มันตบท ๓) นอกจากนี้ ชาวฮินดูมักนิยมกล่าวคำว่า “โอมฺ ภูรฺ ภูวะ สฺวะ” ก่อนที่จะสาธยายสาวิตรีคาถา บางคราวก็ดีดพิณบรรเลงไปพร้อมกับการสาธยาย

* * * * * * * * * * * *

## ชื่อเฉพาะของคาถาไม่มีในพระพุทธพจน์

๑๕. อนนฺตโรทิตํ จญฺญ- เมตํ สามญฺญนามโต
คาถาอิจฺเจว นิทฺทิฏฺฐํ มุนินฺทวจเน ปน.

ส่วนในพระดำรัสของพระจอมมุนี คาถาที่กล่าวแล้วในคาถาถัดมานี้และคาถาอื่น มีแสดงว่าเป็นคาถาเท่านั้นโดยชื่อสามัญทั่วไป

คาถาที่ท่านกล่าวถัดมาแล้วคือคาถาวรรณพฤติในฉันท์ ๒๖ พยางค์กับทัณฑกฉันท์ ส่วนคาถาอื่นคือคาถามาตราพฤติที่จะแสดงต่อไปในปริจเฉทที่ ๒ คาถเหล่านี้มีชื่อต่างกันตามลักษณะของครุลหุดังที่ฉันท์สันสกฤตและปรากฤตแสดงไว้แต่ในพระไตรปิฎกไม่มีตรัสชื่อเฉพาะของคาถาต่างๆ ว่าเป็นปัฐยาวัตคาถาหรือวสันตดิลกคาถาเป็นต้น เพราะพระผู้มีพระภาคทรงเน้นความเข้าใจหลักธรรมเพื่อนำมาปฏิบัติ จึงไม่ทรงระบุชื่อคาถาโดยเฉพาะ ดังนั้น จึงมีพระ-พุทธดำรัสที่แสดงชื่อสามัญทั่วไปว่า "คาถา" เท่านั้น สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

เอกมนฺตํ ฐิตา โข สา เทวตา ภควนฺตํ คาถาย อชฺฌภาสิ.[๑]

เทวดานั้นครั้นยืนแล้วในที่หนึ่ง ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถา

อปิสฺสุ ภควนฺตํ อิมา อนจฺฉริยา คาถาโย ปฏิภํสุ ปุพฺเพ อสฺสุตปุพฺพา.[๒]

แม้คาถาที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนี้ อันไม่เคยสดับมาก่อน ได้ปรากฏแล้วแก่พระผู้มีพระภาค

อนึ่ง ในนวังคสัตถุสาสน์ ๙ อย่าง มีองค์อย่างหนึ่งเรียกว่า "คาถา" ได้แก่คัมภีร์ธรรมบทเป็นต้นที่มีคาถาล้วนๆ

คัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธ (คาถา ๑๔) รวมคาถาที่ ๑๔-๑๕ จากคัมภีร์วุตโตทัยเป็นคาถาเดียวว่า

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๑/๓

[๒] วิ. มหา. ๔/๗/๗

ตทุทฺธํ จณฺฑวุฏฺฐิยาที ทณฺฑกา สาสเน ปน
ตา จณฺฑา ฉตฺติปาทา จ คาถา อิจฺเจว ภาสิตา.

ถัดจากฉันท์ ๒๖ ประเภทนั้น จัณฑวุฏฐิปปยาตคาถาเป็นต้นเป็นทัณฑกฉันท์ ส่วนในพระศาสนา คาถาเหล่านั้นและคาถาอื่น พร้อมทั้งคาถาที่มี ๖ บาทหรือ ๓ บาท มีกล่าวว่าเป็นคาถานั่นเทียว

คำว่า ตทุทฺธํ จณฺฑวุฏฺฐิยาที ทณฺฑกา เหมือนคำว่า ทณฺฑกา จณฺฑวุฏฺฐิยาที

คำว่า ฉตฺติปาทา ย่อคำว่า ปาเทหิ ฉหิ ตีหิ ตุ คาถา

คำว่า ตา จณฺฑา ย่อคำว่า อนนฺตโรทิตํ จณฺฑเมตํ

คำว่า สาสเน ปน คาถา อิจฺเจว ภาสิตา ย่อคำว่า สามญฺญนามโต คาถา อิจฺเจว นิทฺทิฏฺฐํ มุนินฺทวจเน ปน

* * * * * * * * * * * *

## แนวทางในการประพันธ์

๑๖. วิเสสนามโต กิญฺจิ คเหตฺวา สพฺพโถจิตํ
ทสฺสยิสฺสามหํ เตตฺถ นามานาวิ ภวิสฺสเร.

ข้าพเจ้าจักถือเอาชื่อ[คาถาและฉันท์]บางชนิดที่เหมาะสมโดยประการทั้งปวง แล้วแสดงเป็นชื่อเฉพาะในคัมภีร์นี้ ชื่อ[คาถาและฉันท์]เหล่านั้นจักมีปรากฏต่อไป

แม้ในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา พร้อมทั้งปกรณ์พิเศษต่างๆ จะไม่ระบุชื่อคาถาและฉันท์ไว้ แต่พระสังฆรักขิตเถระจะแสดงชื่อคาถาและฉันท์ที่เหมาะสม เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจหลักการประพันธ์คาถา สามารถตรวจคาถาอย่างถูกต้อง ตลอดจนประพันธ์คาถาได้ตามความสามารถของตน

ฉันท์ที่ท่านแสดงในคัมภีร์นี้มี ๑๗ ชนิดตั้งแต่คายัตตีฉันท์ถึงอากติฉันท์ ส่วนคาถานั้น ในปริจเฉทที่ ๒ ท่านแสดงปัฐยาอริยาคาถาเป็นต้น ๒๖ ชนิด ในปริจ

เฉทที่ ๓ แสดงตนุมัชฌาคาถาเป็นต้น ๖๑ ชนิด ในปริจเฉทที่ ๔ แสดงอุปจิตตคาถาเป็นต้น ๑๑ ชนิด ในปริจเฉทที่ ๕ แสดงวัตตคาถาเป็นต้น ๑๐ ชนิด

คำพังเพยของชาวพม่ามีว่า "กฎฉันท์สำคัญกว่ากฎไวยากรณ์" คือในบทประพันธ์ร้อยกรอง กฎที่กล่าวไว้ในฉันทลักษณ์สำคัญกว่ากฎไวยากรณ์ทั่วไป ดังนั้นจึงกระทำการทีฆะบ้าง รัสสะบ้าง ลบอักษรบ้าง สลับอักษรบ้าง เพื่อให้คณะฉันท์ถูกต้องตรงตามฉันทลักษณ์ ความเข้าใจกฎฉันทลักษณ์จึงสำคัญมากในการศึกษาบทประพันธ์ร้อยกรองในพระไตรปิฎก

ฉันทลักษณ์นี้เป็นศาสตร์หนึ่งในเวทางคศาสตร์คือวิชาประกอบการศึกษาพระเวท มี ๖ อย่าง คือ กัลปะ คือวิธีจัดทำพิธี, ไวยากรณ์ คือวิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค, โชยติส คือดาราศาสตร์, ศึกษา คือวิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง, นิรุกติ คือการทำตัวรูปด้วยวิธีลบอักษรเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์ และฉันทลักษณ์ คือตำราว่าด้วยคำประพันธ์ที่แสดงการวางพยางค์ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๐) แสดงเวทางคศาสตร์ทั้ง ๖ ว่า

กปฺโป พฺยากรณํ โชติ- สตฺถํ สิกฺขา นิรุตฺติ จ
ฉนฺโทวิจิติ เจตานิ เวทงฺคานิ วทนฺติ ฉ.

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวเวทางคศาสตร์ ๖ เหล่านี้ คือ
กัลปะ, ไวยากรณ์, โชยติส, ศึกษา, นิรุกติ และฉันทลักษณ์

เวทางคศาสตร์เหล่านี้เป็นตำราพื้นฐานในการศึกษาพระเวท จึงมีความสำคัญมากเปรียบดั่งอวัยวะร่างกายของพระเวท ดังคัมภีร์ศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๕ หน้า ๖๙-๗๐) ได้นำข้อความจากคัมภีร์ศึกษามากล่าวไว้ว่า

ฉนฺโท ปาทา ตุ เวทสฺส หตฺถา กปฺโปถ วุจฺจเต
โชติสตฺถํ ตถา จกฺขุ นิรุตฺตํ โสตมุจฺจเต.
สิกฺขา ฆานํ ตุ เวทสฺส มุขํ พฺยากรณํ มตํ
ตสฺมา สางฺคมธีเตฺยว พฺรหฺมโลเก มหียเต.

ฉันทลักษณ์เหมือนเท้าของพระเวท ส่วนกัลปะ ท่าน
กล่าวว่าเหมือนมือ โชยติสเหมือนตา นิรุกติเหมือนหู ศึกษา
เหมือนจมูก ส่วนไวยากรณ์เหมือนปาก ดังนั้น การสังวัธยาย
พระเวทพร้อมทั้งวิชาประกอบจึงได้รับการยกย่องในพรหมโลก

คัมภีร์พระเวทมีวิชาประกอบการศึกษา ๖ อย่าง ฉันใด พระไตรปิฎกก็มีคัมภีร์ประกอบการศึกษา ๔ อย่าง ฉันนั้น คัมภีร์ทั้ง ๔ นี้เป็นพื้นฐานในการศึกษาพระไตรปิฎก ได้แก่ ไวยากรณ์, อภิธาน, ฉันทลักษณ์ และอลังการ ดังคัมภีร์อลังการ (ปริจเฉท ๓ คาถา ๑๖๓) กล่าวว่า

โย สทฺทสตฺถกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โสยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขฺย-
โมคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺติมมนฺทรูปํ.

ชนผู้ใดเป็นผู้ฉลาดในศัพทศาสตร์ ฉลาดในคัมภีร์อภิธาน,
ฉันทลักษณ์ และอลังการ กระทำความเพียรไว้เป็นนิตย์ ชน
ผู้นั้นแม้จะบกพร่องจากคุณความเป็นกวี ก็หยั่งลงสู่การนับ
ในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณได้ไม่น้อยเลย

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ ฉันทลักษณ์จึงเป็นศาสตร์ที่กุลบุตรพึงศึกษาเพื่อให้เข้าใจบทประพันธ์ร้อยกรองในพระไตรปิฎกและวรรณคดีบาลีอื่นๆ

คำว่า เตตฺถ ตัดบทเป็น เต + เอตฺถ คำว่า เต เป็นบทวิเสสนะของ นามานิ แม้ควรใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ตานิ แต่กล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า เต โดยลิงควิปัลลาสนัย (นัยเปลี่ยนลิงค์)

คำว่า สพฺพโถจิตํ ตัดบทเป็น สพฺพถา + อุจิตํ

คำว่า อุจิต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัย

คำว่า ทสฺสยิสฺสามหํ ตัดบทเป็น ทสฺสยิสฺสามิ + อหํ

คำว่า ทสฺสยิสฺสามิ สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ณย ปัจจัย + สฺสามิ วิภัตติ

คำว่า นามานาวิ ตัดบทเป็น นามานิ + อาวิ

คำว่า อาวิ เป็นบทนิบาตที่ลง อํ ทุติยาวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ แล้วลบวิภัตติไป ภาษาสันสกฤตมีรูปว่า อาวิสฺ บางอาจารย์จึงใช้รูปนี้ว่า อาวี เพื่อให้มี ๒ มาตราเหมือน อาวิสฺ แต่ในพระไตรปิฎกมีพบรูปว่า อาวิ เท่านั้น

คำว่า ภวิสฺสเร สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + สฺสนฺติ วิภัตติ ท่านให้แปลง นฺติ ใน สฺสนฺติ เป็น เร เหมือนอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

เย หิ เกจิ มหาราช ภูตา เย จ ภวิสฺสเร
อติตฺตาเยว กาเมหิ คจฺฉนฺติ ยมสาธนํ.[๑]

ข้าแต่มหาราช เหล่าสัตว์พวกใดพวกหนึ่งที่เกิดมาแล้วและที่จะเกิดมา ยังไม่อิ่มด้วยกามเลย ก็ต้องไปสู่สำนักของพญายม

การแปลงเป็น เร นี้ มีจำกัดเฉพาะ นฺติ และ นฺเต ของ อนฺติ, อนฺเต, สฺสนฺติ, สฺสนฺเต รวม ๔ วิภัตติเท่านั้น ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๖ สูตร ๗๔) กล่าวว่า คุรุปุพฺพา รสฺสา เร นฺเต-นฺตีนํ (แปลง นฺเต และ นฺติ ท้ายรัสสะที่มีครุอยู่หน้า เป็น เร)

คัมภีร์ฉันท์นิสสัยใหม่ (อธิบายคาถา ๑๖) ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

อนฺตนฺเต-สฺสนฺติ-สฺสนฺเตติ จตสฺสนฺนํ ตุ นฺเตนฺติโย
ยนฺติ เรการตํ'มฺหากํ อิจฺเจวํ มติ จินฺติตํ.

นฺเต และ นฺติ ของวิภัตติ ๔ ตัวคือ อนฺติ, อนฺเต, สฺสนฺติ และ สฺสนฺเต ย่อมถึงความเป็น เร อักษร ข้าพเจ้ามีมติเช่นนี้ บัณฑิตพึงใคร่ครวญเถิด

[๑] ขุ. ชา. ๒๘/๑๘๑๒/๓๒๓

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ สญฺญาปริภาสานิทฺเทโส นาม

ปฐโม ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทแรกชื่อว่า สัญญาปริภาสานิเทศ (แสดงชื่อและกฎทั่วไป)
ในคัมภีร์ฉันท์นามว่าวุตโตทัย

คาถา ๘ บทตั้งแต่คาถาที่ ๕-๑๒ แสดงชื่อมี ม คณะเป็นต้น ส่วนคาถาที่แสดงกฎทั่วไปคือคาถา ๔ บทตั้งแต่คาถาที่ ๑๓-๑๖

อิติ ศัพท์ในประโยคนี้ มีอรรถปริสมาปนะ (จบ) จึงมีความหมายเหมือนคำว่า นิฏฺฐิโต (จบแล้ว)

# ปริจเฉทที่ ๒
## มัตตาวุตตินิเทศ

(แสดงมาตราพฤติ)

คัมภีร์วุตโตทัยแสดงคาถามาตราพฤติไว้ในปริจเฉทที่ ๒ ตามคัมภีร์วฤตต-รัตนากร ความจริงคาถามาตราพฤติแม้จะมีไม่มาก แต่ก็ยากกว่าคาถาวรรณพฤติ คัมภีร์ฉันโทมัญชรีสันสกฤตจึงแสดงคาถาวรรณพฤติก่อนในปริจเฉทที่ ๒-๔ แล้วกล่าวถึงคาถามาตราพฤติไว้ในปริจเฉทที่ ๕ แม้คัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธก็เรียงปริจเฉทไว้ตามลำดับเช่นนี้เพื่อให้ศึกษาง่าย ดังนั้น ผู้ที่ศึกษาฉันทลักษณ์จึงควรเรียนปริจเฉทที่ ๓-๕ ก่อน แล้วจึงมาศึกษาปริจเฉทที่ ๒ จะมีผลให้เข้าใจปริจเฉทนี้โดยสะดวก

ผู้เขียนคิดว่าพระสังฆรักขิตเถระแสดงคาถามาตราพฤติก่อนตามมติของคัมภีร์วฤตตรัตนากร แต่วุตโตทัยฎีกาเก่าเห็นว่าคาถามาตราพฤติละเอียดลึกซึ้งและมีจำนวนน้อยกว่าคาถาวรรณพฤติ จึงมีแสดงไว้ก่อน ดังสาธกที่กล่าวว่า

มตฺตาวุตฺติวณฺณวุตฺติวเสน ทฺวิปการาสุ มตฺตาวุตฺตึ ตาว สุขุมตฺตา อปฺป-เภทตฺตา จ ทสฺเสติ.

ในบรรดาคาถา ๒ ชนิดคือมาตราพฤติและวรรณพฤติ ท่านแสดงคาถามาตราพฤติไว้ก่อน เพราะเป็นคาถาละเอียดลึกซึ้งและมีประเภทน้อย

ก่อนที่จะอธิบายลักษณะของคาถาในปริจเฉทนี้ จะขอพูดทบทวนลักษณะของคาถามาตราพฤติที่กล่าวไว้ในปริจเฉทที่ผ่านมาว่า คาถาประเภทนี้นับรวม ๔ มาตราเป็น ๑ คณะ คือ ๒ ๑ ๑ (ภ คณะ), ๑ ๒ ๑ (ช คณะ), ๑ ๑ ๒ (ส คณะ), ๒ ๒ (สัพพครุคณะ), ๑ ๑ ๑ ๑ (สัพพลหุคณะ หรือ น คณะ) จึงมีคณะที่ประกอบในคาถามาตราพฤติได้เพียง ๕ คณะ ในปริจเฉทนี้ท่านกำหนดมาตราว่า

ในแต่ละบาทต้องมีกี่มาตรา ไม่กำหนดว่าแต่ละบาทต้องมี ภ คณะ หรือ ช คณะกี่คณะ เหมือนที่กำหนดไว้ในคาถาวรรณพฤติซึ่งกำหนดจำนวนพยางค์และคณะแน่นอน ดังนั้น คาถาประเภทนี้จึงเรียกว่า มาตราพฤติ (คาถานับมาตรา)

การเรียกชื่อบาทคาถาในมาตราพฤติก็ต่างจากคาถาวรรณพฤติ กล่าวคือ บาทที่ ๑, ๒ เรียกว่า ปุพพัทธะ (ครึ่งแรก) ส่วนบาทที่ ๓, ๔ เรียกว่า อปรัทธะ (ครึ่งหลัง) แม้บาทที่ ๑, ๓ ก็เรียกว่า วิสมบาท (บาทคี่) ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เรียกว่า สมบาท (บาทคู่) คณะในมาตราพฤตินี้ก็เรียกว่า วิสมคณะ (คณะคี่ คือคณะที่ ๑, ๓, ๕, ๗) และ สมคณะ (คณะคู่ คือคณะที่ ๒, ๔, ๖, ๘)

คาถามาตราพฤตินี้แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้

๑. อริยาคาถา มี ๖ ชนิด คือ อริยาสามัญ, ปัฐยาอริยา, วิปุลา, จปลา, มุขจปลา, ชฆนจปลา

๒. คีติคาถา มี ๔ ชนิด คือ คีติ, อุปคีติ, อุคคีติ, อริยาคีติ

๓. เวตาลียคาถา มี ๙ ชนิด คือ เวตาลียะ, โอปัจฉันทสกะ, อาปาตลิกา, ทักขิณันติกา, อุทิจจวุตติ, ปัจจวุตติ, ปวัตตกะ, อปรันติกา, จารุหาสินี

๔. มัตตาสมกคาถา มี ๗ ชนิด คือ อจลธิติ, มัตตาสมกะ, วิสิโลกะ, วานวาสิกา, จิตรา, อุปจิตรา, ปาทากุลกะ

ก่อนจะกล่าวอริยาคาถาประเภทแรกคือปัฐยาอริยา พระสังฆรักขิตเถระได้กล่าวคาถาที่ ๑๗-๑๙ ตามลำดับ เพื่อแสดงการกำหนดคณะ, การกำหนดยติ และลักษณะทั่วไปของอริยาคาถา

* * * * * * * * * * * *

## อริยาชาติ ๖

(กลุ่มอริยาคาถา ๖)

การกำหนดคณะ

๑๗. ฉฏฺโฐ'ขิลลหุ โช วา คยุตาญฺเญ ฉคฺคณา น โช วิสเม
อริยายนฺตทฺเธ โล ฉฏฺโฐนฺเต โค คณา ฉญฺเญ.

คณะที่ ๖ เป็นสัพพลหุคณะ หรือ ช คณะ หกคณะอื่นที่ประกอบด้วยครุมีอยู่ ไม่มี ช คณะในวิสมคณะ (คณะคี่) ส่วนในครึ่งหลังของอริยาคาถา คณะที่ ๖ เป็นลหุ ครุมีอยู่ในคณะท้าย และคณะ ๖ อื่นมีอยู่

คาถานี้แต่งตามลำดับความในคัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๒, คาถา ๑) โดยแปลงจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลี จึงทำให้สับสนเข้าใจยาก แต่เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้นจะอธิบายลักษณะของคาถานี้โดยลำดับข้อความใหม่ ดังนี้

ปุพพัทธะ (ครึ่งแรก) ของอริยาคาถามี ๔ ลักษณะ คือ

๑. คณะมี ๗ และมีครุท้าย

๒. คณะที่ ๖ มี ๒ คณะคือ ช คณะ (๑ ๒ ๑) หรือ สัพพลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑)

๓. คณะอื่นจากคณะที่ ๖ ไม่มีกำหนดคณะแน่นอน คือเป็นคณะใดคณะหนึ่งในบรรดาคณะ ๕ คณะที่มี ๔ มาตรา

๔. ในวิสมคณะ (คณะคี่) ไม่มี ช คณะ แต่อนุญาตคณะอื่นอีก ๔ คณะ

อปรัทธะ (ครึ่งหลัง) มี ๓ ลักษณะ คือ

๑. คณะมี ๗ คณะ และมีครุท้าย

๒. คณะที่ ๖ เป็นลหุ

๓. คณะอื่นจากคณะที่ ๖ มี ๕ คณะอย่างใดอย่างหนึ่ง

๔. ในวิสมคณะ ไม่มี ช คณะ

ตารางแสดงคณะในครึ่งคาถาแรก

| ปฐม | ทุติย | ตติย | จตุตฺถ | ปญฺจม | ฉฏฺฐ | สตฺตม | อนฺต |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ม | ม | ม | ม | ม | | ม | |
| ส | ส | ส | ส | ส | | ส | |
| ภ | ช | ภ | ช | ภ | ช | ภ | ค |
| น | ภ | น | ภ | น | น | น | |
| | น | | น | | | | |
| ๔ | ๕ | ๔ | ๕ | ๔ | ๒ | ๔ | ๑ |

ตารางแสดงคณะในครึ่งคาถาหลัง

| ปฐม | ทุติย | ตติย | จตุตฺถ | ปญฺจม | ฉฏฺฐ | สตฺตม | อนฺต |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ม | ม | ม | ม | ม | | ม | |
| ส | ส | ส | ส | ส | ล | ส | ค |
| ภ | ช | ภ | ช | ภ | | ภ | |
| น | ภ | น | ภ | น | | น | |
| | น | | น | | | | |
| ๔ | ๕ | ๔ | ๕ | ๔ | ๑ | ๔ | ๑ |

คำอธิบายที่กล่าวมานี้คล้อยตามคัมภีร์ฉันโทมัญชรีภาษามคธ (ปริจเฉท ๕ คาถา ๑) ว่า

สตฺต คณา อนฺเต โค　　　ฉฏฺโฐ โช วา น วา น โช วิสเม
อนฺตทฺเธ ฉฏฺโฐ โล　　　เสสํ ตสฺสม'มยํ อริยา.

คณะ ๗ คณะมีอยู่ ครุย่อมมีในที่สุด คณะที่ ๖ เป็น ช คณะ

หรือ น คณะ ไม่มี ช คณะในวิสมคณะ [ส่วน]ในครึ่งท้าย คณะที่ ๖ เป็นลหุ ลักษณะที่เหลือเหมือนกับครึ่งแรกนั้น คาถานี้ชื่อว่า อริยาคาถา

| สตฺต ค | ณา อนฺ | เต โค | ฉฏฺโจ | โช วา | น วาน | โช วิส | เม |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค |
| อนฺตทฺ | เธ ฉฏฺ | โจ โล | เสสํ | ตสฺสม | ม | ยํ อริ | ยา |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | น | ล | ๔ | ค |

จะแสดงตารางคณะของคาถาที่แสดงการกำหนดคณะในอริยาคาถาพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

ตารางแสดงการกำหนดคณะ

ครึ่งคาถาแรก

| ปฐม | ทุติย | ตติย | จตุตฺถ | ปญฺจม | ฉฏฺจ | สตฺตม | อนฺต |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ม | น | ม | ส | ม | ช | ภ | ค |
| ๒ ๒<br>ฉฏฺโจ | ๑ ๑ ๑ ๑<br>ขิลลหุ | ๒ ๒<br>โช วา | ๑ ๑ ๒<br>คยุตญฺ | ๒ ๒<br>เญ ฉคฺ | ๑ ๒ ๑<br>คณา น | ๒ ๑ ๑<br>โช วิส | ๒<br>เม |
| ม<br>ส<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ช<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ช<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ภ<br>น | ช<br>น | ม<br>ส<br>ภ<br>น | ค |
| ๔ | ๕ | ๔ | ๕ | ๔ | ๒ | ๔ | ๑ |

ครึ่งคาถาหลัง

| ปฐม | ทุติย | ตติย | จตุตฺถ | ปญฺจม | ฉฏฺฐ | สตฺตม | อนฺต |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ส | ม | ม | ม | ม | ล | ม | ค |
| ๑ ๑ ๒<br>อริยา | ๒ ๒<br>ยนฺตทฺ | ๒ ๒<br>เธ โล | ๒ ๒<br>ฉฏฺโฐนฺ | ๒ ๒<br>เต โค | ๑<br>ค | ๒ ๒<br>ณา ฉญฺ | ๒<br>เญ |
| ม<br>ส<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ช<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ช<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ภ<br>น | ล | ม<br>ส<br>ภ<br>น | ค |
| ๔ | ๕ | ๔ | ๕ | ๔ | ๑ | ๔ | ๑ |

ตัวอย่าง

ยํ โลโก ปูชยเต　　　สโลกปาโล สทา นมสฺสติ จ
ตสฺเสต สาสนวรํ　　　วิทูหิ เญยฺยํ นรวรสฺส.[๑]

ชาวโลกพร้อมด้วยท้าวจตุโลกบาลย่อมบูชานบไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์ใดเสมอ บัณฑิตทั้งหลายพึงทราบคำสอนอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

คาถาข้างต้นนี้ ครึ่งคาถาแรกมี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ "สทา น" (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนครึ่งหลังก็มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ "น" เป็น ลหุ

กรุณาสีตลหทยํ　　　ปญฺญาปชฺโชต,วิหตโมหตมํ
สนรามรโลกครุํ　　　วนฺเท สุคตํ คติวิมุตฺตํ.[๒]

---

[๑] เนตฺติ หน้า ๑

[๒] ที. อ. ๑/๑

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคตผู้ทรงมีพระทัยชุ่มเย็นด้วย
พระมหากรุณา ทรงขจัดความมืดคือโมหะด้วยแสงประทีปคือ
ปัญญา เป็นบรมครูของชาวโลกคือเทวดาและมนุษย์ ทรงพ้น
แล้วจากภพ

ในคาถานี้ ครึ่งคาถาแรกมี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ "ตวิหต" (๑ ๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนครึ่งหลังมี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ "ค" เป็นลหุ

คำว่า ฉฏฺโจขิลลหุ ตัดบทเป็น ฉฏฺโจ + อขิลลหุ

คำว่า คยุตาญฺเญ ตัดบทเป็น คยุตา + อญฺเญ (คณา)

คำว่า อริยายนุตฺทฺเธ ตัดบทเป็น อริยาย + อนุตฺทฺเธ

คำว่า ฉฏฺโฐนฺเต ตัดบทเป็น ฉฏฺโฐ + อนฺเต

คำว่า ฉญฺเญ ตัดบทเป็น ฉ + อญฺเญ (คณา)

* * * * * * * * * * * *

## การกำหนดยติ

๑๘. ปฐมทฺเธ ฉฏฺโจ เจ สพฺพลเหตฺถาทิ,ลหุนิ, ภวติ ยติ
ตปฺปรโกนฺเตปิ ส เจ จริเม,ปิ ภวติ จตุตฺโถนฺเต.

ถ้าคณะที่ ๖ ในครึ่งแรกเป็นสัพพลหุคณะ ยติย่อมมีที่ลหุแรก[ของคณะที่ ๖] ถ้าคณะที่ ๖ นั้นมีสัพพลหุคณะอยู่ท้าย [คือเป็นคณะที่ ๗] ยติย่อมมีที่ลหุท้าย, แม้ในครึ่งหลัง ถ้าคณะที่ ๔ มีสัพพลหุคณะอยู่ท้าย[คือเป็นคณะที่ ๕] ยติย่อมมีในที่สุด [ของคณะที่ ๔]

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ปฐมทฺ | เธ ฉฏฺ | โจ เจ | สพฺพล | เหตฺถา | ทิ ลหุนิ | ภวติ ย | ติ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | น | น | ค |
| ตปฺปร | โกนฺเต | ปิ ส เจ | จริเม, | ปิ ภวติ | จ | ตุตฺโถนฺ | เต |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | น | ล | ๔ | ค |

คาถานี้กำหนดยติหรือจังหวะหยุดเว้นวรรคตอนคำในอริยาคาถาที่มีได้โดยเนื่องกับสัพพลหุคณะหรือ น คณะ ในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. เมื่อคณะที่ ๖ เป็นสัพพลหุคณะ ยติย่อมมีในลหุแรกของคณะที่ ๖ คือคำว่า ทิลหุนิ (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นคณะที่ ๖ ซึ่งเป็นสัพพลหุคณะ จึงมีจังหวะหยุดในคำว่า “ทิ” เพื่อให้เป็นคนละศัพท์กับคำหลังว่า “ลหุนิ” และต้องอ่านเว้นวรรคตอนให้แยกกับคำหลังว่า ทิ-ลหุนิ จะอ่านติดกันว่า ทิลหุนิ ไม่ถูก

๒. เมื่อคณะที่ ๗ ที่อยู่ท้ายคณะที่ ๖ เป็นสัพพลหุคณะ ยติย่อมมีในลหุท้ายของคณะที่ ๖ เพิ่มเข้ามาอีก ๑ พยางค์ คือคำว่า ภวติ ย (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นคณะที่ ๗ ซึ่งเป็นสัพพลหุคณะ จึงมีจังหวะหยุดในคำว่า “นิ” เพื่อให้เป็นคนละศัพท์กับคำหลังว่า “ภวติ” และต้องอ่านเว้นวรรคตอนให้แยกกับคำหลังว่า นิ-ภวติ จะอ่านติดกันว่า นิภวติ ไม่ถูก

๓. ในครึ่งคาถาหลัง เมื่อคณะที่ ๔ มีคณะที่ ๕ เป็นสัพพลหุคณะ ยติย่อมมีในพยางค์ท้ายของคณะที่ ๔ กล่าวคือ คำว่า จริเม เป็นคณะที่ ๔ ส่วนคำว่า ปิ ภวติ (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นคณะที่ ๕ ที่เป็นสัพพลหุคณะ จึงมีจังหวะหยุดในคำว่า “เม” เพื่อให้เป็นคนละศัพท์กับคำหลังว่า ปิ (คำว่า จริม แปลว่า ท้าย มีความหมายเหมือน อนฺต ส่วน อปิ ศัพท์เป็นบทอุปสรรค) และต้องอ่านเว้นวรรคตอนให้แยกกับคำหลังว่า จริเม-ปิ จะอ่านติดกันว่า จริเมปิ ไม่ถูก

ตารางแสดงการกำหนดยติ

§/÷Ë§√

ยติในพยางค์แรกของคณะที่ ๖

<table>
<tr><th>คณะที่ ๖</th><th>คณะที่ ๗</th></tr>
<tr><td>‘๑’ ๑ ๑ ๑</td><td rowspan="2">ภ ม ส</td></tr>
<tr><td>น</td></tr>
</table>

ยติในพยางค์แรกและพยางค์ท้ายของคณะที่ ๖

| คณะที่ ๖ | คณะที่ ๗ |
|---|---|
| ‘๑’ ๑ ๑ ‘๑’ | ๑ ๑ ๑ ๑ |
| น | น |

ยติในพยางค์ท้ายของคณะที่ ๖

| คณะที่ ๖ | คณะที่ ๗ |
|---|---|
| ๑ ๒ ‘๑’ | ๑ ๑ ๑ ๑ |
| ช | น |

§/÷ßÈ≈–ß

ยติในพยางค์ท้ายของคณะที่ ๔

| | คณะที่ ๔ | คณะที่ ๕ |
|---|---|---|
| ภ | ๒ ๑ ‘๑’ | |
| ช | ๑ ๒ ‘๑’ | ๑ ๑ ๑ ๑ |
| ส | ๑ ๑ ‘๒’ | |
| ม | ๒ ‘๒’ | น |
| น | ๑ ๑ ๑ ‘๑’ | |

จะสังเกตว่าการกำหนดยติที่กล่าวมานี้เกี่ยวกับสัพพลหุคณะเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับ ช คณะ ทั้งยังจำกัดว่าต้องเป็นสัพพลหุคณะที่อยู่ในคณะที่ ๖, ๗ ในครึ่งแรกและคณะที่ ๕ ในครึ่งหลัง

ตัวอย่าง

กรุณาสีตลหทยํ ปญฺญาปชฺโชต,วิหตโมหตมํ
สนรามรโลกครุํ วนฺเท สุคตํ คติวิมุตฺตํ.[๑]

---

ºÚõÒ/Ò

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคตผู้ทรงมีพระทัยชุ่มเย็นด้วย
พระมหากรุณา ทรงขจัดหมู่ความมืดด้วยแสงสว่างคือปัญญา
เป็นบรมครูของโลกคือเทวดาและมนุษย์ ทรงพ้นแล้วจากภพ

คาถาข้างต้นนี้ ครึ่งคาถาแรกมี ๗ คณะ และมีครุอยู่ท้าย คณะที่ ๖ คือ "ตวิหต" (๑ ๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนครึ่งหลังก็มี ๗ คณะ และมีครุอยู่ท้าย คณะที่ ๖ คือ "ค" เป็น ลหุ คำว่า "ต" ใน วิหต เป็นยติ เพราะคณะที่ ๖ เป็นสัพพลหุคณะ

คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๒๐๔-๕) นำข้อความมาจากคัมภีร์ปิงคลพยาขยา เรื่องการออกเสียงอริยาคาถาว่า บาทที่ ๑ ควรสาธยายเปล่งเสียงออกช้าๆ เหมือนหงส์เยื้องกราย บาทที่ ๒ ควรเปล่งเสียงสูงเหมือนราชสีห์ย่างเท้า บาทที่ ๓ ควรออกเสียงหนักเหมือนช้างเดิน บาทที่ ๔ ควรใช้เสียงเร็วเหมือนงูเลื้อย

คำว่า สพฺพลเหตฺถาทิลหุนิ ตัดบทเป็น สพฺพลหุ + เอตฺถ + อาทิลหุนิ (แปลง สฺมึ เป็น นิ ใน ลหุนิ)

คำว่า ตปฺปรโกนฺเตปิ ตัดบทเป็น ต + ปรโก + อนฺเต + อปิ

คำว่า จริเมปิ ตัดบทเป็น จริเม + อปิ

คำว่า จตุตฺโถนฺเต ตัดบทเป็น จตุตฺโถ + อนฺเต

คำว่า ตปฺปรโก มีรูปวิเคราะห์ว่า โส (สพฺพลหุคโณ) ปโร ยสฺสาติ ตปฺปรโก (คณะที่มีสัพพลหุนั้นอยู่หลัง เรียกว่า ตัปปรกะ)

* * * * * * * * * * * *

## อริยาสามัญ

๑๙. อริยาสามญฺญํ เจ ปุพฺโพ'ทิตลกฺขณํ ภเว ยสฺสา.

คาถาอันมีลักษณะที่กล่าวมาก่อน เป็นอริยาคาถาทั่วไป

| อริยา | สามญฺ | ญํ เจ | ปุพฺโพ | ทิตลกฺ | ขณํ ภ | เว ยสฺ | สา |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค |

ในคาถานี้ ท่านแสดงว่าคาถาที่มีลักษณะอันกล่าวมาก่อน คือมีมาตราและคณะตามที่กล่าวไว้ในคาถาที่ ๑๗ และมียติตามที่กล่าวไว้ในคาถาที่ ๑๘ เป็นอริยาสามัญ หมายความว่าเป็นอริยาคาถาที่ไม่เจาะจงชื่อเฉพาะในบรรดาอริยาคาถา คือ ปัฐยาอริยา, วิปุลาอริยา, จปลาอริยา, มุขจปลาอริยา และชฆนจปลาอริยา จะเห็นว่าคาถาข้างต้นนี้ มี ๗ คณะ และมีครุอยู่ท้าย คณะที่ ๖ คือ "ขณํ ภ" เป็น ช คณะ จึงถือว่าท่านแต่งเฉพาะครึ่งคาถาแรกของอริยาคาถาเป็นสูตรแสดงลักษณะ ถ้าแต่งทั้งคาถาจะทำให้ข้อความยาวท่องจำยาก จึงแต่งสั้นๆ ให้จำง่าย คาถาต่อจากนี้ไปก็จะมีเพียงครึ่งคาถาบ้างตาสมควร

คำว่า อริยาสามญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า อริยาหิ สามญฺญํ อริยาสามญฺญํ (คาถาที่ทั่วไปกับอริยาคาถา เรียกว่า อริยาสามัญญะ)

คำว่า ปุพฺโพทิตลกฺขณํ ตัดบทเป็น ปุพฺพ + อุทิตลกฺขณํ

คำว่า อุทิต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## ปัฐยาอริยาคาถา

๒๐. อาทิมมถ ปาทยุคํ ยสฺสา ตุยํเสหิ สา ปถฺยา.

คาถาที่มี[วิสม]บาทคู่แรกมี ๓ คณะ ชื่อว่า ปัฐยาอริยาคาถา

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| อาทิม | มถ ปา | ทยุคํ | ยสฺสา | ตุยํเส | หิ | สา ปถฺ | ยา |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ล | ๔ | ค |

ปัฐยาอริยาคาถา คือ อริยาคาถาที่มีวิสมบาทคู่แรกคือบาทที่ ๑ และที่ ๓ มี ๓ คณะ และมีลักษณะของคณะและยติตามที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่าคาถานี้มีคณะ ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในคาถานี้ คือคำว่า "หิ" เป็นลหุ คาถานี้แต่งเฉพาะครึ่งหลังของอริยาคาถาเหมือนคาถาก่อนที่แต่งเฉพาะครึ่งแรก

คาถาที่ ๑๙ แสดงลักษณะทั่วไปของอริยาคาถาทั้งหมด ส่วนคาถานี้แสดงอริยาคาถาประเภทแรกคือปัฐยาอริยาคาถา ความจริงแล้วอริยาคาถามี ๒ ชนิดโดยสังเขป คือ ปัฐยาอริยา และวิปุลาอริยา ปัฐยาอริยามีวิสมบาทที่มี ๓ คณะ แต่วิปุลาอริยามีคณะเกิน ๓ คณะในวิสมบาท คือมีหนึ่งหรือสองมาตราเกินมาทำให้ต้องนับมาตรารวมกับคณะที่ ๔ ซึ่งอยู่ในสมบาท (ท่านจะกล่าวเรื่องนี้ไว้ในคาถาถัดไป) ดังนั้น ในคาถานี้ท่านจึงกล่าวว่าคาถาที่มีวิสมบาทประกอบด้วยคณะ ๓ ชื่อว่า ปัฐยาอริยาคาถา

ลักษณะของปัฐยาอริยาคาถา

๑. มีลักษณะตามคณะและยติที่กล่าวมาก่อนในคาถาที่ ๑๗-๘

๒. วิสมบาทมี ๓ คณะ โดยแต่ละคณะมี ๔ มาตรา

บรรดาบาททั้ง ๔ ในคาถานี้ บาทที่ ๑ มี ๑๒ มาตรา (๓ คณะ × ๔ มาตรา = ๑๒ มาตรา), บาทที่ ๒ มี ๑๘ มาตรา (๔ คณะ × ๔ มาตรา = ๑๖ มาตรา + ครุ ๒ มาตรา = ๑๘ มาตรา), บาทที่ ๓ มี ๑๒ มาตราเหมือนบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๔ มี ๑๕ มาตรา (๓ คณะ × ๔ มาตรา = ๑๒ มาตรา + ลหุในคณะที่ ๖ + ครุ = ๑๕ มาตรา) อริยาคาถาทั่วไปมักมีมาตราเช่นนี้เสมอ ดังนั้น คาถาชนิดนี้จึงเรียกว่ามาตราพฤติ (คาถานับมาตรา) คัมภีร์ศรุตโพธะ (ปริจเฉท ๑ คาถา ๕) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ยสฺสา ปฐเม ปาเท ทฺวาทส มตฺตา ตถา ตตีเยปิ
อฏฺฐารส ทุติยมฺหิ จตุตฺถเก ปญฺจทส อริยา.

คาถาที่มี ๑๒ มาตราในบาทแรก บาทที่ ๓ ก็เช่นเดียวกัน บาทที่ ๒ มี ๑๘ มาตรา ส่วนบาทที่ ๔ มี ๑๕ มาตรา ชื่อว่า อริยา

ในปริจเฉทที่ ๒ นี้ คัมภีร์วุตโตทัยแสดงอริยาคาถา ๕ ประเภทคือ ปัฐยา, วิปุลา, จปลา, มุขจปลา และ ชฆนจปลา ทั้งยังแสดงคีติคาถาที่คล้ายคลึงกับ

อริยาคาถา ๔ อย่าง คือ คีติ, อุปคีติ, อุคคีติ และ อริยาคีติ ส่วนคัมภีร์ฉันท์สันสกฤตแสดงอริยาคาถา ๙ อย่างโดยรวมคีติไว้ในอริยาคาถาดังที่กล่าวมาแล้ว บางคัมภีร์ก็แสดงอริยาคาถา ๑๖ ประเภท โดยผสมอริยาคาถาเหล่านั้นในครึ่งคาถาแรกและหลัง บางคัมภีร์ก็แสดงอริยาคาถา ๘๐ อย่างโดยรวมคีติคาถาเข้าในอริยาคาถา ดังต่อไปนี้

อริยาคาถา ๑๖ ประเภท

| จำนวน | ชื่อคาถา | ครึ่งคาถาแรก | ครึ่งคาถาหลัง |
|---|---|---|---|
| ๑ | ปฐฺยา | ปฐฺยา | ปฐฺยา |
| ๒ | อาทิวิปุลา | วิปุลา | ปฐฺยา |
| ๓ | อนฺตวิปุลา | ปฐฺยา | วิปุลา |
| ๔ | อุภยวิปุลา | วิปุลา | วิปุลา |
| ๕ | มุขจปลา ปฐฺยา | ปฐฺยา จปลา | ปฐฺยา |
| ๖ | มุขจปลา อาทิวิปุลา | วิปุลา จปลา | ปฐฺยา |
| ๗ | มุขจปลา อนฺตวิปุลา | ปฐฺยา จปลา | วิปุลา |
| ๘ | มุขจปลา อุภยวิปุลา | วิปุลา จปลา | วิปุลา |
| ๙ | ชฆนจปลา ปฐฺยา | ปฐฺยา | ปฐฺยา จปลา |
| ๑๐ | ชฆนจปลา อาทิวิปุลา | วิปุลา | ปฐฺยา จปลา |
| ๑๑ | ชฆนจปลา อนฺตวิปุลา | ปฐฺยา | วิปุลา จปลา |
| ๑๒ | ชฆนจปลา อุภยวิปุลา | วิปุลา | วิปุลา จปลา |
| ๑๓ | มหาจปลา ปฐฺยา | ปฐฺยา จปลา | ปฐฺยา จปลา |
| ๑๔ | มหาจปลา อาทิวิปุลา | วิปุลา จปลา | ปฐฺยา จปลา |
| ๑๕ | มหาจปลา อนฺตวิปุลา | ปฐฺยา จปลา | วิปุลา จปลา |
| ๑๖ | มหาจปลา อุภยวิปุลา | วิปุลา จปลา | วิปุลา จปลา |

อริยาคาถาข้างต้นนี้แบ่งเป็น ๑๖ อย่างโดยจำแนกเป็นอริยาคาถา ๔ อย่าง

ก่อนคือปัฐยา ๑ และวิปุลา ๓ แล้วคูณจปลาที่ผสมกับคาถา ๔ อย่างนั้นเข้ากับจปลา ๓ คือ จปลา, มุขจปลา และ ชฆนจปลา จะได้คาถา ๑๒ ประเภท (๔ × ๓ = ๑๒) เมื่อรวมกับคาถา ๔ อย่างแรกก็เป็นอริยาคาถา ๑๖ ประเภท คัมภีร์วฤตตรัตนากรพยาขยากล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อตฺร เจกา ปถฺยา วิปุลาเภทตฺตยํ เจติ จตฺตาโร เภทา. ปุน เจตา เอว ปจฺเจกํ จปลาเภทตฺตเยน สมฺปนฺนา สนฺโต ทฺวาทส. เอวํ มิลิตฺวา โสฬสาริยเภทา ภวนฺติ.

อนึ่ง ในข้อนี้ คาถามี ๔ ประเภท คือ ปัฐยาคาถา ๑ และวิปุลาคาถา ๓ ก็คาถาเหล่านี้เมื่อผสมกับจปลา ๓ เป็นอย่างๆ ก็เป็นคาถา ๑๒ ประเภท ครั้นรวมเช่นนี้ อริยาคาถาก็มี ๑๖ ประเภท

อริยาคาถา ๑๖ ประเภทเหล่านั้น เมื่อผสมกับคีติคาถา ๔ อย่างก็เป็นอริยาคาถา ๘๐ ประเภท ดังต่อไปนี้

อริยาคาถา ๘๐ ประเภท

| | |
|---|---|
| ๑-๑๖ | อริยาคาถา ๑๖ ประเภท |
| ๑๗ | คีติปถฺยา |
| ๑๘ | คีตฺยาทิวิปุลา |
| ๑๙ | คีตฺยนฺตวิปุลา |
| ๒๐ | คีตฺยุภยวิปุลา |
| ๒๑ | มุขจปลาคีติปถฺยา |
| ๒๒ | มุขจปลาคีตฺยาทิวิปุลา |
| ๒๓ | มุขจปลาคีตฺยนฺตวิปุลา |
| ๒๔ | มุขจปลาคีตฺยุภยวิปุลา |
| ๒๕ | ชฆนจปลาคีติปถฺยา |
| ๒๖ | ชฆนจปลาคีตฺยาทิวิปุลา |

| | |
|---|---|
| ๒๗ | ชฆนจปลาคีตฺยนฺตวิปุลา |
| ๒๘ | ชฆนจปลาคีตฺยุภยวิปุลา |
| ๒๙ | มหาจปลาคีติปฐฺยา |
| ๓๐ | มหาจปลาคีตฺยาทิวิปุลา |
| ๓๑ | มหาจปลาคีตฺยนฺตวิปุลา |
| ๓๒ | มหาจปลาคีตฺยุภยวิปุลา |

คาถาที่ ๑๗-๓๒ รวม ๑๖ ประเภทเป็นคาถาผสมระหว่างอริยาคาถากับ คีติคาถา เมื่อผสมอุปคีติคาถา ๑๖, อุคคีติคาถา ๑๖ และ อริยาคีติคาถา ๑๖ ก็รวมเป็นคาถา ๖๔ ประเภท (๑๖ × ๔ = ๖๔) ครั้นรวมอริยาคาถา ๑๖ ประเภทแรกเข้าด้วยกัน ก็เป็นอริยาคาถาทั้งหมด ๘๐ ประเภท ดังคัมภีร์อมฤตสัญชีวนี (อธิบายปริจเฉท ๔ สูตร ๒๓) กล่าวว่า

เอกาว ภวติ ปฐฺยา วิปุลา ติสฺโส ตโต จตสฺโส ตา
จปลาเภเท ตีหิปิ ภินฺนา อิติ โสฬสาริยา โหนฺติ.
คีติจตุตฺตยมิตฺถํ ปจฺเจกํ โสฬสปฺปการนฺติ
สากลฺเยนาริยาน- มสีติเรวํ วิกปฺปาสฺสุ.

ปัฐยาอริยามี ๑ วิปุลาอริยามี ๓ (อาทิวิปุลา, อันตวิปุลา, อุภยวิปุลา) ต่อจากนั้น ปัฐยาอริยากับวิปุลา ๓ นั้นที่ต่างกันโดยจปลาคาถา ๓ ประเภทก็เป็นอย่างละ ๔ คาถา อริยาคาถาจึงมี ๑๖ ประเภทอย่างนี้

โดยประการดังนี้ กลุ่มคีติคาถา ๔ ประเภทก็มี ๑๖ อย่างโดยเฉพาะๆ นัยอันเป็นประเภทของอริยาคาถามีทั้งหมด ๘๐ ประเภทอย่างนี้

คัมภีร์ฉันโทสารัตถทีปกะ (หน้า ๒๔๓) แสดงอริยาคาถา ๑๖ ประเภท คือ

| | |
|---|---|
| ๑ | ปฤฺยา |
| ๒ | มุขจปลา |
| ๓ | ชฆนจปลา |
| ๔ | อุภยวิปุลา |
| ๕ | ปฤฺยา จปลา |
| ๖ | มุขวิปุลา จปลา |
| ๗ | ชฆนวิปุลา จปลา |
| ๘ | อุภยวิปุลา จปลา |
| ๙ | ปฤฺยา มุขจปลา |
| ๑๐ | มุขวิปุลา มุขจปลา |
| ๑๑ | ชฆนวิปุลา มุขจปลา |
| ๑๒ | อุภยวิปุลา มุขจปลา |
| ๑๓ | ปฤฺยา ชฆนจปลา |
| ๑๔ | มุขวิปุลา ชฆนจปลา |
| ๑๕ | ชฆนวิปุลา ชฆนจปลา |
| ๑๖ | อุภยวิปุลา ชฆนจปลา |

ชื่อและลำดับคาถาข้างต้นนี้ต่างจากคัมภีร์ฉันท์สันสกฤตบ้าง แต่กล่าวโดยลักษณะก็เป็นอย่างเดียวกัน คือคำว่า จปลา ในที่นี้ ฉันท์สันสกฤตเรียกว่า มหาจปลา และมตินี้ได้เรียงลำดับของปัฐยาอริยาเป็นต้น ๔ อย่างกับจปลา ๓ อย่างไว้สลับกับลำดับที่แสดงในคัมภีร์ฉันท์สันสกฤต

สรุปความว่า ตามลักษณะของคณะ ปัฐยาอริยาคาถามี ๗ คณะและมีครุอยู่ท้าย ดังที่คัมภีร์วุตโตทัยและฉันท์สันสกฤตทั่วไปกล่าวไว้ แต่คัมภีร์ฉันโท-มหาภาษยะถือว่าคาถานี้มี ๘ คณะโดยนับครุสุดท้ายเป็น ๑ คณะโดยกล่าวว่า

อฏฺฐ อฏฺฐ คณาทฺเธสุ วิสเมสุ ตโย คณา
สพฺพาสุ มตฺตา อกฺขสฺสา เอสา อริยสณฺฐิติ.

ในครึ่งคาถาทั้งหลาย แต่ละคณะมี ๘ คณะ วิสมคณะมี ๓ คณะ มาตราในอริยาคาถาทั้งหมดมี ๕๗ มาตรา นี้คือลักษณะของอริยาคาถา

ในคาถาข้างต้นนี้ คำว่า อกฺขสฺสา ตัดบทเป็น อกฺข + อสฺสา คำว่า อกฺข (อินทรีย์) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๕ ส่วนคำว่า อสฺส (ม้า) แทนเลข ๗

ตัวอย่างปัฐยาอริยาคาถานี้มีกล่าวไว้แล้วในคาถาที่กำหนดคณะและยติ แต่บางคาถาก็มีลักษณะต่างจากกฎเกณฑ์ทั่วไป กล่าวคือ มีพยางค์เกินมาจากที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ ทำให้มาตราเพิ่มขึ้น คาถาชนิดนี้ต้องรวม ๒ หรือ ๓ พยางค์ให้เป็น ๑ พยางค์ จึงจะตรวจคาถาตามฉันทลักษณ์ได้ คัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา หน้า ๔๙๖) ก็อนุญาตว่าเมื่อประกอบกับคำว่า อริย, อรห และ จริย เป็นต้น ก็มีพยางค์เกินจำนวนปรกติธรรมดาได้ นอกจากนี้ เรื่องนี้ยังมีกล่าวไว้ในฉันท์สันสกฤตและปรากฤตว่า ถ้าออกเสียงเร็ว ทีฆสระก็จัดว่าเป็นลหุได้ หรือพยางค์ที่ออกเสียงเร็ว ๒ หรือ ๓ พยางค์ ก็ถือว่าเป็นพยางค์เดียว คัมภีร์ฉันโทมัญชรีฎีกาภาษาสันสกฤต (อธิบายปริจเฉท ๑ คาถา ๑๘) ได้นำสาธกมาจากปิงคลฉันท์ภาษาปรากฤตมาแสดงว่า

ตทุกฺตํ ปฺรากฤตปิงฺคเล “ชอิ ทีโห พิอ วณฺโณ ลหุ ชีหี ปฑอิ, โส พิ ลหุ. วณฺโณ พิ ตุริอปฑิโอ โท ตฺติณฺณิ พิ เอกฺก ชาเณหุ” อิติ.

ข้อความข้างต้นนี้ ปริวรรตเป็นภาษาบาลีว่า

เตน วุตฺตํ ปากตปิงฺคเล “ยทิ ทีฆมปิ ลหุํ ชิวฺหาย ปจติ, โสปิ ลหุ. วณฺณา อปิ ตุริตปจิตา เทฺว ตโย วา เอกํ ชานาหิ” อิติ.

สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในปิงคลฉันท์ปรากฤตว่า “ถ้าออกเสียงทีฆสระด้วยลิ้นเร็ว ทีฆสระนั้นก็เป็นลหุได้ แม้พยางค์ที่ออกเสียงเร็ว ๒ หรือ ๓ พยางค์ พึงทราบว่าเป็นพยางค์หนึ่งได้”

ตัวอย่างของคาถาพิเศษเช่นนี้มีพบในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ เอวํวาที มหาสมโณ.[๑]

ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาทะเช่นนี้

ตามกฎฉันทลักษณ์ คาถานี้เป็นปัฐยาอริยาคาถาที่ใช้กฎพิเศษที่รวมคำ ๒ พยางค์ว่า เหตุปฺ (๒ ๒) ซึ่งมี ๔ มาตราเป็น ๑ พยางค์และถือว่าเป็นครุที่มี ๒ มาตรา ก็จะตรงตามลักษณะของปัฐยาอริยาคาถาดังต่อไปนี้

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| เย ธมฺ | มา เหตุปฺ | ปภวา | เตสํ | เหตุํ | ตถาค | โต อา | ห |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค |
| เตสญฺ | จ โย นิ | โรโธ | เอวํ | วาที | ม | หาสม | โณ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ล | ๔ | ค |

มีบางท่านมิได้ศึกษาคาถามาตราพฤติกับข้อยกเว้นที่ฉันทลักษณ์อนุญาตไว้ คิดว่าคาถาข้างต้นนี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ จึงถือว่าคำว่า อาห ในบาทที่ ๒ เกินมา ทั้งยังเพิ่ม จ ศัพท์ในบาทที่ ๓ เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์ มีรูปคาถาเต็มดังนี้

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถา คโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาที มหาสมโณ.

ความเห็นนี้คงเกิดจากการพบว่าพระไตรปิฎกกับอรรถกถาฉบับไทยในบางที่มีวงเล็บเป็นรูปว่า (อาห) จึงคิดว่าคำว่า อาห เกินมา ที่จริงแล้วผู้ชำระคิดว่าคาถานี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ คำว่า อาห น่าจะเกินมา แต่ไม่กล้าตัดออก ท่านจึงใส่วงเล็บไว้เป็นเครื่องหมายให้สังเกตว่าคงเกินมา แต่คนรุ่นหลังคิดว่าเกินมา

[๑] วิ. มหา. ๓/๔/๕๒

จริงๆ จึงกล่าวยืนยันว่าคำว่า อาห เกินมา และถือว่าคำว่า ตถาคโต ควรจะแยกเป็นสองคำว่า ตถา (อย่างนั้น) คโต (ตรัสแล้ว) ไม่ใช่บทประธานว่า ตถาคโต (พระตถาคต) เพราะมีประธานคือ มหาสมโณ แล้ว

แม้จะพยายามแก้ไขให้เป็นคาถา ๘ พยางค์ แต่บาทที่ ๔ คือ เอวํวาที มหาสมโณ ก็ยังมี ๙ พยางค์อยู่ดี จึงไม่ใช่ปัฐยาวัตคาถาหรือวัตตคาถาอื่นๆ ที่มี ๘ พยางค์ ทั้งไม่มีใครคิดแก้ไขคำว่า มหาสมโณ (พระมหาสมณะ) เป็นรูปว่า มหาสโม (ผู้สงบยิ่ง) เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์ ทั้งนี้คงเป็นเพราะคำนี้ไม่นิยมใช้เหมือนคำว่า มหาสมโณ นั่นเอง

การตัดคำว่า อาห แล้วแยกคำเป็นสองคำว่า ตถา คโต พร้อมกับเพิ่มคำว่า จ ในบาทที่ ๓ ทั้งหมดนี้ไม่ถูกต้องตามเหตุผลดังต่อไปนี้

๑. พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับไทยส่วนใหญ่มีรูปเป็นอริยาคาถาตามที่แสดงมาแล้ว พระไตรปิฎกฉบับพม่า, ลังกา และโรมันก็มีรูปเหมือนกัน แม้ศิลาจารึกพระปฐมเจดีย์ (พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๓๐๐) ก็มีรูปเป็นอริยาคาถาเช่นกัน

๒. คัมภีร์อรรถกถาระบุว่ามีคำว่า อาห เป็นกริยาของประธานคือ ตถาคโต ดังนี้

เตสํ เหตุ ตถาคโต อาหาติ เตสํ เหตุ นาม สมุทยสจฺจํ, ตญฺจ ตถาคโต อาหาติ ทสฺเสติ.[๑]

พระดำรัสว่า เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห (พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น) แสดงข้อความว่า เหตุของธรรมที่เป็นเบญจขันธ์เหล่านั้นคือสมุทยสัจ[ตัณหา] พระตถาคตตรัสเหตุนั้นไว้อีก

เตสํ ธมฺมานํ เหตุํ การณํ ตถาคโต อาห กเถสิ.[๒]

พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น

---

[๑] วิ. อ. ๓/๓๐

[๒] อป. อ. ๑/๒๗๘

๓. คำว่า คโต ที่แปลว่า "ตรัส" มีพบในรูปสมาสว่า ตถาคโต (ผู้ตรัสคำจริง), สุคโต (ผู้ตรัสดี) ไม่มีพบในรูปคำเดียว ตามปรกติคำว่า คโต แปลว่า "ไป" คำนี้สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า คโต ที่แปลว่า "ตรัส" สำเร็จรูปมาจาก คท ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ท เป็น ต โดยใช้นิรุตตินัยคือการทำตัวรูปด้วยวิธีลบอักษรเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์ คำที่ทำตัวรูปด้วยนิรุตตินัยดังกล่าวนี้ เป็นคำเฉพาะไม่ทั่วไปกับรูปคำธรรมดา เมื่อผู้ฟังได้ยินคำว่า คโต จะเข้าใจว่า "ไป" ไม่เข้าใจว่าผู้พูดหมายถึง "ตรัส" ดังนั้น การกล่าวว่า คำว่า คโต แปลว่า "ตรัส" จึงจัดว่าผิดไวยากรณ์ ทั้งยังผิดหลักอลังการที่ว่าด้วยกิลิฏฐโทษคือโทษเศร้าหมองเพราะใช้คำที่คนอื่นเข้าใจได้ยาก (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๒๓)

๔. การใช้ จ ศัพท์ที่เป็นปาทปูรณนิบาต (นิบาตทำบาทให้เต็ม) ไม่มีความหมายใดๆ ในประโยค ก็ต้องโทษตามหลักอลังการที่ว่าด้วยอนัตถกโทษคือโทษไม่มีอรรถ (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๓๙)

๕. แม้จะแก้ไขเป็นคาถา ๘ พยางค์ ก็ยังตรวจคาถาไม่ได้อยู่ดี เพราะบาทที่ ๔ มี ๙ พยางค์ แต่ถ้ารวมพยางค์ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็จะเป็นอริยาคาถามีคณะฉันท์ตามตรงกฎที่กล่าวไว้ในวุตโตทัยนี้

สรุปความว่า คาถาที่มีพยางค์เกินมาจากพยางค์ที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ทำให้มาตราเพิ่มขึ้น คาถาชนิดนี้ต้องรวม ๒ หรือ ๓ พยางค์ให้เป็น ๑ พยางค์จึงจะตรวจคาถาตามฉันทลักษณ์ได้ อุทาหรณ์ในข้อนี้จะมีกล่าวถึงอีกในอจลธิติคาถา (ข้อ ๓๘), รุจิราคาถา (ข้อ ๘๙) และวัตตคาถา (ข้อ ๑๑๘)

ปัฐยาอริยา แปลว่า อริยาคาถาที่พึงกล่าวด้วยคณะที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฐฺยา จ สา อริยา จาติ ปฐฺยาอริยา (อริยาคาถาอันบุคคลพึงกล่าว ชื่อว่า ปัฐยาอริยา)

คำว่า อาทิมมถ ตัดบทเป็น อาทิมํ + อถ

คำว่า อาทิม มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิมฺหิ ชาตํ อาทิมํ (บาทคู่ที่มีในเบื้องแรก เรียกว่า อาทิมะ)

คำว่า ตฺยํเสหิ ตัดบทเป็น ติ + อํเสหิ คำว่า อํส (ส่วน) คือ คณะ

คำว่า ปาทยุค มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทานํ ยุคํ ปาทยุคํ (คู่แห่งบาท เรียกว่า ปาทยุคะ)

* * * * * * * * * * * *

## วิปุลาอริยาคาถา

๒๑. ยตฺถ คณตฺตย'มุลฺลงฺฆิ- โยภยตฺถาทิโม ภเว วิปุลา.

คาถาอันมีลักษณะที่กล่าวมาก่อน มีบาทแรกในส่วนทั้ง ๒ ที่มีบาทเกิน ๓ คณะแรก ชื่อว่า วิปุลาอริยา

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ยตฺถ ค | ณตฺตย | มุลฺลงฺ | ฆิโยภ | ยตฺถา | ทิโม ภ | เว วิปุ | ลา |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค |

วิปุลาคาถา คือ อริยาคาถาที่มีพยางค์ในวิสมบาทเกินมาจาก ๓ คณะ ลักษณะอื่นเหมือนปัฐยาอริยาคาถา จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ คือ ทิโม ภ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษเพิ่มมาจากปัฐยาอริยาคาถา กล่าวคือ วิสมบาทมีคำว่า ฆิ เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมเป็น ๔ มาตรากับคำในสมบาทว่า โยภ เป็น ฆิโยภ (๑ ๒ ๑) ซึ่งเป็นคณะที่ ๔ วิปุลาคาถาจึงมีลักษณะที่มีพยางค์ในวิสมบาทเกินมาจาก ๓ คณะ

ลักษณะของวิปุลาอริยา

๑. มีลักษณะตามคณะและยติที่กล่าวมาแล้ว

๒. วิสมบาทมีคณะเกิน ๓ คณะในวิสมบาท

ตัวอย่าง

โย เนติ วิปลฺลาเสหิ　　　กิเลเส อินฺทฺริเยหิ สทฺธมฺเม
เอตํ นยํ นยวิทูหิ　　　สีหวิกฺกีฬิตํ อาหุ.[๑]

นัยใดย่อมนำกิเลสธรรมไป[สู่ฝ่ายอันหมดจด]ด้วยวิปัลลาส ๔ และนำพระสัทธรรม[คือปฏิบัติและปฏิเวธ]ไป[สู่ฝ่ายอันหมดจด] ด้วยอินทรีย์ ๕ บัณฑิตผู้รู้นัยเรียกนัยนั้นว่า สีหวิกกีฬิตะ

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งคาถาแรกคือ ริเยหิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ ฬิ เป็นลหุ นอกจากนี้ บาทแรกมีคำว่า หิ เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมกับคำในบาทที่ ๒ ว่า กิเล เป็น หิ กิเล (๑ ๑ ๒) ซึ่งเป็นคณะที่ ๔ ส่วนบาทที่ ๓ มีคำว่า หิ เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมกับคำในบาทที่ ๔ ว่า สีห เป็น หิ สีห (๑ ๒ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นวิปุลาอริยาคาถา

**สีหฬทีป**ํ ปน อาภตา-　　　ถ วสินา มหามหินฺเทน
ฐปิตา สีหฬภาสาย　　　ทีปวาสีนมตฺถาย.[๒]

แต่ภายหลังพระมหินทเถระนำ[คัมภีร์มหาอรรถกถา]มาเกาะสิงหล ต่อมาได้เรียบเรียงด้วยภาษาสิงหล เพื่อประโยชน์แก่ชาวสิงหลทั้งหลาย

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งคาถาแรกคือ มหาม (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ น เป็นลหุ นอกจากนี้ บาทที่ ๑ มีคำว่า ภตา เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมเป็น ๔ มาตรากับคำในบาทที่ ๒ ว่า ถ เป็น ภตาถ (๑ ๒ ๑) ส่วนในบาทที่ ๓ คำว่า ย เกินมาจาก ๓ คณะแรก ต้องนับรวมเป็น ๔ มาตรากับคำในบาทที่ ๔ ว่า ทีป เป็น ย ทีป (๑ ๒ ๑) คาถานี้จึงเป็นวิปุลาอริยาคาถา แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มี

---

[๑] เนตฺติ หน้า ๕

[๒] ที. อ. ๑/๑

รูปคาถาว่า

**สีหพทีป์** อา- ภตาถ วสินา มหามหินฺเทน
จปิตา สีหฬภาสาย ทีปวาสีนมตฺถาย.

คำว่า อาภตา จะแยกวรรคตอนเป็นรูปว่า อา-ภตา ไม่ได้ ผิดยติตามหลัก อลังการ (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๕๑) คาถานี้จึงควรเป็นวิปุลาอริยาคาถา หากถือว่าคาถานี้เป็นปัฐยาอริยาคาถา ก็ควรมีรูปคาถาว่า

**สีหพทีป์** ปน อา- ภตาถ วสินา มหามหินฺเทน
จปิตา สีหฬภาสา- ย ทีปวาสีนมตฺถาย.

แต่การแยกคำเป็นรูปว่า สีหฬภาสา-ย ก็ไม่มีอนุญาตไว้ในคัมภีร์อลังการ และในวรรณกรรมบาลีก็ไม่มีการประพันธ์เช่นนี้

ดังที่กล่าวมาก่อนว่าคณะในมาตราพฤตินี้มี ๕ คณะ คือ ม, ส, ช, ภ, น คณะ ถ้า ม คณะเกินมาจาก ๓ คณะแรก ก็เพิ่มครุ ๑ พยางค์, ถ้า ส คณะเกินมา ก็เพิ่มลหุ ๑ หรือ ๒ พยางค์, ถ้า ช คณะเกินมา ก็เพิ่มลหุ ๑ พยางค์ หรือลหุ ๑ และครุ ๑ พยางค์, ถ้า ภ คณะเกินมาก็เพิ่มครุ ๑ พยางค์ หรือครุ ๑ และลหุ ๑ พยางค์ แต่ถ้า น คณะเกินมาก็เพิ่มลหุ ๑-๓ พยางค์ได้ในบาทที่ ๑ และที่ ๓

ตารางแสดงคณะเกินจาก ๓ คณะแรก

| บาทที่ ๑, ๓ | | บาทที่ ๒, ๔ |
|---|---|---|
| ๓ คณะ | ๒, | ๒ = ม |
| | ๑, | ๑ ๒ = ส |
| | ๑, | ๒ ๑ = ช |
| | ๒, | ๑ ๑ = ภ |
| | ๑, | ๑ ๑ ๑ = น |

อนึ่ง ถ้าบาทที่ ๑ มีมาตราเกิน มาตราในบาทที่ ๒ ก็ลดลง หรือถ้าบาทที่ ๓ มีมาตราเกิน มาตราในบาทที่ ๔ ก็ลดลงเช่นกัน ในกรณีเดียวกันนี้ ถ้าบาทที่ ๑

และที่ ๓ มีมาตราเกิน มาตราในบาทที่ ๒ และที่ ๔ ก็ลดลงด้วย ดังนั้น วิปุลาอริยาคาถาจึงต่างจากอริยาคาถาทั่วไปที่มีมาตราในบาททั้ง ๔ แน่นอนคือ ๑๒, ๑๘, ๑๒, ๑๕ มาตรา อนึ่ง ถ้าคณะที่มีมาตราเกินมา ๑ พยางค์เป็น ส, ช, น คณะ มาตราที่เกินมาจาก ๓ คณะในวิสมบาทมี ๑ มาตรา คือ บาทที่ ๑ ก็มี ๑๓ มาตรา, บาทที่ ๒ มี ๑๗ มาตรา, บาทที่ ๓ มี ๑๓ มาตรา, บาทที่ ๔ มี ๑๔ มาตรา แต่ถ้ามาตราที่เกินมาเป็น ม คณะ หรือ ภ คณะ มาตราที่เกินมาก็มี ๒ มาตรา คือ บาทที่ ๑ มี ๑๔ มาตรา, บาทที่ ๒ มี ๑๖ มาตรา, บาทที่ ๓ มี ๑๔ มาตรา, บาทที่ ๔ มี ๑๓ มาตรา

วิปุลาอริยาคาถานี้มักมีพยางค์เกินมา ๑ พยางค์ซึ่งมี ๑ หรือ ๒ มาตราได้ตามคณะดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ในบางที่ก็มี ๒ พยางค์เกินมา ในกรณีที่มี ๒ พยางค์เกินมานี้ก็ถือว่ามี ๓ มาตราเกินจาก ๓ คณะ คัมภีร์ฉันโทสารัตถมัญชูสา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๔) แสดงอุทาหรณ์ในข้อนี้ว่า

โย พุทฺโธ สติมา นายโก มุนินฺโท หิตกฺกโร นาโถ
อคฺโค เสฏฺโฐ วรปญฺญวา อภินมามิ ตํ สุคตํ.

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงมีสติ เป็นผู้นำ เป็นพระ-จอมมุนีกระทำประโยชน์ เป็นที่พึ่ง เป็นผู้เลอเลิศประเสริฐ มีปัญญายอดเยี่ยม ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้เสด็จไปดี

คำว่า “ยโก” ในบาทที่ ๑ และ “ญวา” ในบาทที่ ๓ เกินมาจาก ๓ คณะ เป็นคำจากคณะที่ ๔ ในสมบาทถัดมา คาถานี้จึงเป็นวิปุลาอริยาคาถาที่มี ๓ มาตราเกินมาจาก ๓ คณะในวิสมบาท

ตัวอย่างของวิปุลาอริยาคาถานี้มีพบน้อยมาก แต่ถ้าเป็นคีติคาถาที่มีลักษณะของวิปุลาผสมอยู่ด้วย กลับมีพบมากกว่า เช่นเมตตสูตรทั้งหมดเป็นคีติคาถาประเภทวิปุลาคีติ (คีติผสมวิปุลา) ข้อนี้จะกล่าวโดยพิสดารต่อไป

ฉันท์ฎีกาและนิสสัยบางฉบับมีความเห็นเกี่ยวกับวิปุลาอริยาคาถาตรงกันข้ามกับที่กล่าวมานี้โดยถือว่า วิปุลาอริยาคาถามีวิสมบาทมี ๓ คณะเหมือนปัฐยาอริยาคาถา แต่เป็นรูปสมาสกับคำในสมบาท จึงไม่มียติปลายบาท ตามมตินี้คาถาในคัมภีร์วุตโตทัยควรมีรูปว่า

ยตฺถ คณตฺตยมุลฺลงฺ- ฆิโยภยตฺถาทิโม ภเว วิปุลา.

มติดังกล่าวนี้ขัดแย้งกับอุทาหรณ์จากเนตติปกรณ์และอรรถกถาที่ยกมาแสดงข้างต้น ทั้งเมตตสูตรก็จะไม่ใช่วิปุลาคีติตามที่โบราณาจารย์ชาวพม่าได้กล่าวสืบต่อกันมา นอกจากนี้ ยังมีสาธกจากฉันท์สันสกฤตที่ระบุเรื่องนี้ไว้ว่า

ตีสุ คเณสุ ปาโท ปถฺยาทฺเย จ.[๑]

คาถาที่มีบาทถูกให้สิ้นสุดลงในคณะ ๓ ในครึ่งแรกและครึ่งหลัง ชื่อว่า ปัฐยาอริยา

จกาโรนฺเตฺย อิตฺยนุกฺฤฺษนฺโต. ยสฺสา อริยาย อนฺเตฺย'ทฺเธ อาทฺเย จ ตีสุ คเณสุ ปาโท สมาปฺยเต, สา อริยา ปถฺยา นาม ภวติ.[๒]

จ ศัพท์มีอรรถดึงคำว่า อนฺเตฺย (ครึ่งหลัง) บาทของอริยาคาถาใดถูกให้สิ้นสุดลงในคณะ ๓ ในครึ่งแรกและครึ่งหลัง อริยาคาถานั้นชื่อว่า ปัฐยาอริยา

วิปุลานฺยา.[๓]

อริยาคาถาอื่น ชื่อว่า วิปุลาอริยา

ยสฺสา อริยาย อนฺเตฺย'ทฺเธ อาทฺเย วา อุภเยสุ วา ตีสุ คเณสุ ปาโท น วิสฺสมฺมติ, สา อริยา วิปุลา นาม.[๔]

บาทของอริยาคาถาใดยังไม่หมดสิ้นในคณะ ๓ ในครึ่งแรก, ครึ่งหลัง หรือครึ่งทั้งสอง อริยาคาถานั้น ชื่อว่า วิปุลาอริยา

สาธกจากปิงคลฉันท์และอมฤตสัญชีวนีซึ่งเป็นฉันท์สันสกฤตเก่าแก่ที่สุด เป็น

---

[๑] ปฉ. ๔/๒๒
[๒] อสน. ๔/๒๒
[๓] ปฉ. ๔/๒๓
[๔] อสน. ๔/๒๓

ข้อยืนยันลักษณะของวิปุลาอริยาคาถาดังที่กล่าวมาแล้ว

วิปุลาอริยาแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อาทิวิปุลา (มุขวิปุลา) วิปุลาอริยาที่มีในบาทแรกคือบาทที่ ๑
๒. อันตวิปุลา (ชฆนวิปุลา) วิปุลาอริยาที่มีในบาทหลังคือบาทที่ ๓
๓. อุภยวิปุลา (สัพพวิปุลา) วิปุลาอริยาที่มีในทั้งสองคือบาทที่ ๑ และที่ ๓

คัมภีร์อมฤตสัญชีวนี (อธิบายปริจเฉท ๔ สูตร ๒๓) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

สา จาทฺยนฺโตภยปุพฺพกตฺตา ติธา ภวติ.

อนึ่ง วิปุลาอริยานั้น มี ๓ อย่าง เพราะมีวิสมบาทแรก, วิสมบาทหลัง หรือวิสมบาททั้งสองเป็นข้อสำคัญ

คัมภีร์วฤตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๔) ได้อธิบายวิปุลาทั้ง ๓ ประเภทว่า

ติคณานนฺตรวิรามา อิมา จ ติวิธา. ปุพฺพทฺเธ เอว ติคณานนฺตรวิรามา มุขวิปุลา, อุตฺตรทฺเธ เอว ตาทิสา ชฆนวิปุลา, อุภเยสุ อทฺเธสุ ตาทิสา อุภยวิปุลาติ. อิมาเยว มหาวิปุลาปิ.

อนึ่ง วิปุลาอริยาคาถาเหล่านี้มี ๓ อย่างโดยยติถัดจากคณะ ๓ วิปุลาที่มียติถัดจากคณะ ๓ ในครึ่งแรกเท่านั้น ชื่อว่า มุขวิปุลา, วิปุลาเช่นนี้ในครึ่งคาถาหลัง ชื่อว่า ชฆนวิปุลา, วิปุลาเช่นนี้ในครึ่งคาถาทั้งสอง ชื่อว่า อุภยวิปุลา อุภยวิปุลานี้นั่นแหละ ชื่อว่า มหาวิปุลา บ้าง

คัมภีร์ฉันโทสารัตถวิกาสินี (อธิบายคาถา ๒๑) ก็กล่าวข้อความนี้เป็นรูปครึ่งคาถาว่า

วิปุลา'ทฺยนฺตสพฺพตฺถ เภเทน ติวิธา ภเว.

วิปุลาอริยามี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามบาทแรก, บาทสุดท้าย และบาททั้งหมด

คำว่า ปุพฺโพทิตลกฺขณํ ในคาถาที่ ๑๙ ติดตามมาสู่คาถาที่ ๒๐-๒๒ โดยเปลี่ยนวิภัตติตามฐานะที่เหมาะสมกับปริบท ซึ่งในที่นี้เปลี่ยนเป็นสัตตมีวิภัตติว่า ปุพฺโพทิตลกฺขณาย โดยคล้อยตามคำว่า ยตฺถ คาถายํ (ในคาถาใด) ตามกฎทั่วไปที่แสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีด้วยอำนาจของเนื้อความ)

วิปุลา แปลว่า คาถาที่เป็นไปพิเศษกว่าปัฐยาอริยา กล่าวคือ มีคณะเกินกว่า ๓ คณะในวิสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฐฺยาโต วิสิฏฺเฐน ปกาเรน อุลติ ปวตฺตตีติ วิปุลา (คาถาที่เป็นไปโดยประการอันพิเศษกว่าปัฐยาอริยา ชื่อว่า วิปุลา)

คำว่า คณตฺตยมุลฺลงฺฆิโยภยตฺถาทิโม ตัดบทเป็น คณตฺตยํ + อุลฺลงฺฆิย + อุภยตฺถ + อาทิโม

คำว่า อุลฺลงฺฆิย สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ลฆิ ธาตุ (อุลลงฺเฆ = ข้าม, พ้น) + ตฺวา ปัจจัย (แปลง ตฺวา เป็น ย แล้วลง อิ อาคม)

* * * * * * * * * * * *

## จปลาอริยาคาถา

๒๒. ครุมชฺฌโค ชกาโร จตุตฺถโก ทุติยโก จปลา.

คาถาอันมีลักษณะที่กล่าวมาก่อน มีทุติยคณะและจตุตถ-คณะเป็น ช คณะซึ่งอยู่กลางครุ ชื่อว่า จปลาอริยา

| ครุมชฺ | ฌโค ช | กาโร | จตุตฺถ | โก ทุติ | ย | โก จป | ลา |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๔ | ช | ๔ | ช | ๔ | ล | ๔ | ค |

จปลาอริยาคาถา คือ อริยาคาถาอันมีคณะที่ ๒ และที่ ๔ เป็น ช คณะกลางครุ ลักษณะอื่นเหมือนปัฐยาอริยาคาถา จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ มีครุอยู่ท้าย คณะที่ ๖ คือ ย (๑) เป็นลหุ นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษเพิ่มมาจากปัฐยาอริยาคาถา กล่าวคือ คณะที่ ๒ คือ ฌโค ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ มชฺ และครุปลายคือ กา ส่วนคณะที่ ๔ คือ จตุตฺถ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ โร และครุปลายคือ โก

ลักษณะของจปลาอริยาคาถา

๑. มีลักษณะตามคณะและยติที่กล่าวมาแล้ว
๒. คณะที่ ๒ และที่ ๔ เป็น ช คณะกลางครุ

ตารางแสดงจปลาอริยาคาถา

ครึ่งคาถาแรก

| ปฐม | ทุติย | ตติย | จตุตฺถ | ปญฺจม | ฉฏฺฐ | สตฺตม | อนฺต |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ม<br>ส | ช | ม | ช | ม<br>ภ | ช<br>น | ภ<br>ส<br>ม<br>น | ค |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๔ | ๑ |

ครึ่งคาถาหลัง

| ปฐม | ทุติย | ตติย | จตุตฺถ | ปญฺจม | ฉฏฺฐ | สตฺตม | อนฺต |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ม<br>ส | ช | ม | ช | ม<br>ภ | ล | ภ<br>ส<br>ม<br>น | ค |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๔ | ๑ |

ตัวอย่าง

สจฺจานิ ปจฺจยาการ- เทสนา สุปริสุทฺธนยา
อวิมุตฺตตนฺติมคฺคา วิปสฺสนาภาวนา เจว.[๑]

อริยสัจจ์, การแสดงปัจจยาการ และการเจริญวิปัสสนา มีนัยบริสุทธิ์ดีไม่พ้นจากแนวทางแห่งพระบาลี

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรก คือ ริสุทฺธ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนในครึ่งหลัง คณะที่ ๖ คือ ว เป็นลหุ คณะที่ ๒ ในครึ่งแรก คือ นิปจฺจ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ จา และครุปลายคือ ยา ส่วนคณะที่ ๔ คือ รเทส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ กา และครุปลายคือ นา ส่วนในครึ่งหลัง คณะที่ ๒ คือ ตตนฺติ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ มุตฺ และครุปลายคือ มคฺ ส่วนคณะที่ ๔ คือ วิปสฺส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ คา และครุปลายคือ นา อนึ่ง บาทที่ ๑ มีพยางค์ ๑ พยางค์เกินมาจาก ๓ คณะ คือ ร อักษร ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นจปลาอริยาคาถาที่ผสมกับอาทิวิปุลาหรือมุขวิปุลา

คัมภีร์อรรถกถาฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปคาถาในลักษณะอีกอย่างหนึ่งว่า

สจฺจานิ ปจฺจยากา- รเทสนา สุปริสุทฺธนยา
อวิมุตฺตตนฺติมคฺคา วิปสฺสนาภาวนา เจว.

รูปคาถาดังกล่าวนี้ผิดยติตามหลักอลังการ คือ คำว่า ปจฺจยาการเทสนา ต้องมีวรรคตอนที่คำว่า ปจฺจยาการ-เทสนา ไม่ใช่มีวรรคตอนว่า ปจฺจยากา-รเทสนา (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๔๘)

จปลาคาถามี ๔ ประเภท คือ

๑. ปัฐยาจปลา คือ จปลาที่มีลักษณะของปัฐยาอริยา

[๑] ที. อ. ๑/๒

๒. มุขวิปุลาจปลา คือ จปลาที่ผสมวิปุลาคาถาในบาทที่ ๑
๓. ชฆนวิปุลาจปลา คือ จปลาที่ผสมวิปุลาคาถาในบาทที่ ๓
๔. อุภยวิปุลาจปลา คือ จปลาที่ผสมวิปุลาคาถาในบาทที่ ๑ และที่ ๓

จปลา แปลว่า คาถาที่หวั่นไหว หมายความว่าต่างจากลักษณะทั่วไปเกี่ยวกับคณะและยติที่มีกล่าวไว้ในปัฐยาอริยาและวิปุลาอริยา ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า จปลติ วิกฺขิปตีติ จปลา (คาถาที่หวั่นไหว คือซัดส่าย ชื่อว่า จปลา)

คำว่า ครุมชฺฌค สำเร็จรูปมาจาก ครุมชฺฌ บทหน้า + คมฺ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ครูนํ มชฺโฌ ครุมชฺโฌ (ท่ามกลางแห่งครุ เรียกว่า ครุมัชฌะ), ครุมชฺเฌ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ ครุมชฺฌโค (คณะที่เป็นไปในท่ามกลางแห่งครุ เรียกว่า ครุมัชฌคะ)

คำว่า จตุตฺถก สำเร็จรูปมาจาก จตุตฺถ ศัพท์ + ก อาคม ลง ก อาคมด้วย สพฺพโต ศัพท์ในสูตรว่า สพฺพโต โก[๑] หรือเป็น ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิตที่ลงด้วยสูตรว่า ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ[๒] หรือ ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ [๓] มีรูปวิเคราะห์ว่า จตุตฺโถ เอว จตุตฺถโก (คณะที่ ๔ นั่นแหละ เรียกว่า จตุตถกะ) คำว่า ทุติยก ก็มีนัยเดียวกัน

* * * * * * * * * * * *

## มุขจปลาอริยาคาถา

๒๓. จปลาคตาขิลํ เจ ทลาทิมํ ลกฺขณํ ภชติ ยสฺสา
ปถฺยาลกฺขณมญฺญํ มุขจปลา นาม สา ภวติ.

คาถาที่มีลักษณะทั้งหมดอันมาในจปลาคาถาเข้าถึงครึ่งแรก ส่วนลักษณะของปัฐยาอริยาคาถาเข้าถึงครึ่ง[หลัง]อื่น ชื่อว่า มุขจปลาอริยา

---

[๑] กส. ๑๗๘ [๒] กส. ๓๙๒ [๓] กส. ๓๙๑

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| จปลา | คตาขิ | ลํ เจ | ทลาทิ | มํ ลกฺ | ขณํ ภ | ชติ ยสฺ | สา |
| ๔ | ช | ๔ | ช | ๔ | ช | ๔ | ค |
| ปฏฺยา | ลกฺขณ | มณฺฌํ | มุขจป | ลา นา | ม | สา ภว | ติ |
| ๔ | ภ | ๔ | น | ๔ | ล | ๔ | ค |

มุขจปลาคาถา คือ อริยาคาถาที่มีครึ่งคาถาแรกเหมือนจปลาคาถา ส่วนครึ่งหลังเหมือนปัฐยาอริยาคาถา คือมีคณะที่ ๒ กับคณะที่ ๔ ในครึ่งแรก เป็น ช คณะกลางครุ แต่ลักษณะเช่นนี้ไม่มีในครึ่งหลัง จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรก คือ ขณํ ภ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลัง คือ ม เป็นลหุ นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษในครึ่งแรก กล่าวคือ คณะที่ ๒ คือ คตาขิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ ลา และครุปลายคือ ลํ ส่วนคณะที่ ๔ คือ ทลาทิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ เจ และครุปลายคือ มํ

ลักษณะของมุขจปลาอริยาคาถา

๑. มีลักษณะของจปลาอริยาคาถาในครึ่งแรก คือคณะที่ ๒ และที่ ๔ เป็น ช คณะกลางครุ

๒. มีลักษณะของปัฐยาอริยาคาถาในครึ่งหลัง คือคณะที่ ๒ และคณะที่ ๔ เป็น ภ, ส, ม, น คณะ หรือเป็น ช คณะที่ไม่ได้อยู่กลางครุ

ในครึ่งแรกของคาถานี้ คณะที่ ๒ คือ คตาขิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ ลา และครุปลายคือ ลํ ส่วนคณะที่ ๔ คือ ทลาทิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ เจ และครุปลายคือ มํ แต่ครึ่งหลังไม่มีลักษณะเช่นนี้ กล่าวคือ คณะที่ ๒ คือ ลกฺขณ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคณะที่ ๔ คือ มุขจป (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นสัพพลหุคณะ คณะที่ ๖ ก็เป็นลหุตามลักษณะของปัฐยาอริยาคาถา ดังนั้น คาถานี้จึงเรียกว่า มุขจปลาอริยา

ตัวอย่าง

ยํ เอตฺถ วุฑฺฒิมนฺโต สลกฺขณา ปูชิตา ปริจฺฉินฺนา
วุตฺตาธิกา จ ธมฺมา อภิธมฺโม เตน อกฺขาโต.[๑]

ธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญ มีลักษณะของตน ควรบูชา ถูกกำหนด เป็นสภาพยิ่ง มีกล่าวไว้ในพระอภิธรรมนี้ ดังนั้น ท่านจึงเรียกว่า อภิธรรม

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรก คือ ชิตา ป (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนในครึ่งหลัง คณะที่ ๖ คือ น เป็นลหุ คณะที่ ๒ ในครึ่งแรก คือ ถ วุฑฺฒิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ เอตฺ และครุปลายคือ มนฺ ส่วนคณะที่ ๔ คือ สลกฺข (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุต้นคือ โต และครุปลายคือ ณา ส่วนในครึ่งหลัง คณะที่ ๒ คือ ธิกา จ (๑ ๒ ๑) แม้จะเป็น ช กลางครุต้น คือ ตา และครุปลายคือ ธมฺ แต่คณะที่ ๔ คือ อภิธมฺ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ลักษณะของจปลาคาถาจึงไม่มีในครึ่งหลังนี้ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นมุขจปลาอริยาคาถา

มุขจปลา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของจปลาคาถาในครึ่งแรก มีรูปวิเคราะห์ว่า มุเข จปลาลกฺขณํ อสฺสาติ มุขจปลา (คาถาที่มีลักษณะของจปลาคาถาในครึ่งแรก ชื่อว่า มุขจปลา)

คำว่า ทล แปลว่า “ส่วน” ซึ่งหมายถึง “ครึ่ง” ในคาถา

คำว่า จปลาคตาขิลํ ตัดบทเป็น จปลาคตํ + อขิลํ (อขิล = ทั้งหมด)

คำว่า ทลาทิมํ ตัดบทเป็น ทลํ + อาทิมํ

คำว่า ปฐฺยาลกฺขณมญฺญํ ตัดบทเป็น ปฐฺยาลกฺขณํ + อญฺญํ

* * * * * * * * * * * *

[๑] ที. อ. ๑/๑๙

## ชฆนจปลาอริยาคาถา

๒๔. ปฐฺยาย ลกฺขณํ เจ ปฐมทฺเธ ลกฺขณํ ตุ จปลาย
ทุติเย ทเลถ ยสฺสา ปกิตฺติตา สา ชฆนจปลา.

คาถาที่มีลักษณะของปัฐยาอริยาในครึ่งแรก ส่วนลักษณะของจปลาคาถามีในครึ่งหลัง ท่านเรียกว่า ชฆนจปลา

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ปฐฺยา | ย ลกฺข | ณํ เจ | ปฐมทฺ | เธ ลกฺ | ขณํ ตุ | จปลา | ย |
| ๔ | ช | ๔ | ส | ๔ | ช | ๔ | ค |
| ทุติเย | ทเลถ | ยสฺสา | ปกิตฺติ | ตา สา | ช | ฆนจป | ลา |
| ๔ | ช | ๔ | ช | ๔ | ล | ๔ | ค |

ชฆนจปลา คือ อริยาคาถาที่มีลักษณะสลับกับมุขจปลาที่ผ่านมา กล่าวคือ มีครึ่งแรกเป็นปัฐยาอริยาคาถา ส่วนครึ่งหลังมีลักษณะของจปลาคาถา ในครึ่งแรกนั้น คณะที่ ๒ คือ ย ลกฺข (๑ ๒ ๑) แม้จะเป็น ช คณะกลางครุ คือ ยา และ ณํ แต่คณะที่ ๔ คือ ปฐมทฺ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ดังนั้น ลักษณะของจปลาคาถาจึงไม่มีในครึ่งแรกนี้ ส่วนในครึ่งหลัง คณะที่ ๒ คือ ทเลถ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุ คือ เย และ ยสฺ ทั้งคณะที่ ๔ คือ ปกิตฺติ (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะที่อยู่กลางครุ คือ สา และ ตา ด้วยเหตุนี้ คาถานี้จึงเรียกว่า ชฆนจปลา

ตัวอย่าง

ตณฺหญฺจ อวิชฺชมฺปิ จ สมเถน วิปสฺสนาย โย เนติ
สจฺเจหิ โยชยิตฺวา อยํ นโย นนฺทิยาวฏฺโฏ.[๑]

นัยใดย่อมนำตัณหาและอวิชชาไป[สู่ฝ่ายเศร้าหมอง] และนำสมถะกับวิปัสสนาไป[สู่ฝ่ายหมดจด] โดยประกอบกับสัจจะ ๔ นัยนี้ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏะ

---

[๑] เนตฺติ. หน้า ๕

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรก คือ สนาย (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนในครึ่งหลัง คณะที่ ๖ คือ ทิ เป็นลหุ คณะที่ ๒ ในครึ่งแรก คือ จ อวิชฺ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ แม้คณะที่ ๔ คือ สมเถ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ดังนั้น ลักษณะของจปลาคาถาจึงไม่มีในครึ่งแรกนี้ ส่วนในครึ่งหลัง คณะที่ ๒ คือ หิ โยช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะกลางครุ คือ เจ และ ยิตฺ ทั้งคณะที่ ๔ คือ อยํ น (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะกลางครุ คือ วา และ โย ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นชฆน-จปลาอริยาคาถา

ชฆนจปลาแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ปัฐยาชฆนจปลา คือ คาถาที่มีปัฐยาอริยาในครึ่งแรก มีจปลาอริยาในครึ่งหลัง

๒. มุขวิปุลาชฆนจปลา คือ คาถาที่มีวิปุลาอริยาในบาทที่ ๑ มีจปลาอริยาในครึ่งหลัง

๓. ชฆนวิปุลาชฆนจปลา คือ คาถาที่มีวิปุลาอริยาในบาทที่ ๓ มีจปลา-อริยาในครึ่งหลัง ส่วนครึ่งแรกเป็นปัฐยาอริยา

๔. อุภยวิปุลาชฆนจปลา คือ คาถาที่มีวิปุลาอริยาในวิสมบาททั้งสอง มีจปลาอริยาในครึ่งหลัง

คำว่า มุข (แรก) เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ปุพฺพ ส่วนคำว่า ชฆน (หลัง) เป็นไวพจน์ของคำว่า อุตฺตร ดังคัมภีร์วฤตตรัตนากรปัญชิกา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๕) กล่าวว่า

อตฺร มุขชฆนสทฺทา กเมน ปุพฺพมุตฺตรตฺถา ยถา สรีรสฺส มุขํ ปุพฺพํ, ชฆนํ โจตฺตรํ. อโต อตฺราปิ ฉนฺโทสตฺเถ อริยาปุพฺโพตฺตรทฺธานํ มุขชฆนตฺตกปฺปนา.

คำว่า มุข, ชฆน ในที่นี้มีความหมายว่า ปุพฺพ (แรก) และ อุตฺตร (หลัง) ตามลำดับ เหมือนส่วนแรกของร่างกายเรียกว่า มุข (ด้านแรก) และส่วนหลังเรียกว่า ชฆน (ด้านหลัง) ดังนั้น ในคัมภีร์ฉันท์นี้ จึงกล่าวครึ่งแรกว่า มุข และครึ่งหลังว่า ชฆน

ชฆนจปลา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของจปลาคาถาในครึ่งหลัง ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ชฆเน จปลาลกฺขณํ อสฺสาติ ชฆนจปลา (คาถาที่มีลักษณะของจปลาคาถาในครึ่งหลัง ชื่อว่า ชฆนจปลา)

คำว่า ปกิตฺติต สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + กิตฺต ธาตุ + ต ปัจจัย

คำว่า อริยาชาติ (กลุ่มอริยาคาถา) คือ คาถาที่มีลักษณะของอริยาคาถา ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อริยา ชาติ ยายาติ อริยาชาติ (คาถาที่มีลักษณะของอริยาคาถา ชื่อว่า อริยาชาติ)

กลุ่มอริยาคาถาเหล่านี้ มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ๖ ประเภทคือ

๑. อริยาสามัญ

๒. ปัฐยาอริยาคาถา

๓. วิปุลาอริยาคาถา

๔. จปลาอริยาคาถา

๕. มุขจปลาอริยาคาถา

๖. ชฆนจปลาอริยาคาถา

คัมภีร์วฤตตรัตนากรแสดงกลุ่มอริยาคาถา ๖ ประเภทและกลุ่มคีติคาถา ๔ ประเภทไว้ คัมภีร์วุตโตทัยจึงแยกกลุ่มอริยาคาถากับกลุ่มคีติคาถาให้ต่างกันตามมติของคัมภีร์วฤตตรัตนากร แต่ฉันท์สันสกฤตอื่นคือฉันโทมัญชรี และศรุต-โพธะ แสดงเฉพาะกลุ่มอริยาคาถา ไม่มีกลุ่มคีติคาถา ทั้งกลุ่มอริยาคาถาก็มี ๙ อย่างโดยรวมกลุ่มคีติคาถาและไม่กล่าวชื่อว่าอริยาสามัญ เพราะถือว่าไม่ใช่ชื่อเฉพาะของอริยาคาถา ดังฉันโทมัญชรีสันสกฤต (ปริจเฉท ๕ คาถา ๓) กล่าวว่า

ปถฺยา วิปุลา จปลา มุขจปลา ชฆนจปลา จ
คีตฺยุปคีตฺยุคฺคีติ อริยาคีติ จ นวธาริยา.

อริยาคาถามี ๙ อย่าง คือ ปัฐยา, วิปุลา, จปลา, มุขจปลา, ชฆนจปลา, คีติ, อุปคีติ, อุคคีติ และ อริยาคีติ

ในคาถาข้างต้นนี้ คำว่า นวธาริยา ตัดบทเป็น นวธา + อริยา คาถาดังกล่าวนี้ชื่อว่า อุปคีติคาถา มีคณะที่ ๖ เป็นลหุในครึ่งคาถาแรกและหลัง (ดู วุตโตทัย ข้อ ๒๖)

คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๑๙) ประมวลอริยาคาถา ๙ อย่าง เป็นคาถา ๘ พยาค์เพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปฐฺยา จ วิปุลา เจว จปลา จปลา จ เทฺว
คีตฺยุปคีติ อุคฺคีติ อริยาคีติ'มา นว.

อริยาคาถามี ๙ อย่างนี้ คือ ปัฐยา, วิปุลา, จปลา, จปลา ๒ อย่าง[คือ มุขจปลา, ชฆนจปลา], คีติ, อุปคีติ, อุคคีติ และ อริยาคีติ

จบกลุ่มอริยาคาถา

* * * * * * * * * * * *

## คีติชาติ ๔

(กลุ่มคีติคาถา ๔)

### คีติคาถา

๒๕. สพฺพํ ปฐมทเล ยทิ ลกฺขณมริยาย วุตฺตมุภเยสุ
ยสฺสา ทเลสุ ยุตฺตํ วุตฺตา สา คีติ วุตฺต,ยติลลิตา.

คาถาที่มีลักษณะทั้งหมดของอริยาคาถาที่กล่าวไว้ในครึ่งแรก ประกอบในครึ่งทั้งสอง งามด้วยจังหวะหยุดที่กล่าวมาแล้ว ท่านเรียกว่า คีติ

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| สพฺพํ | ปฐมท | เล ยทิ | ลกฺขณ | มริยา | ย วุตฺต | มุภเย | สุ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค |
| ยสฺสา | ทเลสุ | ยุตฺตํ | วุตฺตา | สา คี | ติ วุตฺต | ยติลลิ | ตา |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค |

กลุ่มคีติคาถามีลักษณะคล้ายคลึงกับกลุ่มอริยาคาถา คือมีมาตราและคณะพร้อมทั้งยติคล้ายคลึงกัน แต่กลุ่มเวตาลียคาถาต่างจากกลุ่มอริยาคาถา เพราะอนุญาตให้ใช้ ร คณะที่มี ๕ มาตราได้ ส่วนกลุ่มมัตตาสมกะก็มีลักษณะต่างจากกลุ่มอริยาคาถาโดยมีบาทละ ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท ดังนั้น ท่านจึงกล่าวกลุ่มคีติคาถาต่อจากกลุ่มอริยาคาถา

คีติคาถา คือ คาถาที่นำเฉพาะครึ่งแรกของอริยาคาถามาประพันธ์เป็นคาถาที่มีปุพพัทธะและอปรัทธะทั้งสอง กล่าวคือ คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกของปัฐยาอริยาคาถา เป็น ช คณะ หรือ สัพพลหุคณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังเป็น ลหุ แต่เมื่อแต่งคณะที่ ๖ ทั้งในครึ่งแรกและครึ่งหลังให้เป็น ช คณะ หรือ สัพพลหุคณะ ก็เป็นคีติคาถา จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกของคาถานี้ คือ ย วุตฺต (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ แม้คณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ ติ วุตฺต (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะ

คีติคาถานี้งามด้วยจังหวะหยุดที่กล่าวมาแล้ว คือดังที่แสดงมาก่อนในคาถาที่ ๑๘ จะเห็นว่าคณะที่ ๗ ในคาถานี้ คือ ยติลลิ (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นสัพพลหุคณะ จึงมีจังหวะหยุดในคำว่า “ต” ของ วุตฺต คือเป็นคนละศัพท์กับคำหลังว่า ยติลลิตา และต้องอ่านเว้นวรรคตอนให้แยกกับคำหลังว่า วุตฺต-ยติ จะอ่านติดกันว่า วุตฺตยติไม่ได้

คาถาที่คล้ายกับคีติคาถานี้มีอีก ๓ ชนิด คือ อุปคีติ ได้แก่ คีติคาถาที่นำเฉพาะครึ่งหลังของปัฐยาอริยามาแต่ง, อุคคีติ ได้แก่ คีติคาถาที่สลับครึ่งแรกกับครึ่งหลังของปัฐยาอริยา และอริยาคีติ ได้แก่ คีติคาถาที่นำเฉพาะครึ่งแรกของปัฐยาอริยามาแต่ง แต่มีครุท้ายเพิ่มอีก ๑ พยางค์ คันถรจนาจารย์จะแสดงคาถาเหล่านี้ในลำดับต่อไป

ตัวอย่าง

พุทฺธํ ญาณสมุทฺทํ สพฺพญฺญุํ โลกเหตุ'ขีณมตึ
วนฺทิตฺวา ปุพฺพมหํ วกฺขามิ สสาธนํ หิ กิตกปฺปํ.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้มีพระญาณดั่งมหาสมุทร ทรงหยั่งรู้ธรรมทั้งปวง มีพระญาณไม่สิ้นไปเพราะมีชาวโลกเป็นเหตุ จักกล่าวกิตก์กัณฑ์พร้อมด้วยสาธนะก่อน

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกของคาถานี้ คือ กเหตุ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ แม้คณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ ธนํ หิ (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นคีติคาถา

คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตแสดงคีติคาถา ๑๖ ประเภทตามที่กล่าวไว้ในอริยาคาถา ๘๐ ชนิด โดยผสมกับปัฐยาอริยา ๑, วิปุลาอริยา ๓, จปลาอริยา ๑๒ ในขุททกนิกาย เมตตสูตร มีพบคีติคาถาผสมคือวิปุลาคีติ ซึ่งเป็นคีติที่มีลักษณะของวิปุลอริยา-คาถาอยู่ด้วย นั่นคือมีพยางค์เกินจาก ๓ คณะในบาทที่ ๑ และที่ ๓ คีติประเภทนี้เป็นคีติอย่างที่ ๒๐ คือ คีตฺยุภยวิปุลา อันหมายถึงคีติคาถาที่เป็นวิปุลาอริยาในวิสมบาททั้งสอง เช่น

กรณียมตฺถกุสเลน ยนฺต สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ
สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ สูวโจ จสฺส มุทุ อนติมานี.[๒]

คณะที่ ๔ ในครึ่งแรก คือ น ยนฺต และคณะที่ ๔ ในครึ่งหลัง คือ จ สูว พยางค์แรกในคณะเหล่านั้นอยู่ในวิสมบาทข้างหน้า ทั้งคณะที่ ๖ ในครึ่งแรก คือ ปทํ อ (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะ ส่วนในครึ่งหลังคือ ส มุทุ อ (๑ ๑ ๑ ๑) ก็เป็นสัพพลหุคณะ คาถานี้จึงเป็นวิปุลาคีติคาถา หรือ คีตยุภยวิปุลาคาถา คาถาอื่นในเมตตสูตรทั้งหมดก็เป็นคาถาประเภทนี้ (สำหรับการตรวจคณะฉันท์ในเมตตสูตรทั้งหมด มีกล่าวไว้ใน "บทเพิ่มเติม" ของ พระปริตรธรรม)

---

[๑] กว. หน้า ๑

[๒] ขุ. ขุ. ๒๕/๑/๑๓

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| กรณี | ยมตฺถ | กุสเล | น ยนฺต | สนฺตํ | ปทํ อ | ภิสเมจฺ | จ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค |
| สกฺโก | อุชู จ | สุหุชู | จ สูว | โจ จสฺ | ส มุทุ อ | นติมา | นี |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | น | ๔ | ค |

คีติ แปลว่า คาถาที่เปล่งออกด้วยเสียงสม่ำเสมอกัน กล่าวคือ มาตราในปุพพัทธะและอปรัทธะมี ๓๐ มาตราเท่ากัน เนื่องจากคณะที่ ๖ ในครึ่งทั้งสองเป็น ช คณะ หรือ สัพพลหุคณะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สเมน คียติ อุจฺจารียตีติ คีติ (คาถาที่เปล่งออกด้วยเสียงเสมอกัน ชื่อว่า คีติ)

คำว่า ลกฺขณมริยาย ตัดบทเป็น ลกฺขณํ + อริยาย

คำว่า วุตฺตมุภเยสุ ตัดบทเป็น วุตฺตํ + อุภเยสุ

* * * * * * * * * * * *

## อุปคีติคาถา

๒๖. อริยายํ ทุติยทฺเธ คทิตาขิลลกฺขณํ ยํ ตํ
ภวติ ทเลสุ'ภเยสุปิ ยทิ ยสฺสา สายมุปคีติ.

คาถาที่มีลักษณะทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วในครึ่งหลังในอริยาคาถา[ประกอบ]ในครึ่งทั้งสอง ชื่อว่า อุปคีติ

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| อริยา | ยํ ทุติ | ยทฺเธ | คทิตา | ขิลลกฺ | ข | ณํ ยํ | ตํ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ล | ๔ | ค |
| ภวติ ท | เลสุภ | เยสุปิ | ยทิ ยสฺ | สา สา | ย | มุปคี | ติ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ล | ๔ | ค |

อุปคีติคาถา คือ คาถาที่นำเฉพาะครึ่งหลังของอริยาคาถามาแต่งเป็นคาถาหนึ่ง คณะที่ ๖ ในคาถานี้จึงเป็นลหุ ไม่ใช่ ช คณะหรือสัพพลหุคณะ จะเห็นว่าคณะที่ ๖ ในครึ่งแรกคือ ข (๑) เป็นลหุ และคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ ย (๑) ก็เป็นลหุ

ตัวอย่าง

โอรพฺภิกสูกริกา มาควิกา เต จ สากุณิกา
หนฺตฺวา ชีวนฺเตฬก- สูกรมิคปกฺขิโน กมโต.[๑]

ชนเหล่าใดฆ่าแพะ, สุกร, เนื้อ และนก เลี้ยงชีพอยู่ ชนเหล่านั้นชื่อว่า โอรัพภิกะ (คนฆ่าแพะ), สูกริกะ (คนฆ่าหมู), มาควิกะ (คนฆ่าเนื้อ) และสากุณิกะ (คนฆ่านก) ตามลำดับ

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกของคาถานี้ คือ จ เป็นลหุ แม้คณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ ขิ ก็เป็นลหุ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปคีติคาถา

อุปคีติ แปลว่า คาถาที่คล้ายกับคีติคาถา กล่าวคือ มีลักษณะใกล้เคียงกัน ต่างกันเฉพาะคณะที่ ๖ อย่างเดียว มีรูปวิเคราะห์ว่า คีติยา สมีเป ปวตฺตตีติ อุปคีติ (คาถาที่เป็นไปใกล้คีติคาถา ชื่อว่า อุปคีติ)

คำว่า คทิตาขิลลกฺขณํ ตัดบทเป็น คทิต + อขิลลกฺขณํ

คำว่า คทิต สำเร็จรูปมาจาก คท ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + ต ปัจจัย

คำว่า ทเลสุภเยสุปิ ตัดบทเป็น ทเลสุ + อุภเยสุ + อปิ

คำว่า สายมุปคีติ ตัดบทเป็น สา + อยํ + อุปคีติ

* * * * * * * * * * * *

## อุคคีติคาถา

๒๗. อริยายทฺธทฺวิตยํ ปุพฺโพทิตลกฺขโณเปตํ
วิปริยเยนาภิหิตํ ยสฺสา สมฺภวติ เจห โสคฺคีติ.

---

[๑] อปก. คาถา ๕๑๓

คาถาที่มีครึ่งทั้งสองของอริยาคาถาซึ่งประกอบด้วยลักษณะที่กล่าวมาก่อนได้ถูกกล่าวโดยสลับกัน ชื่อว่า อุคคีติ ในกลุ่มคีติคาถานี้

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| อริยา | ยทฺธทฺ | วิตยํ | ปุพฺโพ | ทิตลกฺ | ข | โณเป | ตํ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ล | ๔ | ค |
| วิปริย | เยนา | ภิหิตํ | ยสฺสา | สมฺภว | ติ เจห | โสคฺคี | ติ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค |

อุคคีติคาถา คือ คาถาที่สลับคณะที่ ๖ ในครึ่งแรกและครึ่งหลังของอริยา-คาถา กล่าวคือ คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกเป็นลหุ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังเป็น ช คณะ จะเห็นว่าคณะที่ ๖ ในครึ่งแรกคือ ข เป็น ลหุ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ ติ เจห (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ

ตัวอย่าง

อกฺขรนิยโม ฉนฺทํ ครุลหุนิยโม ภเว วุตฺติ
ทีโฆ สํโยคาทิ- ปุพฺโพ รสฺโส จ ครุ ลหุ ตุ รสฺโส.[๑]

การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท์ การกำหนดครุและลหุ ชื่อว่า คาถา ทีฆะสระและรัสสะสระต้นสังโยคเป็นต้น ชื่อว่า ครุ ส่วนรัสสสระ ชื่อว่า ลหุ

คาถาข้างต้นนี้มี ๗ คณะ และมีครุท้าย คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกคือ ภ เป็น ลหุ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ จ ครุ ล (๑ ๑ ๑ ๑) เป็นสัพพลหุคณะ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปคีติคาถา

อุคคีติ แปลว่า คาถาที่สลับคีติคาถา กล่าวคือ สลับครึ่งแรกกับครึ่งหลังของคีติคาถา ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า คีตีนํ วิปรีตํ อุคฺคีติ (คาถาที่สลับคีติคาถา ชื่อว่า อุคคีติ)

[๑] พว. หน้า ๑๑

คำว่า อริยายทฺธทฺวิตยํ ตัดบทเป็น อริยาย + อทฺธทฺวิตยํ คำว่า ตย เป็นสกัตถปัจจัยที่ไม่มีความหมายเฉพาะ (สำหรับเรื่องของ ตย ปัจจัย จะมีกล่าวในคาถา ๑๐๙) คำว่า อทฺธทฺวิตยํ มีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว เอว ทฺวิตยํ (สองนั่นแหละเรียกว่า ทวิตยะ), อทฺธานํ ทฺวิตยํ อทฺธทฺวิตยํ (ครึ่งสองส่วน เรียกว่า อัทธทวิตยะ)

คำว่า ปุพฺโพทิตลกฺขโณเปตํ ตัดบทเป็น ปุพฺพ + อุทิต + ลกฺขณ + อุเปตํ

คำว่า วิปริยเยนาภิหิตํ ตัดบทเป็น วิปริยเยน + อภิหิตํ

คำว่า โสคฺคีติ ตัดบทเป็น สา + อุคฺคีติ

* * * * * * * * * * * *

## อริยาคีติคาถา

๒๘. อริยาปุพฺพทฺธํ ยทิ ครุเนเกนาธิเกน นิธเน ยุตฺตํ
ยทิ ปุพฺพทฺธสมานํ ทลมิตรํ โจทิตายมริยาคีติ.

คาถาที่มีครึ่งแรกของอริยาคาถาประกอบด้วยครุ ๑ พยางค์เกินมาในที่สุด และมีส่วนอื่น[คือครึ่งหลัง]เหมือนครึ่งแรก ชื่อว่า อริยาคีติ

คีติชาติโย.

จบกลุ่มคีติคาถา

| | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| อริยา | ปุพฺพทฺ | ธํ ยทิ | ครุเน | เกนา | ธิเกน | นิธเน | ยุตฺ | ตํ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค | ค |
| ยทิ ปุพฺ | พทฺธส | มานํ | ทลมิต | รํ โจ | ทิตาย | มริยา | คี | ติ |
| ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ๔ | ช | ๔ | ค | ค |

อริยาคีติ คือ คีติคาถาที่มีครุเกินมาอีก ๑ พยางค์ในครึ่งแรกและครึ่งหลัง จะเห็นว่าคาถานี้มี ๗ คณะ ในครึ่งแรกมีครุท้ายคือ ยุตฺ และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ ตํ ส่วนในครึ่งหลังมีครุท้ายคือ คี และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ ติ (ปาทันตครุ)

โดยเหตุที่ครุท้ายของคาถานี้มี ๒ พยางค์ คาถานี้จึงมี ๘ คณะได้ เพราะครุ ๒ พยางค์รวมเป็น ๔ มาตราหรือ ๑ คณะ คัมภีร์วุตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๑๑) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อริยายํ หิ ปุพฺพทฺเธ สครุกา สตฺต คณา. อิห ตุ ปุณฺณา อฏฺฐ คณา อทฺธทฺวเยปิ ภวนฺติ. อนฺติโม ตุ คโณ ทฺวิครุเรว.

อนึ่ง ในครึ่งแรกของอริยาคาถา คณะมี ๗ คณะ พร้อมกับครุ แต่ในคาถานี้คณะมี ๘ คณะบริบูรณ์ในครึ่งทั้งสอง ส่วนคณะท้ายเป็นครุ ๒ พยางค์นั่นเทียว

มติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วุตตรัตนากรพยาขยานี้คล้อยตามฉันท์สันสกฤตอื่นดังต่อไปนี้

อทฺเธ วสุคณา อริยาคีติ.[๑]

คาถาที่มีคณะ ๘ คณะในครึ่ง[ทั้งสอง] ชื่อว่า อริยาคีติ

อฏฺฐ คณา ปจเม อทฺเธ ยสฺสา ภวนฺติ, สา อริยาคีติ นามาริยา. อฏฺฐโมปิ คโณ จตุมตฺติโก ภวตีตฺยตฺโถ. วิเสสาภาวโต ทุติยมปฺยทฺธํ ตาทิสเมว.[๒]

คณะ ๘ คณะในครึ่งแรกของคาถาใดมีอยู่ คาถานั้นเป็นอริยาคาถาชื่อว่าอริยาคีติ หมายความว่า แม้คณะที่ ๘ ก็มี ๔ มาตรา ครึ่งที่ ๒ ก็เป็นเช่นนั้นเพราะไม่มีความต่างกัน

ตัวอย่าง

เอเสโส เอตนฺติปฺ- ปสิทฺธิ โลกสฺส โหติ ยตฺถตฺเถสุ
ถีปุมนปุํสกานิตฺ- ยุจฺจนฺเต ตานิมานิ โลเกนาตฺถา.[๓]

ความปรากฏแก่ชาวโลกในเนื้อความเหล่าใดว่า เอสา, เอโส, เอตํ มีอยู่ ชาวโลกกล่าวเนื้อความเหล่านั้นว่าเป็นอิตถีลิงค์, ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์

[๑] ปณ. ๔/๓๑ [๒] อสน. ๔/๓๑ [๓] พว. หน้า ๓๙

คาถานี้มี ๗ คณะ คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกคือ ส โหติ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ นิมานิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ในครึ่งแรกมีครุท้ายคือ เถ และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ สุ (ปาทันตครุ) ส่วนในครึ่งหลังมีครุท้ายคือ นาตฺ และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ ถา ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอริยาคีติคาถา

สาฏฺจกถาปิฏกตฺตย- ปาวจนารญฺญเกสรึ เถรานํ
วํเสกเสขรํ เม วนฺเท ราชาธิราชคุรุ'มาจริยํ.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระราชครูของพระจักรพรรดิราช ผู้เปรียบดั่งราชสีห์ในอรัญญชาติคือพระพุทธพจน์ที่เรียกว่า พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา ซึ่งเป็นผู้ยอดเยี่ยมรูปหนึ่งแห่ง[เถร]วงศ์ และเป็นครูของข้าพเจ้า

คาถานี้มี ๗ คณะ คณะที่ ๖ ในครึ่งแรกคือ ญเกส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคณะที่ ๖ ในครึ่งหลังคือ ธิราช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ในครึ่งแรกมีครุท้ายคือ รา และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ นํ ส่วนในครึ่งหลังมีครุท้ายคือ จริ และมีครุเกินมา ๑ พยางค์คือ ยํ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอริยาคีติคาถา (คำว่า จริ รวมลหุ ๒ พยางค์ให้เป็นครุ ๑ พยางค์ดังมีแสดงไว้โดยตรงในสัททนีติปกรณ์)

อริยาคีติ แปลว่า คีติคาถาที่คล้ายกับอริยาคาถา กล่าวคือ ลักษณะครึ่งแรกของอริยาคาถาซึ่งมีคณะที่ ๖ เป็น ช คณะ หรือ สัพพลหุคณะ มีอยู่ในคีติคาถานี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อริยา จ สา คีติ จาติ อริยาคีติ (คีติคาถาที่คล้ายอริยาคาถาชื่อว่า อริยาคีติ)

คำว่า ครุเนเกนาธิเกน ตัดบทเป็น ครุนา + เอเกน + อธิเกน

คำว่า ทลมิตรํ ตัดบทเป็น ทลํ + อิตรํ

คำว่า โจทิตายมริยาคีติ ตัดบทเป็น จ + อุทิตา + อยํ + อริยาคีติ

คำว่า คีติชาติ (กลุ่มคีติคาถา) คือ คาถาที่มีลักษณะของคีติคาถา ท่านแสดง

---

[๑] อัจฉริยาปทาน

รูปวิเคราะห์ว่า คีติยา ชาติ ยายาติ คีติชาติ (คาถาที่มีลักษณะของคีติคาถา ชื่อว่า คีติชาติ)

กลุ่มคีติคาถาเหล่านี้ มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ๔ ประเภทคือ

๑. คีติ

๒. อุปคีติ

๓. อุคคีติ

๔. อริยาคีติ

จบกลุ่มคีติคาถา

* * * * * * * * * * * *

## เวตาลียชาติ ๙

(กลุ่มเวตาลียคาถา ๙)

### เวตาลียคาถา

๒๙. วิสเม ฉ สิยุํ กลา มุเข　　สเม ตฺวฏฺฐ รลคา ตโต'ปริ
เวตาลียํ ตมุจฺจเต　　ลหุฉกฺกํ น นิรนฺตรํ สเม.

คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตรา ประกอบด้วย ร คณะ, ลหุ และครุต่อจากนั้น ลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันย่อมไม่มีในสมบาท ท่านเรียกว่า เวตาลียคาถา

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| วิสเม ฉ สิ | ยุํ กลา | มุ | เข | สเม ตฺวฏฺฐ รล | คา ตโต | ป | ริ |
| ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ | ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๖ มาตรา | ร | ล | ค | ๘ มาตรา | ร | ล | ค |
| เวตาลี | ยํ ตมุจฺ | จ | เต | ลหุฉกฺกํ น นิ | รนฺตรํ | ส | เม |
| ๒ ๒ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ | ๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๖ มาตรา | ร | ล | ค | ๘ มาตรา | ร | ล | ค |

เวตาลียคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน จะเห็นว่าบาทแรกในคาถานี้ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยุ๋กลา, มุ, เข ท้าย ๖ มาตราคือ วิสเม ฉ สิ (๑ ๑ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๓ ก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยํ ตมฺจฺ, จ, เต ท้าย ๖ มาตราคือ เวตาลี (๒ ๒ ๒) ส่วนบาทที่ ๒ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า คา ตโต, ป, ริ ท้าย ๘ มาตราคือ สเม ตฺวฏฺจ รล (๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า รนฺตรํ, ส, เม ท้าย ๘ มาตราคือ ลหุฉกฺกํ น นิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑)

ลักษณะของเวตาลียคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท

๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท

๓. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ มาตราในวิสมบาท หรือท้าย ๘ มาตราในสมบาท

๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตราแรกของสมบาท แต่ในวิสมบาทมีลหุติดต่อกันได้

คำว่า ลหุฉกฺกํ น นิรนฺตรํ สเม (ในสมบาทไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกัน) เป็นนิทัสสนนัย คือการแสดงพอเป็นตัวอย่าง โดยมิได้กล่าวถึงข้อความทั้งหมด หรือเป็นอุปลักขณนัย คือการแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังนั้น แม้ลหุ ๗ พยางค์หรือ ๘ พยางค์ก็อยู่ติดต่อกันไม่ได้ ดังฉันท์ฎีกาเก่า (อธิบายคาถา ๒๙) กล่าวว่า

เอเตน น ลหุฉกฺกสฺเสวาภาโว ภวติ, อถ โข ลหุสตฺตกสฺส ลหุอฏฺจกสฺส จ ภวตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสติ.

คำนั้นแสดงข้อความนี้ว่า ลหุ ๖ พยางค์เท่านั้นย่อมไม่มี หามิได้ แต่ยังไม่มีลหุ ๗ พยางค์หรือ ๘ พยางค์

คัมภีร์นยสัมปุณณฉันท์คัณฐิ (อธิบายคาถา ๒๙) แสดงเหตุที่ห้ามลหุติดต่อกัน ๖ พยางค์ว่า ถ้าในสมบาทมีลหุติดต่อกัน ๖ พยางค์ ก็จะคล้ายกับวิสมบาทที่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันได้ และลหุ ๓ พยางค์หลังในลหุ ๖ พยางค์ก็ผูกเป็นคณะในคาถาวรรณพฤติได้ ท่านจึงห้ามการมีลหุติดต่อกัน ๖, ๗ หรือ ๘ พยางค์ในสมบาทนั้น

ต่อไปจะกล่าวถึงปัตถารนัยของคาถามาตราพฤติ ๖ และ ๘ มาตรา เพื่อให้ทราบจำนวนครุลหุในคาถานั้น ดังต่อไปนี้

ปัตถารนัยของคาถามาตราพฤติ ๖ มาตรา

| จำนวนแถว | ครุ - ลหุ |
|---|---|
| ๑ | ๒ ๒ ๒ |
| ๒ | ๑ ๑ ๒ ๒ |
| ๓ | ๑ ๒ ๑ ๒ |
| ๔ | ๒ ๑ ๑ ๒ |
| ๕ | ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ |
| ๖ | ๑ ๒ ๒ ๑ |
| ๗ | ๒ ๑ ๒ ๑ |
| ๘ | ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ |
| ๙ | ๒ ๒ ๑ ๑ |
| ๑๐ | ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ |
| ๑๑ | ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ |
| ๑๒ | ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ |
| ๑๓ | ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ |

ท่านไม่จำกัดครุลหุใน ๖ มาตราแรกของวิสมบาทในคาถานี้ จึงอาจเขียนเป็นครุทั้งหมดคือ ๒ ๒ ๒ จนกระทั่งถึงลหุทั้งหมดคือ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ได้ ๑๓ ชนิดตามจำนวนแถวที่กล่าวมานี้

ปัตถารนัยของคาถามาตราพฤติ ๘ มาตรา

| จำนวนแถว | ครุ - ลหุ |
|---|---|
| ๑ | ๒ ๒ ๒ ๒ |
| ๒ | ๑ ๑ ๒ ๒ ๒ |
| ๓ | ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ |
| ๔ | ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ |
| ๕ | ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๒ |
| ๖ | ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ |
| ๗ | ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ |
| ๘ | ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ |
| ๙ | ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ |
| ๑๐ | ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๒ |
| ๑๑ | ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๒ |
| ๑๒ | ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ |
| ๑๓ | ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ |
| ๑๔ | ๑ ๒ ๒ ๒ ๑ |
| ๑๕ | ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ |
| ๑๖ | ๑ ๑ ๑ ๒ ๒ ๑ |
| ๑๗ | ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ |
| ๑๘ | ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๑ |
| ๑๙ | ๑ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ |
| ๒๐ | ๒ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ |
| ๒๑ | ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ |
| ๒๒ | ๒ ๒ ๒ ๑ ๑ |

| | |
|---|---|
| ๒๓ | ๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ |
| ๒๔ | ๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๑ |
| ๒๕ | ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ |
| ๒๖ | ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ |
| ๒๗ | ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๑ |
| ๒๘ | ๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ |
| ๒๙ | ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ |
| ๓๐ | ๒ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ |
| ๓๑ | ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ |
| ๓๒ | ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ |
| ๓๓ | ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ |
| ๓๔ | ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ |

ในแถวทั้งหมด ๓๔ แถวนี้ แถวที่มีลหุติดต่อกัน ๖-๘ พยางค์คือ แถวที่ ๑๓, ๓๓, ๓๔ จึงเขียน ๘ มาตราแรกในสมบาทตามครุลหุในแถว ๓๑ แถวนอกจากแถวเหล่านั้นได้

ตารางแสดงเวตาลียคาถา

วิสมบาท

| ๖ มาตรา | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|
| ๒ ๒ ๒<br>ฯลฯ<br>๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๑๓ แถว | ๑ | ๑ | ๑ |

สมบาท

| ๘ มาตรา | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|
| ๒ ๒ ๒ ๒<br>ฯลฯ<br>๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๓๑ แถว | ๑ | ๑ | ๑ |

ตัวอย่าง

อุทกํ หิ นมยนฺติ เนตฺติกา อุสุการา นมยนฺติ เตชนํ
ทารุํ นมยนฺติ ตจฺฉกา อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺฑิตา.[๑]

ชาวนาไขน้ำเข้านา ช่างศรดัดลูกศร ช่างไม้ถากไม้ บัณฑิตฝึกตนเอง

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน จะเห็นว่าบาทแรกมี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยนฺติ เนตฺ, ติ, กา ท้าย ๖ มาตราคือ อุทกํ หิ น (๑ ๑ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๓ ก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยนฺติ ตจฺ, ฉ, กา ท้าย ๖ มาตราคือ ทารุํ นม (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๒ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยนฺติ เต, ช, นํ ท้าย ๘ มาตราคือ อุสุการา ทม (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ยนฺติ ปณฺ, ฑิ, ตา ท้าย ๘ มาตราคือ อตฺตานํ ทม (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นเวตาลียคาถา

อุฏฺฐานวโต สตีมโต สุจิกมฺมสฺส นิสมฺมการิโน
สญฺญตสฺส ธมฺมชีวิโน อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิวฑฺฒติ.[๒]

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๑๔๕/๔๒

[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๒๔/๒๐

ยศย่อมเจริญแก่ผู้ขยัน มีสติ มีความประพฤติดี ทำงาน
ด้วยความรอบคอบ เป็นอยู่โดยชอบธรรม ไม่ประมาท

คำว่า สตีมโต ในบาทแรก มีรูปว่า สติมโต ในฉบับมหาจุฬาฯ ในที่นี้ควรทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ ส่วนคำว่า อปฺ ใน ปมตฺตสฺส ต้องถือว่าเป็นลหุด้วยการออกเสียงเร็ว จึงจะต้องคณะฉันท์ (ดู คาถา ๗)

เวตาลียะ คือ คาถาที่คล้ายต้นตาลพิเศษ กล่าวคือ ต้นตาลเป็นต้นไม้พิเศษกว่าต้นไม้ทั่วไปเพราะไม่มีแก่น ดังนั้นจึงจัดเข้าในพวกต้นหญ้า (ติณชาติ) เวตาลียคาถานี้ก็เป็นคาถามาตราพฤติพิเศษ คือมีลักษณะผสมกับคณะในคาถาวรรณพฤติอันได้แก่ ร คณะ (๒ ๑ ๒) ที่เกิน ๔ มาตรา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสโส ตาโล วิตาโล (ต้นตาลพิเศษ เรียกว่า วิตาละ) วิตาโล วิยาติ วิตาลํ (คาถาที่เหมือนต้นตาลพิเศษ เรียกว่า วิตาละ) วิตาลํ เอว เวตาลียํ (คาถาที่เหมือนต้นตาลนั่นแหละ ชื่อว่า เวตาลียะ) คำว่า เวตาลีย สำเร็จรูปมาจาก วิตาล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ แล้วลง อี อาคม

คำว่า ลหุฉกฺก แปลว่า หมวดหกแห่งลหุ คือ กลุ่มลหุ ๖ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉนฺนํ สมูโห ฉกฺกํ (หมู่แห่งสิ่ง ๖ สิ่ง เรียกว่า ฉักกะ) ลหูนํ ฉกฺกํ ลหุฉกฺกํ (หมวดหกแห่งลหุ เรียกว่า ลหุฉักกะ) คำว่า ฉกฺก สำเร็จรูปมาจาก ฉ ศัพท์ + กณฺ ปัจจัย ลง กณฺ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สมูหตฺเถ กณฺณา (กส. ๓๕๔)

* * * * * * * * * * * *

## โอปัจฉันทสกคาถา

๓๐. เวตาลีโยปมํ มุเข ตํ โอปจฺฉนฺทสกํ รยา ยท'นฺเต.

คาถาที่เหมือนเวตาลียคาถาในส่วนแรก มี ร ย คณะอยู่ท้าย
ชื่อว่า โอปัจฉันทสกคาถา

| เวตาลี | โยปมํ | มุเข ตํ | โอปจฺฉนฺทส | กํ รยา | ยทนฺเต |
|---|---|---|---|---|---|
| ๒ ๒ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๑ ๒ ๒ | ๒ ๒ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ ๒ ๒ |
| ๖ มาตรา | ร | ย | ๘ มาตรา | ร | ย |

โอปัจฉันทสกคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร ย คณะ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร ย คณะ จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ร ย คณะ คือคำว่า โย ปมํ, มุเข ตํ ท้าย ๖ มาตราคือ เวตาลี (๒ ๒ ๒) ส่วนสมบาทก็มี ร ย คณะ คือคำว่า กํ รยา, ยทนฺเต ท้าย ๘ มาตรา คือ โอปจฺฉนฺทส (๒ ๒ ๒ ๑ ๑)

ลักษณะของโอปัจฉันทสกคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท

๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท

๓. มี ร ย คณะ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น

๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตราแรกของสมบาท

ความจริงแล้วโอปัจฉันทสกคาถาก็คือเวตาลียคาถาที่มีครุ ๑ พยางค์เพิ่มขึ้นมาในพยางค์ท้าย ฉันท์สันสกฤตกล่าวเกี่ยวกับข้อนี้ว่า

โคปจฺฉนฺทสกํ.[๑]

คาถาที่มีครุเกินมา ๑ พยางค์ ชื่อว่า โอปัจฉันทสกะ

ตสฺมึ เวตาลีเย ฉนฺทสฺสนฺเต คกาโร เจ อธิโก ภวติ, ตํ โอปจฺฉนฺทสกํ นาม.[๒]

ถ้าครุเกินมาท้ายคาถาในชนิดเวตาลียคาถานี้ คาถานั้นชื่อว่า โอปัจฉันทสกะ

ตัวอย่าง

โย อุปฺปติตํ วิเนติ โกธํ วิสฏํ สปฺปวิสํว โอสเธหิ
โส ภิกฺขุ ชหาติ โอรปารํ อุรโค ชิณฺณมิวตฺตจํ ปุราณํ.[๓]

---

[๑] ปฉ. ๔/๓๓ [๒] อสน. ๔/๓๓ [๓] ขุ. สุ. ๒๕/๑/๓๓๕

ภิกษุใดย่อมระงับความโกรธที่พลันเกิดขึ้นเหมือนหมอระงับ
พิษงูที่ซ่านไปด้วยโอสถ ภิกษุนั้นชื่อว่าละฝั่งในและฝั่งนอกเสีย
ได้ เหมือนงูลอกคราบเก่าที่คร่ำคร่าแล้ว

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร ย คณะ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร ย คณะ จะเห็นว่าบาทแรกมี ร ย คณะ คือคำว่า ตํ วิเน, ติ โกธํ ท้าย ๖ มาตราคือ โย อุปฺปติ (๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๓ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า หาติ โอ, รปารํ ท้าย ๖ มาตราคือ โส ภิกฺขุ ช (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๒ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า สํว โอ, สเธหิ ท้าย ๘ มาตราคือ วิสฏํ สปฺปวิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า วตฺตจํ, ปุราณํ ท้าย ๘ มาตราคือ อุรโค ชิณฺณมิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นโอปัจฉันทสกคาถา

ฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปในบาทแรกว่า โย เว อุปฺปติตํ วิเนติ โกธํ แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า โย อุปฺปติตํ วิเนติ โกธํ ถ้ามี เว ศัพท์จะทำให้มาตราเกินมา ฉบับฉัฏฐสังคายนาจึงถูกต้องตามฉันทลักษณ์

สิถิลํ ธนิตญฺจ ทีฆรสฺสํ ครุกํ ลหุกญฺเจว นิคฺคหีตํ
สมฺพนฺธววตฺถิตํ วิมุตฺตํ ทสธา พฺยญฺชนพุทฺธิยา ปเภโท.[๑]

ประเภทของพยัญชนพุทธิมี ๑๐ อย่าง คือ สิถิล, ธนิต,
ทีฆะ, รัสสะ, ครุ, ลหุ, นิคหิต, สัมพันธะ, ววัตถิตะ และวิมุต

ปาฐะในคาถานี้ใช้ตามฉบับฉัฏฐสังคายนา ส่วนฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปต่างกันหลายที่ รูปคาถาตามฉบับมหาจุฬาฯ ไม่ตรงตามลักษณะของคาถานี้

ขนฺตี ปรมํ ตโป ติติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต.[๒]

---

[๑] วิ. อ. ๓/๕๕๒

[๒] วิ. อ. ๑/๑๕๔

ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอันเลิศ พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า พระนิพพานเป็นธรรมสูงสุด ผู้ทำร้ายคนอื่นมิใช่บรรพชิต ผู้เบียดเบียนคนอื่นมิใช่สมณะ

คาถานี้มีคำชี้แจงพิเศษดังต่อไปนี้

๑. คำว่า ขนฺตี มาจาก ขนฺติ ที่เป็นอิการันต์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๗) กล่าวว่าให้ทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันท์คือเพื่อให้ครบ ๖ มาตราแรก

๒. ในบาทแรก ฉบับไทยมีรูปว่า ตีติกฺขา โดยทีฆะ อิ เป็น อี แต่การทีฆะนี้ทำให้เสียคณะฉันท์ และไม่มีคำบังคับให้ทำทีฆะรูปนี้เหมือนคำว่า ขนฺตี รูปเดิมในคำนี้คือ ติติกฺขา ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก ติช ธาตุ + ข ปัจจัย + อ ปัจจัย

๓. บาทที่ ๔ ฉบับพม่ามี น อักษรเกินมา ๑ พยางค์เป็นรูปว่า น สมโณ ความจริงคำว่า น ตามมาจากบาทที่ ๓ ได้ บาทที่ ๔ จึงไม่จำเป็นต้องมี น ศัพท์ แต่ถ้ามีคำว่า น ซ้ำอีกก็จะทำให้ความชัดเจนขึ้น ถ้าคนฟังไม่รู้ว่า น ศัพท์ติดตามมาก็อาจเข้าใจผิดว่า "ผู้เบียดเบียนคนอื่นเป็นสมณะ" อนึ่ง คาถานี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ข้อความที่กล่าวจึงต้องกระจ่างชัดเจนไม่คลุมเครือ ดังนั้น ฉบับพม่าว่า น สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต ก็จัดว่าถูกต้อง โดยใช้วิธีรวมพยางค์ กล่าวคือ เมื่อรวมคำว่า สม ๒ สองพยางค์ ให้เป็น ๑ พยางค์ และถือว่าเป็นลหุเหมือนอุทาหรณ์ในอจลธิติคาถา (ดู ข้อ ๓๘) ก็จะมีลักษณะของโอปัจฉันทสกคาถาดังต่อไปนี้

| | | |
|---|---|---|
| น สมโณ โหติ ป | รํ วิเห | ฐยนฺโต |
| ๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ ๒ ๒ |
| ๘ มาตรา | ร | ย |

โอปัจฉันทสกะ แปลว่า คาถาที่ใกล้กับเวตาลียคาถา ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ฉนฺทโส สมีเป ภวํ โอปจฺฉนฺทสํ (คาถาอันมีในที่ใกล้[เวตาลีย]คาถา ชื่อว่า

โอปัจฉันทสะ), โอปจฺฉนฺทสเมว โอปจฺฉนฺทสกํ (โอปัจฉันทสกคาถานั่นแหละ ชื่อว่า โอปัจฉันทสกะ)

คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตบางคัมภีร์เรียกว่า โอปจฺฉนฺทสิก บ้าง โอปจฺฉนฺทสก บ้าง คัมภีร์วฤตตรัตนากรปัญชิกาใช้เป็นรูปว่า โอปจฺฉนฺทสิก โดยกล่าวว่า ฉนฺทานํ สมี**ปํ** อุปจฺฉนฺโท อิตฺยพฺยยีภาโว, ตตฺร ภวํ โอปจฺฉนฺทสิกํ (มีอัพยยีภาวสมาสว่า ที่ใกล้แห่งคาถาทั้งหลาย ชื่อว่า อุปัจฉันทะ คาถาอันมีในที่ใกล้แห่งคาถานั้น ชื่อว่า โอปัจฉันทสิกะ) แต่ปิงคลฉันทสูตรมีรูปว่า โอปจฺฉนฺทสก โดยแยกรากศัพท์ว่า อุป บทหน้า + ฉนฺท ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย (ลง ส อาคม) แล้วแปลง ณฺวุ เป็น อก ส่วนคัมภีร์สุขโพธินีกล่าวว่า รูปว่า โอปจฺฉนฺทสก ถูกต้อง รูปอื่นผิด แต่ผู้เขียนคิดว่ารูปทั้งสองถูกตามมตินั้นๆ ที่คิดจำแนกรากศัพท์ต่างกัน ดังมีกฎทั่วไปที่แสดงไว้ว่า วตฺติจฺฉานุคโต สทฺทปฺปโยโค (ความเป็นไปของศัพท์คล้อยตามความต้องการของผู้กล่าว) หมายความว่า ผู้กล่าวต้องการใช้รูปไหนก็ใช้ได้โดยกล่าวตามกฎไวยากรณ์ แต่ถ้ากล่าวโดยไม่อิงกฎไวยากรณ์ก็ถือว่าผิดหลักภาษา

ตั้งแต่โอปัจฉันทสกคาถาเป็นต้นไปถึงปวัตตกคาถา พระสังฆรักขิตเถระแสดงข้อความโดยย่อเพียง ๒ บาท เพื่อให้มีข้อความสั้นอันจะง่ายแก่การท่องจำ แต่ในการประพันธ์คาถาจริงๆ ต้องเขียนให้ครบ ๔ บาท ลักษณะการแต่งเพียงสองบาทนี้เป็นทวิธาวัตตนนัย (นัยที่ต้องเวียนมาอีก ๒ บาท) ดังมีสาธกที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วฤตตรัตนากรปัญชิกา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๑๓) ว่า

อิทํ อทฺธํ. เอตํ ทฺวิธาวุตฺติยา ปชฺชํ กาตพฺพํ.

นี้เป็นเพียงครึ่งคาถา พึงกระทำครึ่งคาถานี้ให้เป็นคาถาหนึ่งด้วยการเวียนมาอีก ๒ บาท

คำว่า เวตาลีโยปมํ ตัดบทเป็น เวตาลีย + อุปมํ

คำว่า ยทนฺเต ตัดบทเป็น ยทิ + อนฺเต

* * * * * * * * * * * * *

## อาปาตลิกาคาถา

๓๑. อาปาตลิกา กถิตายํ ภคคานฺเต ยทิ ปุพฺพมิวณฺณํ.

คาถาที่มี ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์อยู่ท้ายนี้ [มีลักษณะอื่นเหมือนเวตาลียคาถาก่อน] ท่านเรียกว่า อาปาตลิกา

| อาปาตลิ | กา กถิ | ตา | ยํ | ภคคานฺเต ยทิ | ปุพฺพมิ | วณฺ | ณํ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๑ | ๒ | ๒ | ๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๑ | ๒ | ๒ |
| ๖ มาตรา | ภ | ค | ค | ๘ มาตรา | ภ | ค | ค |

อาปาตลิกาคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ภ คณะ, ครุ, ครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ภ คณะ, ครุ, ครุ จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ภ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า กา กถิ, ตา, ยํ ท้าย ๖ มาตราคือ อาปาฏตลิ (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนสมบาทก็มี ภ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า ปุพฺพมิ, วณฺ, ณํ ท้าย ๘ มาตราคือ ภคคานฺเต ยทิ (๑ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑) อนึ่ง คาถาต่างจากคาถาก่อนโดยเปลี่ยนจาก ร ย คณะมาเป็น ภ คณะและครุ ๒ พยางค์

ลักษณะของอาปาตลิกาคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท

๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท

๓. มี ภ คณะและครุ ๒ พยางค์ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น

๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตราแรกของสมบาท

ตัวอย่าง

ราชา'ถ วิราชิตเทหํ คจฺฉนฺตํ ชินราชมุทารํ
ทิสฺวาน ปณมฺม ปตีโต สมฺพุทฺธํ สรณํ คตวาตํ.[๑]

คราวนั้น พระราชาทอดพระเนตรเห็นพระชินราชผู้เลอเลิศเสด็จมาสู่ราชนิเวศน์ที่งดงามตระการ ได้ถวายบังคมพระสัมพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่ง[ของเหล่าสัตว์] ปราศจากลม[คือกิเลส] ทรงโสมนัสยินดีแล้ว

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ภ คณะ, ครุ, ครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ภ คณะ, ครุ, ครุ จะเห็นว่า บาทแรกมี ภ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า ราชิต, เท, หํ ท้าย ๖ มาตราคือ ราชาถ วิ (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๓ ก็มี ภ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า ณมฺม ป, ตี, โต ท้าย ๖ มาตราคือ ทิสฺวาน ป (๒ ๒ ๑ ๑) ส่วนบาทที่ ๒ ก็มีมี ภ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า ราชมุ, ทา, รํ ท้าย ๘ มาตราคือ คจฺฉนฺตํ ชิน (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) บาทที่ ๔ ก็มี ภ คณะ, ครุ, ครุ คือคำว่า ณํ คต, วา, ตํ ท้าย ๘ มาตราคือ สมฺพุทฺธํ สร (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอาปาตลิกาคาถา

อาปาตลิกา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถาเป็นพื้นฐาน กล่าวคือ พื้นฐานของคาถานี้ ได้แก่ลักษณะของเวตาลียคาถาที่มี ๖ มาตราแรกในวิสมบาทและมี ๘ มาตราแรกในสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า อาปสฺส ตลํ อาปตลํ (พื้นน้ำ เรียกว่า อาปตละ), อาปตลํ วิยาติ อาปตลํ (ลักษณะของเวตาลียคาถาที่คล้ายพื้นน้ำ เรียกว่า อาปตละ), อาปตเล นิยุตฺตา อาปาตลิกา (คาถาที่ประกอบในลักษณะของเวตาลียคาถาที่คล้ายพื้นน้ำ ชื่อว่า อาปาตลิกา) คำนี้สำเร็จรูป

[๑] วส. ๒/๓๑

มาจาก อาปตล ศัพท์ + ณิก ปัจจัย ในอรรถนิยุตตะ

คำว่า กถิตายํ ตัดบทเป็น กถิตา + อยํ

คำว่า ภคคานฺเต ตัดบทเป็น ภคคา + อนฺเต

คำว่า ปุพฺพมิวณฺณํ ตัดบทเป็น ปุพฺพํ + อิว + อณฺณํ

* * * * * * * * * * * *

## ทักขิณันติกาคาถา

๓๒. ยทา'ทิโต ทกฺขิณนฺติกา จิเตตฺถ ปาเทสฺวาขิเลสุ โช.

คาถาที่มี ช คณะอยู่หน้าในบาททั้งหมด [มีลักษณะอื่นเหมือนเวตาลียคาถาก่อน] ชื่อว่า ทักขิณันติกา ในกลุ่มเวตาลียคาถานี้

ทักขิณันติกาคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษเพิ่มจากเวตาลียคาถา คือ มี ช คณะหน้าบาททั้ง ๔ จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ทกฺขิณนฺ, ติ, กา ท้าย ๖ มาตราคือ ยทาทิโต (๑ ๒ ๑ ๒) สมบาทก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า สฺวาขิเล, สุ, โช ท้าย ๘ มาตราคือ จิเตตฺถ ปาเท (๑ ๒ ๑ ๒ ๒) อนึ่ง คำว่า ยทาทิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะหน้าวิสมบาท ส่วนคำว่า จิเตตฺถ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะหน้าสมบาท

ลักษณะของทักขิณันติกาคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท

๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท

๓. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น

๔. มี ช คณะหน้าบาททั้ง ๔

๕. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตราแรกของสมบาท

ตารางแสดงทักขิณันติกาคาถา

วิสมบาท

| ๖ มาตรา | | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|---|
| ยทาทิ | โต | ทกฺขิณนฺ | ติ | กา |
| ๑ ๒ ๑ | ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ช คณะ | ๒<br>๑ ๑ | ร | ล | ค |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ |

สมบาท

| ๘ มาตรา | | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|---|
| จิเตตฺถ | ปาเท | สฺวาขิเล | สุ | โช |
| ๑ ๒ ๑ | ๒ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ช<br>ช | ๒ ๒<br>๑ ๑ ๒<br>๑ ๒ ๑<br>๒ ๑ ๑<br>๑ ๑ ๑ ๑ | ร | ล | ค |
| ๑ | ๕ | ๑ | ๑ | ๑ |

ตัวอย่าง

ชิโน ตทา ลงฺกมาคโต สุปูชิโต เทเวหิ ปูชิตํ
อกาสิ กามํ สุลกฺขณงฺ- กิตงฺคิสมฺผสฺเสน จารุนา.[๑]

---

[๑] วส. ๒/๓๒

ในกาลนั้น พระชินเจ้าผู้ทรงเป็นที่เคารพบูชาด้วยดี เสด็จ
มาสู่เกาะลังกา ทรงกระทำให้เป็นที่ซึ่งเทวดาปรารถนาบูชา โดย
สัมผัสด้วยพระวรกายที่กำหนดหมายด้วยลักษณะอันงดงาม

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมี ช คณะหน้าบาททั้ง ๔ คือคำว่า ชิโน ต ในบาทแรก, คำว่า สุปูชิ ในบาทที่ ๒, คำว่า อกาสิ ในบาทที่ ๓ และคำว่า กิตงฺคิ ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นทักขิณันติกาคาถา

ทักขิณันติกา แปลว่า คาถาที่อยู่ท้ายเวตาลียคาถาอันชื่อว่าทักขิณะ (เครื่องเจริญปัญญาแก่ผู้สาธยาย) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทกฺขิณสฺส อนฺโต ทกฺขิณนฺโต, ทกฺขิณนฺเต นิยุตฺตา ทกฺขิณนฺติกา (คาถาที่ประกอบในส่วนที่สุดของเวตาลียคาถาที่เรียกว่าทักขิณะ ชื่อว่า ทักขิณันติกา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ทกฺขิณนฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัย ในอรรถนิยุตตะ

คำว่า ปุพฺพมิวณฺณํ ติดตามมาจากคาถาก่อนสู่คาถานี้และคาถาต่อไปด้วยอธิการนัย (นัยที่ติดตามมาปรากฏ)

คำว่า ยทาทิโต ตัดบทเป็น ยทิ + อาทิโต

คำว่า จิเตตฺถ ตัดบทเป็น จิโต + เอตฺถ

คำว่า ปาเทสฺวาขิเลสุ ตัดบทเป็น ปาเทสุ + อขิเลสุ

* * * * * * * * * * * *

## อุทิจจวุตติคาถา

๓๓. อุทิจฺจวุตฺตีติ วุจฺจเต โช จาโท วิสเมสุ สณฺฐิโต.

คาถาที่มี ช คณะอยู่หน้าในวิสมบาท [มีลักษณะอื่นเหมือน
เวตาลียคาถาก่อน] ท่านเรียกว่า อุทิจจวุตติ

อุทิจจวุตติคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะ เป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษต่างจากทักขิณันติกาคาถา คือมี ช คณะหน้าวิสมบาทเท่านั้น จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ตีติ วุจฺ, จ, เต ท้าย ๖ มาตราคือ อุทิจฺจวุตฺ (๑ ๒ ๑ ๒) สมบาทก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า เมสุ สณฺ, ฐิ, โต ท้าย ๘ มาตราคือ โช จาโท วิส (๒ ๒ ๒ ๑ ๑) อนึ่ง คำว่า อุทิจฺจ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะหน้าวิสมบาท แต่ในสมบาทไม่มี ช คณะอยู่หน้า

ลักษณะของอุทิจจวุตติคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ร คณะ, ลหุ และ ครุ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น
๔. มี ช คณะหน้าวิสมบาท
๕. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันในสมบาท

ตารางแสดงอุทิจจวุตติคาถา

วิสมบาท

| ๖ มาตรา | | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|---|
| อุทิจฺจ | วุตฺ | ตีติ วุจฺ | จ | เต |
| ๑ ๒ ๑ | ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ช คณะ | ๒<br>๑ ๑ | ร | ล | ค |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ |

สมบาท

| ๘ มาตรา | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|
| โช จาโท วิส | เมสุ สณฺ | จิ | โต |
| ๒ ๒ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๒ ๒ ๒ ๒<br>ฯลฯ<br>๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ | ร | ล | ค |
| ๓๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

ตัวอย่าง

สุราลยสฺมึ มุนิสฺสโร เทเสตฺวาน'ภิธมฺมมุตฺตมํ
สุธาสิโน ปาปยี ตทา สนฺตึ สนฺติกโร คุณากโร.[๑]

พระจอมมุนีทรงแสดงพระอภิธรรมอันประเสริฐ ณ แดนสุราลัย ทรงเป็นผู้กระทำสันติสุข เป็นบ่อเกิดแห่งคุณ ทรงยังทวยเทพให้บรรลุสันติสุขในกาลนั้น

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมี ช คณะหน้าวิสมบาท คือคำว่า สุราล ในบาทแรก และคำว่า สุธาสิ ในบาทที่ ๓ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุทิจจวุตติคาถา

อุทิจจวุตติ แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถากว้างขวางกว่าทักขิณันติกาคาถา กล่าวคือ มี ช คณะอยู่หน้าในวิสมบาทเท่านั้น แต่ในสมบาทไม่จำกัดคณะฉันท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทิจฺจํ ลกฺขณํ ยสฺสา สา อุทิจฺจา, อุทิจฺจา วุตฺติ อุทิจฺจวุตฺติ (คาถาที่มีลักษณะกว้างขวาง ชื่อว่า อุทิจจวุตติ)

[๑] วส. ๒/๓๓

คำว่า อุทิจฺจวุตฺตีติ ตัดบทเป็น อุทิจฺจวุตฺติ + อิติ

คำว่า จาโท ตัดบทเป็น เจ + อาโท

* * * * * * * * * * * *

## ปัจจวุตติคาถา

๓๔. ปุพฺพตฺถ สเมสุ เจ คชา ปจฺจวุตฺติ'รุทิตาติ สณฺจิตา.

คาถาที่มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในสมบาท [มีลักษณะอื่นเหมือนเวตาลียคาถา] ท่านเรียกว่า ปัจจวุตติ

ปัจจวุตติคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีลักษณะต่างจากอุทิจจวุตติคาถา คือไม่มี ช คณะหน้าวิสมบาทเหมือนอุทิจจวุตติ แต่มีครุและ ช คณะหน้าสมบาท จะเห็นว่าวิสมบาทในคาถานี้ มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า เมสุ เจ, ค, ชา ท้าย ๖ มาตราคือ ปุพฺพตฺถ ส (๒ ๒ ๑ ๑) สมบาทก็มี ร คณะ, ลหุ และครุ คือคำว่า ตาติ สณฺ, จิ, ตา ท้าย ๘ มาตราคือ ปจฺจวุตฺติรุทิ (๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑) อนึ่ง คำว่า ปจฺ เป็นครุ และคำว่า จวุตฺติ (๑ ๒ ๑) ก็เป็น ช คณะหน้าสมบาท

วิสมบาท

| ๖ มาตรา | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|
| ปุพฺพตฺถ ส | เมสุ เจ | ค | ชา |
| ๒ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๒ ๒ ๒<br>ฯลฯ<br>๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ | ร | ล | ค |
| ๑๓ | ๑ | ๑ | ๑ |

ʝ“∑

| ๘ มาตรา | | | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|---|---|
| ปจฺ | จวุตฺติ | รุทิ | ตาติสณฺ | จิ | ตา |
| ค | ช | ๒<br>๑ ๑ | ร | ล | ค |
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ |

ลักษณะของปัจจวุตติคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น
๔. มีครุและ ช คณะหน้าสมบาท
๕. ไม่มีลหุ ๖ ตัวติดต่อกันในสมบาท

ตัวอย่าง

พุทฺโธ'มรปูชิโต'มรา ธีสเสฏฺฐภวนมฺหิ สณฺฐิโต
เตมาสมเท สยิตฺว ตํ เทวสงฺฆมหิโต อิหาคโต.[๑]

พระพุทธเจ้าผู้อันเทวดาบูชาแล้ว ทรงดำรงอยู่ในภพอันประเสริฐคือสวรรค์ของเหล่าเทพ ประทับอยู่สิ้นไตรมาสในที่นั้น ทรงมีเหล่าเทพสักการะบูชาแล้ว เสด็จมาสู่มนุษยโลกนี้

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีครุและ ช คณะหน้าสมบาทคือคำว่า ธี, สเสฏฺฐ ในบาทที่ ๒ และคำว่า เท, วสงฺฆ ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นปัจจวุตติคาถา

[๑] วส. ๓/๓๔

ปัจจวุตติ แปลว่า คาถาที่ตรงกันข้ามกับคาถาก่อน กล่าวคือ มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า ปติ วิรุทฺธา วุตฺติ ปจฺจวุตฺติ (คาถาที่ตรงกันข้าม ชื่อว่า ปัจจวุตติ)

คำว่า ปจฺจวุตฺติรุทิตาติ ตัดบทเป็น ปจฺจวุตฺติ + อุทิตา + อิติ ในที่นี้ลง ร อาคมเพื่อห้ามการเชื่อมคำ อนึ่ง บทที่ลงอาคมนี้มีบางบทติดกัน เช่น ยถยิทํ = ยถา + อิทํ (ลง ย อาคม) บางบทก็แยกกัน เช่น อากาเส มภิปูชยึ (ลง ม อาคม) ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความชัดเจนในการใช้ภาษา ถ้าเขียนติดกันว่า อากาเสมภิปูชยึ อาจทำให้สับสนไม่รู้ว่าลง ม อาคม สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๗) เรียกสนธิที่บทไม่ติดกันนี้ว่า วัณณสนธิ (เชื่อมอักษร) ไม่ใช่ปทสนธิ (เชื่อมบท) และยกตัวอย่างว่า ส สีลวา = โส สีลวา เป็นต้น

* * * * * * * * * * * *

## ปวัตตกคาถา

๓๕. สมา'สมา'ตฺรา'ทินํ สมา สํยุตา ภวติ ตํ ปวตฺตกํ.

คาถาที่มีสมบาทกับวิสมบาทของคาถาใกล้[คือปัจจวุตติกับอุทิจจวุตติ]ประกอบร่วมกัน ชื่อว่า ปวัตตกะ ในกลุ่มเวตาลียคาถานี้

ปวัตตกคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมีลักษณะพิเศษเพิ่มมาอีก คือรวมลักษณะของอุทิจจวุตติคาถาและปัจจวุตติคาถาไว้ กล่าวคือ สมบาทมีลักษณะของปัจจวุตติคาถาอันได้แก่คำว่า สํ, ยุตา ภ ที่เป็นครุและ ช คณะ ส่วนวิสมบาทมีลักษณะของอุทิจจวุตติคาถาอันได้แก่คำว่า สมาส ที่เป็น ช คณะ

วิสมบาท

| ๖ มาตรา | | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
| --- | --- | --- | --- | --- |
| สมาส | มา | ตฺราทินํ | ส | มา |
| ๑ ๒ ๑ | ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ช คณะ | ๒ | ร | ล | ค |
| | ๑ ๑ | | | |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ |

สมบาท

| ๘ มาตรา | | | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
| --- | --- | --- | --- | --- | --- |
| สํ | ยุตา ภ | วติ | ตํ ปวตฺ | ต | กํ |
| ๒ | ๑ ๒ ๑ | ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ค | ช | ๒ | ร | ล | ค |
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ |

ลักษณะของปวัตตกคาถา

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท
๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท
๓. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น
๔. มี ช คณะอยู่หน้าในวิสมบาท
๕. มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในสมบาท
๖. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันในสมบาท

ตัวอย่าง

ยโสธรา ธญฺญลกฺขณา เวคสาคตวตี ยโสธรา
ปโมทิตา วนฺทิ สาธุกํ สตฺถุปาทกมลํ ตทามลํ.[๑]

[๑] วส. ๓/๓๕

บัดนั้น พระนางยโสธราซึ่งมีลักษณะของผู้มีบุญญาธิการ มีอิทธิฤทธิ์ที่มาโดยพลัน ทรงเกียรติคุณ ปลาบปลื้มน้อมไหว้บัวบาทอันหมดจดดีงามของพระศาสดานั้น

คาถาข้างต้นนี้มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาท มี ๘ มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็มี ร คณะเป็นต้นเช่นกัน นอกจากนี้ ยังมี ช คณะอยู่หน้าในวิสมบาทคือคำว่า ยโสธ ในบาทที่ ๑ และคำว่า ปโมทิ ในบาทที่ ๓ ทั้งมีครุและ ช คณะอยู่หน้าในสมบาท คือคำว่า เว, คสาค ในบาทที่ ๒ และคำว่า สตฺ, ถุปาท ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นปวัตตกคาถา

ปวัตตกะ แปลว่า คาถาที่มีลักษณะของปัจจวุตติคาถาและอุทิจจวุตติคาถาทั้ง ๒ อย่าง มีรูปวิเคราะห์ว่า ลกฺขณทฺวเยน ปวตฺตตีติ ปวตฺตกํ (คาถาที่เป็นไปด้วยลักษณะทั้งสอง ชื่อว่า ปวัตตกะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วตุ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ณวุ ปัจจัย ซ้อน ตฺ อักษร แล้วแปลง ณวุ เป็น อก

คำว่า สมาสมาตฺราทินํ ตัดบทเป็น สม + อสม + อตฺร + อาทินํ คำว่า อาทิ ในที่นี้มีอรรถว่า "ใกล้" หมายถึง ปัจจวุตติคาถาและอุทิจจวุตติคาถา, คำว่า อสม (ไม่ใช่สมบาท) คือ วิสมบาท ส่วนคำว่า อตฺร หมายถึง เวตาลียชาติยํ (กลุ่มเวตาลียคาถา)

* * * * * * * * * * * *

## อปรันติกาคาถา

๓๖. อสฺส สา สมกตา'ปรนฺติกา.

คาถาที่มีบาททั้ง ๔ ประพันธ์ด้วยสมบาทของปวัตตกคาถานั้น (หรือ) คาถาที่มีบาททั้ง ๔ ประพันธ์ด้วยสมบาทของเวตาลียคาถานั้น ชื่อว่า อปรันติกา

| ๘ มาตรา | | | ร | ล | ค |
|---|---|---|---|---|---|
| อสุ | ส สา ส | มก | ตาปรนุ | ติ | กา |
| ๒ | ๑ ๒ ๑ | ๑๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ค | ช | ๒ | ร | ล | ค |
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ |

หรือ

| ๘ มาตรา | ร | ล | ค |
|---|---|---|---|
| อสุส สา ส มก | ตาปรนุ | ติ | กา |
| ๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๒ ๒ ๒<br>ฯลฯ<br>๑ ๒ ๑ ๑ ๑ ๑ | ร | ล | ค |
| ๓๑ แถว | ๑ | ๑ | ๑ |

อปรันติกาคาถา คือ คาถาที่มี ๘ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาทกับสมบาท อีกนัยหนึ่ง มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในบาททั้งหมดตามลักษณะของปวัตตกคาถา จะเห็นว่าบาทคาถานี้มีครุและ ช คณะอยู่หน้าคือคำว่า อสุ, ส สา ส (๒, ๑ ๒ ๑)

ลักษณะของอปรันติกาคาถา

(ตามลักษณะของปวัตตกคาถา)

๑. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในบาททั้ง ๔

๒. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๘ มาตรา

๓. มีครุและ ช คณะอยู่หน้าในทุกๆ บาท

๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันในแต่บาท

(ตามลักษณะของเวตาลียคาถา)

๑. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในบาททั้ง ๔

๒. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๘ มาตรา

๓. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันในแต่บาท

ตัวอย่าง

ปฏิสงฺขาย ปเนตมทฺธุวํ อธิคนฺตฺวา ปทมจฺจุตํ พุธา

สุสมุจฺฉินฺนสิเนหพนฺธนา สมเมสฺสนฺติ จิราย สุพฺพตา.[๑]

ผู้รู้ทั้งหลายผู้มีพรตงามตลอดกาลนาน หยั่งเห็นจิตกับเจตสิกนี้ว่าเป็นสิ่งไม่ยั่งยืน ได้บรรลุพระนิพพานอันไม่เคลื่อนคลาดแล้ว เป็นผู้มีพันธนาการคือเยื่อใยที่ตัดขาดดีแล้ว จักเข้าถึงแดนสงบ

คาถาข้างต้นนี้มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๘ มาตรา แต่ไม่มีครุและ ช คณะอยู่หน้าบาททั้ง ๔ จึงเป็นอปรันติกาคาถาที่คล้ายกับเวตาลียคาถามากกว่าปวัตตกคาถา

อปรันติกา แปลว่า คาถาที่ผูกสมบาทของปวัตตกคาถาหรือเวตาลียคาถาเป็นคาถาหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อปโร อนฺโต อปรนฺโต, อปรนฺเต นิยุตฺตา อปรนฺติกา (คาถาที่ประกอบในส่วนอื่น[คือสมบาท] ชื่อว่า อปรันติกา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อปรนฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัย ลง อิก ปัจจัยในอรรถนิยุตตะ

คำว่า สมกตาปรนฺติกา ตัดบทเป็น สมกตา + อปรนฺติกา

คำว่า อสฺส มีความหมายเป็นสามนัย คือ ปวัตตกคาถา, เวตาลียคาถา หรือกลุ่มเวตาลียคาถาอื่นๆ เพราะฉันท์ฎีกาบาลีและสันสกฤตอธิบายเป็นหลายนัยว่า อสฺสาติ ปวตฺตกสฺส (คำว่า อสฺส คือ ปวัตตกคาถา) บ้าง, อสฺสาติ เวตาลียสฺส (คำว่า อสฺส คือ เวตาลียคาถา) บ้าง, อสฺสาติ ปวตฺตกสฺส เวตาลีย-

[๑] อส. หน้า ๓๖

ชาติยา วา (คำว่า อสฺส คือ ปวัตตกคาถา หรือกลุ่มเวตาลียคาถา) บ้าง

* * * * * * * * * * * *

## จารุหาสินีคาถา

๓๗. ตทญฺญชา จารุหาสินี.

คาถาที่มีบาททั้ง ๔ เกิดมีด้วยวิสมบาทอื่นจากสมบาทของปวัตตกคาถานั้น (หรือ) คาถาที่มีบาททั้ง ๔ เกิดมีด้วยวิสม-บาทอื่นจากสมบาทของเวตาลียคาถานั้น ชื่อว่า จารุหาสินี

เวตาลียชาติโย.

จบกลุ่มเวตาลียคาถา

| ๖ มาตรา | | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|---|
| ตทญฺญ | ชา | จารุหา | สิ | นี |
| ๑ ๒ ๑ | ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ช คณะ | ๒ | ร | ล | ค |
| | ๑ ๑ | | | |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ |

หรือ

| ๖ มาตรา | ร คณะ | ลหุ | ครุ |
|---|---|---|---|
| ตทญฺญชา | จารุหา | สิ | นี |
| ๑ ๒ ๑ ๒ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๒ ๒ ๒<br>ฯลฯ | ร | ล | ค |
| ๑๓ | ๑ | ๑ | ๑ |

จารุหาสินีคาถา คือ คาถาที่มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาทกับสมบาท ถัดจากนั้นมี ร คณะ, ลหุ และครุ อีกนัยหนึ่งมี ช คณะอยู่หน้าในบาททั้งหมดตามลักษณะของปวัตตกคาถา จะเห็นว่าบาทคาถานี้มี ช คณะอยู่หน้าคือคำว่า ตทญฺ (๑ ๒ ๑)

ลักษณะของจารุหาสินีคาถา

(ตามปวัตตกคาถา)

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในบาททั้ง ๔
๒. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ มาตรา
๓. มี ช คณะอยู่หน้าในบาททั้งหมด

(ตามเวตาลียคาถา)

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในบาททั้ง ๔
๒. มี ร คณะ, ลหุ และครุ ท้าย ๖ มาตรา

ตัวอย่าง

ปฏิสนฺธิภวงฺควีถิโย จุติ เจห ตถา ภวนฺตเร
ปุน สนฺธิภวงฺคมิจฺจยํ ปริวตฺตติ จิตฺตสนฺตติ.[๑]

ปฏิสนธิจิต, ภวังคจิต, วิถีจิต และจุติจิต ย่อมเป็นไปในปัจจุบันภพนี้ ฉันใด กระแสจิตคือปฏิสนธิจิตและภวังคจิตเป็นต้นนี้ ย่อมหมุนเวียนไปในภพอื่นอีก ฉันนั้น

ตทา กุมาโรย'มาทรา ภณํ ตเถวาติปีติยา
คโต วิหารํ อภีรุโก สมิญฺชเนนาสเมน โส.[๒]

บัดนั้น พระกุมารราหุลนี้ตรัสเช่นนั้นโดยเคารพด้วยความโสมนัสยิ่ง พระกุมารนั้นทรงปราศจากความหวาดหวั่น เสด็จตามไปสู่วิหารด้วยการเยื้องกรายอันสง่างาม

---

[๑] อส. หน้า ๓๖ [๒] วส. ๒/๓๗

ตัวอย่างแรกเป็นจารุหาสินีคาถาที่คล้ายเวตาลียคาถา คือมี ร คณะ, ลหุและครุเหมือนกัน แต่ไม่มี ช คณะหน้าบาททั้ง ๔ ส่วนตัวอย่างต่อมา มี ช คณะอยู่หน้าบาททั้ง ๔ จึงเป็นจารุหาสินีที่คล้ายปวัตตกคาถา

คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๓๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า ท่านอาจารย์มหาวิสุทธารามผู้รจนาคัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธมีมติว่า ฉันท์ฎีกาต่างๆ กล่าวว่าอปรันติกาคาถาผูกขึ้นมาจากสมบาทของปวัตตกคาถา คำนั้นชื่อว่า อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังนั้นอปรันติกาคาถาจึงผูกขึ้นได้จากสมบาทของคาถาเหล่านี้ คือ เวตาลียะ, โอปัจฉันทสกะ, อาปาตลิกา และทักขิณันติกา แม้จารุหาสินีคาถาก็ไม่เพียงผูกขึ้นจากวิสมบาทของปวัตตกคาถาเท่านั้น แต่ยังผูกขึ้นจากวิสมบาทของเวตาลียคาถาเป็นต้นได้ ตามมตินี้ คำว่า อสฺส ในคาถาที่ ๓๖ และคำว่า ต ในคาถาที่ ๓๗ หมายเฉพาะปวัตตกคาถาโดยตรง เพราะ ต สัพพนามมักหมายเอาข้อความที่ผ่านมาแล้วซึ่งอยู่ใกล้ที่สุด และหมายเอาเวตาลียคาถาเป็นต้นโดยปริยาย

จารุหาสินี แปลว่า คาถาที่ทำให้ผู้ฟังชื่นใจด้วยลักษณะงาม ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า จารุนา ลกฺขเณน หาเสตีติ จารุหาสินี (คาถาที่ยังชนให้ชื่นใจด้วยลักษณะงาม ชื่อว่า จารุหาสินี) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก จารุ บทหน้า + หส ธาตุ (หาเส = ร่าเริง) + เณ ปัจจัย + ณ ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย

จารุหาสินีคาถานี้ตรงกันข้ามกับอปรันติกาคาถา ในลักษณะที่อปรันติกามี ๒ มาตราเพิ่มขึ้นมาข้างหน้าในบาททุกบาท

คำว่า ตทญฺญชา สำเร็จรูปมาจาก ต ศัพท์ + อญฺญ ศัพท์ + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย เมื่อ ต สัพพนามถูกเชื่อมเป็นบทสมาสกับบทหลัง มีกฎว่าต้องลงนิคหิตอาคมในเมื่อบทหลังเป็นสระ หรือซ้อนพยัญชนะเข้ามาในกรณีที่บทหลังเป็นพยัญชนะ ในที่นี้บทหลังเป็นสระจึงลงนิคหิตอาคมแล้วแปลงเป็น ท อักษร อนึ่ง ต ศัพท์ในคำนี้มีความหมายเป็นสามนัย คือ สมบาทของเวตาลียคาถา, สมบาท

ของปวัตตกคาถา หรือสมบาทของกลุ่มเวตาลียคาถาอื่นๆ

คำว่า เวตาลียชาติ (กลุ่มเวตาลียคาถา) คือ คาถาที่มีลักษณะของเวตาลีย-คาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า เวตาลียสฺส ชาติ ยายาติ เวตาลียชาติ (คาถาที่มีลักษณะของเวตาลียคาถา ชื่อว่า เวตาลียชาติ)

กลุ่มเวตาลียคาถาเหล่านี้ มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ๙ ประเภทคือ

๑. เวตาลียะ
๒. โอปัจฉันทสกะ
๓. อาปาตลิกา
๔. ทักขิณันติกา
๕. อุทิจจวุตติ
๖. ปัจจวุตติ
๗. ปวัตตกะ
๘. อปรันติกา
๙. จารุหาสินี

ตารางแสดงเวตาลียชาติ ๙

| คาถา | วิสมบาท | สมบาท | ป | ทุ | ต | จ | รวม |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| เวตาลียะ | ๖ มาตรา, ร ล ค | ๘ มาตรา, ร ล ค | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| โอปัจฉันทสกะ | ๖ มาตรา, ร ย | ๘ มาตรา, ร ย | ๑๖ | ๑๘ | ๑๖ | ๑๘ | ๖๘ |
| อาปาตลิกา | ๖ มาตรา, ภ ค ค | ๘ มาตรา, ภ ค ค | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| ทักขิณันติกา | ช + ๒ มาตรา, ร ล ค | ช + ๔ มาตรา,ร ล ค | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| อุทิจจวุตติ | ช + ๒ มาตรา, ร ล ค | ๘ มาตรา, ร ล ค | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| ปัจจวุตติ | ๖ มาตรา, ร ล ค | ครุ+ช+๒ มาตรา,ร ล ค | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ปวัตตกะ | ช + ๒ มาตรา, ร ล ค | ครุ+ช+๒ มาตรา,ร ล ค | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| อปรันติกา | ครุ+ช+๒ มาตรา,ร ล ค | ครุ+ช+๒ มาตรา,ร ล ค | ๑๖ | ๑๖ | ๑๖ | ๑๖ | ๖๔ |
| จารุหาสินี | ช + ๒ มาตรา, ร ล ค | ช + ๒ มาตรา, ร ล ค | ๑๔ | ๑๔ | ๑๔ | ๑๔ | ๕๖ |

จบกลุ่มเวตาลียคาถา

* * * * * * * * * * * *

## มัตตาสมกชาติ ๖

(กลุ่มมัตตาสมกคาถา ๖)

### อจลธิติคาถา

๓๘. ทฺวิกวิหตวสุลหุ อจลธิติริห.

คาถาที่มีลหุ ๘ พยางค์คูณด้วย ๒ (ลหุ ๑๖ พยางค์) ชื่อว่า อจลธิติ ในกลุ่มมัตตาสมกคาถานี้

คาถานี้ผูกด้วยลหุ ๑๖ พยางค์ แต่ละบาทจึงมีเพียง ๑๖ มาตรา กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ มี น คณะ ๔ คณะ เมื่อรวมทั้ง ๔ บาทก็เป็นลหุ ๖๔ พยางค์ หรือ ๖๔ มาตรา คาถานี้จึงกระจายเป็นแถวครุลหุต่างๆ ตามปัตถารนัยเพื่อก่อให้เกิดคาถาอื่นๆ ไม่ได้ คัมภีร์กวิสารฎีกา (อธิบายคาถา ๓๘) ได้กล่าวว่า

โสฬส ลหโวเยเวตฺถ กาตพฺพา. วิกปฺปเภโทตฺร นตฺถิ นิจฺจตาย.

พึงกระทำลหุ ๑๖ พยางค์เท่านั้นในคาถานี้ ความต่างกันของประเภทย่อมไม่มีเพราะความแน่นอน

ตัวอย่าง

สิรสรสุรุจิตตนุธร ติภุวน-
สุวิทิตสุวิสทวรยสชินวร

ขรตรกสิรสต'มมิตมติขร-
ภวชลนิธินิปติตชนคณมว.[๑]

ข้าแต่พระชินเจ้าผู้ทรงเกียรติยศหมดจดเลื่องลือในไตรภพ มีพระวรกายงามยิ่ง พระสุรเสียงไพเราะ ขอพระองค์โปรดรักษาปวงชนผู้ตกไปในห้วงน้ำคือภพที่น่าพรั่นพรึงไม่มีที่เปรียบปาน และมีทุกข์น่ากลัวยิ่ง

อิสิ มุนิ มณิ ธนิ ยติ คิริ รวิ กวิ
กปิ อสิ มสิ นิธิ วิธิ อหิ กิมิ ปติ
หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ คหปติ
อุรุธิติ วรมติ นิรุปธิ อธิปติ.[๒]

ฤาษี, พระมุนี, แก้วมณี, เสียง, การตัดบท, ภูเขา, พระอาทิตย์, กวี, ลิง, ดาบ, หมึก, ขุมทรัพย์, วิธี, งู, หนอน, สามี, พระนารายณ์, ศัตรู, ปลาชื่อติมิ, โทษ, การบวงสรวง, มหาสมุทร, คฤหบดี, ผู้มีปัญญามาก, ผู้มีปัญญาประเสริฐ, ผู้ไม่มีอุปธิ, ผู้เป็นใหญ่

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมีลหุ ๑๖ พยางค์ ดังนั้น จึงเป็นอจลธิติคาถา อนึ่ง บาทที่ ๓ ในคาถานี้ มีลหุ ๑๗ พยางค์ จัดว่ามีลหุเกินมา ๑ พยางค์ แต่เมื่อรวมลหุ ๒ พยางค์ใน คห เป็นลหุ ๑ พยางค์ ก็จะตรงตามฉันทลักษณ์ ลักษณะที่รวมสองพยางค์เป็นลหุ ๑ พยางค์นี้มีใช้ไม่มากนัก เท่าที่สังเกตพบก็มีในรุจิราคาถา (ข้อ ๘๙) แต่โดยทั่วไป มักรวมสองพยางค์เป็นครุ ๑ พยางค์ แม้คำว่า คิริ ในคาถาพาหุง ก็รวมเป็นครุ ๑ พยางค์ ฉบับพม่าจึงมีรูปว่า คิริ แต่ฉบับไทยมีรูปว่า คฺริ รูปนี้ไม่งาม

กลุ่มมัตตาสมกคาถามี ๗ ประเภทอันได้แก่อจลธิติและมัตตาสมกะเป็นต้น

[๑] วส. ๒/๓๘
[๒] ปส. สูตร ๑๔

คาถาทั้งหมดนี้มี ๑๖ มาตราเท่านั้น ท่านจึงจัดเป็นอีกแผนกหนึ่งซึ่งเป็นประเภทที่ ๔ เรียกว่า มัตตาสมกชาติ (กลุ่มคาถาที่มีมาตราเสมอกัน คือมี ๑๖ มาตรา เท่ากัน)

ในกลุ่มอริยาคาถา, กลุ่มคีติคาถา และกลุ่มเวตาลียคาถา พระสังฆรักขิต-เถระกล่าวอริยาคาถา, คีติคาถา และเวตาลียคาถา ซึ่งเป็นคาถาแรกไว้ก่อน แต่ในกลุ่มมัตตาสมกะนี้ อจลธิติคาถามีกล่าวก่อนมัตตาสมกคาถา ทั้งนี้ก็เพื่อให้คำว่า ทฺวิกวิหตวสุลหุ (ลหุ ๑๖ มาตรา) ติดตามไปสู่คาถาหลัง โดยเปลี่ยนรูปศัพท์และวิภัตติเป็นรูปว่า โสฬสมตฺเตสุ (ปาเทสุ) = ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา ฉันท์ฎีกาบางฉบับเปลี่ยนเป็นรูปว่า โสฬสมตฺติเกสุ (ปาเทสุ)

โดยปรกติการเปลี่ยนวิภัตติในศัพท์ที่ติดตามไปสู่ประโยคหน้า เป็นกฎที่มีใช้ทั่วไปที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีด้วยอำนาจของเนื้อความ) แต่การเปลี่ยนรูปศัพท์ให้เป็นศัพท์ใหม่ที่มีความหมายเหมือนกันนี้ มีพบน้อยมาก นักไวยากรณ์ถือว่าแม้ศัพท์จะเปลี่ยนไปแต่ถ้าความหมายยังคงอยู่ก็เหมือนกับเป็นศัพท์เดิม คัมภีร์ปริภาเสนทุ-เสขระ (ข้อ ๓๗) กล่าวกฎทั่วไปว่า เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว (คำที่เปลี่ยนแปลงบางส่วน มิใช่คำอื่น) ดังนั้น คำที่ติดตามมาจากประโยคหน้าจึงอาจเปลี่ยนรูปหรือเพิ่มคำเข้ามาได้ ไม่ผิด

คัมภีร์วุตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๓๑) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ตถา อาปาทากุลกํ ฉนฺโท ตาว ทฺวิกวิหตวสุลหุธิติ วตฺตเต. เตโนตฺตรตฺร โสฬสมตฺตา อธิกรียนฺเต.

นอกจากนั้น คำว่า ทฺวิกวิหตวสุลหุ ย่อมติดตามมาจนถึงปาทากุลกคาถา ดังนั้น ๑๖ มาตราจึงถูกกระทำให้ติดตามมาปรากฏในคาถาหลัง

อจลธิติ แปลว่า คาถาที่พยายามสาธยายได้มั่นคง เพราะมีเพียงมาตราที่เป็นลหุเสียงเบา ไม่มีครุเสียงหนักแทรกให้เกิดเสียงสูงต่ำเหมือนคาถาอื่น มีรูป

วิเคราะห์ว่า อจโล ธิติ ยสฺสา สา อจลธิติ (คาถาที่มีความพยายาม[ในการสาธยาย]มั่นคง ชื่อว่า อจลธิติ)

คำว่า อจลธิติริห ตัดบทเป็น อจลธิติ + อิห

คำว่า ทฺวิก แปลว่า สอง ลง ก ปัจจัยท้าย ทฺวิ ศัพท์ในอรรถสกัตถ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺวเยว ทฺวิกํ (สองนั่นแหละ เรียกว่า ทวิกะ)

คำว่า วิหต แปลว่า คูณ คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + หร ธาตุ (หรเณ = นำไป) + ต ปัจจัย

คำว่า วสุ (วสุเทพ) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๘ ถ้าท่านใช้คำว่า อฏฺจ จะทำให้มีครุผสมในบาท จึงใช้สังเกตสังขยาแทน

คำว่า ลหุ (เสียงเบา) ได้แก่ รัสสสระล้วนๆ อันมี ๑ มาตราไม่มีพยัญชนะผสม เช่น อ, อิ, อุ หรือได้แก่รัสสสระที่มีพยัญชนะผสม มี ๑ ๑/๒ มาตรา เช่น ก, กิ, กุ

* * * * * * * * * * * * *

## มัตตาสมกคาถา

๓๙. มตฺตาสมกํ นวโม ลฺคนฺเต.

> คาถาที่มีมาตราที่ ๙ [ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] เป็นลหุ และมีครุท้าย ชื่อว่า มัตตาสมกะ

มัตตาสมกคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มีมาตราที่ ๙ เป็นลหุ และมีครุท้าย จะเห็นว่ามาตราที่ ๙ ในบาทแรกคือคำว่า “น” เป็นลหุ ส่วนมาตราท้ายคือคำว่า “เต” เป็นครุ

ลักษณะของมัตตาสมกะ

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท

๒. มาตราที่ ๙ ในแต่ละบาทเป็นลหุ

๓. มีครุท้ายบาท

ตารางแสดงมัตตาสมกคาถา

| ๒ ๒<br>มตฺตา | ๑ ๑ ๒<br>สมกํ | ๑ ๑ ๒<br>นวโม | ๒ ๒<br>ลฺคนฺเต |
|---|---|---|---|
| ม<br>ส<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ภ | ส | ม<br>ส |
| ๔ | ๓ | ๑ | ๒ |

ตัวอย่าง

สตฺถา ทุคฺคติภยโต สตฺเต ตาตา ตาโต วิย โสรสกํ
โลกหิตาย หิ สสรีรํ โส ปาณญฺจาทามสกึ สุมโน.[๑]

พระศาสดาผู้ทรงรักษาเหล่าสัตว์จากทุคติภัย เปรียบดั่งบิดารักษาบุตรของตน มีใจเบิกบาน ได้ประทานชีวิตพร้อมทั้งสรีระของพระองค์เป็นอันมากเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ มาตรา มาตราที่ ๙ ในบาทแรกคือคำว่า “ภ” เป็นลหุ แม้มาตราที่ ๙ ในบาทที่ ๒ คือ “วิ” บาทที่ ๓ คือ “ส” บาทที่ ๔ คือ “ม” ก็เป็นลหุ ส่วนมาตราท้ายในบาทแรกคือคำว่า “เต” เป็นครุ มาตราท้ายในบาทที่ ๒ คือ “กํ” บาทที่ ๓ คือ “โส” บาทที่ ๔ คือ “โน” ก็เป็นครุ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นมัตตาสมกคาถา

มัตตาสมกะ แปลว่า คาถาที่มีมาตราเหมือนกับคาถาถัดมาอันได้แก่

---

[๑] ฉสว. ๒/๓๙

อจลธิติคาถาที่มี ๑๖ มาตรา มีรูปวิเคราะห์ว่า มตฺตา สมา อสฺมินฺติ มตฺตาสมกํ (คาถาที่มีมาตราเสมอกัน ชื่อว่า มัตตาสมกะ)

คำว่า ลฺคนฺเต ตัดบทเป็น โล + โค + อนฺเต ลบสระ โอ ใน ล อักษร

คำว่า นวโม เป็นวิเสสนะของบทปุงลิงค์ที่เพิ่มเข้ามาว่า มตฺติโก คำว่า มตฺติก มีรูปวิเคราะห์เป็นสกัตถตัทธิตว่า มตฺตา เอว มตฺติโก (มาตรานั่นแหละเรียกว่า มัตติกะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก มตฺตา ศัพท์ + อิก ปัจจัย การลงสกัตถ-ปัจจัยนี้ก็เพื่อเปลี่ยนลิงค์และพจน์ให้เหมาะสมตามฐานะ กล่าวคือ คำว่า มตฺตา เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อลง อิก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ก็มีรูปปุงลิงค์ว่า มตฺติโก หรือคำว่า เทว เป็นปุงลิงค์ เมื่อลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ก็มีรูปอิตถีลิงค์ว่า เทวตา และเมื่อลง ณ ปัจจัยท้าย เทวตา ก็มีรูปนปุงสกลิงค์ว่า เทวตํ หรือคำว่า กรุณา เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ก็มีรูปนปุงสกลิงค์ว่า การุญฺญ เป็นต้น ดังนั้น คัมภีร์อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๑๒) จึงกล่าวกฎทั่วไปโดยนำมาจากคัมภีร์จินตามณิฎีกาว่า สกตฺถิกา ปกติโต ลิงฺควจนานิ อติวตฺตนฺติ (ศัพท์ที่ลงสกัตถปัจจัยย่อมล่วงพ้นลิงค์และพจน์จากศัพท์เดิม)

* * * * * * * * * * * *

## วิสิโลกคาถา

๔๐. โช นฺลา'ถ วา'ณฺณวา วิสิโลโก.

> คาถาที่มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ ท้าย ๔ มาตรา[ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] ชื่อว่า วิสิโลกะ

วิสิโลกคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ (สัพพลหุคณะ) ท้าย ๔ มาตรา จะเห็นว่าคำว่า ถ วาณฺณ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะที่อยู่ท้าย ๔ มาตราคือ โช นฺลา (๒ ๒)

ลักษณะของวิสิโลกคาถา

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท

๒. มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ ท้าย ๔ มาตราแรก

ตารางแสดงวิสิโลกคาถา

| ๒ ๒<br>โช นฺลา | ๑ ๒ ๑<br>ถ วาณฺณ | ๒ ๑ ๑<br>วา วิสิ | ๒ ๒<br>โลโก |
|---|---|---|---|
| ม<br>ส<br><br>ภ<br>น | <br><br>ช<br><br>น + ล | ม<br><br><br>ภ<br> | ม<br>ส<br><br><br> |
| ๔ | ๒ | ๒ | ๒ |

ตัวอย่าง

ภนฺตํ คุณรหิตํ วิสิโลกํ ทุนฺนยกรณกทตฺถิตโลกํ
ชาตํ มหิตกุเลปฺยวินีตํ มิตฺตํ ปริหร สาธุวิคีตํ.[๑]

ท่านจงหลีกเลี่ยงคบมิตรผู้โลเลปราศจากคุณธรรม ไร้เกียรติ เบียดเบียนชาวโลกด้วยการทำชั่ว แม้เกิดในสกุลสูงแต่ไม่ได้รับการอบรม ถูกสัตบุรุษตำหนิแล้ว

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ มาตรา มี น คณะ และลหุท้าย ๔ มาตรา ในบาททั้งหมด คือคำว่า คุณรหิ ในบาทแรก, คำว่า กรณก ในบาทที่ ๒, คำว่า มหิตกุ ในบาทที่ ๓ และคำว่า ปริหร ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นวิสิโลกคาถา

[๑] อสน. ๔/๔๔

วิสิโลกะ แปลว่า คาถาที่น่าสรรเสริญเป็นพิเศษ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสิฏฺโจ สิโลโก อสฺสาติ วิสิโลโก (คาถาที่น่าสรรเสริญพิเศษ ชื่อว่า วิสิโลกะ)

คำว่า นฺลาถ วา ตัดบทเป็น นฺลา + อถ วา คำว่า อถ วา บางฉบับพิมพ์ติดกันเป็นรูปว่า อถวา บางฉบับก็พิมพ์แยกกันเป็นรูปว่า อถ วา ไทยมักพิมพ์ติดกัน แต่พม่ามักพิมพ์แยกกันเป็นส่วนใหญ่ คำนี้เป็นกลุ่มนิบาตที่รวม อถ กับ วา ๒ ศัพท์ไว้เป็นศัพท์เดียว มีความหมายว่า วิกัปปะ (กระทำให้เป็นหลายนัย) ดังคัมภีร์ฉันโทสารัตถวิกาสินี (อธิบายคาถา ๔๐) กล่าวว่า

อถ วาสทฺโทตฺร วิกปฺปวจโน นิปาตสมุทาโย.

คำว่า อถ วา ในคาถานี้ เป็นนิบาตรวมที่มีอรรถวิกัปปะ

* * * * * * * * * * * * *

## วานวาสิกาคาถา

๔๑. ตทฺวยโต วานวาสิกาขฺยา.

คาถาที่มี ช คณะ หรือ น คณะ และลหุ ท้ายหมวดสองแห่ง ๔ มาตรานั้น (๘ มาตรา) [ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] มีชื่อว่า วานวาสิกา

วานวาสิกาคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มี ช คณะ หรือ น คณะ และลหุ (สัพพลหุคณะ) ท้าย ๘ มาตรา จะเห็นว่าคำว่า น วาสิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะที่อยู่ท้าย ๘ มาตราคือ ตทฺวยโต วา (๒ ๑ ๑ ๒ ๒) คาถานี้คล้ายคลึงกับวิสิโลกคาถามาก ต่างกันที่มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ ท้าย ๘ มาตราเท่านั้น

ลักษณะของวานวาสิกาคาถา

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท

๒. มี ช คณะ หรือ น คณะและลหุ ท้าย ๘ มาตราแรก

ตารางแสดงวานวาสิกาคาถา

| ๒ ๑ ๑<br>ตทฺวย | ๒ ๒<br>โต วา | ๑ ๒ ๑<br>นวาสิ | ๒ ๒<br>กาขฺยา |
|---|---|---|---|
| ม | ม | | ม |
| ส | ส | | ส |
| | | ช | |
| ภ | ภ | | |
| น | | | |
| ๔ | ๓ | ๑ | ๒ |

ตัวอย่าง

ปีตฺวา มตฺตา มธุ มธุปาลี กาลินฺทีเย ตฏฺวนกุญฺเช
เอวํ รามา ผลมธุปานา ชาติกฺเขตฺตาทิกชินจกฺเก.[๑]

หมู่ภมรดูดดื่มน้ำหวานมัวเมาแล้วที่ซุ้มไม้ในไพรสณฑ์
ใกล้ฝั่งน้ำยมุนา ฉันใด มหาชนรื่นรมย์ดูดดื่มน้ำหวานคือผลดี
ในพุทธจักรคือชาติเขต[หมื่นจักรวาล]เป็นต้น ฉันนั้น

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ มาตรา มี น คณะและลหุ ท้าย ๘ มาตรา ในบาททั้งหมด คือคำว่า "มธุ มธุ" ในบาทแรก, คำว่า "ตฏฺวน" ในบาทที่ ๒, คำว่า "ผลมธุ" ในบาทที่ ๓ และคำว่า "ทิกชิน" ในบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นวานวาสิกาคาถา

วานวาสิกา แปลว่า คาถาที่มีคณะไม่แน่นอน คือ มี ช คณะ หรือสัพพลหุคณะ ท้าย ๘ มาตราได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า วานเวสุ นิยุตฺตา วานวาสิกา (คาถาที่ประกอบในคณะไม่แน่นอน ชื่อว่า วานวาสิกา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วานว ศัพท์

---

[๑] ฉสม. ๒/๔๑

(ไม่แน่นอน) + ณิก ปัจจัย ในนิยุตตตัทธิต และลง ส อาคมเหมือนอุทาหรณ์ว่า วาจสิก (วจ ศัพท์ + ณิก ปัจจัย), มานสิก (มน ศัพท์ + ณิก ปัจจัย), มานส (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัย)

คำว่า ตทฺวย (หมวดสองแห่ง ๔ มาตรา, ๔ มาตราสองหน = ๘ มาตรา) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทวินฺนํ สมูโห ทฺวยํ (หมู่แห่งสิ่ง ๒ สิ่ง เรียกว่า ทวยะ), ตสฺส ทฺวยํ ตทฺวยํ (หมวดสองแห่ง ๔ มาตรานั้น เรียกว่า ตัทวยะ)

คำว่า วานวาสิกาขฺยา ตัดบทเป็น วานวาสิกา + อาขฺยา มีรูปวิเคราะห์ว่า วานวาสิกา อาขฺยา ยายาติ วานวาสิกาขฺยา (คาถาที่มีชื่อว่า วานวาสิกา เรียกว่า วานวาสิกาขยา)

* * * * * * * * * * * * * *

## จิตราคาถา

๔๒. ปญฺจฏฺฐนวสุ ยทิ โล จิตฺรา.

> คาถาที่มีลหุในมาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ [ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] ชื่อว่า จิตรา

จิตราคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มีลหุในมาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ จะเห็นว่าคำว่า จ, สุ และ ย ซึ่งเป็นมาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ ในคาถานี้ เป็นลหุ

ลักษณะของจิตราคาถา

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท

๒. มาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ เป็นลหุ

ตารางแสดงจิตราคาถา

| ๒ ๒<br>ปญฺจฏฺ | ๑ ๑ ๑ ๑<br>จนวสุ | ๑ ๑ ๒<br>ยทิ โล | ๒ ๒<br>จิตฺรา |
|---|---|---|---|
| ม<br>ส<br><br>ภ<br>น | <br><br>ช<br><br>น | <br>ส<br>ช<br><br>น | ม<br>ส<br><br><br> |
| ๔ | ๒ | ๓ | ๒ |

ตัวอย่าง

ยทิ วณฺณสิ ปรปทมาปตฺตุํ  เมตฺตึ ปริหร สห วนิตาหิ
มุยฺหติ มุนิรปิ วิสยาสงฺคา  จิตฺตา ภวติ หิ มนโส วุตฺติ.[๑]

ถ้าท่านปรารถนาบรรลุแดนสงบ ก็พึงหลีกเลี่ยงมิตรภาพกับสตรี แม้พระมุนีก็ยังลุ่มหลงเพราะผูกพันในอารมณ์ เนื่องจากความเป็นไปแห่งจิต[ของเหล่าสัตว์]เป็นภาวะวิจิตร

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ มาตรา มาตราที่ ๕, ที่ ๘ และที่ ๙ ในบาทแรกคือคำว่า "ณ, ร, ป" เป็นลหุ แม้บาทต่อมาก็เช่นเดียวกัน คือบาทที่ ๒ มีคำว่า "ป, ร, ส" บาทที่ ๓ มีคำว่า "มุ, ปิ, วิ" ส่วนบาทที่ ๔ มีคำว่า "ภ, หิ, ม" ดังนั้นคาถานี้จึงเป็นจิตราคาถา

คำว่า ปญฺจฏฺฐนวสุ แปลตามศัพท์ว่า ในมาตรา ๕, ๘ และ ๙ แม้คำนี้จะแสดงจำนวนทั่วไปที่หมายเอา ๕ มาตรา, ๘ มาตรา และ ๙ มาตรา มิใช่ปูรณสังขยาที่ระบุถึงจำนวนใดจำนวนหนึ่งเหมือนคำว่า ปญฺจม (ที่ ๕), อฏฺฐม (ที่ ๘),

[๑] อสน. ๔/๔๕

นวม (ที่ ๙) แต่คำนี้ก็หมายถึงมาตราที่ ๕, ที่ ๗ และที่ ๙ ได้เหมือนปูรณสังขยาในภาษาบาลีมีความหมายแฝงที่ผู้พูดกล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงเพียงส่วนหนึ่ง เช่น สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ ตามรูปคำแล้วคำนี้แปลว่า “เราเห็นมหาสมุทรแล้ว” ตามปรกติคนจะเห็นมหาสมุทรทั้งหมดไม่ได้ สิ่งที่เห็นได้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของมหาสมุทรเท่านั้น การใช้คำในลักษณะนี้จึงพูดถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า เอกเทสยูปจาร (สำนวนที่กล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน)

จิตรา แปลว่า คาถาที่วิจิตรกว่าคาถาที่กล่าวมาก่อน คำว่า จิตฺร (วิจิตร) นักไวยากรณ์ถือว่าเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือคำที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่มีรูปวิเคราะห์ บทที่เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะนี้มีไม่มากนัก ได้แก่คำว่า ฆฏ (หม้อ) ปฏ (ผ้า) เป็นต้น

คำว่า ปญฺจฏฺฐนวสุ ตัดบทเป็น ปญฺจ + อฏฺฐ + นวสุ คำนี้เป็นบทวิเสสนะของคำว่า มตฺตาสุ (ในมาตราทั้งหลาย) ที่เพิ่มเข้ามา

* * * * * * * * * * * *

## อุปจิตราคาถา

๔๓. คลฺยาฏฺฐฺจหิ เจ สา วุปจิตฺรา.

คาถาที่มีครุ, ลหุ และ ย คณะ ท้าย ๘ มาตรา[ในบาทที่มี ๑๖ มาตรา] ชื่อว่า อุปจิตรา

อุปจิตราคาถา คือ คาถาที่มีบาทละ ๑๖ มาตรา มีครุ, ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตรา จะเห็นว่าท้าย ๘ มาตราคือคำว่า คลฺยาฏฺฐฺจหิ เจ (๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๒) มีครุคือคำว่า สา (๒) มีลหุคือคำว่า วุ (๑) และมี ย คณะคือคำว่า ปจิตฺรา (๑ ๒ ๒)

ลักษณะของอุปจิตราคาถา

๑. มี ๑๖ มาตราในทุกๆ บาท

๒. มีครุ, ลหุ และ ย คณะ ท้าย ๘ มาตราแรก

ตารางแสดงอุปจิตราคาถา

| ๒ ๒<br>คลฺยาฏฺ | ๑ ๑ ๒<br>ฐหิ เจ | ๒<br>สา | ๑<br>วุ | ๑ ๒ ๒<br>ปจิตฺรา |
|---|---|---|---|---|
| ม<br>ส<br>ภ<br>น | ม<br>ส<br>ภ | ค | ล | ย |
| ๔ | ๓ | ๑ | ๑ | ๑ |

ตัวอย่าง

จกฺกวรงฺกิตรตฺตสุปาโท ลกฺขณมณฺฑิตอายตปณฺหิ
จามรฉตฺตวิภูสิตปาโท เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.[๑]

บุคคลนั้นเองผู้มีพระบาทงามแดง มีรอยกงจักรอันประเสริฐ มีส้นพระบาทยาวประกอบด้วยพระลักษณะ ทรงมีพระบาทประดับด้วยแส้ จามร และฉัตร ทรงเป็นนรชนผู้ประเสริฐ เป็นพระบิดาของเธอ

คาถาข้างต้นนี้ แต่ละบาทมี ๑๖ มาตรา ในบาทแรกคำว่า “รตฺ, ต, สุปาโท” เป็นครุ, ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตราคือ จกฺกวรงฺกิต (๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑) ในบาทที่ ๒ คำว่า “อา, ย, ตปณฺหี” เป็นครุ, ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตราคือ ลกฺขณมณฺฑิต (๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑) ในบาทที่ ๓ คำว่า “ภู, สิ, ตปาโท” เป็นครุ, ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตราคือ จามรฉตฺตวิ (๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑) ในบาทที่ ๔ คำว่า “ตา, น, รสีโห” เป็นครุ, ลหุ และ ย คณะท้าย ๘ มาตราคือ เอส หิ ตุยฺห ปิ (๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปจิตราคาถา

[๑] สารตฺถ. ๓/๒๙๘

ปุพฺพปรูภยมญฺญปทตฺถปฺ-
ปธานาพฺยยีภาวสมาโส
กมฺมธารยกตปฺปุริสา เทฺว
ทฺวนฺโท จ พหุพฺพีหิ จ เญยฺยา.[๑]

อัพยยีภาวสมาส, กรรมธารยสมาสและตัปปุริสสมาสทั้งสอง, ทวันทสมาส และพหุพพีหิสมาส พึงทราบว่ามีบทหน้าเป็นประธาน, มีบทหลังเป็นประธาน, มีทั้งสองบทเป็นประธาน หรือมีอัญญบทเป็นประธาน

อุปจิตรา แปลว่า คาถาที่ใกล้จิตราคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า จิตฺราย สมีเป ปวตฺตตีติ อุปจิตฺรา (คาถาที่เป็นไปใกล้จิตราคาถา ชื่อว่า อุปจิตรา)

คำว่า คลฺยาฏฺฐจหิ ตัดบทเป็น คลฺยา + อฏฺฐจหิ (ลบสระ อ ใน ล อักษร)

คำว่า สา วุปจิตฺรา ตัดบทเป็น สา + อุปจิตฺรา ลง ว อาคมเพื่อห้ามการเชื่อมคำระหว่าง สา และ อุปจิตฺรา เป็นรูปว่า สูปจิตฺรา

* * * * * * * * * * * *

## ปาทากุลกคาถา

๔๔. ยมตีตลกฺขณวิเสสยุตํ มตฺตาสมาทิปาทาภิหิตํ
อนิยตวุตฺตปริมาณสหิตํ ปถิตํ ชเนสุ ปาทากุลกํ.

คาถาที่ประกอบด้วยลักษณะพิเศษของคาถาก่อน รจนาด้วยบาทของมัตตาสมกคาถาเป็นต้น เป็นไปกับด้วยจำนวนคาถาที่ไม่แน่นอน ปรากฏแล้วในชนทั้งหลายว่าเป็นปาทากุลกะ

มตฺตาสมกชาติโย.
จบกลุ่มมัตตาสมกคาถา

---

[๑] พว. หน้า ๕๕

ปาทากุลกคาถา คือ คาถาผสมระหว่างกลุ่มมัตตาสมกะคาถาทั้ง ๕ คือ มัตตาสมกะ, วิสิโลกะ, วานวาสิกา, จิตรา และอุปจิตรา กล่าวคือ ถ้ามีลักษณะของคาถาต่างกันทั้ง ๔ บาท, ๓ หรือ ๒ บาทเป็นอย่างต่ำ ก็เป็นปาทากุลกคาถา และไม่จำเป็นต้องแต่งเรียงตามลำดับคาถาเหล่านั้น แม้บางบาทในคาถาก็มีได้หลายชื่อตามลักษณะของคาถานั้นๆ เช่น ในคาถานี้ บาทแรกเป็นมัตตาสมกะ, วิสิโลกะ หรือ จิตรา, บาทที่ ๒ เป็นวิสิโลกะ, บาทที่ ๓ เป็น มัตตาสมกะ หรือ วานวาสิกา ส่วนบาทที่ ๔ เป็น วิสิโลกะ

ตัวอย่าง

โอปสิเลสิกวิสยภฺยาส- พฺยาปิกเภทา จตุธาธาโร
วาริ ฆเฏสุ จ สลิเล มจฺฉา สสฺสํ นทิยํ ติเลสุ เตลํ.[๑]

อาธาระมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นโอปสิเลสิกะ, วิสยะ, อภิยาสะ (สามีปิกะ) และ พยาปิกะ เช่น ฆเฏสุ วาริ (น้ำในหม้อ), สลิเล มจฺฉา (ปลาในน้ำ), นทิยํ สสฺสํ (ข้าวกล้าใกล้แม่น้ำ) และ ติเลสุ เตลํ (น้ำมันในงา)

คาถาข้างต้นนี้ บาทที่ ๑, ๒, ๓ มีลักษณะของมัตตาสมกคาถาซึ่งมาตราที่ ๙ เป็นลหุ และมีครุอยู่ท้าย คือคำว่า วิ, ส ในบาทที่ ๑ (คำว่า ส ถือว่าเป็นสังโยคาทิครุเพราะอยู่หน้าคำว่า พฺยา), คำว่า จ, โร ในบาทที่ ๒, คำว่า ส, ฉา ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๔ มีลักษณะของวานวาสิกคาถาที่มี ช คณะคือคำว่า ติเลสุ ท้าย ๘ มาตราคือ สสฺสํ นทิยํ (๒ ๒ ๑ ๑ ๒) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นปาทากุลกคาถา

ปาทากุลกะ แปลว่า คาถาที่ระคนบาทของมัตตาสมกคาถาเป็นต้น ๕ ชนิดเข้าด้วยกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาเทหิ อากุลํ ยสฺส ตํ ปาทากุลกํ (คาถาที่มีการระคนด้วยบาททั้งหลาย ชื่อว่า ปาทากุลกะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ปาท ศัพท์ + อากุล ศัพท์ + ก ปัจจัย

---

[๑] พว. หน้า ๑๒๔

คำว่า มัตตาสมกชาติ (กลุ่มมัตตาสมกคาถา) คือ คาถาที่มีลักษณะของมัตตาสมกคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า มตฺตาสมกสฺส ชาติ ยายาติ มตฺตาสมกชาติ (คาถาที่มีลักษณะของมัตตาสมกคาถา ชื่อว่า มัตตาสมกชาติ)

กลุ่มมัตตาสมกคาถาเหล่านี้ มีแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย ๗ ประเภทคือ

๑. มัตตาสมกะ

๒. อจลธิติ

๓. วิสิโลกะ

๔. วานวาสิกา

๕. จิตรา

๖. อุปจิตรา

๗. ปาทากุลกะ

คำว่า ยมตีตลกฺขณวิเสสยุตํ ตัดบทเป็น ยํ + อตีตลกฺขณวิเสสยุตํ

คำว่า มตฺตาสมาทิปาทาภิหิตํ ตัดบทเป็น มตฺตาสม + อาทิ + ปาท + อภิหิตํ

คำว่า อภิหิตํ สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ต ปัจจัย ตามปรกติ ธา ธาตุมีอรรถว่า "ทรงไว้" แต่เมื่อมี อภิ เป็นบทหน้า ก็มีอรรถว่า "กล่าว" ดังคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสา (อธิบายสูตร ๒) กล่าวไว้ว่า

> วิปุพฺโพ ธา กโรตฺยตฺเถ อภิปุพฺโพ ตุ ภาสเน
> นฺยาสํปุพฺโพ ยถาโยคํ นฺยาสาโรปนสนฺธิสุ.
>
> ธา ธาตุที่มี วิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า กระทำ, เมื่อมี อภิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า กล่าว, เมื่อมี นิ, อา, สํ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า ฝัง, ยกขึ้น, เชื่อม ตามสมควร

คำว่า สหิตํ สำเร็จรูปมาจาก สห บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัย

คำว่า ปถิตํ สำเร็จรูปมาจาก ปถ ธาตุ (ขฺยาเต = ปรากฏ) + ต ปัจจัย

จบกลุ่มมัตตาสมกคาถา

* * * * * * * * * * * *

## วิธีนับจำนวนครุเป็นต้น

๔๕. วินา วณฺเณหิ มตฺตา คา วินา วณฺณา ครูหิ ตุ
วินา ลหูนิ ครโว ทเล ปฐฺยาทิโน มตา.

ในส่วน[คือครึ่งแรกและครึ่งหลัง]ของปัฐยาอริยาคาถาเป็นต้น พึงรู้ครุโดยลบพยางค์จากมาตรา, รู้พยางค์โดยลบครุจากมาตรา และรู้ลหุโดยลบครุจากพยางค์

คาถานี้แสดงวิธีนับจำนวนครุ ลหุ และพยางค์จากคาถาที่แต่งแล้วว่า ครุ ลหุ หรือพยางค์ในคาถาดังกล่าวนั้นมีกี่ตัว โดยใช้มาตราในคาถาเป็นตัวตั้ง วิธีเช่นนี้เรียกว่า คาทิสังขยานัย (นัยแสดงจำนวนครุเป็นต้น) มี ๓ ลักษณะ ดังนี้

๑. ครุสังขยานัย วิธีหาจำนวนครุ โดยตั้งมาตราแล้วลบด้วยพยางค์
๒. วัณณสังขยานัย วิธีหาจำนวนพยางค์ โดยตั้งมาตราแล้วลบด้วยครุ
๓. ลหุสังขยานัย วิธีหาจำนวนลหุ โดยตั้งพยางค์แล้วลบด้วยครุ

ขอยกตัวอย่างประโยคร้อยแก้วที่เข้าใจง่ายมาแสดงดังต่อไปนี้ คือ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ประโยคนี้มีมาตรา ๒๗, พยางค์ ๑๘, ครุ ๙, ลหุ ๙ มีวิธีนับจำนวนครุเป็นต้นคือ

มาตรา ๒๗ - พยางค์ ๑๘ = ครุ ๙ พยางค์
มาตรา ๒๗ - ครุ ๙ = พยางค์ ๑๘ พยางค์
พยางค์ ๑๘ - ครุ ๙ = ลหุ ๙ พยางค์

คาถามาตราพฤติว่า ฉฏฺโฐชิลลหุ โช วา มีจำนวนครุ ลหุ และพยางค์ดังต่อไปนี้

| | | |
|---|---|---|
| มาตรา ๕๗ - พยางค์ ๓๕ | = | ครุ ๒๒ พยางค์ |
| มาตรา ๕๗ - ครุ ๒๒ | = | พยางค์ ๓๕ พยางค์ |
| พยางค์ ๓๕ - ครุ ๒๒ | = | ลหุ ๑๓ พยางค์ |

พึงสังเกตว่าในคาถานี้ คำแสดงผลลัพธ์มีรูปเป็นปฐมาวิภัตติ ในบาทแรกมีรูปว่า คา, บาทที่ ๒ มีรูปว่า วณฺณา และบาทที่ ๓ มีรูปว่า ลหูนิ ส่วนศัพท์ที่เป็นตัวลบมีรูปเป็นปัญจมีวิภัตติว่า วณฺเณหิ ในบาทแรก และ ครูหิ ในบาทที่ ๒ แต่บาทที่ ๓ ศัพท์ดังกล่าวนี้มีรูปเป็นทุติยาวิภัตติว่า ครโว ความจริงท่านผู้แต่งควรใช้รูปเป็นปัญจมีวิภัตติว่า ครูหิ และเพื่อความสละสลวยของคาถาก็ควรสลับคำในบาทที่ ๓ เป็นรูปว่า วินา ครูหิ ลหโว ก็จะทำให้รูปคำในประโยคก่อนและหลังไม่ลักลั่นกัน ส่งผลให้ข้อความชัดเจนและไม่ต้องโทษตามหลักอลังการที่เกี่ยวกับภัคครีติโทษคือโทษหักลำดับ (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๖๓) ด้วยเหตุนี้ คำว่า วินา ลหูนิ ครโว จึงไม่ควรเป็นปาฐะเดิม ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีบาทที่ ๓ เป็นรูปว่า วินา ลหูหิ ครโว (พึงรู้ครุโดยลบลหุจากมาตรา) กล่าวคือ เมื่อตั้งมาตราแล้วลบด้วยลหุ ก็จะเป็นจำนวนครุ ตามนัยนี้ วิธีหาจำนวนครุมี ๒ แบบ แต่วิธีหาจำนวนลหุไม่มีกล่าวถึง กระนั้นก็ตาม คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๒ คาถา ๓๘) ก็แสดงวิธีหาจำนวนครุไว้ ๒ แบบ โดยไม่มีวิธีหาจำนวนลหุว่า

วุตฺตสฺส ลา วินา วณฺณา คา วณฺณา ครุภิตฺตถา
ครโว เล ทเล นิจฺจํ ปมาณมิติ นิจฺฉิตํ.

ในส่วน[ครึ่งแรกและครึ่งหลัง]ของคาถา พึงรู้จำนวนครุโดยลบพยางค์จากมาตรา, รู้จำนวนพยางค์โดยลบครุจากมาตรา และรู้จำนวนครุโดยลบลหุจากมาตรา นี้คือจำนวนครุเป็นต้นที่มีวินิจฉัยไว้เสมอ

ด้วยเหตุนี้ คำว่า วินา ลหูหิ ครโว จึงควรเป็นปาฐะเดิมตามสาธกที่มีในคัมภีร์วฤตตรัตนากร วิธีหาครุอย่างที่ ๒ คือตั้งมาตราแล้วลบด้วยลหุในคำว่า นโม ตสฺส เป็นต้น มีดังต่อไปนี้

มาตรา ๒๗ - ลหุ ๙ = ลหุ ๑๘ ÷ ๒ = ครุ ๙ พยางค์

คาถามาตราพฤติว่า ฉฏฺโจขิลลหุ โช วา มีจำนวนครุ ลหุ ดังนี้

มาตรา ๕๗ - ลหุ ๑๓ = ลหุ ๔๔ ÷ ๒ = ครุ ๒๒ พยางค์

คำว่า อาทิ (เป็นต้น) ในคำว่า ปถฺยาทิโน (ของปัฐยาอริยาคาถาเป็นต้น) หมายเอาคาถามาตราพฤติและคาถาวรรณพฤติทั้ง ๒ ชนิด นอกจากนี้ คำว่า ปถฺยาทิโน ก็เป็นอุปลักขณนัยคือการแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด การนับจำนวนครุเป็นต้นจึงมีได้ในร้อยแก้ว (คัชชะ) หรือร้อยแก้วที่ผสมร้อยกรอง (วิมิสสะ) ดังคัมภีร์วฤตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๓๘) กล่าวว่า

วุตฺตสฺสาติ อุปลกฺขณํ คชฺชาโทปิ สมฺภวตฺตา.

คำว่า วุตฺตสฺส (แห่งคาถา) เป็นอุปลักขณนัย เพราะมีได้ในร้อยแก้วเป็นต้น

คัมภีร์วฤตตรัตนากรมีคำว่า วุตฺตสฺส (แห่งคาถา) ส่วนคัมภีร์วุตโตทัยใช้คำว่า ปถฺยาทิโน (แห่งปัฐยาอริยาคาถาเป็นต้น) ทั้ง ๒ คำกล่าวถึงคาถาเหมือนกัน แต่ใช้คำต่างกันตามบริบท

* * * * * * * * * * * *

จำนวนมาตราในคาถา

(นับตามครึ่งแรก-ครึ่งหลัง)

| คาถา | ปุพพัทธะ | อปรัทธะ | รวม |
|---|---|---|---|
| อริยาคาถาทั้งหมด | ๓๐ | ๒๗ | ๕๗ |
| คีติ | ๓๐ | ๓๐ | ๖๐ |
| อุปคีติ | ๒๗ | ๒๗ | ๕๔ |
| อุคคีติ | ๒๗ | ๓๐ | ๕๗ |
| อริยาคีติ | ๓๒ | ๓๒ | ๖๔ |
| เวตาลียะ | ๓๐ | ๓๐ | ๖๐ |
| โอปัจฉันทสิกะ | ๓๔ | ๓๔ | ๖๘ |
| อาปาตลิกา | ๓๐ | ๓๐ | ๖๐ |
| ทักขิณันติกา | ๓๐ | ๓๐ | ๖๐ |
| อุทิจจวุตติ | ๓๐ | ๓๐ | ๖๐ |
| ปัจจวุตติ | ๓๐ | ๓๐ | ๖๐ |
| ปวัตตกะ | ๓๐ | ๓๐ | ๖๐ |
| อปรันติกา | ๓๒ | ๓๒ | ๖๔ |
| จารุหาสินี | ๒๘ | ๒๘ | ๕๖ |
| มัตตาสมกะทั้งหมด | ๓๒ | ๓๒ | ๖๔ |

จำนวนมาตราในคาถา

(นับตามบาท)

| คาถา | ป | ทุ | ต | จ | รวม |
|---|---|---|---|---|---|
| อริยาคาถาทั้งหมด | ๑๒ | ๑๘ | ๑๒ | ๑๕ | ๕๗ |
| คีติ | ๑๒ | ๑๘ | ๑๒ | ๑๘ | ๖๐ |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| อุปคีติ | ๑๒ | ๑๕ | ๑๒ | ๑๕ | ๕๔ |
| อุคคีติ | ๑๒ | ๑๕ | ๑๒ | ๑๘ | ๕๗ |
| อริยาคีติ | ๑๒ | ๒๐ | ๑๒ | ๒๐ | ๖๔ |
| เวตาลียะ | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| โอปัจฉันทสกะ | ๑๖ | ๑๘ | ๑๖ | ๑๘ | ๖๘ |
| อาปาตลิกา | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| ทักขิณันติกา | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| อุทิจจวุตติ | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| ปัจจวุตติ | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| ปวัตตกะ | ๑๔ | ๑๖ | ๑๔ | ๑๖ | ๖๐ |
| อปรันติกา | ๑๖ | ๑๖ | ๑๖ | ๑๖ | ๖๔ |
| จารุหาสินี | ๑๔ | ๑๔ | ๑๔ | ๑๔ | ๕๖ |
| มัตตาสมกะทั้งหมด | ๑๖ | ๑๖ | ๑๖ | ๑๖ | ๖๔ |

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ มตฺตาวุตฺตินิทฺเทโส นาม

ทุติโย ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า มัตตาวุตตินิเทศ (แสดงมาตราพฤติ)

ในคัมภีร์ฉันท์นามว่าวุตโตทัย

# ปริจเฉทที่ ๓

## สมวุตตินิเทศ

(แสดงสมคาถา)

บัดนี้ พระสังฆรักขิตเถระจะแสดงปริจเฉทที่ ๓-๕ ที่ว่าด้วยคาถาวรรณพฤติต่อจากปริจเฉทที่ ๒ อันกล่าวถึงคาถามาตราพฤติ ตามคำปฏิญญาที่กล่าวว่า มตฺตาวณฺณวิเภทนํ (อันจำแนกตามมาตราพฤติและวรรณพฤติ) ในปริจเฉทที่ ๓ นี้ได้กล่าวถึงสมคาถาคือคาถาที่มีครุลหุเสมอกันทั้ง ๔ บาท ดังนั้น ท่านจึงกล่าวเฉพาะบาทแรกเพื่อย่อคัมภีร์ให้กระชับ บาทอื่นๆ ก็มีลักษณะเหมือนกัน

ฉันท์ที่มีแสดงไว้ในปริจเฉทนี้มี ๑๗ ประเภท เริ่มตั้งแต่ฉันท์ ๖ พยางค์ถึงฉันท์ ๒๒ พยางค์ และคาถาในฉันท์เหล่านั้นก็มีทั้งหมด ๖๑ คาถา สำหรับชื่อคาถาในปริจเฉทนี้ มีรูปเป็นปุงลิงค์บ้าง อิตถีลิงค์บ้าง นปุงสกลิงค์บ้าง เพื่อให้ตรงกับลิงค์ในความหมายว่า คาถา ที่มีรูปเป็น ๓ ลิงค์ ดังนี้ คือ

๑. ปุงลิงค์ คือ คำว่า สิโลก คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นปุงลิงค์เหมือนคำนั้น เช่น ปณว เป็นต้น

๒. อิตถีลิงค์ คือ คำว่า คาถา, วุตฺติ คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เช่น ตนุมชฺฌา เป็นต้น ส่วนใหญ่ชื่อคาถาจะมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เพราะรูปอิตถีลิงค์ว่า คาถา, วุตฺติ นิยมใช้มากกว่าลิงค์อื่น

๓. นปุงสกลิงค์ คือ คำว่า ปชฺช, วุตฺต คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อุพฺภาสก เป็นต้น

สูตรและอุทาหรณ์ของคาถาในฉันท์ ๑-๕ พยางค์ มีกล่าวไว้แล้วในคำอธิบายวุตโตทัยปกรณ์ (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๓) ต่อแต่นี้ไป จะกล่าวถึงคาถาในฉันท์ ๖ พยางค์เป็นต้นตามลำดับ

## คายัตตีฉันท์ ๖ พยางค์

## ตนุมัชฌาคาถา

๔๖. ตฺยา เจ ตนุมชฺฌา, คายตฺตี.

คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่า ตนุมัชฌา, เป็นคายัตตีฉันท์

| ตฺยา | เจ | ต | นุ | มชฺ | ฌา |
|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ต | | | ย | | |

คำว่า ตฺยา เจ ตนุมชฺฌา แสดงทั้งกฎข้อบังคับ (สูตร) และอุทาหรณ์ ดังที่กล่าวมาก่อนว่า ลกฺขยลกฺขณสํยุตฺตํ (ประกอบด้วยสูตรอันเป็นอุทาหรณ์) คือ ข้อความว่า "คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่า ตนุมัชฌา" เป็นสูตร ส่วนคำบาลีว่า ตฺยา เจ ต (๒ ๒ ๑), นุมชฺฌา (๑ ๒ ๒) เป็นอุทาหรณ์ของ ต ย คณะ

ตนุมัชฌาคาถา คือ คาถาที่มี ต ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ตฺยา เจ ต (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า นุมชฺฌา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

คณะ คือ กลุ่มคำที่ท่านกำหนดด้วยครุและลหุ นับเป็นองค์ประกอบย่อยของบาทที่เป็นหนึ่งในสี่ของคาถา ท่านกำหนดคณะฉันท์วรรณพฤติด้วยครุและลหุ คณะละ ๓ พยางค์ มี ๘ คณะ ส่วนคณะฉันท์ในคาถามาตราพฤติกำหนดด้วยคณะที่มี ๔ มาตรา มี ๕ คณะ (ดู ข้อ ๕-๖)

คำว่า ตฺยา สำเร็จรูปมาจาก ตยา (ต ย คณะ) ลบสระ อ ใน ต อักษรเพื่อให้ต้องคณะฉันท์ เหมือนคำว่า คฺลา ใน สพฺพคฺลา ในคาถาที่ ๕

คาถานี้มีคำแปลตามศัพท์ดังนี้ คือ "เจ หากว่า ตฺยา อ.ต คณะและ ย คณะท. [สิยุํ พึงมี ปติปาทํ ในทุกๆ บาท ยตฺถ คาถายํ ในคาถาใด ตทา ในกาลนั้น สา คาถา อ.คาถานั้น] ตนุมชฺฌา ชื่อว่า ตนุมัชฌา, คายตฺตี เป็นคายัตตีฉันท์" ในคำแปลข้าง

ต้นนี้ คำว่า ปติปาทํ เป็นอัพยยีภาวสมาส วิเคราะห์ว่า ปาทํ ปาทํ ปติ ปติปาทํ (ทุกๆ บาท เรียกว่า ปติปาทะ)

ตัวอย่าง

เชโน ชินมูเล ทิสฺวา ชนกายํ
สํสารนิมุคฺคํ สพฺพญฺญุตมิจฺฉํ.
หิตฺวา กรุเปตํ โมกฺขํ ปณิธานํ
วตฺเตสิ ทยาณา โย ตํ มุนิ วนฺเท.[๑]

พระมุนีชินสีห์ทอดพระเนตรเห็นมหาชนผู้จมลงในสงสาร จึ่งปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณด้วยกรุณาที่ค้ำจุนพระทัย สละพระนิพพานที่เข้าใกล้พระหัตถ์ ตั้งความปรารถนา ณ พระบาทยุคลของพระชินเจ้า[ทีปังกร] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีพระองค์นั้น

การตรวจคาถาวรรณพฤติที่มีกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๓-๕ มีวิธีตรวจตามลำดับดังต่อไปนี้

๑. เมื่อพบคาถาใดคาถาหนึ่ง ให้นับพยางค์ในคาถานั้นว่ามีกี่พยางค์ แต่ละบาทมีพยางค์เท่ากันหรือไม่ ถ้าพยางค์ไม่เท่ากัน ให้ตรวจตามกฎของคาถามาตราพฤติก่อน ถ้าพยางค์เท่ากัน ก็ตรวจตามกฎของคาถาวรรณพฤติ

๒. ในกรณีที่แต่ละบาทมีพยางค์เท่ากัน ให้นับดูว่าเป็นฉันท์กี่พยางค์

๓. สำหรับผู้ที่ท่องคัมภีร์วุตโตทัยได้ ก็ท่องคาถาที่แสดงกฎในฉันท์นั้นๆ มาเทียบกับคาถาที่กำลังตรวจอยู่ ถ้ามีครุลหุตรงกันก็เป็นคาถาที่แสดงกฎนั้น ถ้าไม่ตรงก็ว่าคาถาถัดไปในฉันท์เดียวกัน เช่นคำว่า เชโน ชิ มีครุลหุตรงกับคำว่า ตฺยา เจ ต, คำว่า นมูเล มีครุลหุตรงกับคำว่า นฺมชฺฌา

๔. ถ้าท่องคาถาแสดงกฎไม่ได้ พึงตรวจดูครุลหุในคาถานั้นเทียบกับครุลหุ

[๑] มปม. คาถา ๖-๗

ในคาถาที่คัมภีร์วุตโตทัยแสดงไว้

คำว่า ตนุมัชฌา แปลว่า คาถาที่เหมือนสตรีเอวบางร่างน้อย คือ มีลหุ ๒ พยางค์ท่ามกลางครุ ๔ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตนุ อปฺปํ ขุทฺทกํ สรีรํ มชฺฌมฺหิ ยสฺสา สา ตนุมชฺฌา (สตรีผู้มีเอวบาง เรียกว่า ตนุมัชฌา), ตนุมชฺฌา วิยาติ ตนุ-มชฺฌา (คาถาที่เหมือนสตรีผู้มีเอวบาง ชื่อว่า ตนุมัชฌา)

คำว่า คายัตตี แปลว่า ฉันท์ที่รักษาผู้สาธยาย มีรูปวิเคราะห์ว่า คายนฺตํ คายตีติ คายตฺตี (คาถาที่รักษาผู้สาธยาย ชื่อว่า คายัตตี) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก คายนฺต บทหน้า + ตา ธาตุ (ปาลเน = รักษา) + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย ภาษาสันสกฤตมีรูปเป็นอีการันต์ว่า คายตฺรี ภาษาบาลีจึงมีรูปเป็นอีการันต์ว่า คายตฺตี

ฉันท์ ๖ พยางค์นี้มี ๖๔ แถวตามปัตถารนัยที่แสดงจำนวนแถวครุทั้งหมดในพยางค์หนึ่งๆ (สำหรับปัตถารนัย จะมีกล่าวต่อไปในข้อ ๑๒๙) ดังนั้น คาถาในฉันท์ ๖ พยางค์จึงมีจำนวน ๖๔ คาถา แต่พระสังฆรักขิตเถระแสดงเพียงหนึ่งคาถา คือตนุมัชฌา อันอยู่ในแถวที่ ๑๓ เพื่อย่อคัมภีร์ให้กระชับ คาถา ๖ พยางค์อื่นที่ท่านมิได้ระบุชื่อไว้ พึงทราบว่าเป็นคาถาสามัญ ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้ในคาถาที่ ๑๒๘ อันเป็นคาถาสุดท้ายของปริจเฉทที่ ๕

ในปริจเฉทที่ ๖ ท่านจะแสดงปัตถารนัย คือวิธีกระจายพยางค์เป็นครุลหุในลักษณะต่างๆ โดยเริ่มตั้งแต่แถวที่มีครุทั้งหมดจนถึงแถวที่มีลหุทั้งหมด แต่ละแถวที่กระจายพยางค์ออกนี้จะไม่มีครุลหุซ้ำกันเลย ปัตถารนัยมีประโยชน์เพื่อให้รู้ครุลหุแบบต่างๆ ในฉันท์ จำนวนครุลหุเหล่านี้ก็คือลักษณะของคาถาต่างๆ ในฉันท์นั่นเอง กล่าวคือ ฉันท์แต่ละประเภทจะมีครุลหุต่างกันหลากหลาย ครุลหุที่พบในปัตถาระแถวหนึ่งๆ จัดเป็นคาถาหนึ่งๆ ทำให้คาถาในฉันท์มีจำนวนมาก แต่คาถาที่ฉันทลักษณ์ระบุไว้นั้นมีไม่มากนัก ทั้งนี้เพราะท่านแสดงเฉพาะคาถาที่มีพบมาก กล่าวโดยสรุป ครุลหุทั้งหมดในแต่ละฉันท์จะปรากฏชัดตามปัตถาร-

นัยนี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คาถาทั้งหมดในแต่ละฉันท์จะปรากฏชัดตามปัตถาร นัยนี้ เช่น ฉันท์ ๑ พยางค์กระจายครุลหุได้ ๒ แถว จึงมีคาถา ๒ ประเภทในฉันท์นั้น หรือฉันท์ ๒ พยางค์กระจายครุลหุได้ ๔ แถว จึงมีคาถา ๔ ประเภท เป็นต้น ต่อไปจะแสดงฉันท์และจำนวนคาถาทั้งหมดในฉันท์ต่างๆ ดังต่อไปนี้

ฉันท์-จำนวนคาถา

| พยางค์ | ชื่อฉันท์ | จำนวนคาถา |
|---|---|---|
| ๑ | อุตตา | ๒ |
| ๒ | อัจจุตตา | ๔ |
| ๓ | มัชฌา | ๘ |
| ๔ | ปติฏฐา | ๑๖ |
| ๕ | สุปติฏฐา | ๓๒ |
| ๖ | คายัตตี | ๖๔ |
| ๗ | อุณหิกา | ๑๒๘ |
| ๘ | อนุฏฐุภา | ๒๕๖ |
| ๙ | พรหตี | ๕๑๒ |
| ๑๐ | ปันติ | ๑๐๒๔ |
| ๑๑ | ติฏฐุภา | ๒๐๔๘ |
| ๑๒ | ชคตี | ๔๐๙๖ |
| ๑๓ | อติชคตี | ๘๑๙๒ |
| ๑๔ | สักกรี | ๑๖๓๘๔ |
| ๑๕ | อติสักกรี | ๓๒๗๖๘ |
| ๑๖ | อัฏฐิ | ๖๕๕๓๖ |

| | | |
|---|---|---|
| ๑๗ | อัจจัฏฐิ | ๑๓๑๐๗๒ |
| ๑๘ | ธิติ | ๒๖๒๑๔๔ |
| ๑๙ | อติธิติ | ๕๒๔๒๘๘ |
| ๒๐ | กติ | ๑๐๔๘๕๗๖ |
| ๒๑ | ปกติ | ๒๐๙๗๑๕๒ |
| ๒๒ | อากติ | ๔๑๙๔๓๐๔ |
| ๒๓ | วิกติ | ๘๓๘๘๖๐๘ |
| ๒๔ | สังกติ | ๑๖๗๗๗๒๑๖ |
| ๒๕ | อติกติ | ๓๓๕๕๔๔๓๒ |
| ๒๖ | อุกกติ | ๖๗๑๐๘๘๖๔ |

รวมฉันท์ ๒๖ ประเภททั้งหมดมีจำนวนแถว ๑๓๔,๒๑๔,๗๒๖ คาถา คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๔๖) ประพันธ์คาถาสรุปจำนวนคาถาทั้งหมดว่า

อุตฺตาทฺยุกฺกติยนฺเตสุ ฉนฺเทสุ สมวุตฺติโย
รสปกฺเขสิทีเปนฺทุ- กโรทธคฺคิเมรโว.

สมคาถาในฉันท์มีอุตตาฉันท์เป็นต้น มีอุกกติฉันท์เป็นที่สุด มีจำนวน ๑๓๔,๒๑๔,๗๒๖ คาถา (รส = ๖, ปกฺข = ๒, อิสิ = ๗, ทีป = ๔ [ทวีป ๔], อินฺทุ = ๑, กร = ๒, อุทธิ = ๔, อคฺคิ = ๓, เมรุ = ๑ อนึ่ง การใช้สังเกตสังขยาในการแสดงศักราชพึงนับเลขจากศัพท์หลังมาหาศัพท์หน้า)

คาถาที่ท่านแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๓ นี้ มีจำนวนครุลหุแน่นอน ยกเว้นอุปชาติคาถาที่มีลักษณะผสมคาถาหลายชนิดเข้าด้วยกัน จึงมีลักษณะไม่แน่นอน ด้วยเหตุนี้ จึงนำครุลหุในแถวคาถาเหล่านี้มาขยายเป็นชนิดต่างๆ ตามบัตถารนัย

ไม่ได้ แต่อาจใช้วิธีคำนวณหาแถวที่แน่นอนจากแถวที่แผ่ปัตถาระแล้วได้ตามนัฏฐนัย หรือใช้วิธีจำนวนแถวทั้งหมดตามอุททิฏฐนัย (นัยเหล่านี้จะมีแสดงต่อไปในปริจเฉท ๖) คัมภีร์ฉันโทสันนยฏิปปณี (อธิบายคาถา ๔๖) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทสัมปติฏิปปณีมากล่าวว่า

เอกลกฺขเณกา คาถา สมาสุ กตฺถจีธิกา
วิกปฺปาที น ลพฺภนฺติ สมา หิ นิจฺจลกฺขณา.

คาถาหนึ่งๆ ในสมคาถามีลักษณะเดียว ในบางที่[ซึ่งมียติเว้นวรรคตอน]ก็มีลักษณะเกินบ้าง นัยมีการแผ่ปัตถาระเป็นต้นย่อมไม่มี เพราะสมคาถามีลักษณะแน่นอน

* * * * * * * * * * * *

## อุณหิกาฉันท์ ๗ พยางค์

## กุมารลลิตาคาถา

๔๗. กุมารลลิตา ชฺสฺคา, อุณฺหิกา.

คาถาที่มี ช ส คณะ และครุ ชื่อว่า กุมารลลิตา, เป็นอุณหิกาฉันท์

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| กุ | มา | ร | ล | ลิ | ตา | ชฺสฺคา |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ช | | | ส | | | ค |

กุมารลลิตาคาถา คือ คาถาที่มี ช ส คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า กุมาร (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ลลิตา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า ชฺสฺคา เป็นครุ

ตัวอย่าง

สุตายุภริยา เม ธนงฺคมปิ จชฺชํ
จินํ พุธินิทาเน อคา มุนิยเมตํ.

พระพุทธเจ้าทรงสละมหาบริจาคเหล่านี้ คือ ชีวิต, บุตร, ภรรยา, สมบัติ และอวัยวะ สั่งสมบารมีที่ก่อให้เกิดพระสัพพัญ-ญุตญาณ บรรลุความเป็นมุนีแล้ว ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

กุมารลลิตา แปลว่า คาถาที่งามเหมือนเด็ก[ที่เจริญเติบโตขึ้นเรื่อยๆ] มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาทิโยคโต กุมารสฺส ลลิตํ วิย ลลิตํ สุนฺทรํ โสภนํ ลกฺขณํ ยสฺสา สา กุมารลลิตา (คาถาที่มีลักษณะงามเหมือนความงามของเด็ก เพราะประกอบด้วย ช คณะ เป็นต้น ชื่อว่า กุมารลลิตา)

อุณหิกา แปลว่า ฉันท์ที่ยังผู้ฟังให้ชอบใจ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุสฺสินิหยติ ปีตึ กโรตีติ อุณฺหิกา (ฉันท์ที่ยังผู้ฟังให้ชอบใจ คือกระทำความปีติโสมนัส ชื่อว่า อุณหิกา) คำว่า อุณฺหิกา สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + สินิห ธาตุ (สิเนเห = เหนียว) + ณฺวุ ปัจจัย

* * * * * * * * * * * * *

## อนุฏฐุภาฉันท์ ๘ พยางค์
## จิตรปทาคาถา

๔๘. จิตฺรปทา ยทิ ภา คา.

คาถาที่มี ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า จิตรปทา

[๑] มปม. คาถา ๘

| จิตฺ | ร | ป | ทา | ย | ทิ | ภา | คา |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ภ | | | ค | ค |

จิตรปทาคาถา คือ คาถาที่มี ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า จิตฺรป (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ทา ยทิ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า ภา คา (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

โส สสชาติย เทหํ　　จชฺชิย ทานวรญฺจ
นาคุสโภ วรสีลํ　　ปูรยิ สมฺปริจาโค.[๑]

เมื่อ[พระโพธิสัตว์]เสวยพระชาติเป็นกระต่าย พระองค์ทรงสละร่างกายบำเพ็ญทานบารมีอันประเสริฐ เมื่อเสวยพระชาติเป็นพญานาค[สังขบาล] ทรงพลีชีพบำเพ็ญศีลอันเลิศ

จิตรปทา แปลว่า คาถาที่มีครุต่างจากกุมารลลิตา คือ กุมารลลิตามีครุ ๓ ตำแหน่ง ส่วนจิตรปทามีครุ ๔ ตำแหน่ง และตำแหน่งที่ตั้งครุก็ต่างจากกุมารลลิตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริมโต จิตฺรํ ปทํ โกฏฺฐาโส ยสฺสา สา จิตฺรปทา (คาถาที่มีส่วนต่างจากกุมารลลิตาคาถาก่อน ชื่อว่า จิตรปทา)

* * * * * * * * * * * *

## วิชชุมมาลาคาถา

๔๙. โม โม โค โค วิชฺชุมฺมาลา.

คาถาที่มี ม ม คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิชชุมมาลา

---

[๑] มปม. คาถา ๙

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| โม | โม | โค | โค | วิชฺ | ชุมฺ | มา | ลา |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ |
| | ม | | | ม | | ค | ค |

วิชชุมมาลาคาถา คือ คาถาที่มี ม ม คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โม โม โค (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า โค วิชฺชุมฺ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ ส่วนคำว่า มาลา (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

พุทฺธาโลกาโลเก โลเก ชาโต สตฺโต โก นุมฺมตฺโต
พุทฺธํ สุทฺธํ โอฆาติณฺณํ สทฺโธ ปญฺโญ โภ โน วนฺเท.[๑]

ใครเล่าจะเป็นคนวิกลจริตในชาวโลกผู้เห็นแสงสว่างของพระพุทธเจ้า ใครเล่าผู้มีศรัทธา มีปัญญา ไม่พึงน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้บริสุทธิ์ ทรงข้ามห้วงกิเลสแล้ว

ธมฺมี สํฆี ญาณี หตฺถี จกฺกี ปกฺขี ทาจี รฏฺจี
ฉตฺตี มาลี วมฺมี โยคี ภาคี โภคี กามี สามี.[๒]

ผู้มีธรรม, ผู้มีหมู่สงฆ์, ผู้มีญาณ, ผู้มีงวง (ช้าง), ผู้มีจักร, ผู้มีปีก (นก), ผู้มีเขี้ยว (สัตว์ร้าย), ผู้มีแว่นแคว้น (พระราชา), ผู้มีฉัตร, ผู้มีมาลัย, ผู้มีเกราะ, ผู้มีความเพียร, ผู้มีส่วน, ผู้มีสมบัติ, ผู้มีความใคร่, ผู้มีสมบัติ (สามี)

วิชชุมมาลา แปลว่า คาถาที่ร้อยไว้ด้วยครุล้วนเป็นสายยาวเหมือนสายฟ้าแลบ มีรูปวิเคราะห์ว่า อฏฺฐจหิ ครูหิ โยคโต ทีฆรํสิวิชฺชุ วิย มาลา กมา ยสฺสา สา วิชฺชุมฺมาลา (คาถาที่มีลำดับเหมือนสายฟ้าที่มีแสงยาว เพราะประกอบด้วย

---

[๑] ชล. คาถา ๓๙

[๒] ปส. สูตร ๑๕๔

ครุ ๘ พยางค์ ชื่อว่า วิชชุมมาลา) คัมภีร์วฤตตรัตนากรเรียกว่า วิชชุมเลขา

* * * * * * * * * * * *

## มาณวกคาถา

๕๐. ภา ตลคา มาณวกํ.

คาถาที่มี ต คณะ ลหุ และครุ ท้าย ภ คณะ ชื่อว่า มาณวกะ

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ภา | ต | ล | คา | มา | ณ | ว | กํ |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ |
| ภ | | | ต | | | ล | ค |

มาณวกคาถา คือ คาถาที่มี ต คณะ ลหุ และครุ ท้าย ภ คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภา ตล (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า คา มาณ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า วกํ (๑ ๒) เป็นลหุและครุ

ตัวอย่าง

โส สุตโสโม ตถคํ เตมิยธิฏฺจานวรํ
เอกภุโป เมตฺตวรํ โลมหโสเปกฺขตรํ.[๑]

เมื่อ[พระโพธิสัตว์]เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสุตโสม ทรงบำเพ็ญสัจจบารมี เมื่อเสวยพระชาติเป็นเจ้าชายเตมีย์ ทรงบำเพ็ญอธิษฐานบารมีอันสูงสุด เมื่อเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเอกราช ทรงบำเพ็ญเมตตาบารมี เมื่อเสวยพระชาติเป็นฤาษีโลมหังสะ ทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมีอันยิ่ง

---

[๑] มปม. คาถา ๑๑

มาณวกะ แปลว่า คาถาที่มีคณะใหม่กว่าวิชชุมมาลาคาถา อุปมาเหมือนคนหนุ่ม มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริมโต อภินวตฺตา วุตฺตกฺกเมน ปจฺฉิมกตฺตา จ มาณโว ตรุโณ วิยาติ มาณวกํ (คาถาที่เหมือนมาณพหนุ่ม เพราะใหม่กว่าคาถาก่อน และเป็นไปในภายหลังจากลำดับที่กล่าวมาก่อน ชื่อว่า มาณวกะ) อาจารย์กาลีทาสะเรียกว่า มาณวกีฬา ส่วนปิงคลฉันทสูตรเรียกว่า มาณวกกีฬิตกันติ

* * * * * * * * * * * *

## สมานิกาคาถา

๕๑. คฺลา สมานิกา รชา จ.

คาถาที่มีครุ ลหุ และ ร ช คณะ ชื่อว่า สมานิกา

| คฺลา | ส | มา | นิ | กา | ร | ชา | จ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ |
| ค | ล | ร | | | ช | | |

สมานิกาคาถา คือ คาถาที่มีครุ ลหุ และ ร ช คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑ จะเห็นว่าคำว่า คฺลา (๒) เป็นครุ, คำว่า ส (๑) เป็นลหุ คำว่า มานิกา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า รชา จ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ

ตัวอย่าง

ปารมีติทุกฺกราว ปูริยาน เสฏฺฐจโพธึ
ปาปุณิตฺถ โย อนนฺต- ธมฺมสารทํ นมามิ.[๑]

พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีที่กระทำได้โดยยาก บรรลุ

---

[๑] มปม. คาถา ๑๒

พระสัพพัญญุตญาณอันสูงสุด ก่อให้เกิดสารธรรมหาที่สุดมิได้ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

โชติ ปาณิ คณฺฑิ มุฏฺฐิ    กุจฺฉิ วตฺถิ สาลิ วีหิ
พฺยาธิ โอธิ โพธิ สนฺธิ    ราสิ เกสิ สาติ ทีปิ.[๑]

ไฟ, มือ, ปม, กำมือ, ท้อง, ไส้, ข้าวสาลี, ข้าวเปลือก, โรค, รอย, ต้นโพธิ์, บทเชื่อม, กอง, นายเกสิ, นายสาติ, เสือดาว

คัมภีร์วุตตรัตนากร (ปริจเฉท ๓ คาถา ๗) แสดงลักษณะไว้สลับกันกับวุตโตทัยว่า รฺชา สมานิกา คลา จ (คาถาที่มี ร ช คณะ ครุ และลหุ ชื่อว่า สมานิกา) อย่างไรก็ตาม ลักษณะที่เป็น ค, ล, ร, ช หรือ ร, ช, ค, ล ก็มีลักษณะของครุลหุเหมือนกัน

โดยเหตุที่คณะสุดท้ายของคาถานี้ ท่านกำหนดให้เป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑) คาถานี้จึงไม่มีปาทันตครุเหมือนคาถาอื่น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในคาถาที่ ๗ ว่า ปาทนฺโต วา (รัสสสระท้ายบาท ชื่อว่า ครุ บ้าง)

สมานิกา แปลว่า คาถาที่วางจำนวนครุลหุไว้เสมอกับมาณวกคาถา คือมี ครุ ๔ ลหุ ๔ เท่ากัน แต่ตำแหน่งของครุลหุต่างจากมาณวกคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า ครุลหูนํ สมานตฺตา สมานํ กโรตีติ สมานิกา (คาถาที่ทำความเสมอกัน เพราะความเหมือนกันแห่งครุและลหุ ชื่อว่า สมานิกา) คัมภีร์ปิงคลฉันทสูตรเรียกว่า สมานี

* * * * * * * * * * * *

---

[๑] ปส. สูตร ๑๔๙

## ปมาณิกาคาถา

๕๒. ปมาณิกา ชรา ลคา, อนุฏฺฐุภา.

คาถาที่มี ช ร คณะ ลหุ ครุ ชื่อว่า ปมาณิกา, เป็นอนุฏฐุภาฉันท์

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ป | มา | ณิ | กา | ช | รา | ล | คา |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ช | | | ร | | | ล | ค |

ปมาณิกาคาถา คือ คาถาที่มี ช ร คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ปมาณิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า กา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ล (๑) เป็นลหุ ส่วนคำว่า คา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

ปหาย จกฺกวตฺติกํ กโรปนีตมฏฺฐิยํ
ภุสีขเร สเสนกํ อเชนิ ปาปิมํ นเม.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีผู้ทรงหน่ายหนีสิริของ
พระจักรพรรดิราชที่เข้าใกล้พระหัตถ์ ทรงสละแล้ว ชนะมาร
พร้อมด้วยกองทัพ ณ โพธิบังลังก์ที่เป็นปฐพีอันประเสริฐ

ปมาณิกา แปลว่า คาถาที่มีคณะใกล้เคียงกับสมานิกาคาถา คือมีลักษณะของครุลหุเป็น ช, ร, ล, ค คล้ายกับสมานิกคาถาที่มี ค, ล, ร, ช (ถ้าสมานิกาคาถามีรูปว่า ร, ช, ค, ล ตามคัมภีร์วุตตรัตนากร จะชัดเจนกว่ารูปว่า ค, ล, ร, ช) มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาทีหิ ปริมิตตฺตา ปมาณํ ปริมาณํ กโรตีติ ปมาณิกา (คาถาที่กระทำการนับ เพราะถูกนับด้วย ช คณะ เป็นต้น ชื่อว่า ปมาณิกา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ปมาณ บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + กฺวิ ปัจจัย

---

[๑] มปม. คาถา ๑๓

อนุฏฐุภา แปลว่า ฉันท์ที่ปฏิเสธความทราม คือเป็นฉันท์ที่ฟังเพลิดเพลินดี มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุ หีนภาวํ ถุมฺภติ รุนฺธติ นิวาเรตีติ อนุฏฐุภา (ฉันท์ที่ปฏิเสธความต่ำทราม ชื่อว่า อนุฏฐุภา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + ถุภุ ธาตุ (ถมฺภเน = ค้ำจุน) + อ ปัจจัย คัมภีร์ฉันท์บางฉบับมีรูปว่า อนุฏฐุปา

อนุฏฐุภาฉันท์มี ๒ ประเภท คือ

๑. ชาติอนุฏฐุภา คือ อนุฏฐุภาฉันท์ทั่วไปที่มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๓ มีคาถารวมทั้งหมด ๒๕๖ ชนิด แต่ท่านแสดงโดยสังเขปในคัมภีร์เพียง ๕ ชนิด คือ จิตรปทา, วิชชุมมาลา, มาณวกะ, สมานิกา และ ปมาณิกา

๒. วิเสสอนุฏฐุภา คือ อนุฏฐุภาฉันท์พิเศษที่มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๕ ได้แก่ กลุ่มวัตตคาถาที่มี ๘ พยางค์ (ดู ปริจเฉท ๕ คาถา ๑๒๗)

* * * * * * * * * * * *

## พรหตีฉันท์ ๙ พยางค์

## หลมุขีคาถา

๕๓. รา นสา ยทิ หลมุขี.

คาถาที่มี น ส คณะ ท้าย ร คณะ ชื่อว่า หลมุขี

| รา | น | สา | ย | ทิ | ห | ล | มุ | ขี |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ |
| ร | | | น | | | ส | | |

หลมุขีคาถา คือ คาถาที่มี น ส คณะ ท้าย ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า รา นสา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ยทิ ห (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ลมุขี (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ

ตัวอย่าง

จงฺกเม มรุวิมติ โย ฉินฺทยํ กมิ รตนิเย
อิทฺธิปาฏิหีรณกโร จกฺขุมํ ตมภิปณเม.[๑]

พระพุทธเจ้าผู้เพียบพร้อมด้วยพุทธจักษุ ทรงกำจัดความกังขาของเทวดา แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ เสด็จจงกรม ณ ที่จงกรมอันสำเร็จด้วยรัตนะ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

หลมุขี แปลว่า คาถาที่มี ร คณะอันเหมือนคราดอยู่ข้างหน้า มีรูปวิเคราะห์ว่า หลํ นงฺคลสทิโส รคโณ มุเข อาทิมฺหิ ยสฺสา สา หลมุขี (คาถาที่มี ร คณะอันเหมือนคราดในเบื้องหน้า ชื่อว่า หลมุขี)

* * * * * * * * * * * *

## ภุชคสุสุสฏาคาถา

๕๔. ภุชคสุสุสฏา นา โม, พฺรหตี.

คาถาที่มี น น ม คณะ ชื่อว่า ภุชคสุสุสฏา, เป็นพรหตีฉันท์

| ภุ | ช | ค | สุ | สุ | ส | ฏา | นา | โม |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๒ |
| น | | | น | | | ม | | |

ภุชคสุสุสฏาคาถา คือ คาถาที่มี น น ม คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภุชค (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า สุสุส (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ฏา นา โม (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ

[๑] มปม. คาถา ๑๕

ตัวอย่าง

นยนสุภคกายงฺคํ มธุรวรสโรเปตํ
อมิตคุณคณาธารํ ทสพลมตุลํ วนฺเท.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้า ผู้มีพระวรกายงาม ทรงเพียบพร้อมด้วยพระสุรเสียงไพเราะอ่อนหวาน เป็นที่รองรับหมู่คุณไม่มีประมาณ ทรงพระกำลังสิบ ไม่มีผู้เปรียบปาน

ภุชคสุสฏา แปลว่า คาถาที่มีปลายเหมือนหงอนของนาคหนุ่ม (ภุชค = งู, นาค, สุสุ = หนุ่ม, สฏา = หงอน) คือมี น คณะ กับ ม คณะ ที่เป็นพยางค์ลหุไปหาพยางค์ครุเหมือนหงอนที่เรียวเล็กแล้วค่อยๆ ขยายใหญ่ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภุชคสุสุโน วิย สฏา สิขา ยสฺสา สา ภุชคสุสฏา (คาถาที่มีปลายเหมือนหงอนของนาคหนุ่ม ชื่อว่า ภุชคสุสฏา) คัมภีร์ฉันท์บางฉบับเรียกว่า ภุชคสิสุ-สฏา

พรหตี แปลว่า ฉันท์ที่มีพยางค์มากกว่าอนุฏฐุภาฉันท์ คือมีพยางค์เพิ่มอีก ๑ พยางค์จากอนุฏฐุภาฉันท์ ๘ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุฏฺฐุภโต พฺรหติ วฑฺฒตีติ พฺรหตี (ฉันท์ที่เจริญกว่าอนุฏฐุภาฉันท์ ชื่อว่า พรหตี)

* * * * * * * * * * * *

## ปันติฉันท์ ๑๐ พยางค์

## สุทธวิราชิตคาถา

๕๕. มฺสา ชฺคา สุทฺธวิราชิตํ มตํ.

คาถาที่มี ม ส ช คณะ และครุ พึงทราบว่า สุทธวิราชิตะ

---

[๑] นก. คาถา ๓

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| มฺสา | ชฺคา | สุทฺ | ธ | วิ | รา | ชิ | ตํ | ม | ตํ |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ม | | | ส | | | ช | | | ค |

สุทธวิราชิตคาถา คือ คาถาที่มี ม ส ช คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า มฺสา ชฺคา สุทฺ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ธวิรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ชิตํ ม (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตํ เป็นครุ

ตัวอย่าง

โย พุทฺโธ ธิติมาณฺฌธารโก
สํสาเร อนุโภสิ กายิกํ
ทุกฺขํ เจตสิกญฺจ โลกโต
ตํ วนฺเท นรเทวมงฺคลํ.[๑]

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดมีสมาธิตั้งมั่น ทรงอรหัตผล เสวยทุกข์กายและทุกข์ใจในสงสารเพราะ[เกื้อกูล]ชาวโลก ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นมิ่งขวัญของมนุษย์และเทวดาพระองค์นั้น

คัมภีร์ฉันโทสารัตถทีปกะ (อธิบายคาถา ๕๕) อธิบายเพิ่มเติมว่า ฉันท์บางฉบับมีรูปว่า มฺสา ชฺคา สุทฺธวิราฏฺฐิทํ มตํ มตินี้คงจะอิงอาศัยคำในคัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๓ คาถา ๒๑) ว่า มฺสา ชฺเคา ศุทฺธวิราฑิทํ มตมฺ (คาถาที่มี ม ส ช คณะ และครุ ชื่อว่า ศุทธวิราฏ) คำว่า ศุทฺธวิราฑิทํ ตัดบทเป็น ศุทฺธวิราชฺ + อิทํ เมื่อลง สิ วิภัตติท้าย ศุทฺธวิราชฺ แล้วก็แปลง ช เป็น ฏ และแปลง ฏ เป็น ฑฺ เพราะ อิ หลัง จึงมีรูปว่า ศุทฺธวิราฑิทํ อย่างไรก็ตาม บรรดาศัพท์ที่มี

[๑] นก. คาถา ๔

พยัญชนะอยู่ท้ายในภาษาสันสกฤตที่แปลงมาเป็นรูปบาลี บางศัพท์ก็ลบพยัญชนะท้าย เช่น ราชนฺ = ราช บางศัพท์ก็เพิ่มสระท้ายคำ เช่น ทฺวารฺ = ทฺวาร, ปุรฺ = ปุร คำนี้จึงเพิ่มสระท้ายจาก วิราชฺ เป็นรูปว่า วิราช คำว่า สุทฺธวิราชํ กับ อิทํ เชื่อมคำเป็นรูปว่า สุทฺธวิราชิทํ ได้ แต่รูปสนธิที่ลบนิคหิตหน้าแล้วเชื่อมกับสระหลังนั้นไม่เป็นที่นิยมใช้ในภาษาบาลี ส่วนใหญ่จะเปลี่ยนนิคหิตเป็น ม เช่น อิทมโวจ (อิทํ + อโวจ) หรือเปลี่ยนเป็น ท เช่น เอตทโวจ (เอตํ + อโวจ) ดังนั้น รูปที่ถูกต้องจึงควรเป็น สุทฺธวิราชิตํ ที่มาจาก สุทฺธ + วิราชิต (วิราชิต เป็นคำไวพจน์ของ วิราช) ส่วนรูปว่า สุทฺธวิราฏฺฐิทํ ไม่ถูก เพราะมาจากรูปเดิมว่า วิราชฺ

สุทธวิราชิตะ แปลว่า คาถาที่งามบริสุทธิ์เพราะปราศจากลหุคณะ กล่าวคือ ภุชคสุสฺสฏฺฐาคาถามีคณะที่เป็นลหุ ๒ คณะ แต่คาถานี้มีคณะที่เป็นครุกับคณะที่มีครุลหุปนกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า สุทฺธญฺจ ตํ วิราชิตญฺจาติ สุทฺธวิราชิตํ (คาถาที่งามบริสุทธิ์ ชื่อว่า สุทธวิราชิตะ)

* * * * * * * * * * * *

## ปณวคาถา

๕๖. มฺนา โย โค ยทิ ปณโว ขฺยาโต.

คาถาที่มี ม น ย คณะ และครุ ปรากฏว่า ปณวะ

| มฺนา | โย | โค | ย | ทิ | ป | ณ | โว | ขฺยา | โต |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๒ |
| ม | | | น | | | ย | | | ค |

ปณวคาถา คือ คาถาที่มี ม น ย คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า มฺนา โย โค (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ยทิ ป (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ณโว ขฺยา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า โต เป็นครุ

ตัวอย่าง

สพฺโภเคหิถ มุจลินฺเทน
นาคินฺเทน รหสิ ปาวุตฺโต
โสขฺยํ โยนฺภวิ วิมุตฺตึ ตํ
วนฺเท มารชิ อตุลปฺปญฺโญ.[๑]

ภายหลัง[จากการประทับ ณ ควงไม้อชปาลนิโครธ] พระมารชิผู้มีปัญญาที่ไม่มีผู้เปรียบปาน อันพญานาคนามว่ามุจลินท์มาขดรอบพระวรกายด้วยขนดของตน เสวยวิมุตติสุขใกล้สระน้ำ[มุจลินท์] ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

ปณวะ แปลว่า คาถาที่เหมือนกลองบัณเฑาะว์ กล่าวคือ มีคณะที่มีเสียงหนักแล้วมีเสียงเบา และมีเสียงเบาแล้วมีเสียงหนักต่อมา เพราะมี น คณะอยู่กลางคณะที่มีเสียงหนักคือ ม คณะอยู่หน้าและ ย คณะกับครุอยู่หลัง มีรูปวิเคราะห์ว่า ปณโว วิยาติ ปณโว (คาถาที่เหมือนกลองบัณเฑาะว์ ชื่อว่า ปณวะ)

คำว่า ขฺยาต ในคาถาสำเร็จรูปมาจาก ขฺยา ธาตุ (ปกถเน = กล่าว) + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## รุมมวตีคาถา

๕๗. ภฺมา สคยุตฺตา รุมฺมวตี สา.

คาถาที่มี ภ ม ส คณะ และครุ ชื่อ รุมมวตี

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ภฺมา | ส | ค | ยุตฺ | ตา | รุมฺ | ม | ว | ตี | สา |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ม | | | ส | | | ค |

[๑] มปม. คาถา ๑๘

รุมมวตีคาถา คือ คาถาที่มี ภ ม ส คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภฺมา สค (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ยุตฺตา รุมฺ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า มวตี (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า สา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

ปีติมุฬารํ วินฺทติ ทาตา
คารวมสฺมึ คจฺฉติ โลโก
กิตฺติมนนฺตํ ยาติ จ ทาตา
วิสฺสสนีโย โหติ จ ทาตา.[๑]

ผู้ให้ย่อมได้รับความปีติโสมนัสอันใหญ่หลวง ประสบความเคารพในโลกนี้ ผู้ให้ย่อมประสบเกียรติคุณเป็นอันมาก และเป็นที่ไว้วางใจของมหาชน

รุมมวตี แปลว่า คาถาที่มีเสียงไพเราะ เพราะเรียงครุไว้ในหนต้นและหนปลาย มีรูปวิเคราะห์ว่า รมฺโม อุจฺจารณสทฺโท ยสฺสา อตฺถีติ รุมฺมวตี (คาถาที่มีเสียงพูดไพเราะ ชื่อว่า รุมมวตี) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก รมฺม ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย แปลง อ ใน ร เป็น อุ

* * * * * * * * * * * *

## มัตตาคาถา

๕๘. เฌยฺยา มตฺตา มภสคยุตฺตา.

คาถาที่มี ม ภ ส คณะ และครุ พึงทราบว่า มัตตา

---

[๑] พุทฺธวํ. อ. ๑๗๕

| เณยฺ | ยา | มตฺ | ตา | ม | ภ | ส | ค | ยุตฺ | ตา |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ม | | | ภ | | | ส | | | ค |

มัตตาคาถา คือ คาถาที่มี ม ภ ส คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า เณยฺยา มตฺ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ตา มภ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า สคยุตฺ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า ตา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

เกยฺยํ-เกยฺยํ อภิชยเกตุํ
เชยฺยํ-เชยฺยํ วรชยปานํ
เปยฺยํ-เปยฺยํ สุวิจิ นเม ตํ
เนยฺยํ-เนยฺยํ สมตมุเปกฺขึ.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคต ผู้ทรงซื้อพุทธธรรมที่ผู้อื่นซื้อไม่ได้[ด้วยรัตนะคือ บารมี ๓๐ จริยา ๓ และมหาบริจาค ๕] มีธงชัยโบกสะบัด ชนะมารที่ควรชนะ ไม่พ่ายแพ้ต่อไพรี เสวยชัยบาลคืออรหัตมรรคญาณ เสวยวิมุตติรส ไม่เสวยกามรส มีพระญาณล้ำเลิศ เป็นผู้นำ[เวไนยชนสู่สวรรค์สมบัติและนิพพานสมบัติ] ไม่ถูกผู้อื่นนำไป และทรงตรวจดูเวไนยชนผู้ประพฤติสม่ำเสมอ พระองค์นั้น

มัตตา แปลว่า คาถาที่ทำให้ผู้ฟังหลงไหล มีรูปวิเคราะห์ว่า มาทิโยคโต สุณนฺเต สตฺเต สทฺทตณฺหาวเสน มตฺเตตีติ มตฺตา (คาถาที่ยังเหล่าสัตว์ผู้ฟังให้หลงไหลด้วยอำนาจแห่งความอยากในเสียง เพราะประกอบด้วย ม คณะ เป็นต้น

[๑] มปม. คาถา ๒๐

ชื่อว่า มัตตา) คำว่า มตฺตา สำเร็จรูปมาจาก มท ธาตุ (อุมฺมาเท = คลั่ง, หลงไหล) + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## จัมปกมาลาคาถา

๕๙. จมฺปกมาลา เจ ภมสา โค.

คาถาที่มี ภ ม ส คณะ และครุ ชื่อว่า จัมปกมาลา

| จมฺ | ป | ก | มา | ลา | เจ | ภ | ม | สา | โค |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ม | | | ส | | | ค |

จัมปกมาลาคาถา คือ คาถาที่มี ภ ม ส คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า จมฺปก (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า มาลา เจ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ภมสา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า โค (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

สตฺต จ สตฺตาเห วิชิตาวี
เขปิย นิโคฺรธํ ปุน คนฺตฺวา
ธมฺมสุทุทฺทสฺยํ ปติ ชาโต
ธมฺมกถาปฺโปสุกฺกวิตกฺโก.[๑]

[พระทศพล]ทรงชนะมารแล้ว ยังกาลเจ็ดสัปดาห์ให้ล่วง
เลยเสด็จดำเนินสู่ต้นอชปาลนิโครธ ทรงดำริไม่ขวนขวายที่จะ
แสดงธรรมเพราะพิจารณาความสุขุมลุ่มลึกแห่งพระธรรม

จัมปกมาลา แปลว่า คาถาที่เหมือนดอกไม้ทอง คือเรียงครุไว้ในหนต้นและ

---

[๑] มปม. คาถา ๒๑

หนปลาย ทำให้งามเหมือนดอกไม้ทองคำ คำว่า จมฺปก แปลว่า ดอกไม้ทอง ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์จินดามณีว่า จมฺปโก เหมปุปฺผโก (ดอกไม้ทอง ชื่อว่า จัมปกะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า จมฺปกมาลา วิยาติ จมฺปกมาลา (คาถาที่เหมือนดอกไม้ทอง ชื่อว่า จัมปกมาลา) อนึ่ง รุมมวตีคาถาที่กล่าวมาก่อนกับจัมปกมาลาคาถานี้มีลักษณะเหมือนกัน ท่านกล่าวคาถานี้ซ้ำอีกเพื่อให้รู้ชื่ออื่นจากชื่อเดิม

* * * * * * * * * * * *

## มโนรมาคาถา

๖๐. นรชเคหิ สา มโนรมา.

คาถาที่มี น ร ช คณะ และครุ ชื่อว่า มโนรมา

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | ร | ช | เค | หิ | สา | ม | โน | ร | มา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | ร | | | ช | | | ค |

มโนรมาคาถา คือ คาถาที่มี น ร ช คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า นรช (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า เคหิ สา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า มโนร (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า มา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

มรุคเณหิ พฺรหฺมุนา สมํ
รตนทามเมรุนา ททา
สมภิยาจิโต ปฏิสฺสวํ
ทสพโล นมามิ เทสิตุํ.[๑]

---

[๑] มปม. คาถา ๑๘

พระทศพลผู้อันท้าวสหัมบดีพร้อมด้วยหมู่เทวดาทูลอ้อนวอนด้วยพวงมาลัยแก้วสูงเทียมเขาพระสุเมรุ จึงประทานปฏิญญาเพื่อแสดงธรรม ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระทศพลพระองค์นั้น

มโนรมา แปลว่า คาถาที่ทำให้พึงใจด้วย น คณะ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า มนํ รเมติ อภิรเมตีติ มโนรมา (คาถาที่ทำให้พึงใจ ชื่อว่า มโนรมา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก มน บทหน้า + รมุ ธาตุ (กีฬายํ = เล่น) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## อุพภาสกคาถา

๖๑. อุพฺภาสกํ ตํ เจ โต มรา ลฺจ.

คาถาที่มี ต ม ร คณะ และลหุนั้น ชื่อว่า อุพภาสกะ

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| อุพฺ | ภา | ส | กํ | ตํ | เจ | โต | ม | รา | ลฺจ |
| ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ |
| ต | | | ม | | | ร | | | ล |

อุพภาสกคาถา คือ คาถาที่มี ต ม ร คณะ และลหุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๒, ๑ จะเห็นว่าคำว่า อุพฺภาส (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า กํ ตํ เจ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า โต มรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า ลฺจ (๑) เป็นลหุ

ตัวอย่าง

คนฺตฺวา อิสิปฺปาตกฺกานนญฺจ
สตฺถา มิคทฺทายํ เทสยิตฺถ

สจฺจปฺปการํ โย ธมฺมจกฺก-
สุตฺตํ นเม ฉพฺพีธํสุ ตาว.[๑]

พระศาสดาทรงพระฉัพพรรณรังสี เสด็จสู่ป่าอิสิปตน-มฤคทายวัน อันเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ทรงแสดงธัมมจักกัปป-วัตนสูตรที่ประกาศสัจจะ ๑๖ ประการเป็นเบื้องแรก ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระศาสดาพระองค์นั้น

ตัวอย่างในบางบาท

กุมฺภูปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา
นครูปมํ จิตฺตมิทํ ถเกตฺวา
โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน
ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา.[๒]

เมื่อรู้ว่าร่างกายนี้แตกดับง่ายเหมือนหม้อน้ำ พึงป้องกันจิตให้มั่นเหมือนทหารคุ้มกันเมืองหลวง แล้วพึงรบกับพญามารด้วยปัญญาวุธ เมื่อรบชนะแล้วพึงรักษาชัยชนะนั้นไว้ อย่าตกอยู่ในอำนาจมารอีก

บาทแรกเป็นคาถา ๑๑ พยางค์ชื่ออินทรวิเชียรคาถาที่มี ต ต ช คณะ และ ครุ ๒ พยางค์, บาทที่ ๒ ก็เป็นอินทรวิเชียร แต่มีข้อพิเศษคือ รวม น และ ค เป็นพยางค์เดียวและถือว่าเป็นครุ, บาทที่ ๓ เป็นอุพภาสกคาถาที่มี ต ม ร คณะ และลหุ ส่วนบาทที่ ๔ เป็นคาถา ๑๒ พยางค์ชื่อวังสัฏฐะที่มี ช ต ช ร คณะ คาถาที่มีลักษณะผสมกันเช่นนี้ ท่านเรียกว่า อุปชาติคาถา (ดู ข้อ ๖๕)

อุพภาสกะ แปลว่า คาถาที่ออกเสียงคณะสูงขึ้น กล่าวคือ มีเสียง ต คณะ (๒ ๒ ๑) ที่มีกลุ่มครุอยู่หน้าก่อน ต่างจากจัมปกคาถาที่ขึ้นต้นด้วย ภ คณะ (๒ ๑ ๑)

---

[๑] มปม. คาถา ๒๓

[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๔๐/๒๓

มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธํ ภาสตีติ อุพฺภาสกํ (คาถาที่ออกเสียงสูงขึ้น ชื่อว่า อุพภาสกะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ภาส ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน) + ณฺวุ ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## อุปัฏฐิตาคาถา

๖๒. โต ชา ครุนายมุปฏฺฐิตา, ปนฺติ.

คาถาที่มี ต ช ช คณะ อันประกอบด้วยครุนี้ ชื่อว่า อุปัฏฐิตา, เป็นปันติฉันท์

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| โต | ชา | ค | รุ | นา | ย | มุ | ปฏ | ฐิ | ตา |
| ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ต | | | ช | | | ช | | | ค |

อุปัฏฐิตาคาถา คือ คาถาที่มี ต ช ช คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า โต ชา ค (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า รุนาย (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า มุปฏฺฐิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

พาตฺตึสติลกฺขณจิตฺตกํ<br>
เทหาชุตินิคฺคตโชติกํ<br>
ปญฺญาธิติสีลคุณาธรํ<br>
วนฺเท มุนิมนฺติมชาติกํ.[๑]

---

[๑] ฉสม. ๓/๖๒

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนี ผู้มีพระวรกายงามวิจิตรด้วยพระพุทธลักษณะ ๓๒ ประการ ทรงรุ่งโรจน์ชัชวาลด้วยพระรัศมีที่เปล่งออกจากพระวรกาย ได้รับหมู่คุณคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทรงอุบัติเกิดเป็นพระชาติสุดท้าย

คัมภีร์นมักการะและมหาปณามะแสดงคาถานี้ในฉันท์ ๑๑ พยางค์ โดยมีครุเกินมาอีก ๑ พยางค์ว่า

พาตฺตึสติลกฺขณจิตฺรเทหํ
เทหชฺชุตินิคฺคตปชฺชลนฺตํ
ปญฺญาธิติสีลคุโณฆวินฺทํ
วนฺเท มุนิมนฺติมชาติยุตฺตํ.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีผู้มีพระวรกายงามวิจิตรด้วยพระพุทธลักษณะ ๓๒ ทรงรุ่งโรจน์ชัชวาลด้วยพระรัศมีที่เปล่งออกจากพระวรกาย ได้รับหมู่คุณคือศีล สมาธิ ปัญญา ทรงอุบัติเกิดเป็นพระชาติสุดท้าย

รญฺโญ มคธสฺส กตปฺปฏิญฺโญ
คนฺตฺวานถ ราชคหํ วิเนติ
สตฺเต มลโรคยุเต คทคฺคํ
ปาเยตฺน ตํ ปณเม ภิสกฺกํ.[๒]

ภายหลัง[จากการประทับสิ้นไตรมาส ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน] พระพุทธเจ้าผู้เคยกระทำปฏิญญาแก่มคธราชา [คือพระเจ้าพิมพิสาร] เสด็จสู่กรุงราชคฤห์ โปรดมหาชนผู้อาพาธด้วยโรคกิเลส ประทานธรรมโอสถอันเลิศ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้ดุจดั่งเภสัชกร

---

[๑] นก. คาถา ๕

[๒] มปม. คาถา ๒๔

คัมภีร์วฤตตรัตนากรบางฉบับก็มีพบคาถานี้ในติฏฐุภาฉันท์ ๑๑ พยางค์ว่า ตฺชา ชฺคา ครุนายมุปฏฺฐิโตตฺตา (คาถาที่มี ต ช ช คณะ และครุอันประกอบด้วยครุ เรียกว่า อุปัฏฐิตา) บางฉบับก็มีพบคาถานี้ในปันติฉันท์ ๑๐ พยางค์ว่า โต ชา ครุนายมุปฏฺฐิตา ดังนั้น โบราณาจารย์จึงถือว่าคาถานี้มี ๑๐ หรือ ๑๑ พยางค์ก็ได้ ฉบับฉัฏฐสังคายนาได้จัดคาถานี้เข้าในปันติฉันท์ ๑๐ พยางค์ โดยมีหลักฐานอ้างอิงจากฉันท์สันสกฤตอื่นว่า

อุปฏฺฐิตา ตชา ชคา.[๑]

คาถาที่มี ต ช ช คณะ และครุ ชื่อว่า อุปัฏฐิตา

ยสฺส ปาเท ตการชการา จ ชการคการา จ, ตํ วุตฺตํ อุปฏฺฐิตา นาม.[๒]

ต ช ช คณะ และครุ มีอยู่ในบาทของคาถาใด คาถานั้นชื่อว่า อุปัฏฐิตา

อุปฏฺฐิต...โต ชา ครุนายมุปฏฺฐิตาติ วุตฺตรตนากโรตฺเต ทสกฺขรปาทเก ฉนฺโทเภเท อิตฺถี.[๓]

อุปฏฺฐิต...เป็นอิตถีลิงค์ ในประเภทแห่งคาถาที่มีบาท ๑๐ พยางค์ ซึ่งคัมภีร์วฤตตรัตนากรกล่าวไว้ว่า โต ชา ครุนายมุปฏฺฐิตา

อุปัฏฐิตา แปลว่า คาถาที่มีเสียงชัดเจน เพราะประกอบด้วย ต คณะเป็นต้นที่มีเสียงชัดเจน มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺทปากเฏหิ ตาทิคเณหิ ยุตฺตตฺตา อุปฏฺฐาติ ปากฏภาวํ คจฺฉตีติ อุปฏฺฐิตา (คาถาที่[มีเสียง]ชัดเจน เพราะประกอบด้วย ต คณะเป็นต้นที่มีเสียงชัดเจน ชื่อว่า อุปัฏฐิตา) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อุป บทหน้า + ฐา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป) + ต ปัจจัย

ปันติ แปลว่า ฉันท์ที่ทำลำดับของตนให้พิสดาร มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน สนฺตานํ ปญฺจยติ วิตฺถาเรตีติ ปนฺติ (ฉันท์ที่ทำลำดับของตนให้พิสดาร ชื่อว่า ปันติ)

---

[๑] ปฉ. ๖/๑๕ [๒] อสน. ๖/๑๕ [๓] วาจัสปติ. ๒/๑๓๔๑

คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ปจิ ธาตุ (วิตฺถาเร = ทำให้พิสดาร, ขยาย, กระจาย) + ติ ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## ติฏฐุภาฉันท์ ๑๑ พยางค์
## อินทรวิเชียรคาถา

๖๓. อินฺทาทิกา ตา วชิรา ชคา โค.

คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อินทรวิเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิราคาถาที่มี อินฺท ศัพท์อยู่หน้า

| อินฺ | ทา | ทิ | กา | ตา | ว | ชิ | รา | ช | คา | โค |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ต | | | ต | | | ช | | | ค | ค |

อินทรวิเชียรคาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า อินฺทาทิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า กา ตา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วิราช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

กปฺโป จ เต พทฺธจโร อโหสึ
สมฺพุทฺธิมนฺตํ วตินํ อมญฺญิ
ตํ เต ปุราณํ วต สีลวตฺตํ
สุตฺตปฺปพุทฺโธว อนุสฺสรามิ.[๑]

[๑] สํ. ส. ๑๕/๑๗๕/๑๗๓

อนึ่ง เราได้เป็นอันเตวาสิกของท่าน นามว่ากัปปมาณพ เราได้เข้าใจท่านแล้วว่าเป็นผู้มีความรู้ชอบ มีวัตร ข้อนั้นเป็นศีลวัตรเก่าแก่ของท่าน เรายังระลึกได้อยู่ ประดุจหลับแล้วตื่นขึ้นฉะนั้น

ปาโตทยํ พาลทิวากรํว
มชฺเฌ ยตีนํ ลลิตํ สิรีหิ
ปุณฺณินฺทุสงฺกาสมุขํ อเนชํ
วนฺทามิ สพฺพญฺญุมหํ มุนินฺทํ.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีผู้ประดุจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นในยามเช้า งามวิลาสด้วยพระสิริ ณ ท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ทรงมีพระพักตร์[ผุดผ่อง]เหมือนดั่งพระจันทร์เพ็ญ ทรงรอบรู้พระธรรมทั้งมวล

คำว่า อินทรวิเชียร แปลว่า คาถาที่เหมือนคทาเพชรของพระอินทร์ เพราะมีเสียงหนักในหนต้นเนื่องจากมี ต คณะ ๒ คณะติดต่อกันในเบื้องต้นของคาถา สันสกฤตใช้เป็นรูปว่า อินฺทฺรวชฺรา ภาษาไทยจึงเรียกว่า อินทรวิเชียร มีรูปวิเคราะห์ว่า อินฺทสฺส วชิรํ อินฺทวชิรํ (คทาเพชรของพระอินทร์ชื่อว่า อินทวชิระ), อินฺทวชิรํ วิยาติ อินฺทวชิรา (คาถาที่เหมือนคทาเพชรของพระอินทร์ ชื่อว่า อินทรวิเชียร) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อินฺทวชิรา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์

คำว่า อินฺทาทิกา แปลตามศัพท์ว่า มี อินฺท ศัพท์ในหนต้น หรือ มี อินฺท ศัพท์ในที่ใกล้ ตามนัยแรก อาทิ ศัพท์มีอรรถว่า มริยาทะ (ขอบเขต) ส่วนนัยที่สอง อาทิ ศัพท์มีอรรถว่า สมีปะ (ใกล้) บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อินฺโท อาทิมฺหิ

[๑] นก. คาถา ๖

ยสฺสา สา อินฺทาทิกา (วชิราคาถาที่มี อินฺท ศัพท์ในหนต้น/ที่ใกล้ เรียกว่า อินทาทิกา) ส่วนคัมภีร์วจนัตถโชติกา (อธิบายคาถา ๖๓) กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า อาทิ ศัพท์เป็นตัพภาวะ คือไม่มีอรรถใดๆ ท่านใส่เข้ามาเพื่อรักษาฉันท์ให้ครบ ๑๑ พยางค์ (คำว่า ตพฺภาว สำเร็จรูปมาจาก ต + ภาว แปลว่า อรรถของบทที่ตนประกอบนั้น คือ มีอรรถเหมือนกับบทที่ตนประกอบร่วม แต่ไม่มีอรรถเฉพาะใดๆ) อาทิ ศัพท์ที่มีอรรถตัพภาวะนี้มีพบในพระบาลีว่า มหาทิมายา (พระนางมหามายา) วรรณกรรมบาลีของพม่าและลังกาในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๔-๒๕ นิยมใช้ อาทิ ศัพท์ชนิดนี้กันมากในร้อยกรอง

อินทรวิเชียรคาถานี้เป็นที่นิยมแต่งของกวีในวรรณกรรมบาลีสันสกฤตที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์หรือวรรณคดี นอกจากคาถานี้แล้วยังมีคาถาที่นิยมเขียนอีกหลายประเภทอันได้แก่ อุเปนทรวิเชียร (๑๑ พยางค์), วังสัฏฐะ (๑๒พยางค์), อินทรวงศ์ (๑๒ พยางค์), วสันตดิลก (๑๔ พยางค์), สัทฑูลวิกีฬิตะ (๑๙ พยางค์), สัทธรา (๒๑ พยางค์) ส่วนคาถาง่ายๆ ที่นิยมเขียนคือปัฐยาวัตคาถา (๘ พยางค์)

* * * * * * * * * * * *

## อุเปนทรวิเชียรคาถา

๖๔. อุปาทิกา สาว ชตา ชคาโค.

คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อุเปนทร-
วิเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิราคาถาที่มี อุป ศัพท์อยู่หน้า

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| อุ | ปา | ทิ | กา | สา | ว | ช | ตา | ช | คา | โค |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ช | | | ต | | | ช | | | ค | ค |

อุเปนทรวิเชียรคาถา คือ คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุก

บาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า อุปาทิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า กา สา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ชตา ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

น วณฺณรูเปน นโร สุชาโน
น วิสฺสเส อิตฺตรทสฺสเนน
สุสญฺญตานํ หิ วิยญฺชเนน
อสญฺญตา โลกมิมํ จรนฺติ.[๑]

คนผู้มีปัญญาดี ไม่ควรไว้วางใจใครด้วยผิวพรรณและรูปร่าง ไม่ควรไว้วางใจใครด้วยการเห็นกันชั่วครู่เดียว เพราะนักบวชผู้ไม่สำรวมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในโลกนี้ด้วยเครื่องบริขารของเหล่านักบวชผู้สำรวมดีแล้ว

อนาถปิณฺโฑติวฺหเยนนนฺตทฺ-
ธนํ จชิตฺวา สุกเต วิหาเร
วิหาสิ ภิยฺโย ชนตาหิตตฺถํ
สุธมฺมเภรึ วทยํภิวนฺเท.[๒]

พระชินสีห์ทรงลั่นกลองพระธรรมอันดีงามเพื่อเกื้อกูลมหาชน ส่วนใหญ่ประทับอยู่ ณ พระวิหาร[เชตวัน] ที่เศรษฐีนามว่าอนาถปิณฑิกะสละทรัพย์มากสร้างถวาย ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินสีห์พระองค์นั้น

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๑๒๒/๙๕

[๒] มปม. คาถา ๒๖

คำว่า อุเปนทรวิเชียร แปลว่า คาถาที่มีคณะใกล้เคียงกับอินทรวิเชียร กล่าวคือ มี ช คณะอยู่ต้นแทนที่ ต คณะในอินทรวิเชียร มีรูปวิเคราะห์ว่า อินฺทวชิรา-คาถาย อุปนฺเต สมีเป ปวตฺตตีติ อุเปนฺทวชิรา (คาถาที่เป็นไปใกล้คาถาอินทรวิเชียร ชื่อว่า อุเปนทวชิรา) รูปวิเคราะห์นี้เป็นอัพยยีภาวสมาสเหมือนคำว่า อุปนคร ที่คัมภีร์กัจจายนะแสดงรูปวิเคราะห์ว่า นครสฺส สมีเป ปวตฺตตีติ อุปนครํ (คำที่เป็นไปใกล้นคร เรียกว่า อุปนคระ) รูปวิเคราะห์ดังกล่าวนี้มีพบในไวยากรณ์สันสกฤต ส่วนปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ที่เข้าใจง่ายว่า นครสฺส สมีปํ อุปนครํ (ที่ใกล้แห่งนคร เรียกว่า อุปนคระ)

* * * * * * * * * * * *

## อุปชาติคาถา

๖๕. อนนฺตโรทีริตลกฺขณา เจ<br>
ปาทา วิมิสฺสา อุปชาติโย ตา<br>
เอวํ กิรญฺญาสุปิ มิสฺสิตาสุ<br>
วทนฺติ ชาติสฺวิทเมว นามํ.

คาถาที่มีลักษณะที่กล่าวไว้ในสองคาถาถัดมา ชื่อว่า อุปชาติ แม้เมื่อคาถาประเภทอื่นผสมกันเช่นนี้ อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวชื่อว่าอุปชาตินี้นั่นเทียว

คาถานี้แสดงว่า คาถาที่ผสมอินทรวิเชียรกับอุเปนทรวิเชียรเข้าด้วยกัน ชื่อว่า อุปชาติ อีกนัยหนึ่ง คาถาที่ผสมคาถาหลายชนิดซึ่งมีพยางค์ไม่เท่ากันในแต่ละฉันท์ก็เรียกว่าอุปชาติ ตามนัยแรก อุปชาติเป็นคาถาผสมระหว่างอินทร-วิเชียรกับอุเปนทรวิเชียรเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับคาถาอื่น ส่วนนัยหลัง คาถานี้เป็นคาถาผสมระหว่างคาถาหลายชนิดในฉันท์วรรณพฤติที่มีพยางค์ต่างกัน เหมือนปาทากุลกคาถาในปริจเฉทที่ ๒ ที่เกิดจากการผสมคาถามาตราพฤติเข้าด้วยกัน ดังนั้น อุปชาติคาถานี้จึงมีประเภทมากมายนับไม่ถ้วน คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า

๒๖๘) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทจิหนพยาขยามากล่าวว่า

ฉนฺทโส วิตฺถตา ฉนฺโท- ปชาติยา สุปากฏา.

ความพิสดารของคัมภีร์ฉันท์ ย่อมประจักษ์ด้วยอุปชาติคาถา

อนึ่ง ในคาถาที่ ๖๕ นี้ บาทที่ ๑ เป็นอุเปนทรวิเชียร, บาทที่ ๒ เป็นอินทรวิเชียร, บาทที่ ๓ เป็นอินทรวิเชียร ส่วนบาทที่ ๔ เป็นอุเปนทรวิเชียร ผู้ที่แต่งคาถาผสมจะวางคาถาทั้ง ๒ ประเภทไว้ในบาทไหนก็ได้ตามความเหมาะสม ฉันท์ปรากฤตชื่อปิงคลฉันท์ แสดงอุปชาติคาถาไว้ ๑๔ ประเภทโดยเรียงตามวิธีแผ่ปัตถาระดังต่อไปนี้

ลำดับชื่อตามแถวปัตถาระ

| เลขแถว | ป | ทุ | ต | จ | ชื่อคาถา |
|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | อิ | อิ | อิ | อิ | อินทรวิเชียร |
| ๒ | อุ | อิ | อิ | อิ | กิตติ |
| ๓ | อิ | อุ | อิ | อิ | วาณี |
| ๔ | อุ | อุ | อุ | อิ | มาลา |
| ๕ | อิ | อิ | อุ | อิ | สาลา |
| ๖ | อุ | อิ | อุ | อิ | หังสี (วิปรีตาขยานกี) |
| ๗ | อิ | อุ | อุ | อิ | มายา |
| ๘ | อุ | อุ | อุ | อิ | พาลา |
| ๙ | อิ | อิ | อิ | อุ | ชาลา |
| ๑๐ | อุ | อิ | อิ | อุ | อัททา |
| ๑๑ | อิ | อุ | อิ | อุ | ภัททา (อาขยานกี) |
| ๑๒ | อุ | อุ | อิ | อุ | เปมา |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ๑๓ | อิ | อิ | อุ | อุ | รามา |
| ๑๔ | อุ | อิ | อุ | อุ | อิทธิ |
| ๑๕ | อิ | อุ | อุ | อุ | พุทธิ |
| ๑๖ | อุ | อุ | อุ | อุ | อุเปนทรวิเชียร |

คำว่า อิ คือ อินฺทวชิรา ส่วนคำว่า อุ คือ อุเปนฺทวชิรา ในบรรดาแถวเหล่านี้ แถวแรกประกอบด้วย อิ, อิ, อิ, อิ ในปฐมบาท (ป), ทุติยบาท (ทุ), ตติยบาท (ต) และจตุตถบาท (จ) จึงเป็นอินทรวิเชียรคาถา ส่วนแถวที่ ๒-๑๕ รวม ๑๔ แถวเป็นลักษณะผสมระหว่างอินทรวิเชียรกับอุเปนทรวิเชียร จึงเป็นอุปชาติคาถา ๑๔ ประเภทตามลักษณะของตนๆ สำหรับแถวสุดท้ายประกอบด้วย อุ, อุ, อุ, อุ จึงเป็นอุเปนทรวิเชียร อนึ่ง หังสีคาถาในแถวที่ ๖ มีลักษณะเหมือนวิปรีตาขยานกีคาถา (ดู ปริจเฉท ๔ ข้อ ๑๑๓) และภัททาคาถาในแถวที่ ๑๑ ก็มีลักษณเหมือนอาขยานกีคาถา (ดู ปริจเฉท ๔ ข้อ ๑๑๒)

ฉันท์ปรากฤตชื่อปิงคลฉันท์ (ปริจเฉท ๒, สูตร ๑๒๒) กล่าวเป็นสูตรไว้ว่า

กิตฺติ วาณี มาลา สาลา หํสี มายา พาลา ชาลา (๘) อทฺทา ภทฺทา เปมา รามา อิทฺธิ พุทฺธิ (๑๔) ตาสํ นามานิ.

ชื่อของอุปชาติคาถาเหล่านั้น คือ กิตติ, วาณี, มาลา, สาลา, หังสี, มายา, พาลา, ชาลา, อัททา, ภัททา, เปมา, รามา, อิทธิ และ พุทธิ

คัมภีร์ฉันโทภาวัตถสาลินี (หน้า ๑๘๙) นำคาถาสรุปชื่อของอุปชาติคาถาเหล่านี้จากคัมภีร์ปิงคลฏิปปณีมากล่าวไว้ว่า

กิตฺติ วาณี ตถา มาลา สาลา หํสี ตเถว จ
มายา ชาลา ตถา พาลา อทฺทา ภทฺทา ตโต ปรํ.
เปมา รามา ตถา อิทฺธิ พุทฺธิ เจว วิภาวิภิ
วุตฺตาเนตานิ นามานิ วิญฺเญยฺยานิ ยถากฺกมํ.

พึงทราบชื่อของอุปชาติคาถาเหล่านี้อันบัณฑิตทั้งหลายกล่าวไว้ตามลำดับว่า กิตติ, วาณี, มาลา, สาลา, หังสี, มายา, ชาลา, พาลา, อัททา, ภัททา, เปมา, รามา, อิทธิ และ พุทธิ

ต่อไปจะนำอุทาหรณ์ของอุปชาติคาถา ๑๔ ประเภทจากพระบาลีมาแสดงตามลำดับ ดังต่อไปนี้

ตัวอย่าง

๑. อิเธว สุทฺธี อิติ วาทยนฺติ (อุ)
นาญฺเญสุ ธมฺเมสุ วิสุทฺธิมาหุ (อิ)
ยํ นิสฺสิตา ตตฺถ สุภํ วทานา (อิ)
ปจฺเจกสจฺเจสุ ปุถู นิวิฏฺฐา.[๑] (อิ)

สมณะพราหมณ์เป็นอันมากย่อมกล่าวความหมดจดในธรรมนี้เท่านั้น มิใช่ในธรรมอื่น บุคคลอาศัยศาสดาใดก็กล่าวศาสดานั้นว่าดีงามเพราะทิฏฐิของตนนั้น ดำรงอยู่ในความเห็นว่าจริงเฉพาะตน

๒. เอวมฺปิ โย เวทคุ ภาวิตตฺโต (อิ)
พหุสฺสุโต โหติ อเวธธมฺโม (อุ)
โส โข ปเร นิชฺฌปเย ปชานํ (อิ)
โสตาวธานูปนิสูปปนฺเน.[๒] (อิ)

ผู้บรรลุถึงความรู้แจ้ง อบรมตนแล้ว เป็นพหูสูต มีภาวะแห่งจิตไม่หวั่นไหว ก็ฉันนั้น สามารถสั่งสอนผู้อื่นที่ตั้งใจฟังและสมบูรณ์ด้วยอุปนิสัยให้เพ่งพินิจได้

๓. ยถาปิ นาวํ ทฬฺหมารุหิตฺวา (อุ)
ผิเยน ริตฺเตน สมงฺคิภูโต (อุ)

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๘๓๑/๔๙๖

[๒] ขุ. สุ. ๒๕/๓๒๕/๓๙๕

โส ตารเย ตตฺถ พหูปิ อญฺเญ (อิ)
อตฺรูปยญฺญู กุสโล มุตีมา.[๑] (อิ)

คนลงเรือที่มั่นคงแข็งแรง มีพายและถ่ออยู่พร้อม เป็นผู้เฉลียวฉลาด รอบรู้ ชำนาญการเดินเรือนั้น ย่อมสามารถพาผู้โดยสารจำนวนมากในเรือนั้นให้ข้ามไปถึงฝั่งได้โดยปลอดภัยฉันใด

๔. ยมฺหี น มายา วสตี น มาโน (อิ)
โย วีตโลโภ อมโม นิราโส (อิ)
ปณุนฺนโกโธ อภินิพฺพุตตฺโต (อุ)
โส พฺราหฺมโณ โส สมโณ ส ภิกฺขุ.[๒] (อิ)

บุคคลใดไม่มีมายา ไม่มีมานะ ปราศจากโลภะ ไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา ไม่มีความหวัง กำจัดความโกรธ มีใจดับสนิทแล้ว บุคคลนั้นเรียกว่า พราหมณ์ สมณะ หรือภิกษุ

๕. ส สพฺพธมฺเมสุ วิเสนิภูโต (อุ)
ยํ กิญฺจิ ทิฏฺฐํว สุตํ มุตํ วา (อิ)
ตเมว ทสฺสึ วิวฏํ จรนฺตํ (อุ)
เกนีธ โลกสฺมึ วิกปฺปเยยฺย.[๓] (อิ)

ผู้มีปัญญานั้น เป็นผู้ขจัดเสนาในธรรมทั้งปวงคือ รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่รับรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ใครในโลกนี้จะพึงสงสัยผู้มีปัญญานั้น ผู้เห็นผู้ประพฤติเปิดเผยด้วยเหตุอะไรเล่า?

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๓๒๔/๕๗๔ [๒] ขุ. สุ. ๒๕/๔๗๔/๔๒๓ [๓] ขุ. สุ. ๒๕/๘๐๐/๔๙๐

๖. ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา (อิ)
อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ (อุ)
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ (อุ)
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ.[๑] (อิ)

ราชรถอันวิจิตรงดงาม ยังชำรุดได้ แม้ร่างกายนี้ก็ยังเข้าถึงชราได้ แต่ธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สัตบุรุษกับสัตบุรุษรู้กันได้เช่นนี้

๗. น อนฺตลิกฺเข น สมุทฺทมชฺเฌ (อุ)
น ปพฺพตานํ วิวรํ ปวิสฺส (อุ)
น วิชฺชตี โส ชคติปฺปเทโส (อุ)
ยตฺถฏฺฐิตํ นปฺปสเหยฺย มจฺจุ.[๒] (อิ)

บุคคลถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ก็ไม่พ้นจากความตาย ถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากความตาย ถึงจะเข้าไปหลบตัวในซอกเขา ก็ไม่พ้นจากความตาย เพราะไม่มีแผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่บุคคลยืนอยู่แล้วจะไม่ถูกความตายครอบงำได้

๘. เย นํ ปชานนฺติ ยโตนิทานํ (อิ)
เต นํ วิโนเทนฺติ สุโณหิ ยกฺข (อิ)
เต ทุตฺตรํ โอฆมิมํ ตรนฺติ (อิ)
อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวาย.[๓] (อุ)

ชนเหล่าใดรู้หมู่กิเลสนั้นว่า มีกิเลสใดเป็นเหตุ ชนเหล่านั้น ย่อมบรรเทาหมู่กิเลสนั้นเสียได้ ท่านจงฟังเถิดยักษ์ ชน

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๑๕๑/๔๔ [๒] ขุ. ธ. ๒๕/๑๒๘/๓๙ [๓] ขุ. สุ. ๒๕/๒๗๖/๓๘๗

เหล่าใดบรรเทาหมู่กิเลสได้ ชนเหล่านั้นย่อมข้ามพ้นโอฆะที่ข้ามได้ยาก อันตนไม่เคยข้าม เพื่อความไม่มีภพใหม่ต่อไป

๙. โกธํ ชเห วิปฺปชเหยฺย มานํ (อิ)
สํโยชนํ สพฺพมติกฺกเมยฺย (อิ)
ตํ นามรูปสฺมิมสชฺชมานํ (อิ)
อกิญฺจนํ นานุปตนฺติ ทุกฺขา.[๑] (อุ)

บุคคลควรละความโกรธ สละมานะ ล่วงพ้นสังโยชน์ได้หมดทุกอย่าง ความทุกข์ย่อมไม่รุมเร้าคนนั้นผู้ไม่ติดอยู่ในนามรูป ผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล

๑๐. โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต (อิ)
สกมฺมุนา หญฺญติ ปาปธมฺโม (อุ)
เอวํ ปชา เปจฺจ ปรมฺหิ โลเก (อิ)
สกมฺมุนา หญฺญติ ปาปธมฺโม.[๒] (อุ)

โจรผู้ทำกรรมถูกเขาจับได้ตรงทางสามแยก ย่อมเดือดร้อนเพราะกรรมของตน ฉันใด หมู่สัตว์ผู้ทำกรรมชั่ว ตายไปแล้วย่อมเดือดร้อนในโลกหน้าเพราะกรรมของตน ฉันนั้น

๑๑. อุปาสโก อตฺถิ อิมมฺหิ สํเฆ (อุ)
พหุสฺสุโต สีลวตูปปนฺโน (อุ)
สทฺโธ จ จาคี จ สุเปสโล จ (อิ)
วิจกฺขโณ สนฺตุสิโต มุตีมา.[๓] (อุ)

ในหมู่พ่อค้าเกวียนนี้ มีอุบาสกผู้เป็นพหูสูต ประกอบด้วยศีลและวัตร มีศรัทธา มีจาคะ มีศีลเป็นที่รักยิ่ง มีวิจารณญาณสันโดษ มีความรู้

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๒๒๑/๕๖ [๒] ขุ. เถร. ๒๖/๗๘๖/๓๗๖ [๓] ขุ. วิ. ๒๖/๑๒๖๖/๑๔๖

๑๒. มิทฺธี ยทา โหติ มหคฺฆโส จ (อิ)
นิทฺทายิตา สมฺปริวตฺตสายี (อิ)
มหาวราโหว นิวาปปุฏฺโฐ (อุ)
ปุนปฺปุนํ คพฺภมุเปติ มนฺโท.[๑] (อุ)

เมื่อใด บุคคลผู้ถูกความง่วงเหงาครอบงำ บริโภคมาก ชอบแต่นอนกลิ้งเกลือกไปมา เมื่อนั้น เขาย่อมมีปัญญาเฉื่อยชา ชอบเข้าห้องเป็นอาจิณ เหมือนสุกรอ้วนที่เขาเลี้ยงด้วยเศษอาหาร ฉะนั้น

๑๓. ยทตฺตนี ปสฺสติ อานิสํสํ (อุ)
ทิฏฺเฐ สุเต สีลวเต มุเต วา (อิ)
ตเทว โส ตตฺถ สมุคฺคหาย (อุ)
นิหีนโต ปสฺสติ สพฺพมญฺญํ.[๒] (อุ)

เจ้าลัทธิเห็นอานิสงส์ใดในตน ในรูปที่เห็น ในเสียงที่ได้ยิน ในศีลและวัตร หรือในอารมณ์ที่รับรู้ เจ้าลัทธินั้นยึดมั่นทิฏฐินั้นในลัทธิของตนนั้น เห็นทิฏฐิอื่นทั้งหมดว่าเลว

๑๔. ชปฺเปน มนฺเตน สุภาสิเตน (อิ)
อนุปฺปทาเนน ปเวณิยา วา (อุ)
ยถา ยถา ยตฺถ ลเภถ อตฺถํ (อุ)
ตถา ตถา ตตฺถ ปรกฺกเมยฺย.[๓] (อุ)

บุคคลพึงได้ประโยชน์ในที่ใด ด้วยประการใดๆ คือ ด้วยการร่ายมนต์ ด้วยการปรึกษากับบัณฑิต ด้วยคำอันเป็นสุภาษิต ด้วยการให้สินจ้างรางวัล หรือด้วยประเพณี พึงพากเพียรพยายามทำประโยชน์ในที่นั้นๆ ด้วยประการนั้นๆ

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๒๕/๗๓ [๒] ขุ. สุ. ๒๕/๘๐๔/๔๙๒ [๓] ขุ. ชา. ๒๗/๙๘/๑๓๖

นอกจากนี้ คาถาต่างประเภทกันที่มีพยางค์เท่ากันหรือไม่เท่ากันก็ผสมเป็นอุปชาติคาถาได้ เช่น

ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทฬฺเห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุนํ.[๑]

เมื่อรากยังแข็งแรง ไม่ถูกทำลาย ต้นไม้แม้ถูกตัดลำต้นแล้ว ก็งอกได้ใหม่ ฉันใด ความทุกข์นี้ เมื่อยังกำจัดเชื้อตัณหาไม่ได้ ความทุกข์นี้ก็ย่อมเกิดขึ้นได้เรื่อยไป ฉันนั้น

บาทแรกของคาถานี้ เป็นวังสัฏฐะ บาทอื่นทั้งหมดเป็นอินทรวงศ์ คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา ๑๒ พยางค์ ๒ อย่าง (คำว่า ทฬฺ พึงถือว่าเป็นลหุ)

ทิพฺพํ มมํ วสฺสสหสฺสมายุ
วาจาภิคีตํ มนสา ปวตฺติตํ
เอตฺตาวตา จสฺสติ ปุญฺญกมฺโม
ทิพฺเพหิ กาเมหิ สมงฺคิภูโต.[๒]

ข้าพเจ้ามีอายุ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ บุคคลผู้ทำบุญด้วยการกล่าวเชื้อเชิญและทำใจให้เลื่อมใส จักดำรงอยู่พรั่งพร้อมด้วยกามคุณทั้งหลายอันเป็นทิพย์

บาทที่ ๒ ของคาถานี้ เป็นอินทรวงศ์ บาทอื่นทั้งหมดเป็นอินทรวิเชียร คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา ๑๑ กับ ๑๒ พยางค์

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ　　จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ　　โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๓]

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๓๘/๗๕　[๒] ขุ. วิ. ๒๖/๙๒๓/๙๘　[๓] สํ. ส. ๑๕/๒๓,๑๙๒/๑๖,๑๙๘

ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญารักษาตน
ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถางชัฏนี้ได้

บาทแรกของคาถานี้ เป็นอินทรวิเชียร บาทที่ ๒ เป็นปัฐยาวัต บาทที่ ๓ เป็นปัฐยาวัต บาทที่ ๔ ก็เป็นปัฐยาวัตโดยรวมคำว่า วิช ใน วิชฏเย เป็นพยางค์เดียว ก็จะมี ๘ พยางค์และตรงตามลักษณะของปัฐยาวัตคาถา คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา ๑๒ กับ ๘ พยางค์

อุปชาติ แปลว่า คาถาที่คล้ายคลึงกับคาถาใกล้ กล่าวคือ เกี่ยวเนื่องกับคาถาใกล้สองประเภทคืออินทรวิเชียรและอุเปนทรวิเชียร มีรูปวิเคราะห์ว่า อุเปนฺตาหิ คาถาหิ ชาติ อุปชาติ (คาถาที่คล้ายคลึงกับคาถา[สองประเภท] ที่อยู่ใกล้ ชื่อว่า อุปชาติ)

คำว่า อนนฺตโรทีริตลกฺขณา ตัดบทเป็น อนนฺตร (ไม่มีระหว่าง) + อุทีริต (กล่าว) + ลกฺขณ (ลักษณะ)

คำว่า อุทีริต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อีร ธาตุ (วจเน คติกมฺปเนสุ จ = กล่าว, ไป, หวั่นไหว) + ต ปัจจัย

คำว่า กิรณฺณาสุ ตัดบทเป็น กิร + อณฺณาสุ

คำว่า ชาติสฺวิทเมว ตัดบทเป็น ชาติสุ + อิทํ + เอว

* * * * * * * * * * * *

## สุมุขีคาถา

๖๖. นชชลคา คทิตา สุมุขี.

คาถาที่มี น ช ช คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า สุมุขีคาถา

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | ช | ช | ล | คา | ค | ทิ | ตา | สุ | มุ | ขี |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ |
| น | | | ช | | | ช | | | ล | ค |

สุมุขีคาถา คือ คาถาที่มี น ช ช คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นชช (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลคา ค (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ทิตา สุ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า มุ (๑) เป็นลหุ ส่วนคำว่า ขี (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

อนธิวรสฺส นรา สุมนา
จรณยุคํ ปณเมนฺติ จิรํ
ปุถุสุขทํ นิชมกฺขยิกํ
ภุวนธราย นิเธนฺติ นิธึ.[๑]

ชนเหล่าใดมีใจปลาบปลื้ม น้อมไหว้พระบาทคู่ของ
พระชินเจ้าเป็นนิตย์ ชนเหล่านั้นชื่อว่าฝังขุมทรัพย์ที่ให้สุข
อันใหญ่หลวง ซึ่งเป็นของเฉพาะตนไม่มีหมดสิ้น ณ ปฐพีคือภพ

คัมภีร์วุตโตทัยพม่าและลังกาบางฉบับมีปาฐะว่า สชชลคา คทิตา สุมุขี (คาถาที่มี ส ช ช คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า สุมุขี) แต่คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตทุกคัมภีร์คือวฤตตรัตนากรและฉันโทมัญชรีเป็นต้นกล่าวว่าคาถานี้ขึ้นต้นด้วย น คณะ คัมภีร์มหาปณามะพบปาฐะผิดจึงกล่าวอุทาหรณ์ของคาถานี้ที่ขึ้นต้นด้วย ส คณะว่า

มุนิภานุ ธมฺมปภาหิ ชนมฺ-
พุชมุทฺธตนฺธตโม สุตโป
กรุณารุโณ สมโพธยิ โย
ภวิสีตลตฺตปโน ปณเม.[๒]

พระมุนีภานุมาศทรงฉายรังสีคือพระฉัพพรรณรังสี
อันงดงาม มีพระกรุณาปานประหนึ่งแสงอรุณ ได้แผดเผาความ

---

[๑] ฉน. ข้อ ๖๖

[๒] มปม. คาถา ๒๘

หนาวเย็นคือสงสาร ยังดอกปทุมเวไนยให้แย้มบานด้วย
ธรรมรังสี ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีภานุมาศพระองค์นั้น

สุมุขี แปลว่า คาถาที่มีคณะงามในหนต้น กล่าวคือ มี น คณะ เป็นต้นที่มีทำนองไพเราะในต้นบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทโร คโณ มุเข อาทิมฺหิ ยสฺสาติ สุมุขี (คาถาที่มีคณะงามในหนต้น ชื่อว่า สุมุขี)

* * * * * * * * * * * *

## โทธกคาถา

๖๗. โทธกมิจฺฉติ เจ ภภภา คา.

คาถาที่มี ภ ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ท่านปรารถนาว่า โทธกะ

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| โท | ธ | ก | มิจฺ | ฉ | ติ | เจ | ภ | ภ | ภา | คา |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ภ | | | ภ | | | ค | ค |

โทธกคาถา คือ คาถาที่มี ภ ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โทธก (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า มิจฺฉติ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า เจ ภภ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า ภา คา (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

จกฺกวรงฺกิตรตฺตสุปาโท
ลกฺขณมณฺฑิตอายตปณฺหิ

จามรฉตฺตวิภูสิตปาโท
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.[๑]

บุคคลนั้นเองผู้มีพระบาทงามแดง มีรอยกงจักรอันประเสริฐ มีส้นพระบาทยาวประกอบด้วยพระลักษณะ ทรงมีพระบาทประดับด้วยแส้ จามร และฉัตร ทรงเป็นนรชนผู้ประเสริฐ เป็นพระบิดาของเธอ

ตัวอย่างในบางบาท

ราควิราคมเนชมโสกํ
ธมฺมมสงฺขตมปฺปฏิกูลํ
มธุรมิมํ ปคุณํ สุวิภตฺตํ
ธมฺมมิมํ สรณตฺถมุเปหิ.[๒]

เธอจงถึงพระธรรมอันเป็นเครื่องคลายราคะ มีสภาพไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก เป็นสภาวธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน น่าปรารถนา ละเอียดอ่อนซึ่งพระตถาคตทรงจำแนกไว้แจ่มแจ้งแล้วนี้เพื่อเป็นที่พึ่งเถิด

บาทที่ ๓ ของคาถานี้ เป็นตามรสคาถา ๑๒ พยางค์ บาทอื่นทั้งหมดเป็นโทธกคาถา ๑๑ พยางค์ คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา ๑๑ กับ ๑๒ พยางค์

ในคาถาข้างต้นนี้ คำว่า มธุร ให้รวม "มธุ" ๒ พยางค์เป็น ๑ พยางค์และถือว่าเป็นครุ จึงจะต้องคณะฉันท์ ดังนั้น คัมภีร์สีลักขันธ์ฎีกาใหม่ (เล่ม ๒ หน้า ๒๑๗) จึงกล่าวว่า

---

[๑] สารตฺถ. ๓/๒๙๘

[๒] ขุ. วิ. ๒๖/๘๘๗/๙๑

ยสฺมา เจสา ภการตฺตเยน ทฺวีหิ ครูหิ จ ปฏิมณฺฑิตา โทธกคาถา, ตสฺมา มธุรสทฺเท มกาโร อธิโกปิ อริยจริยาทิปเทหิ วิย อเนกกฺขรปเทน ยุตฺตตฺตา อนุปวชฺโชติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนึ่ง คาถานี้เป็นโทธกคาถาที่มี ภ คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ดังนั้น ม อักษรใน มธุร ศัพท์แม้จะเกินมา ก็ไม่มีโทษ เพราะประกอบด้วยบทที่มีพยางค์มากเหมือนบทว่า อริย, จริย เป็นต้น[ที่รวม อริ และจริ เป็น ครุ ๑ พยางค์] บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้

โทธกะ แปลว่า คาถาที่มีเสียงกระทบฐานคือคอและเพดานเป็นต้นอย่างแรง เพราะมี ภ คณะ ๓ คณะต้นบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า เตหิ คเณหิ กณฺฐาทิฏฺฐานํ ทุธติ ทุหติ วา หึสตีติ โทธกํ (คาถาที่กระทบฐานมีคอเป็นต้นด้วยคณะเหล่านั้น ชื่อว่า โทธกะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ทุธ ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย หรือ ทุห ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย ถ้ามาจาก ทุห ธาตุก็แปลง ห เป็น ธ เหมือนคำว่า ตทฺธิต ที่มาจาก ตทฺหิต

* * * * * * * * * * * *

## สาลินีคาถา

๖๘. เวทสฺเสหิ, มฺตา ตฺคคา สาลินี สา.

คาถาที่มี ม ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๗ พยางค์นั้น ชื่อว่า สาลินี

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| เว | ทสฺ | เส | หิ | มฺตา | ตฺค | คา | สา | ลิ | นี | สา |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ม | | | ต | | | ต | | | ค | ค |

สาลินีคาถา คือ คาถาที่มี ม ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่า

คำว่า เวทสฺเส (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า หิ มฺตา ตฺค (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า คา สาลิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า นี สา (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๔ คือ หิ และพยางค์ที่ ๗ คือ สา

คำว่า เวท หมายถึง ๔ พยางค์ ส่วนคำว่า อสฺส หมายถึง ๗ พยางค์ ดังที่กล่าวมาแล้วในคาถาที่ ๑๐

ตัวอย่าง

มูลามูลา, ตึสตี ปารมีโย,
สาขาสาขา, มชฺฌิมชฺฌานกายา,
ปตฺตาปตฺตา, พุทฺธจกฺขูนิ ยสฺส,
ปุปฺผาปุปฺผา, การุณา มคฺคขนฺโธ.[๑]

พระมุนีทรงเปรียบดั่งพฤกษา มีบารมี ๓๐ ทัศเสมอราก แก้วรากฝอย มหัคคตญาณราวกับกิ่งเล็กกิ่งใหญ่ พุทธจักษุดุจใบไม้เล็กใหญ่ พระมหากรุณาปานบุปผาดอกเล็กดอกใหญ่ อรหัตมรรคเพียงดังลำต้น

คาถานี้มีจังหวะหยุด ๒ ช่วงคือ ๔ พยางค์หนึ่งครั้ง และ ๗ พยางค์อีกหนึ่งครั้ง จังหวะหยุดดังกล่าวก็คือการแยกศัพท์กับคำหลังโดยเป็นคนละศัพท์กัน ไม่ใช่ศัพท์เดียวกันที่มีหลายพยางค์ซึ่งจะมีจังหวะหยุดไม่ได้ และยังหมายถึงการอ่านเว้นวรรคตอน ไม่อ่านติดกันไปเหมือนเป็นศัพท์เดียวกัน อนึ่ง แม้ท่านจะกำหนดให้เป็นคนละศัพท์กัน แต่ก็อนุญาตให้เชื่อมศัพท์หน้าที่มีจังหวะหยุดเข้ากับศัพท์หลังเป็นบทสมาสที่มีวิภัตติเดียวกันได้ จะเห็นว่าคำว่า เวทสฺเสหิ เป็นคนละศัพท์กับศัพท์หลังคือ มฺตา หรือคำว่า มูลามูลา เป็นต้น ก็เป็นคนละศัพท์กับบทหลัง จังหวะหยุดในคาถาอื่นต่อแต่นี้ไปก็เหมือนกัน ในฐานะที่ท่าน

---
[๑] มปม. คาถา ๓๐

ระบุว่ามีจังหวะหยุดเช่นนี้ ถ้าแต่งติดกันไปเป็นศัพท์เดียวไม่แยกกัน หรืออ่านติดกันไปไม่หยุดช่วงการอ่าน ก็จะต้องโทษตามหลักอลังการ (คาถา ๔๗) ที่เรียกว่า ยติหีนโทษ คือโทษยติเสีย (ดู สุโพธาลังการ คาถา ๔๗)

สาลินี แปลว่า คาถาที่มีสาระกว่าคาถาก่อน เพราะมีครุมากกว่าเดิมและมีจังหวะหยุดเพิ่มขึ้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริมโต สาโร อสฺสา อตฺถีติ สาลินี (คาถาที่มีสาระกว่าคาถาก่อน ชื่อว่า สาลินี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก สาร ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อินี อิตถีปัจจัย แปลง ร เป็น ล เหมือนคำว่า อฏฺจสารินี = อฏฺจสาลินี, มหาสาโร = มหาสาโล, ปริโพโธ = ปลิโพโธ

* * * * * * * * * * * *

## วาโตมมีคาถา

๖๙. วาโตมฺมี สา, ยติ สา มฺภา ตคา โค.

คาถาที่มี ม ภ ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ มีจังหวะหยุด [คือ ๔ และ ๗ พยางค์]นั้น ชื่อว่า วาโตมมี

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| วา | โตมฺ | มี | สา | ย | ติ | สา | มฺภา | ต | คา | โค |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ม | | | ภ | | | ต | | | ค | ค |

วาโตมมีคาถา คือ คาถาที่มี ม ภ ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วาโตมฺมี (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า สา ยติ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า สา มฺภา ต (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๔ คือ สา และพยางค์ที่ ๗ คือ โค

ตัวอย่าง

สาราสารา, ยมกา เผคฺคุภิญฺญา,
สพฺพาลมฺพงฺ,กุรกํ สีลวณฺฏํ,
เสสา ธมฺมา, มธุปกฺกปฺผลานิ,
รํสี ฉลฺลี, สุตจา ลกฺขณานิ.[๑]

ยมกปาฏิหาริย์เสมือนแก่นอ่อนแก่นแข็ง อภิญญาราวกับกระพี้ พระสัพพัญญุตญาณเหมือนดั่งหน่อ ศีลดั่งขั้ว คุณธรรมที่เหลือเหมือนผลไม้สุกมีรสหวาน พระรัศมีเปรียบด้วยเปลือกไม้ พระวรลักษณ์น้อยใหญ่คือเปลือกผลไม้

ตัวอย่างในบางบาท

อลงฺกโต เจปิ สมํ จเรยฺย
สนฺโต ทนฺโต, นิยโต พฺรหฺมจารี,
สพฺเพสุ ภูเตสุ นิธาย ทณฺฑํ
โส พฺรหฺมโณ โส สมโณ ส ภิกฺขุ.[๒]

ถึงประดับตกแต่งร่างกายแล้ว ถ้ามีใจสงบ ควบคุมตัวได้มั่นคง บริสุทธิ์ ไม่เบียดเบียนคนอื่น บุคคลนั้นเรียกว่า พราหมณ์ สมณะ หรือภิกษุ

บาทแรกของคาถานี้ เป็นอุเปนทรวิเชียร, บาทที่ ๒ เป็นวาโตมมี บาทที่ ๓ เป็นอินทรวิเชียร ส่วนบาทที่ ๔ เป็นอินทรวิเชียร คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถา

วาโตมมี แปลว่า คาถาที่มีเสียงเหมือนคลื่นที่เกิดจากลมพัดไปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า วาเตหิ ชาโต อูมิสทิโส มาทิคณสทฺโท ยสฺสา สา วาโตมฺมี (คาถาที่มีเสียงแห่ง ม คณะเป็นต้น เหมือนคลื่นที่เกิดจากลม ชื่อว่า วาโตมมี) บทนี้

---

[๑] มปม. คาถา ๓๗

[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๑๔๒/๔๒

สำเร็จรูปมาจาก วาต + อูมิ แปลง อู เป็น โอ แล้วซ้อน มฺ อักษร เป็นพหุพพีหิสมาสที่ลบคำว่า ชาต และ สทิส ในรูปวิเคราะห์

* * * * * * * * * * * *

## สิรีคาถา

๗๐. ภา ตนคา โค, สุรส สิรี สา.

คาถาที่มี ต น คณะ และครุ ๒ พยางค์ท้าย ภ คณะ มีจังหวะหยุด ๕ และ ๖ พยางค์นั้น ชื่อว่า สิรี

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ภา | ต | น | คา | โค | สุ | ร | ส | สิ | รี | สา |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ต | | | น | | | ค | ค |

สิรีคาถา คือ คาถาที่มี ต น คณะ และครุ ๒ พยางค์ท้าย ภ คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภาตน (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า คา โค สุ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า รสสิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า รี สา (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๕ คือ โค และพยางค์ที่ ๖ คือ สา

ตัวอย่าง

ฉายุปคาสุํ, ปุถุนร-เทวา,
มารชิทีปงฺ,กรมหิชาตํ,
ปตฺถตนนฺตญฺ,จ กุสลพีชํ,
เอกรุหํ ปาทปมุนิ วนฺเท.[๑]

มวลมนุษย์และเหล่าเทพมากมายได้อาศัยร่มเงาแล้ว
ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีพฤกษา ผู้ทรงอุบัติ ณ พื้นปฐพีคือ

[๑] มปม. คาถา ๓๒

พระทีปังกร มีลำต้น[เสมอเหมือนพระเกียรติยศ]ที่แผ่ไปยัง
สถานไร้ขอบเขต มีศรัทธา[ปรารถนาพุทธภูมิ]ปานเมล็ดพันธุ์
ทรงเป็นต้นไม้ต้นเดียว[ในไตรภพ] พระองค์นั้น

บาทที่ ๔ ในคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ที่ ๕ เพราะในคำว่า ปาทป (ต้นไม้) พยางค์ที่ ๔ คือ ปา และพยางค์ที่ ๕ คือ ท เป็นคำเดียวกัน

ตัวอย่างในบางบาท

สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ
สพฺพรสํ ธมฺมรโส ชินาติ
สพฺพรตึ ธมฺมรติ ชินาติ
ตณฺหากฺขโย สพฺพทุกฺขํ ชินาติ.[๑]

ธรรมทาน ชนะทานทุกอย่าง รสธรรม ชนะรสทุกอย่าง
ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทุกอย่าง ความสิ้นตัณหา
ชนะทุกข์ทั้งหมด

บาทที่ ๑-๓ ของคาถานี้ เป็นสิรีคาถา โดยคำว่า ทา และ ทานํ ในบาทที่ ๑ ให้ถือว่าเป็นลหุ และคำว่า โส ในบาทที่ ๒ ให้ถือว่าเป็นลหุ บาทที่ ๓ มีลักษณะตรงตามกฎ ส่วนบาทที่ ๔ เป็นอินทรวิเชียร โดยถือว่า คำว่า ทุกฺ ใน ทุกฺขํ เป็นลหุ (ดู คาถา ๗) ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างสิรีกับอินทรวิเชียร

สิรี แปลว่า คาถาเหมือนเทพธิดานามว่าสิริ กล่าวคือ เป็นคาถาที่ผู้รู้ฉันท์พึงเสพเพราะมีเสียงไพเราะเหมือนสิริเทพธิดาที่คนนับถือศาสนาพราหมณ์พึงเสพด้วยการบูชารำลึกถึง มีรูปวิเคราะห์ว่า สิรี วิยาติ สิรี (คาถาที่เหมือนสิริเทพธิดา ชื่อว่า สิรี)

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๕๔/๗๘

คำว่า โคสุรส ตัดบทเป็น โค + อุสุรส คำว่า อุสุรส เป็นอวิภัตติกนิเทศ คือ บทที่ไม่ลงวิภัตตินาม หรือหมายถึงบทที่ลง โย แล้วลบไป อีกนัยหนึ่งมาจาก อุสุรสา กระทำรัสสะ อา เป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท์

* * * * * * * * * * * *

## รโถทธฏาคาถา

๗๑. โร นรา อิห รโถทฺธฏา ลคา.

คาถาที่มี ร น ร คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า รโถทธฏา ในติฏฐุภาฉันท์นี้

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| โร | น | รา | อิ | ห | ร | โถทฺ | ธ | ฏา | ล | คา |
| ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ร | | | น | | | ร | | | ล | ค |

รโถทธฏาคาถา คือ คาถาที่มี ร น ร คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โร นรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า อิห ร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า โถทฺธฏา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ล (๑) เป็นลหุ ส่วนคำว่า คา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

ปุญฺญ-ปาป-ผล-รูป-สาธนํ
โสต-ฌาน-สุข-ทุกฺข-การณํ
ทาน-สีล-ธน-ฌาน-โลจนํ
มูล-กูล-พล-ชาล-มงฺคลํ.[๑]

---

[๑] ปส. สูตร ๑๙๖

บุญ, บาป, ผลไม้, รูป, การให้สำเร็จ, หู, จมูก, สุข, ทุกข์, เหตุ, ทาน, ศีล, ทรัพย์, ฌาน, ตา, รากไม้, ฝั่งน้ำ, กำลัง, ข่าย, มงคล

คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตมีรูปว่า รโถทฺธตา ฉันท์ฎีกาและนิสสัยส่วนใหญ่จึงมีรูปว่า รโถทฺธตา แต่รูปว่า รโถทฺธฏา สมควรกว่า เพราะในภาษาบาลี ต ปัจจัยที่ลงท้ายรการันตธาตุ มักแปลง ต เป็น ฏ เช่น ทุกฺกฏ มาจาก ทุกฺกต (ทุ บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย), ปตฺถฏ มาจาก ปตฺถต (ป บทหน้า + ถร ธาตุ+ ต ปัจจัย), วิสฏ มาจาก วิสต (วิ บทหน้า + สร ธาตุ + ต ปัจจัย) รูปว่า รโถทฺธฏ ที่สำเร็จรูปมาจาก รถ + อุทฺธฏ (อุ บทหน้า + ธร ธาตุ + ต ปัจจัย) จึงสอดคล้องกับกฎบาลีทั่วไป

รโถทธฏา แปลว่า คาถาที่ออกเสียงสั่นไหวเหมือนการสั่นสะเทือนของรถ ตามนัยนี้ คำว่า รโถทฺธฏา ตัดบทเป็น รถ + อุทฺธฏา คำว่า อุทฺธฏา แปลว่า สั่นสะเทือน เพราะฉันโทมัญชรีพยาขยาอธิบายว่า อธิรา (สั่นสะเทือน) ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า รถสฺส อุทฺธฏา รโถทฺธฏา (การสั่นสะเทือนของรถ เรียกว่า รโถทธฏา) รโถทฺธฏา วิยาติ รโถทฺธฏา (คาถาที่เหมือนการสั่นสะเทือนของรถ ชื่อว่า รโถทธฏา) คำว่า รโถทฺธฏา สำเร็จรูปมาจาก รโถทฺธฏา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต อีกนัยหนึ่ง คำว่า รโถทฺธฏา ตัดบทเป็น ร (ร คณะ) + อถ (ในหนแรก) + อุทฺธํ (ในหนปลาย) + ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า โร อถ อุทฺธํ เอติสฺสาติ รโถทฺธา (คาถาที่มี ร คณะในหนแรกและหนปลาย ชื่อว่า รโถทธา), รโถทฺธา เอว รโถทฺธฏา (รโถทธานั่นแหละ ชื่อว่า รโถทธฏา) ลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์เหมือนคำว่า ปาคุญฺญตา (ความคล่องแคล่ว) ที่มาจาก ปาคุญฺญ ศัพท์ + ตา ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## สวาคตาคาถา

๗๒. สฺวาคเตติ รนภา ครุกา เทฺว.

คาถาที่มี ร น ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า สวาคตาคาถา

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| สฺวา | ค | เต | ติ | ร | น | ภา | ค | รุ | กา | เทฺว |
| ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ร | | | น | | | ภ | | | ค | ค |

สวาคตาคาถา คือ คาถาที่มี ร น ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า สฺวาคเต (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ติ รน (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ภา ครุ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า กา เทฺว (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

ตัวอย่าง

สินิทฺธนีลมุทุกุญฺจิตเกโส
สูริยนิมฺมลตลาภินลาโฏ
ยุตฺตตุงฺคมุทุกายตนาโส
รํสิชาลวิตโต นรสีโห.[๑]

พระนรสีห์มีพระเกศาเป็นลอนอ่อนดำสนิท มีพื้นพระนลาฏปราศจากมลทินดุจพระอาทิตย์ มีพระนาสิกโค้งอ่อนยาวพอเหมาะ มีข่ายพระรัศมีแผ่ซ่านไป

บาทที่ ๓-๔ ของคาถานี้ เป็นสวาคตาคาถาโดยตรง ส่วนบาทที่ ๑ ให้รวม สินิทฺ เป็นครุ ๑ พยางค์ และบาทที่ ๒ ก็รวม สูริ เป็นครุ ๑ พยางค์ ก็จะต้องลักษณะของสวาคตาคาถา การรวม ๒ พยางค์ดังกล่าวยังคล้อยตามภาษาสันสกฤตอีก

[๑] สารตฺถ ๓/๒๔๖

ด้วย กล่าวคือ คำว่า สินิทฺธ มีรูปในภาษาสันสกฤตเป็น ๒ พยางค์ว่า สฺนิคฺธ คำว่า สูริย ก็มีรูปเป็น ๒ พยางค์ว่า สูรฺยฺย

สวาคตา แปลว่า คาถาที่มีการมาเรียบร้อยดี มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทรํ อาคตํ ยสฺสา สา สฺวาคตา (คาถาที่มีการมาดี ชื่อว่า สวาคตา)

* * * * * * * * * * * *

## ภัททิกาคาถา

๗๓. นนรลหุครูหิ ภทฺทิกา, ติฏฺฐุภา.

คาถาที่มี น น ร คณะ ลหุ และครุ ชื่อว่า ภัททิกา, เป็น ติฏฐุภาฉันท์

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | น | ร | ล | หุ | ค | รู | หิ | ภทฺ | ทิ | กา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | น | | | ร | | | ล | ค |

ภัททิกาคาถา คือ คาถาที่มี น น ร คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นนร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลหุค (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รูหิ ภทฺ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ทิ (๑) เป็นลหุ ส่วนคำว่า กา (๒) เป็นครุ

ตัวอย่าง

ปวรกนกวณฺณโสภนํ
มลยชวรคนฺธวาสิตํ
สกลกมลสีริยาธิกํ
นรวรนนภทฺทิกํ นเม.[๑]

[๑] ฉสม. ข้อ ๗๓

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระมุนีผู้เป็นนรชนอันประเสริฐมีพระพักตร์งาม ทรงงดงามด้วยพระฉวีวรรณดั่งทองแท้ ทรงอบอวลด้วยกลิ่นหอมอันเกิดในภูเขามลยะ ทรงสิริงามแห่งปทุมชาติทั้งมวล

ตัวอย่างในบางบาท

อุสภวติปุเร ปุรุตฺตเม
ชินวสโภ ภควา หิ เวสฺสภู
อุปวนวิหเร มโนรเม
นิรุปธิเสสมุปาคโต กิร.[๑]

ดังได้สดับมา พระผู้มีพระภาคพระนามว่า เวสสภู ผู้เป็นพระชินเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ณ วิหารอุปวันอันน่ารื่นรมย์ ในนครอันสูงสุดคือเมืองอุสภวดี

บาทที่ ๑, ๓ ของคาถานี้ เป็นภัททิกาคาถา ส่วนบาทที่ ๒, ๔ ไม่มีกล่าวไว้ในวุตโตทัยปกรณ์ แต่มีแสดงในฉันท์สันสกฤตชื่อ วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๓ คาถา ๑๔) ว่า ภวติ นชา อถ มาลตี ชรา (คาถาที่มี น ช ช ร คณะ ชื่อว่า มาลตี) คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมภัททิกาคาถากับมาลตีคาถา

ภัททิกา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะงามเพราะประกอบด้วย น คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ภทฺทํ ลกฺขณมสฺสาติ ภทฺทิกา (คาถาที่มีลักษณะงาม ชื่อว่าภัททิกา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ภทฺท ศัพท์ + อิก ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต

ติฏฐุภา แปลว่า ฉันท์ที่เบียดเบียนความไม่ไพเราะในฐานะ ๓ คือต้นบาท, กลางบาท และปลายบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า ตีสุ ฐาเนสุ ถุภฺนาติ หึสตีติ ติฏฺฐุภา (ฉันท์ที่เบียดเบียน[ความไม่ไพเราะ]ในฐานะ ๓ ชื่อว่า ติฏฐุภา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ติ บทหน้า + ถุภ ธาตุ + อ ปัจจัย แปลง ถ เป็น ฐ หากแปลง ถ เป็น ป

[๑] พุทฺธวํ. อ. ๓๖๔

ก็มีรูปว่า ติฏฺฐุปา เพราะภาษาสันสกฤตมีรูปว่า ตฺริษฺฏุภฺ หรือ ตฺริษฺฏุปฺ แต่วุตโตทัยบางฉบับมีรูปว่า ติฏฺฐุภํ หรือ ตุฏฺฐุภา รูปดังกล่าวนั้นไม่ถูกต้องตามต้นฉบับสันสกฤต

คาถา ๑๑ พยางค์บางชนิดไม่มีกล่าวไว้ในวุตโตทัยปกรณ์ แต่มีพบในพระบาลี นั่นคือ วิธวังกมาลาคาถาที่มี ต ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ฉันโท-มัญชรีภาษาสันสกฤตกล่าวลักษณะของคาถานี้ว่า วิธฺวงฺกมาลา ภเว ตา ตคา โค (คาถาที่มี ต ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังกมาลา) แม้ฉันโทมัญชรีภาษามคธก็กล่าวไว้ว่า วิธฺวงฺกมาลา ตโย ตา ครุ เทฺว (คาถาที่มี ต ต ต คณะและครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังกมาลา) ตัวอย่างเช่น

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ[๑]

๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒

* * * * * * * * * * * *

## ชคตีฉันท์ ๑๒ พยางค์

## วังสัฏฐคาถา

๗๔. วทนฺติ วํสฏฺฐมิทํ ชตา ชรา.

คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่านกล่าวว่า วังสัฏฐะ

<table>
<tr><td>ว</td><td>ทนฺ</td><td>ติ</td><td>วํ</td><td>สฏฺ</td><td>ฐ</td><td>มิ</td><td>ทํ</td><td>ช</td><td>ตา</td><td>ช</td><td>รา</td></tr>
<tr><td>๑</td><td>๒</td><td>๑</td><td>๒</td><td>๒</td><td>๑</td><td>๑</td><td>๒</td><td>๑</td><td>๒</td><td>๑</td><td>๒</td></tr>
<tr><td colspan="3">ช</td><td colspan="3">ต</td><td colspan="3">ช</td><td colspan="3">ร</td></tr>
</table>

วังสัฏฐคาถา คือ คาถาที่มี ช ต ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วทนฺติ (๑ ๒ ๑)

[๑] ขุ. ขุ. ๒๕/๒/๕

เป็น ช คณะ, คำว่า วํสฏฺจ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า มิทํ ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

อิมา จ นาภฺโย มนสาภินิมฺมิตา
รถสฺส ปาทนฺตรมชฺฌภูสิตา
อิมา จ นาภฺโย สตราชิจิตฺตตา
สเตริตา วิชฺชุริว ปภาสเร.[๑]

ดุมรถเหล่านี้ประดับตรงกลางระหว่างล้อรถ ประดุจเนรมิตด้วยใจ ทั้งวิจิตรด้วยลวดลายเป็นร้อย สว่างไสวดั่งสายฟ้าแลบ

ทยาลยํ สพฺพธิ ทุกฺกรํ กรํ
ภวณฺณวาติกฺกมมคฺคตํ คตํ
ติโลกนาถํ สุสมาหิตํ หิตํ
สมนฺตจกฺขุํ ปณมามิ ตํมิตํ.[๒]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณา กระทำสิ่งที่ทำได้ยากในทุกชาติ ทรงข้ามพ้นจากมหรรณพคือภพ บรรลุถึงความเป็นบุคคลผู้เลอเลิศ เป็นนาถของไตรโลก มีสมาธิตั้งมั่นดี เกื้อกูล[แก่มหาชน] ทรงพระจักษุโดยรอบ[คือพระสัพพัญญุตญาณ] มีพระคุณไม่มีประมาณพระองค์นั้น

วังสัฏฐะ แปลว่า คาถาที่มีเสียงไม่สม่ำเสมอกันเหมือนเสียงขลุ่ยที่มีเสียงสูงและต่ำ มีรูปวิเคราะห์ว่า วํสสฺส เอโส วํโส สโร, วํโส วิย ติฏฺจติ เอตฺถาติ วํสฏฺจํ (คาถาอันเป็นที่ตั้งแห่งเสียงที่เหมือนเสียงขลุ่ย ชื่อว่า วังสัฏฐะ) บทนี้สำเร็จรูป

---

[๑] ขุ. วิ. ๒๖/๑๐๑๘/๑๑๐

[๒] นก. คาถา ๙

มาจาก วํส บทหน้า + จา ธาตุ + อ ปัจจัย ในอธิกรณสาธนะ

* * * * * * * * * * * *

## อินทรวงศ์คาถา

๗๕. สา อินฺทวํสา ขลุ ยตฺถ ตา ชรา.

คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ชื่อว่า อินทรวงศ์ โดยแท้

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| สา | อินฺ | ท | วํ | สา | ข | ลุ | ยตฺ | ถ | ตา | ช | รา |
| ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ต | | | ต | | | ช | | | ร | | |

อินทรวงศ์คาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า สา อินฺท (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วํสา ข (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ลุ ยตฺถ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

รุกฺขคฺคานา พหุเกตฺถ ปุปฺผิตา
อมฺพา ปิยาลา ปนสา จ กึสุกา
โสตญฺชนา โลทฺทมโถปิ ปทฺธตา
เกกา จ ภงฺคา ติลกา สุปุปฺผิตา.[๑]

ณ ที่ใกล้อาศรมนี้ มีหมู่ไม้นานาชนิดผลิดอกออกผลจำนวนมาก คือ มะม่วง มะหาด ขนุน ทองกวาว มะรุม อีกทั้งโลดทะนง บัวบก การะเกด จันทน์กระพ้อ และหมากหอมก็ผลิดอกบานสะพรั่ง

---

[๑] ขุ. ชา. ๒๘/๒๖๐/๘๔

มงฺคงฺคนาวํ มุนิทกฺขนาวิโก
อีหาผิยํ ญาณกเรน คาหโก
อารุยฺห โย ตาย พหู ภวณฺณวา
ตาเรสิ ตํ พุทฺธมฆปฺปหํ นเม.[๑]

พระจอมมุนีผู้เปรียบเสมือนนายเรือฉลาดพระองค์ใด เสด็จขึ้นสู่นาวาคืออัษฎางคิกมรรค ทรงถือพายคือวิริยะด้วยพระหัตถ์คือปัญญา นำเวไนยเป็นอันมากให้ข้ามภพเหมือนดั่งมหรรณพด้วยนาวานั้น ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้ดับทุกข์[ของมหาชน] พระองค์นั้น

อินทรวงศ์ แปลว่า คาถาที่เป็นวงศ์ของอินทรวิเชียรคาถา กล่าวคือ มีลักษณะคล้ายคลึงกับอินทรวิเชียรคาถาโดยมี ต ต ช คณะเหมือนกัน ต่างกันที่เปลี่ยนจากครุ ๒ พยางค์ในอินทรวิเชียรเป็น ร คณะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อินฺทสฺส วํโส อินฺทวํโส (วงศ์ของอินทรวิเชียรคาถา ชื่อว่า อินทรวงศ์)

* * * * * * * * * * * *

## โตฎกคาถา

๗๖. อิห โตฏกมมฺพุธิเสหิ มิตํ.

คาถาที่นับด้วย ส คณะ ๔ คณะ ชื่อว่า โตฏกะ ในชคตีฉันท์นี้

| อิ | ห | โต | ฏ | ก | มมฺ | พุ | ธิ | เส | หิ | มิ | ตํ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ |
| ส | | | ส | | | ส | | | ส | | |

โตฏกคาถา คือ คาถาที่มี ส คณะ ๔ คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า อิห โต (๑ ๑ ๒) เป็น

[๑] นก. คาถา ๑๑

สคณะ, ฏกมมฺ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า พุธิเส (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า หิ มิตํ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ

ตัวอย่าง

อถ ราชคหํ วรราชคหํ
นรราชวเร นครํ ตุ คเต
คิริราชวโร มุนิราชวโร
มิคราชคโต สุคโตปิ คโต.[๑]

เมื่อพระนรราชผู้ประเสริฐ เสด็จสู่กรุงราชคฤห์ซึ่งมีเรือนหลวงงาม พระจอมคีรีผู้ประเสริฐ พระจอมมุนีผู้ประเสริฐ เสด็จไปดังเช่นพระยามฤค (ราชสีห์) เสด็จไปแล้ว ชื่อว่าเสด็จไปดีแล้ว

ติทิเว มหิยํ ภุชคาวสเถ
สกลตฺถสมวฺหยทีปนิยํ
อิห โย มติมา กุสโล ส นโร
ปฏุ โหติ มหามุนิโน วจเน.[๒]

นรชนใดมีปัญญาฉลาดในคัมภีร์ที่แสดงชื่อแห่งอรรถทั้งสิ้นในสวรรค์ พื้นดิน และนาคพิภพนี้ นรชนนั้นย่อมเชี่ยวชาญในพระดำรัสของพระมหามุนี

โตฏกะ แปลว่า คาถาที่เบียดเบียนลักษณะของคาถาก่อน กล่าวคือประพันธ์ด้วย ส คณะทั้งหมดจึงทำให้ต่างจากคาถาที่ผ่านมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุริมลกฺขณํ ตุฏฺติ หึสตีติ โตฏกํ (คาถาที่เบียดเบียนลักษณะของคาถาก่อน ชื่อว่า โตฏกะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ตุฏ ธาตุ (หึสเน = เบียดเบียน) + ณฺวุ ปัจจัย

---

[๑] พุทฺธวํ. อ. ๔๑๓

[๒] อปก. นิคมคาถา ๒

คำว่า โตฏฺกมมฺพุธิเสหิ ตัดบทเป็น โตฏฺกํ + อมฺพุธิเสหิ คำว่า อมฺพุธิ (มหาสมุทร) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๔ ท่านนิยมใช้สังขยาประเภทนี้เพื่อให้ต้องคณะฉันท์

คำว่า มิตํ สำเร็จรูปมาจาก มิ ธาตุ (มาเน = นับ) + ต ปัจจัย คัมภีร์วุตโตทัย-โยชนาอธิบายว่า มิตํ ปมิตํ (นับ) โดยคล้อยตามคัมภีร์วฤตตรัตนากรว่า อิห โตฏฺกมมฺพุธิเส ปมิตํ ส่วนกวิสารฎีกากล่าวว่า มิตํ รจิตํ (ประพันธ์) ฝ่ายคัมภีร์วจนัตถโชติกากล่าวว่า มิตํ ลกฺขิตํ (กำหนดหมาย) คัมภีร์ฉันท์นิสสัยใหม่แปลว่า "กล่าว, ไม่ขาดช่วง" โดยคล้อยตามพจนานุกรมสันสกฤตคือวาจัสปติที่กล่าวว่า

มิต. ติ. มิ, มา วา + ต. ปริมิเต สทฺทิเต อวจฺฉินฺเน ขิตฺเต จ.

มิต เป็นติลิงค์ มิ ธาตุ หรือ มา ธาตุ + ต ปัจจัย [เป็นไป]ในการนับ, กล่าว, ไม่ขาดช่วง, โยน

* * * * * * * * * * * *

## ทุตวิลัมพิตคาถา

๗๗. ทุตวิลมฺพิตมาห นภา ภรา.

คาถาที่มี น ภ ภ ร คณะ ท่านกล่าวว่า ทุตวิลัมพิตะ

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ทุ | ต | วิ | ลมฺ | พิ | ต | มา | ห | น | ภา | ภ | รา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | ภ | | | ภ | | | ร | | |

ทุตวิลัมพิตคาถา คือ คาถาที่มี น ภ ภ ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ทุตวิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลมฺพิต (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า มาห น (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า ภา ภรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

สุรภิจนฺทนจุณฺณสมากุลา
กุสุมกุงฺกุมธูปสุคนฺธินี
วิวิธธาตุมหทฺธชมาลินี
ทสสหสฺสิ อโหสิ สมนฺตโต.[๑]

หมื่นโลกธาตุทั้งหมดเกลื่อนกลาดด้วยจุณจันทน์หอมกรุ่น อบอวลหวลหอมด้วยกลิ่นดอกไม้ หญ้าฝรั่น และธูป มีมาลัยเป็นธงใหญ่งามหลากหลายสี

นฬิน-ลิงฺค-มุขงฺค-ชลมฺพุชํ
ปุลิน-ธญฺญ-หิรญฺญ-ปทามตํ
ปทุม-ปณฺณ-สุสาน-วนายุธํ
หทย-จีวร-วตฺถ-กุลินฺทฺริยํ.[๒]

ดอกบัว, ลิงค์, หน้า, องค์, น้ำ, ดอกบัว, ทราย, ธัญพืช, เงิน, บท, นิพพาน, ดอกบัว, ใบไม้, สุสาน, ป่า, อาวุธ, หทัย, จีวร, ผ้า, ตระกูล, อินทรีย์

ทุตวิลัมพิตะ แปลว่า คาถาที่แต่งด้วย น คณะเป็นต้นอันเปลี่ยนจากลักษณะของโตฏกคาถาที่อยู่ติดกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า อนนฺตรลกฺขณํ ทุสฺสติ วิกตึ กโรตีติ ทุโต นาทิคโณ, ทุเตน วิเสเสน ลมฺพิตพฺพํ พนฺธิตพฺพนฺติ ทุตวิลมฺพิตํ (คาถาที่แต่งโดยพิเศษด้วย น คณะเป็นต้นอันเปลี่ยนจากลักษณะของคาถาติดกัน ชื่อว่า ทุต-วิลัมพิตะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ทุต บทหน้า + วิ บทหน้า + ลพิ ธาตุ (วิลมฺพเน = ห้อย) + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

[๑] พุทฺธวํ. อ. ๑๒๕

[๒] ปส. สูตร ๑๙๖

## ปุฏคาถา

๗๘. วสุยุควิรตี นา, มฺยา ปุโฏยํ.

คาถาที่มี น น ม ย คณะ มีจังหวะหยุด ๘ และ ๔ พยางค์นี้ ชื่อว่า ปุฏะ

| ว | สุ | ยุ | ค | วิ | ร | ตี | นา | มฺยา | ปุ | โฏ | ยํ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| น | | | น | | | ม | | | ย | | |

ปุฏคาถา คือ คาถาที่มี น น ม ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วสุยุ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ควิร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ตี นามฺยา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ ส่วนคำว่า ปุโฏยํ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๘ คือ นา และพยางค์ที่ ๔ คือ ยํ

ตัวอย่าง

สติวรสุจกํ อิพฺภคฺคปญฺญํ,
สุวิริยวสุวาหํ, ปีติเสลํ,
คหปติสมถคฺคํ, ถีปสทฺธึ,
อกณิยสุนุเปกฺขํ, สตฺตโภคํ.[๑]

[ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระทศพลผู้เสมอเหมือนพระจักรพรรดิราช] ทรงเพียบพร้อมด้วยรัตนะเจ็ด คือ สติสัมโพชฌงค์อันยอดเยี่ยมเป็นจักรแก้วงาม ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นช้างแก้ว วิริยสัมโพชฌงค์เป็นม้าแก้ว ปีติสัม-

[๑] มปม. คาถา ๔๐

โพชฌงค์เป็นมณีแก้ว สมาธิสัมโพชฌงค์เป็นขุนคลังแก้ว ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นนางแก้ว อุเบกขาสัมโพชฌงค์เป็นขุนพลแก้วเชษฐบุตร

บาทแรกของคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ที่ ๘ เพราะคำว่า อิพฺภ ที่มาจาก อิภ (ช้าง) เป็นคำเดียวกัน แต่บาทที่ ๒-๔ มียติตรงตามที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ การที่ยติในบาทที่ ๑ เสียไป คงเป็นเพราะผู้แต่งต้องการจะกล่าวให้ตรงกับเนื้อความจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้

คำว่า วสุยุควิรติ (มียติด้วยพยางค์ ๘ และ ๔) มีรูปวิเคราะห์ว่า วสโว จ ยุคานิ จ วสุยุคานิ, วสุยุเคหิ วิรติ ยสฺสาติ วสุยุควิรติ (วสุยุควิรติ คือ มียติด้วยพยางค์ ๘ และ ๔) มีการทีฆะ อิ ใน ติ เป็น อี เพื่อให้ต้องคณะฉันท์

ปุฏฺะ แปลว่า คาถาที่เหมือนห่อผ้า เพราะมียติ ๒ ตอนเหมือนปมผ้า ๒ ปม มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุโฏ วิยาติ ปุโฏ (คาถาที่เหมือนห่อผ้า ชื่อว่า ปุฏฺะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ปุฏ ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต

คำว่า วสุ หมายถึงวสุเทพ มี ๘ ตนคือ อาปะ, ธุวะ, โสมะ, ธวะ, อนิละ, อนละ, ปัจจูสะ และปภาสะ คัมภีร์อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๘๙๕) นำคาถาจากคัมภีร์จินดามณีมาแสดงว่า

อาโป ธุโว จ โสโม จ ธโว เจวา’นิโล’นโล  
ปจฺจูโส จ ปภาโส จ อฏฺเฐเต วสโว มตา.

วสุเทพมี ๘ ตนเหล่านี้ คือ อาปะ, ธุวะ, โสมะ, ธวะ, อนิละ, อนละ, ปัจจูสะ และ ปภาสะ

* * * * * * * * * * * *

## กุสุมวิจิตตาคาถา

๗๙. นยสหิตา นฺยา กุสุมวิจิตฺตา.

คาถาที่มี น ย น ย คณะ ชื่อว่า กุสุมวิจิตฺตา

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | ย | ส | หิ | ตา | นฺยา | กุ | สุ | ม | วิ | จิตฺ | ตา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| น | | | ย | | | น | | | ย | | |

กุสุมวิจิตตาคาถา คือ คาถาที่มี น ย น ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นยส (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า หิตา นฺยา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า กุสุม (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า วิจิตฺตา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

ตัวอย่าง

จตุทิสิกิทฺธิปฺปทมสหายํ
สุปริวุตํ ขตฺติยวิรชานํ
สุจิปริสํ เทว-นรมนาปํ
ทสพลจกฺกาธิปติภิวนฺเท.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระทศพลผู้เสมอเหมือนพระ-จักรพรรดิราช ทรงครอบครองทวีปสี่คืออิทธิบาท ไม่มีผู้ใดเท่าเทียม ห้อมล้อมด้วยพระอรหันต์ดุจดั่งกษัตริย์บริวาร มีบริษัทที่บริสุทธิ์ เป็นมิ่งขวัญของมนุษยนิกรและทวยเทพ

กุสุมวิจิตตา แปลว่า คาถาที่วิจิตรดั่งบุปผา กล่าวคือ มี น คณะและ ย คณะสลับกันเหมือนดอกไม้สลับสี มีรูปวิเคราะห์ว่า กุสุมํ วิย วิจิตฺตา กุสุมวิจิตฺตา

[๑] มปม. คาถา ๔๑

(คาถาที่วิจิตรดั่งบุปผา ชื่อว่า กุสุมวิจิตตา)

คำว่า สหิต ตัดบทเป็น สห ศัพท์ + อิต ศัพท์ (อิ ธาตุ + ต ปัจจัย) มีรูปวิเคราะห์ว่า สห อิตา สหิตา (คณะที่เป็นไปร่วมกัน เรียกว่า สหิตะ) ส่วนคำว่า วิจิตฺต ใน กุสุมวิจิตฺตา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + จินฺต ธาตุ (จินฺตเน = คิด) + ต ปัจจัย ถ้าลง ตฺรณฺ ปัจจัย ก็มีรูปว่า วิจิตฺร เหมือนคำว่า ฉตฺต, ฉตฺร ที่มีทั้งสองรูป ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๖๖) กล่าวว่า ฉทาทีหิ ต-ตฺรณฺ (ลง ต และ ตฺรณฺ ปัจจัย ท้าย ฉท ธาตุเป็นต้น)

* * * * * * * * * * * *

## ภุชังคัปปยาตคาถา

๘๐. ภุชงฺคปฺปยาตํ ภเว เวทเยหิ.

คาถาที่มี ย คณะ ๔ คณะ ชื่อว่า ภุชังคัปปยาตะ

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ภุ | ชงฺ | คปฺ | ป | ยา | ตํ | ภ | เว | เว | ท | เย | หิ |
| ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ย | | | ย | | | ย | | | ย | | |

ภุชังคัปปยาตคาถา คือ คาถาที่มี ย คณะ ๔ คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภุชงฺคปฺ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ,คำว่า ปยาตํ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ภเว เว (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า ทเยหิ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

คำว่า หิ ในคาถานี้เป็นปาทันตครุ จึงถือว่าเป็น ย คณะได้ ส่วนคำว่า เวท เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๔ ถ้าท่านใช้คำทั่วไปว่า จตุ ก็จะทำให้เสียคณะฉันท์ เพราะไม่เป็น ย คณะ การใช้คำว่า เวท แทน จตุ จึงทำให้ต้องคณะฉันท์ สังเกตสังขยาอื่นๆ ก็นิยมใช้ในลักษณะดังกล่าวนี้

ตัวอย่าง

วเร จารุรูเป วิหาเร อุฬาเร
นโร การเย วาสเย ตตฺถ ภิกฺขู
ทเทยฺยนฺนปานญฺจ วตฺถญฺจ เนสํ
ปสนฺเนน จิตฺเตน สกฺกจฺจ นิจฺจํ.[๑]

นรชนสร้างวิหารงามประเสริฐเลิศโอฬาร นิมนต์ภิกษุทั้งหลายอยู่ในวิหารนั้น พึงถวายข้าวน้ำและจีวรแด่ภิกษุเหล่านั้นเสมอด้วยใจเลื่อมใส โดยเคารพ

วิภินฺนํ จิรํ ภิกฺขุสํฆํ นิกายตฺ-
ตยสฺมิญฺจ กาเรสิ สมฺมา สมคฺเค
สเทหํว นิจฺจาทโร ทีฆกาลํ
มหคฺเฆหิ รกฺเขสิ โย ปจฺจเยหิ.[๒]

อนึ่ง พระราชาพระองค์ใด ทรงยังหมู่ภิกษุผู้เสียความสามัคคีในนิกาย ๓ มานานให้พร้อมเพรียงกันด้วยดี ทรงใส่ใจเสมอบำรุงรักษาด้วยปัจจัยอันมีค่ามากตลอดกาลนาน เปรียบเสมือนบำรุงสรีระของพระองค์ ฉะนั้น

ภุชังคัปปยาตะ แปลว่า คาถาที่มี ย คณะ ๔ คณะดำเนินไปไม่ขาดสายเหมือนงูเลื้อยติดต่อกันไม่ขาดช่วง มีรูปวิเคราะห์ว่า ภุชงฺคานํ วิย ปยาตํ คมนํ ยสฺส ตํ ภุชงฺคปฺปยาตํ (คาถาที่มีความเป็นไปเหมือนการไปของงู ชื่อว่า ภุชังคัปปยาตะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ภุชงฺค ศัพท์ (งู) + ปยาต ศัพท์ (ความเป็นไป = ป บทหน้า + ยา ธาตุ + ต ปัจจัย)

* * * * * * * * * * * *

---

[๑] พุทฺธวํ. อ. ๓๒

[๒] อปก. นิคมคาถา ๔

## ปิยังวทาคาถา

๘๑. นภชเรหิ ภวติปฺปิยํวทา.

คาถาที่มี น ภ ช ร คณะ ชื่อว่า ปิยังวทา

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | ภ | ช | เร | หิ | ภ | ว | ติปฺ | ปิ | ยํ | ว | ทา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | ภ | | | ช | | | ร | | |

ปิยังวทาคาถา คือ คาถาที่มี น ภ ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นภช (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า เรหิ ภ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า วติปฺปิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ยํวทา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

คำว่า ภวติปฺปิยํวทา มีการซ้อน ปฺ อักษรเพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ โดยเหตุที่ภาษาสันสกฤตมีรูปว่า ปฺริยํวทา ภาษาบาลีจึงควรซ้อน ปฺ อักษร วุตโตทัยบางฉบับมีรูปทีฆะว่า ภวตี ปิยํวทา รูปนี้ไม่งามตามหลักภาษา

ตัวอย่าง

ปวรวณฺณธรรูปลกฺขณา
รตนกญฺจนสุมณฺฑิตาสยา
มลยจนฺทนสุคนฺธคนฺธิกา
พหุชนํ ปิยวทา ยโสธรา.[๑]

พระนางยโสธราผู้ทรงมีรูปลักษณะผิวพรรณงามเลิศ มีสถานพำนักประดับด้วยทองรัตนะเป็นอย่างดี มีของหอมที่มีกลิ่นหอมยิ่งทำด้วยไม้จันทน์จากภูเขามลยะ ตรัสพระดำรัสอันไพเราะกับมหาชน

[๑] ฉสม. ข้อ ๘๑

ตัวอย่างในบางบาท

ตสฺมา สทา ฌานรตา สมาหิตา
อาตาปิโน ชาติขยนฺตทสฺสิโน
มารํ สเสนํ อภิภุยฺย ภิกฺขโว
ภวถ ชาติมรณสฺส ปารคา.[๑]

เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ยินดีในฌาน มีจิตตั้งมั่นเสมอ มีความเพียรเผากิเลส มีปกติเห็นที่สิ้นสุดแห่งชาติ ครอบงำมารและกองทัพได้ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งชาติและมรณะ

บาทที่ ๑-๓ ของคาถานี้ เป็นอินทรวงศ์ บาทที่ ๔ เป็นปิยังวทาคาถา คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างอินทรวงศ์กับปิยังวทาคาถา

ปิยังวทา แปลว่า คาถาที่กล่าวคำไพเราะ เพราะมี น คณะเป็นต้นที่มีเสียงประสานกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิยํ วทนฺติ เอตายาติ ปิยํวทา (คาถาเป็นเหตุกล่าวคำไพเราะ ชื่อว่า ปิยังวทา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ปิยํ บทหน้า + วท ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน) + อ ปัจจัย ในกรณสาธนะ

* * * * * * * * * * * *

## ลลิตาคาถา

๘๒. วุตฺตา สุธีหิ ลลิตา ตภา ชรา.

คาถาที่มี ต ภ ช ร คณะ ท่านเรียกว่า ลลิตา

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| วุตฺ | ตา | สุ | ธี | หิ | ล | ลิ | ตา | ต | ภา | ช | รา |
| ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ต | | | ภ | | | ช | | | ร | | |

[๑] ขุ. อิติ. ๒๕/๔๖/๒๖๘

ลลิตาคาถา คือ คาถาที่มี ต ภ ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วุตฺตา สุ (๒ ๒ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ธีหิ ล (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ลิตา ต (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ภา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

รตฺตสฺส หิ อุกฺกุฏิกํ ปทํ ภเว
ทุฏฺฐสฺส โหติ อวกฑฺฒิตํ ปทํ
มูฬฺหสฺส โหติ สหสานุปีฬิตํ
วิวฏฺฏจฺฉทสฺส อิทมีทิสํ ปทํ.[๑]

คนเจ้าราคะ มีรอยเท้ากระหย่ง คนเจ้าโทสะ มีรอยเท้าหนักส้น คนเจ้าโมหะ มีรอยเท้าจิกลง คนกำจัดกิเลสเครื่องมุงบังแล้ว มีรอยเท้าเช่นนี้ [ราบเรียบเสมอกัน]

บาทที่ ๒-๓ ของคาถานี้ มีลักษณะของลลิตาคาถาโดยตรง บาทที่ ๔ เมื่อรวม วิว เป็นครุ ๑ พยางค์ ก็เป็นลลิตาคาถา ส่วนบาทที่ ๑ เมื่อถือว่า หิ เป็นครุ และ อุกฺ เป็นลหุ ก็เป็นลลิตาคาถาเช่นกัน การอนุญาตครุเป็นลหุได้นี้ มีกล่าวมาแล้วในคาถาที่ ๗ ถ้าไม่นับเช่นนี้ คาถาจำนวนมากในพระไตรปิฎกและอรรถกถาก็จะเป็นคาถาสามัญที่ไม่มีชื่อเฉพาะ แต่ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น

ลลิตา แปลว่า คาถาที่งามด้วย ต คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ลเลติ โสภตีติ ลลิตา (คาถาที่งาม[ด้วยคณะ] ชื่อว่า ลลิตา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ลล ธาตุ (อิจฺฉายํ = ปรารถนา) + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

[๑] ธมฺม. อ. ๒/๔๐, อํ. อ. ๑/๓๘๒

## ปมิตักขราคาถา

๘๓. ปมิตกฺขรา สชสเสหุทิตา.

คาถาที่มี ส ช ส ส คณะ ท่านเรียกว่า ปมิตักขรา

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ป | มิ | ตกฺ | ข | รา | ส | ช | ส | เส | หุ | ทิ | ตา |
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ |
| ส | | | ช | | | ส | | | ส | | |

ปมิตักขราคาถา คือ คาถาที่มี ส ช ส ส คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ปมิตกฺ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ขรา ส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ชสเส (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า หุทิตา (๑ ๑ ๒) เป็น ช คณะ

ตัวอย่าง

ปริสุทฺธวากฺยรจนาติสยํ
ปริสิญฺจเตว สวเนสฺวมตํ
ปริตกฺขราปิ วิปุลตฺถวตี
ตว ภารตี หรติ เม หทยํ.[๑]

คำของท่านที่แต่งด้วยถ้อยคำอันหมดจด แม้มีอักขระน้อย [แต่]มีอรรถมาก เปรียบดั่งราดรดน้ำอมฤตในโสตประสาท จับใจของเราอยู่

ปมิตักขรา แปลว่า คาถาที่มีอักขระอันนับด้วย ส คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ปมิตา อกฺขรา ยสฺสา สา ปมิตกฺขรา (คาถาที่มีอักขระนับได้ ชื่อว่าปมิตักขรา)

คำว่า สชสเสหุทิตา ตัดบทเป็น สชสเสหิ + อุทิตา

---

[๑] อสน. ๖/๔๐

คำว่า อุทิตา สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## อุชชลาคาถา

๘๔. นนภรสหิตา'ภิหิตุชฺชลา.

คาถาที่มี น น ภ ร คณะ ท่านเรียกว่า อุชชลา

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | น | ภ | ร | ส | หิ | ตา | ภิ | หิ | ตุชฺ | ช | ลา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| | น | | | น | | | ภ | | | ร | |

อุชชลาคาถา คือ คาถาที่มี น น ภ ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นนภ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รสหิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ตาภิหิ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ ส่วนคำว่า ตุชฺชลา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

สุมธุรตรสทฺทนิตึ อิมํ
ปฏุตรมหิตํ สุสิเข วรํ
วิทุวิมติตโมปหรึ รวึ
มติกุมุทปโพธินิสาปตึ.[๑]

นรชนพึงศึกษาสัททนีติปกรณ์อันไพเราะดียิ่งนี้ เป็นคัมภีร์ประเสริฐ ปราชญ์ผู้ชาญฉลาดนับถือแล้ว เป็นเช่นกับพระอาทิตย์ที่กำจัดความมืดคือกังขาของบัณฑิต และเปรียบดั่งพระจันทร์ที่ยังดอกโกมุทคือปัญญาให้แย้มบาน

[๑] นีติ. ปท. หน้า ๔๓๗

อุชชลา แปลว่า คาถาที่รุ่งเรืองด้วย น คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อุชฺชลตีติ อุชฺชลา (คาถาที่รุ่งเรือง ชื่อว่า อุชชลา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ชล ธาตุ (ทิตฺติมฺหิ = รุ่งเรือง) + อ ปัจจัย

คำว่า นนภรสหิตาภิหิตุชฺชลา ตัดบทเป็น นนภรสหิตา + อภิหิตา + อุชฺชลา

คำว่า อภิหิตา สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## เวสสเทวีคาถา

๘๕. ปญฺจสฺสจฺฉินฺนา, เวสฺสเทวี มมา ยา.

คาถาที่มี ม ม ย ย คณะ มีจังหวะหยุด ๕ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า เวสสเทวี

| ปญฺ | จสฺ | สจฺ | ฉินฺ | นา | เวสฺ | ส | เท | วี | ม | มา | ยา |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ม | | | ม | | | ย | | | ย | | |

เวสสเทวีคาถา คือ คาถาที่มี ม ม ย ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ปญฺจสฺสจฺ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ฉินฺนา เวสฺ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า สเทวี (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า มมา ยา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๕ คือ นา และพยางค์ที่ ๗ คือ ยา

ตัวอย่าง

ลงฺกาทีเป โส, สตฺถุกปฺโป อกปฺโป,
ลงฺกาวิฏฺฐานา,ทีสุ ฐาเนสุ เถโร,

ธมฺมํ ภาเสตฺวา, ทีปภาสาย เอวํ,
สทฺธมฺโมตารํ, การยี ทีปทีโป.[๑]

พระเถระนั้นผู้เป็นประทีปแห่งเกาะ[ลังกา] เป็นประดุจ
พระศาสดา ไม่มีผู้เสมอเหมือน ยังพระสัทธรรมให้สว่างไสว ณ
ลังกาทวีปด้วยภาษาของชาวเกาะ ในสถานที่มีที่แจ้งเป็นต้น
แห่งลังกาแล้ว ได้ยังมหาชนให้ทำการหยั่งลงสู่พระสัทธรรม

เวสสเทวี แปลว่า คาถาที่เหมือนเครื่องบวงสรวงแก่ทวยเทพ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสฺสานํ เทวานํ เทยฺโย พลิ เวสฺสเทวี (เครื่องบวงสรวงที่ถวายแก่เทพทั้งหมด ชื่อว่า เวสสเทวี), เวสฺสเทวี วิยาติ เวสฺสเทวี (คาถาที่เหมือนเครื่องบวงสรวงที่ถวายแก่เทพทั้งหมด ชื่อว่า เวสสเทวี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก วิสฺส ศัพท์ (ทั้งหมด) + เทว (เทพ) + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย เมื่อสำเร็จรูปเป็นบทสมาสว่า เวสฺสเทวี แล้วลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต

คำว่า ปญฺจสฺสจฺฉินฺนา ตัดบทเป็น ปญฺจ + อสฺส + ฉินฺนา คำว่า อสฺส (ม้า) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๗ ท่านใช้คำนี้แทน สตฺต (เจ็ด) เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ บทนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจ จ อสฺสา จ ปญฺจอสฺสา, ปญฺจอสฺสา ฉินฺนา ยสฺสา สา ปญฺจสฺสจฺฉินฺนา (คาถาที่มีจังหวะหยุด ๕ และ ๗ พยางค์ เรียกว่า ปัญจัสสัจ-ฉินนา)

* * * * * * * * * * * *

**ตามรสคาถา**

๘๖. ภวติ'ห ตามรสํ นชชา โย.

คาถาที่มี น ช ช ย คณะ ชื่อว่า ตามรสะ ในชคตีฉันท์นี้

---

[๑] มหาวงศ์ ๑/๙๔

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ภ | ว | ติ | ห | ตา | ม | ร | สํ | น | ช | ชา | โย |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| น | | | ช | | | ช | | | ย | | |

ตามรสคาถา คือ คาถาที่มี น ช ช ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภวติ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ห ตาม (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า รสํ น (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ชชา โย (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

ตัวอย่าง

วรตปวุฏฺฐิ สุพีชกสทฺธา
มติยุคนงฺคล หีรุตปีสา
สุสมถรชฺชุ สติทฺวิชตุตฺตํ
วิริยธุราวห สจฺจนิทานํ.[๑]

[พระสุคตผู้เปรียบดั่งกสิกร] ทรงตบะอันล้ำเลิศประหนึ่งฝน มีศรัทธาเหมือนหนึ่งเมล็ดพันธุ์ วิปัสสนาปัญญาแม้นแอก มรรคปัญญาปานไถ สมาธิดั่งเชือกผูก สติเหมือนดั่งคันไถและปฏัก วิริยะเสมอวัวนำภาระ ความสัตย์ราวกับการเก็บเกี่ยว

ตามรสะ แปลว่า คาถาที่เหมือนดอกบัว กล่าวคือ มี ย คณะท้ายเหมือนดอกบัวมียอดบาน มีรูปวิเคราะห์ว่า ตามรสํ วิยาติ ตามรสํ (คาถาที่เหมือนดอกบัว ชื่อว่า ตามรสะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ตามรส ศัพท์ (บัว) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต คำว่า ตามรส ที่แปลว่า บัว มีรูปวิเคราะห์ว่า ตามเร ชเล สนฺตํ ชาตํ ตามรสํ (ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ ชื่อว่า ตามรสะ) ตามนัยนี้สำเร็จรูปมาจาก ตามร ศัพท์ (น้ำ) + อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย

[๑] มปม. คาถา ๔๘

วุตโตทัยบางฉบับมีรูปว่า ภวติ หิ แทน ภวติห ตามมตินี้ หิ ศัพท์เป็นปาทปูรณนิบาต (นิบาตทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ) ดังวุตโตทัยฎีกาเก่ากล่าวว่า หีติ นิปาตมตฺตํ ( หิ ศัพท์เป็นสักแต่นิบาต) แต่รูปว่า ภวติห สมควรกว่ารูปว่า ภวติ หิ เพราะไม่มีปาทปูรณนิบาตซึ่งไม่จำเป็น

* * * * * * * * * * * *

**กมลาคาถา**

๘๗. กมลาติ เณยฺยา สยเสหิ โย เจ, ชคตี.

คาถาที่มี ส ย ส ย คณะ ชื่อว่า กมลา, เป็นชคตีฉันท์

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ก | ม | ลา | ติ | เณยฺ | ยา | ส | ย | เส | หิ | โย | เจ |
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ส | | | ย | | | ส | | | ย | | |

กมลาคาถา คือ คาถาที่มี ส ย ส ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า กมลา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ติ เณยฺยา (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า สยเส (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า หิ โย เจ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ

ตัวอยหารร

วติสํวรํ โสรตโมจนญฺจ
สรณานิวตฺตพฺพหนตฺถิ ยสฺส
อมตปฺผลํเนกรเสหุเปตํ
สุคตํ มหากสฺสกมาภิวนฺเท.[๑]

[๑] มปม. คาถา ๔๙

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคตผู้เปรียบดั่งกสิกรพระองค์นั้น ผู้มีศีลสังวรเหมือนรั้ว การถ่อมตัวคล้ายกับการถอดผาล การเสด็จดำเนินสู่พระนิพพานเปรียบเหมือนการไถไปเบื้องหน้า พระนิพพานดุจผลอุดมด้วยรสเป็นอันมาก

ตัวอย่างในบางบาท

ตุทนฺติ วาจาย ชนา อสญฺญตา
สเรหิ สงฺคามคตํว กุญฺชรํ
สุตฺวาน วากฺยํ ผรุสํ อุทีริตํ
อธิวาสเย ภิกฺขุ อทุฏฺฐจิตฺโต.[๑]

คนทั้งหลายผู้ไม่สำรวม ชอบกล่าวทิ่มแทงผู้อื่นด้วยวาจา เหมือนทหารข้าศึกทิ่มแทงช้างที่ออกศึกด้วยลูกศรฉะนั้น ภิกษุผู้มีจิตไม่คิดประทุษร้าย ฟังคำหยาบคายที่คนพาลกล่าวแล้ว พึงอดกลั้นไว้ได้

บาทที่ ๑-๒ ของคาถานี้ เป็นวังสัฏฐคาถา บาทที่ ๓ เป็นอินทรวงศ์ บาทที่ ๔ เป็นกมลาคาถา คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา ๓ ชนิดเหล่านั้น

กมลา แปลว่า คาถาที่งามเหมือนดอกบัว มีรูปวิเคราะห์ว่า กมลํ วิยาติ กมลา (คาถาที่เหมือนดอกบัว ชื่อว่า กมลา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก กมล ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต

ชคตี แปลว่า ฉันท์ที่เป็นไปด้วย ช ต ช ร คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ชต-ชราทิคเณหิ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ ชคตี (ชคตี คือ ฉันท์ที่เป็นไปด้วย ช ต ช ร คณะเป็นต้น บทนี้สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ธาตุ + ติ ปัจจัย ซ้อน ค แปลง ค เป็น ช

* * * * * * * * * * * * *

[๑] ขุ. อุ. ๒๕/๓๘/๑๕๕

## อติชคตีฉันท์ ๑๓ พยางค์
## ปหัสสิณีคาถา

๘๘. มฺนา ชฺรา โค, ติทสยติปฺปหสฺสิณี สา.

คาถาที่มี ม น ช ร คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๓ และ ๑๐ พยางค์นั้น ชื่อว่า ปหัสสิณี

| | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| มฺนา | ชฺรา | โค | ติ | ท | ส | ย | ติปฺ | ป | หสฺ | สิ | ณี | สา |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ม | | | น | | | ช | | | ร | | | ค |

ปหัสสิณีคาถา คือ คาถาที่มี ม น ช ร คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า มฺนา ชฺรา โค (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ติทส (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ยติปฺป (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า หสฺสิณี (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า สา (๒) เป็นครุ อนึ่ง คาถามีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๓ คือ โค และพยางค์ที่ ๑๐ คือ สา

ตัวอย่าง

โย พุทฺโธ, สุมติ ทิเว ทิวากโรว,
โสภนฺโต, รติชนเน สิลาสนมฺหิ,
อาสีโน, สิวสุขทํ อเทสิ ธมฺมํ,
เทวานํ, ตมสทิสํ นมามิ นิจฺจํ.[๑]

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงพระญาณอันดี วิลาวัณย์ประหนึ่งดวงสุรีย์ในยามเช้า ประทับนั่งบนศิลาอาสน์อันน่ารื่นรมย์ ทรงแสดงพระธรรมที่ให้สันติสุขแก่ทวยเทพ ข้าพเจ้า

[๑] นก. คาถา ๑๔

ขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าที่ไม่มีผู้ใดเปรียบพระองค์นั้นเป็นนิตย์นิรันดร์

ปหัสสิณี แปลว่า คาถาที่ก่อให้เกิดความร่าเริงแก่ผู้ฟัง มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน หสฺสนํ ชเนตีติ ปหสฺสิณี (คาถาที่ก่อให้เกิดความร่าเริงโดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปหัสสิณี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + หส ธาตุ (หาสสทฺเทสุ = ร่าเริง, ส่งเสียง) + ณฺย ปัจจัย + อินี ปัจจัย แปล น เป็น ณ ซ้อน สฺ อักษร

ฉบับฉัฏฐสังคายนากับฉบับพม่าเดิม มีรูปว่า ปหสฺสิณี ส่วนฉบับลังกา, ฉบับพม่าบางฉบับ และฎีกา มีรูปว่า ปหาสิณี บางท่านวินิจฉัยว่า คำว่า ปหาสิณี ถูกเพราะมีคำบาลีที่คล้ายคลึงกับคำนี้ว่า สมฺมิลฺลหาสิณี (ผู้ยิ้มแย้มร่าเริง) ที่มาจาก สมฺมิลฺล บทหน้า + หส ธาตุ + ณี ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย แต่เนื่องจากฉันท์สันสกฤตใช้เป็นรูปว่า ปฺรหรฺษิณี ที่แปลงเป็นภาษาบาลีโดยตรงว่า ปหสฺสิณี และรูปนี้ก็สำเร็จมาจาก ป บทหน้า + หส ธาตุ + ณฺย ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย ดังนั้น รูปว่า ปหสฺสิณี จึงสมควร ส่วนคำว่า จารุหาสินี ในปริจเฉทที่ ๒ นั้น ตรงตามสันสกฤตที่มีรูปเหมือนกันว่า จารุหาสินี

* * * * * * * * * * * *

## รุจิราคาถา

๘๙. จตุคฺคเห,หิห รุจิรา ชภา สฺชคา, อติชคตี.

คาถาที่มี ช ภ ส ช คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๙ พยางค์ ชื่อว่า รุจิรา ในอติชคตีฉันท์นี้, เป็นอติชคตีฉันท์

| | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| จ | ตุคฺ | ค | เห | หิ | ห | รุ | จิ | รา | ช | ภา | สฺช | คา |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ช | | | ภ | | | ส | | | ช | | | ค |

รุจิราคาถา คือ คาถาที่มี ช ภ ส ช คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า จตุคฺค (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า เหหิห (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า รุจิรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ชภา สุช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา เป็นครุ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๔ คือ เห และพยางค์ที่ ๙ คือ คา

คำว่า คห แปลว่า ดาวเคราะห์ มี ๙ ดวง จึงเป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๙ คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๘๘) นำข้อความจากคัมภีร์โชยติสมากล่าวว่า

สูโร จนฺโท จ องฺคาโร พุโธ จาปิ พฺรหปฺปติ
สุกฺโก สเนจโร ราหุ เกตุ เจติ นวคฺคหา.

ดาวนพเคราะห์ ๙ ดวง คือ สูระ (ดาวอาทิตย์), จันทะ (ดาวจันทร์), อังคาระ (ดาวอังคาร), พุธะ (ดาวพุธ), พรหัปปติ (ดาวพฤหัส), สุกกะ (ดาวศุกร์), สเนจระ (ดาวเสาร์), ราหุ (ดาวราหู) และ เกตุ (ดาวเกตุ)

คาถานี้มีจังหวะหยุดใน ๔ และ ๙ พยางค์ โดยคล้อยตามคัมภีร์ปิงคลฉันทสูตรที่กล่าวว่า รุจิรา ชฺภา สฺชา โค จตุนวกา (คาถาที่มี ช ภ ส คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๙ พยางค์ ชื่อว่า รุจิรา) แม้คัมภีร์วฤตตรัตนากรก็กล่าวว่า จตุคฺคเห รุจิรา ชฺภา สฺชคา (คาถาที่มี ช ภ ส คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๔ และ ๙ พยางค์ ชื่อว่า รุจิรา) คำว่า จตุคฺคเห ในคัมภีร์นี้แปลงมาจากคำสันสกฤตว่า จตุคฺรไหะ ที่มี ๔ พยางค์เป็นยติ ๑ ช่วงพอดี แต่เมื่อวุตโตทัยปกรณ์เปลี่ยนเป็นรูปบาลีว่า จตุคฺคเหหิห รุจิรา ชภา สฺชคา ทำให้มียติในพยางค์ที่ ๔ คือ เห ไม่ได้ นี้ถือว่าเป็นกรณีพิเศษที่ไม่มีวิธีอื่นแล้ว ท่านจึงใช้เช่นนี้ แต่ถ้าเป็นวรรณกรรมบาลีทั่วไปก็ต้องหลีกเลี่ยงไม่ให้ยติเสีย

ตัวอย่าง

อสงฺขตํ, สิวมมตํ สุทุทฺทสํ,
ปรายณํ, สรณมนีติกํ ตถา,
อนาสวํ, ธุวมนิทสฺสนากตา,
ปโลกิตํ, นิปุณมนนฺตมกฺขรํ.[๑]

[ไวพจน์ของนิพพาน] คือ อสงฺขต, สิว, อมต, สุทุทฺทส, ปรายณ, สรณ, อนีติก, อนาสว, ธุว, อนิทสฺสน, อกต, อปโลกิต, นิปุณ, อนนฺต, อกฺขร

ตัวอย่างในบางบาท

พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหมฺปติ
กตญฺชลี อนธิวรํ อยาจถ
สนฺตีธ สตฺตา อปฺปรชกฺขชาติกา
เทเสตุ ธมฺมํ อนุกมฺปิมํ ปชํ.[๒]

ท้าวสหัมบดีพรหมผู้เป็นใหญ่ในโลกได้กระทำอัญชลีอาราธนาพระพุทธเจ้าว่า เหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสมลทินน้อยในจักษุมีอยู่ในโลก ขอพระองค์โปรดแสดงธรรมเพื่ออนุเคราะห์โลกนี้

บาทแรกของคาถานี้ เป็นอินทรวงศ์, บาทที่ ๒ เป็นรุจิรา, บาทที่ ๓ เป็นอินทรวงศ์ โดยรวมคำว่า อปฺป เป็น ๑ พยางค์ และถือว่าเป็นลหุ แม้ส่วนใหญ่การรวม ๒ พยางค์เป็น ๑ พยางค์มักถือว่าเป็นครุ แต่บางทีก็ถือว่าเป็นลหุได้ ตัวอย่างในลักษณะนี้ยังมีพบในอจลธิติคาถา (ดู ปริจเฉท ๒ คาถา ๓๘) ส่วนบาทที่ ๔ ก็เป็นอินทรวงศ์ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมอินทรวงศ์กับรุจิราคาถา

บางท่านตรวจคาถานี้ไม่ได้ จึงถือว่าเป็นอินทรวงศ์ทั้งหมดโดยเปลี่ยนบาท

---

[๑] อปก. คาถา ๗

[๒] ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๑/๔๓๕

ที่ ๒ เป็นคำว่า กตฺอญฺชลี อนฺธิวรํ อยาจถ และเปลี่ยนบาทที่ ๓ ก็เปลี่ยนเป็น สนฺตีธ สตฺตาปฺปรชกฺขชาติกา เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ แต่การเปลี่ยนเช่นนั้นไม่ถูกต้องตามคัมภีร์พุทธวงศ์ และทำให้เสียรูปศัพท์ทางภาษา

รุจิรา แปลว่า คาถาที่ก่อให้เกิดความปรารถนาในการฟัง เพราะแต่งด้วย ช คณะเป็นต้นและมีจังหวะหยุด ๒ ช่วง มีรูปวิเคราะห์ว่า รุจึ อเรติ ปวตฺเตตีติ รุจิรา (คาถาที่ยังความปรารถนาให้เป็นไป ชื่อว่า รุจิรา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก รุจิ บทหน้า + อร ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย

อติชคตี แปลว่า ชคตีฉันท์ที่ใหญ่กว่าชคตีฉันท์เดิม คือ มีพยางค์เพิ่มขึ้นอีก ๑ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อติ มหนฺตี ชคตี อติชคตี (ชคตีฉันท์ใหญ่ ชื่อว่า อติชคตี)

* * * * * * * * * * * *

## สักกรีฉันท์ ๑๔ พยางค์
## อปราชิตาคาถา

๙๐. นนรสลหุคา, สเรหฺยปราชิตา.

คาถาที่มี น น ร ส ลหุ และครุ มีจังหวะหยุด ๗ พยางค์ ๒ ครั้ง ชื่อว่า อปราชิตา

| | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | น | ร | ส | ล | หุ | คา | ส | เร | หฺย | ป | รา | ชิ | ตา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | น | | | ร | | | ส | | | ล | ค |

อปราชิตาคาถา คือ คาถาที่มี น น ร ส ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่า คำว่า นนร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า สลหุ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า คาสเร

(๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า หฺยปรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ชิ เป็นลหุ ส่วนคำว่า ตา เป็นครุ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๗ คือ คา และพยางค์ที่ ๗ ต่อมา คือ ตา

ตัวอย่าง

สมถกปลิโก, สเสฺนหสมฺมาสติ,
ปรมมติคินี, สวฏฺฏิปรกฺกโม,
สกลชุติกโร, สุธมฺมปทีปโก,
อิมมุปชลิโต, ชิเนน นมามหํ.[๑]

พระชินสีห์ทรงจุดประทีปคือสัปปุริสธรรมที่ส่องแสงสว่างในโลกทั้งมวล มีสมาธิดั่งกระเบื้องถ้วย สัมมาสติปานน้ำมัน ปัญญาอันล้ำเลิศประดุจเปลวไฟ วิริยะเหมือนเกลียวไส้ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินสีห์พระองค์นั้น

อปราชิตา แปลว่า คาถาที่ไม่แพ้คาถาอื่น เพราะมี น คณะเป็นต้นและมีจังหวะหยุด ๒ ช่วง มีรูปวิเคราะห์ว่า น ปราชิตา อปราชิตา (คาถาที่ไม่แพ้ชื่อว่า อปราชิตา)

คำว่า สเรหิ หมายถึง ยติ ๗ พยางค์ ๒ ครั้ง เพราะเป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๗ กล่าวคือ สร ศัพท์ แปลว่า เสียง เสียงดนตรีมี ๗ อย่าง ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๓๒) กล่าวว่า

อุสโภ เธวโต เจว ฉชฺชคนฺธารมชฺฌิมา
ปญฺจโม จ นิสาโทติ สตฺเตเต คทิตา สรา.

ท่านกล่าวเสียง ๗ เสียงเหล่านี้ คือ อุสภะ (เสียงโค),

---

[๑] มปม. คาถา ๕๒

เธวตะ (เสียงม้า), ฉัชชะ (เสียงนกยูง), คันธาระ (เสียงแพะ), มัชฌิมะ (เสียงนกกระเรียน), ปัญจมะ (เสียงนกดุเหว่า) และ นิสาทะ (เสียงช้าง)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สร แปลว่า สระน้ำ มี ๗ แห่ง ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๖๗๙-๘๐) กล่าวว่า

อโนตตฺโต ตถา กณฺณ- มุณฺโฑ จ รถการโก
ฉทฺทนฺโต จ กุณาโล จ วุตฺตา มนฺทากินิตฺถิยํ
ตถา สีหปฺปปาโตติ เอเต สตฺต มหาสรา.

สระน้ำใหญ่มี ๗ แห่งเหล่านี้ คือ อโนตัตตะ, กัณณมุณฑะ, รถการกะ, ฉัททันตะ, กุณาละ, มันทากินี [เป็นไปในอิตถีลิงค์)] และสีหัปปปาตะ

คำว่า สเรหิ แปลตามศัพท์ว่า เจ็ดพยางค์ๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า สรา จ สรา จ สรา (เจ็ดพยางค์ ๒ ช่วง เรียกว่า สระ) คำนี้เป็นบทเอกเสสที่มีศัพท์เดิม ๒ ศัพท์ แล้วลบศัพท์หน้าไปบทหนึ่ง ศัพท์หลังที่เหลือมีอรรถของตนและมีอรรถของศัพท์ที่ลบไปแล้ว ทั้งนี้เพราะเอกเสสเป็นกฎที่ลบเฉพาะศัพท์ แต่อรรถยังคงอยู่ แม้จะไม่มีศัพท์ที่ถูกลบไปแล้วก็ตาม หากตั้งรูปวิเคราะห์ให้มีศัพท์เดิม ๓ ศัพท์ว่า สรา จ สรา จ สรา จ สรา คำนี้ก็หมายถึงเจ็ดพยางค์ ๓ ครั้ง คัมภีร์วุตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๗๗) กล่าวว่า สรา จ สรา จาติ เอกเสเส สตฺตหิ สตฺตหิ จ ยติ ภวติ (เมื่อเป็นเอกเสสว่า สรา จ สรา จ ก็มีจังหวะหยุดเจ็ดพยางค์ ๒ ช่วง) แม้คัมภีร์ไวยากรณ์ก็แสดงอุทาหรณ์ของเอกเสสไว้ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา (บุรุษ ๒ คน เรียกว่า ปุริสะ) ถ้าวิเคราะห์ว่า ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา คำว่า ปุริส ก็หมายถึงบุรุษ ๓ คน

* * * * * * * * * * * *

## ปหรณกลิกาคาถา

๙๑. นนภนลคิติปฺ,ปหรณกลิกา.

คาถาที่มี น น ภ น คณะ ลหุ และครุ มีจังหวะหยุดที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า ปหรณกลิกา

| | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | น | ภ | น | ล | คิ | ติปฺ | ป | ห | ร | ณ | ก | ลิ | กา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ |
| น | | | น | | | ภ | | | น | | | ล | ค |

ปหรณกลิกาคาถา คือ คาถาที่มี น น ภ น คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นนภ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า นลคิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ติปฺปห (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า รณก (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลิ เป็นลหุ ส่วนคำว่า กา เป็นครุ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๗ คือ ติปฺ และพยางค์ที่ ๗ ต่อมา คือ กา

ตัวอย่าง

วิคตคตมลํ, มลคตวิคตํ,
มหิตหิตมนํ, มนหิตมหิตํ,
วิภวภวกรํ, กรภววิภวํ,
สุชนชนคุณํ, คุณชนสุชนํ.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้ทรงปราศจากมลทินอันผู้ไม่มีมลทินเข้าเฝ้า ทรงนับถือผู้มีจิตใฝ่ประโยชน์ อันผู้มีจิตใฝ่ประโยชน์บูชา ทรงเผยแผ่พระนิพพาน กระทำความ

[๑] มปม. คาถา ๕๒

หมดสิ้นแห่งกุศลและอกุศล ทรงคุณของสัตบุรุษ เป็นสัตบุรุษ
เพราะยังคุณให้บังเกิด พระองค์นั้น

ปหรณกลิกา แปลว่า คาถาที่มีเสียงไพเราะแผ่วเบาของอาวุธที่กระทบกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปหรณานํ กลํ ปหรณกลํ, ปหรณกเล นิยุตฺตา ปหรณกลิกา (คาถาที่ประกอบในเสียงไพเราะแผ่วเบาของอาวุธที่กระทบกัน ชื่อว่า ปหรณกลิกา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ปหรณกล ศัพท์ + ณิก ปัจจัย ในนิยุตตตัทธิต

คำว่า นนภนลคิติปฺปหรณกลิกา ตัดบทเป็น นนภนลคา + อิติ + ปหรณ-กลิกา อิติ ศัพท์มีอรรถว่านิทัสสนะ คือแสดงยติที่ผ่านมาในอปราชิตาคาถา ดังคัมภีร์วจนัตถโชติกา (อธิบายคาถา ๙๑) กล่าวว่า อิติสทฺโท นิทสฺสโน. เตนา-นนฺตรยตึ ทสฺเสติ (อิติ ศัพท์เป็นนิทัสสนัตถะ ท่านแสดงยติที่ผ่านมาก่อนด้วย อิติศัพท์นั้น) ตามมตินี้ อิติ ศัพท์แปลตามศัพท์ว่า ยถาวุตฺต (ตามที่กล่าวมาแล้ว) ส่วนคัมภีร์วุตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๗๘) กล่าวว่า อิติ อีทิสาย รีติยา ปหรณกลิกา (ชื่อว่า ปหรณกลิกา ด้วยลำดับเช่นนี้) ตามมตินี้ อิติศัพท์มีอรรถว่า อีทิสา (เช่นนี้) โดยลง นา วิภัตติท้าย อิติ แล้วลบไป

* * * * * * * * * * * *

## วสันตดิลกคาถา

๙๒. วุตฺตา วสนฺตติลกา ตภชา ชคา โค, สกฺกรี.

คาถาที่มี ต ภ ช ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ท่านกล่าวว่า
วสันตดิลก เป็นสักกรีฉันท์

| | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| วุตฺ | ตา | ว | สนฺ | ต | ติ | ล | กา | ต | ภ | ชา | ช | คา | โค |
| ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ต | | | ภ | | | ช | | | ช | | | ค | ค |

วสันตดิลกคาถา คือ คาถาที่มี ต ภ ช ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาท ของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า วุตฺตา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า สนฺตติ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ลกา ต (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ภชา ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า คา เป็นครุ และคำว่า โค ก็เป็นครุ

ตัวอย่าง

เสฏฺฐํ ติโลกมหิตํ อภิวนฺทิยคฺคํ
พุทฺธญฺจ ธมฺมมมลํ คณมุตฺตมญฺจ
สตฺถุสฺส ตสฺส วจนตฺถวรํ สุพุทฺธุํ
วกฺขามิ สุตฺตหิตเมตฺถ สุสนฺธิกปฺปํ.[๑]

ข้าพเจ้าขออภิวาทพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสูงสุด อันโลกสามบูชาแล้ว พร้อมทั้งพระธรรมอันปราศจากมลทินและหมู่สงฆ์ผู้สูงสุด จักกล่าวสนธิกัณฑ์อันดีงามเกื้อกูลแก่พระบาลี เพื่อให้รู้เนื้อความแห่งพระดำรัสของพระศาสดาพระองค์นั้น

เสลนฺตรายตนวาสิกสีลเถร-
ปาโท ครุคฺคุณครุชฺชยตํ มเมโส
ยสฺสปฺปภาวมวลมฺพ มเยทิโสปิ
สมฺปาทิโตภิมตสิทฺธิกโร ปรตฺโถ.[๒]

แม้ข้าพเจ้าก็ยังประโยชน์ของผู้อื่นอันกระทำความสำเร็จแห่งผลที่น่าปรารถนาเช่นนี้ให้สำเร็จ โดยอาศัยความสามารถของพระเถระใด พระสีลเถระผู้ประเสริฐ พำนักอยู่ในนิกายเสลันตรมูลายตนะนั้น ผู้เป็นครูของข้าพเจ้า หนักแน่นในคุณธรรม ขอจงชำนะ[กิเลสมาร]เถิด

---

[๑] กว. ๑

[๒] วุตโตทัย ข้อ ๑๓๕

คาถานี้มีชื่อเรียกทั่วไปว่า วสันตดิลก แต่คัมภีร์ต่างๆ ก็ยังเรียกชื่ออื่นๆ ดังนี้คือ คัมภีร์ฉันโทรัตนมาลา เรียกว่า มัญชุดิลก, เสตวมุนี เรียกว่า อุทธัสสณี, กาศยปมุนี เรียกว่า สีโหทธตะ และ สีโหนนตะ ส่วนปิงคลมุนี เรียกว่า มธุมาธวี คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๙๒) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทปเทศมากล่าวว่า

วสนฺตติลกํ มญฺชุ- ติลโกทฺธสฺสณึ ตถา
สีโหทฺธตํ สีโหนฺนตํ ปิงฺคโล มธุมาธวึ.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวชื่อว่า วสันตดลก, มัญชุดิลก, อุทธัสสณี, สีโหทธตะ, สีโหนนตะ ปิงคลมุนีกล่าวชื่อว่า มธุมาธวี

วสันตดิลก แปลว่า คาถาที่มีคณะวิจิตรเหมือนเมฆในวสันตฤดู (ฤดูใบไม้ผลิ) มีรูปวิเคราะห์ว่า วสนฺเต เมโฆ วิย ติลโก คโณ ยสฺสา สา วสนฺตติลกา (คาถาที่มีคณะวิจิตรเหมือนเมฆในวสันตฤดู ชื่อว่า วสันตดิลก) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก วสนฺต ศัพท์ + ติลก ศัพท์ คำว่า ติลก แปลตามศัพท์ว่า วิจิตร

สักกรี แปลว่า ฉันท์เป็นที่กระทำดีด้วยคณะ ลหุ ครุ และยติ ตามที่ได้รับในคาถาต่างๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺมา กริยเตติ สกฺกรี (ฉันท์เป็นที่กระทำดี ชื่อว่า สักกรี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + อ ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## อติสักกรีฉันท์ ๑๕ พยางค์

## สสิกลาคาถา

๙๓. ทฺวิหตหยลหุรถ คิติ สสิกลา.

คาถาที่มีลหุ ๗ พยางค์ที่คูณด้วย ๒ และครุนี้ ชื่อว่า สสิกลา

| | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ทฺวิ | ห | ต | ห | ย | ล | หุ | ร | ถ | คิ | ติ | ส | สิ | ก | ลา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ |
| ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ค |

สสิกลาคาถา คือ คาถาที่มีลหุ ๑๔ พยางค์และครุท้าย ในทุกบาทของคาถา จะเห็นว่าคำว่า ทฺวิหตหยลหุรถ คิติ สสิก เป็นลหุ ๑๔ พยางค์ ส่วนคำว่า ลา เป็นครุ

ตัวอย่าง

วินยนย-มนยวินย-มนธิกํ
วิชยชย-มชยวิชย-มตุลิตํ
วิภชภช-มภชวิภช-มนนกํ
วิสมสม-มสมวิสม-มภินเม.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระนรสีห์ผู้ทรงนำเวไนยชาติ[สู่สวรรค์และนิพพาน] ทรงสั่งสอนผู้ที่ยังไม่เจริญ หามีผู้ใดประเสริฐกว่า ทรงชนะกิเลสที่ชนะ[โดยพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก] ทรงชนะมารที่ผู้อื่นชนะมิได้ หามีผู้เสมอเหมือน จำแนกธรรมที่ผู้อื่นจำแนกมิได้ ไม่มีเกวียน[คือกิเลส] ยังผู้ที่ไม่สม่ำเสมอให้สม่ำเสมอและยังผู้ที่ไม่สงบให้สงบ

สสิกลา แปลว่า คาถาที่มีมาตราเหมือนส่วนประกอบของพระจันทร์ กล่าวคือ คาถานี้มี ๑๖ มาตราเหมือนส่วนประกอบที่เป็นคุณลักษณะ ๑๖ ส่วนของพระจันทร์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สลิโน กลา วิย กลา ยสฺสา สา สสิกลา (คัมภีร์ที่มีมาตราคล้ายส่วนประกอบของพระจันทร์ ชื่อว่า สสิกลา)

---

[๑] มปม. คาถา ๕๕

คำว่า ทฺวิหตหยลหุรถ ตัดบทเป็น ทฺวิหตหยลหุ + อถ ลง ร อาคมเพื่อเชื่อมคำ

คำว่า คิติ ตัดบทเป็น โค + อิติ ในที่นี้ อิติ ศัพท์ มีอรรถเหมือนกับ อิม ศัพท์ จึงแปลว่า อิติ เอสา คาถา (คาถานี้)

ในคำว่า ทฺวิหตหยลหุ หย ศัพท์เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๗ คำนี้หมายถึงแหล่งกำเนิดม้าพันธุ์ดี ๗ แห่ง คำว่า หต แปลว่า คูณ สำเร็จรูปมาจาก หร ธาตุ (หรเณ = นำไป) + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า อถ แปลว่า นอกจากนั้น หรือ หนหลัง [จากลหุ ๑๔ พยางค์]

* * * * * * * * * * * * *

## มณิคุณนิกรคาถา

๙๔. วสุหยยติริห, มณิคุณนิกโร.

คาถาที่มีจังหวะหยุด ๘ พยางค์ และ ๗ พยางค์ในสสิกลา-
คาถา ชื่อว่า มณิคุณนิกระ

| | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ว | สุ | ห | ย | ย | ติ | ริ | ห | ม | ณิ | คุ | ณ | นิ | ก | โร |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ |
| ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ล | ค |

มณิคุณนิกรคาถา คือ คาถาที่มีลหุ ๑๔ พยางค์และครุ ในทุกบาทของคาถา จะเห็นว่าคำว่า วสุหยยติริห, มณิคุณนิก เป็นลหุ ๑๔ พยางค์ ส่วนคำว่า โร เป็นครุอนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๘ คือ ห และพยางค์ที่ ๗ คือ โร

สสิกลากับมณิคุณนิกระมีครุลหุเหมือนกันหมด คือมีลหุ ๑๔ พยางค์ และครุ ๑ พยางค์ ๒ มาตรา รวมเป็น ๑๖ มาตรา แต่มณิคุณนิกรคาถานี้มียติเพิ่มขึ้นจากคาถาก่อน จึงมีจังหวะหยุด ๒ ครั้ง คือพยางค์ที่ ๘ หยุด ๑ ครั้ง และพยางค์ที่ ๗

หยุดอีก ๑ ครั้ง ดังคัมภีร์วฤตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๘๖) กล่าวว่า อยเมว สสิกลา มณิคุณนิกรสญฺญิตาติ ยติเภเทน สญฺญานฺตรทฺวยมุตฺตํ (สสิกลาคาถานี้นั่นเทียว มีชื่อว่ามณิคุณนิกระ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวชื่อพิเศษทั้ง ๒ โดยจำแนกตามยติ)

ตัวอย่าง

ปรมรม-มรม,ปรม-มติคุณํ,
ปคตคติ-มคติ,ปคต-มมมกํ,
ปจยจย-มจย,ปจย-มนณกํ,
ปกตกต-มกต,ปกต-มจลกํ.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินเจ้าผู้รื่นรมย์ในธรรมอันสูงสุด ไม่เพลิดเพลินในกามคุณที่น่ายินดี มีพระคุณเป็นอเนกประการ ปราศจากภพและความลำเอียง ไม่มีความผูกพันในอามิส ทรงบำเพ็ญบารมีที่ควรสั่งสม ไม่ก่อกุศลกรรมและอกุศลกรรม ไม่มีหนี้[คือกิเลส] มีพุทธกิจอันพระองค์ทรงกระทำแล้ว มีกิจของผู้อื่นที่ยังมิได้ทรงกระทำ[ให้สำเร็จ] และไม่หวั่นไหว [ต่อโลกธรรม]

มณิคุณนิกระ แปลว่า คาถาที่เหมือนมือซึ่งประดับด้วยกองแก้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า มณิคุเณน วิภูสิโต นิกโร มณิคุณนิกโร, มณิคุณนิกโร วิยาติ มณิคุณ-นิกโร (คาถาที่เหมือนมือซึ่งประดับด้วยกองแก้วมณี ชื่อว่า มณิคุณนิกระ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก มณิคุณนิกร ศัพท์ + อ ปัจจัย ในอรรถอุปมา (คำว่า คุณ แปลว่า หมู่, กอง ส่วนคำว่า นิกร แปลว่า มือ)

---

[๑] มปม. คาถา ๕๖

คำว่า วสุหยยติริห ตัดบทเป็น วสุหยยติ + อิห ลง ร อาคมเพื่อเชื่อมคำ คำว่า วสุ คือ วสุเทพเจ้า ๘ ตน จึงเป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๘

* * * * * * * * * * * *

## มาลินีคาถา

๙๕. นนมยยยุตายํ, มาลินี โภคิสีหิ.

คาถาที่มี น น ม ย ย คณะ มีจังหวะหยุด ๘ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า มาลินี

| | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | น | ม | ย | ย | ยุ | ตา | ยํ | มา | ลิ | นี | โภ | คิ | สี | หิ |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| น | | | น | | | ม | | | ย | | | ย | | |

มาลินีคาถา คือ คาถาที่มี น น ม ย ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า นนม (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, ยยยุ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ตายํ มา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ลินี โภ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า คิสีหิ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๘ คือ ยํ และพยางค์ที่ ๗ ต่อมาคือ หิ

ตัวอย่าง

พหุนยวินิพนฺธํ, กุลฺลเมตํ คเหตฺวา,
ชินวจนสมุทฺทํ, กามโมคยฺห ธีรา,
หิตสกลสมตฺถํ, วตฺถุสารํ หริตฺวา,
หทยรตนคพฺภํ, สาธุ สมฺปูรยนฺติ.[๑]

---

[๑] นป. คาถา ๓๒๗

ธีรชนได้รับคัมภีร์นี้ที่เปรียบดั่งแพอันผูกขึ้นด้วยนัยต่างๆ หยั่งลงสู่มหาสมุทรคือพระชินพจน์ตามปรารถนาแล้ว เข้าใจแก่นธรรมอันก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลทั้งมวลได้ ย่อมยังห้องรัตนะคือหทัยให้เต็มเปี่ยมด้วยดี

นยน-วทน-ยาโน,ทาน-โสปาน-ปานํ,
ภวน-ภุวน-โลหา,ลาต-ตุณฺฑณฺฑ-ปีจํ,
กรณ-มรณ-ญาณา,รมฺมณารญฺญ-ตาณํ,
จรณ-นคร-ตีรจฺ,ฉตฺต-ฉิทฺโททกานิ.[๑]

นัยน์ตา, ใบหน้า, พาหนะ, คำอุทาน, บันได, น้ำ, ภพ, ภพ, เหล็ก, ดุ้นไฟ, จงอยปาก, ไข่, เก้าอี้, การกระทำ, ความตาย, ความรู้, อารมณ์, ป่า, ที่พึ่ง, เท้า, นคร, ฝั่ง, ร่ม, ช่อง, น้ำ

มาลินี แปลว่า คาถาที่มีลำดับคณะอันประกอบด้วย น คณะ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า มาลา ยสฺสา อตฺถีติ มาลินี (คาถาที่มีลำดับคณะ ชื่อว่า มาลินี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก มาลา ศัพท์ + อี ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต + อินี อิตถีปัจจัย

คำว่า โภคิสีหิ ตัดบทเป็น โภคี + อิสีหิ คำว่า โภคี (ผู้มีขนด) คือ พญานาค เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๘ ส่วนคำว่า อิสิ (ฤาษี) แทนเลข ๗ ในคัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๙๕) นำข้อความจากคัมภีร์สันสกฤตมากล่าวว่า

อนนฺโต วาสุกี สงฺโข กกฺโฏ ตกฺขโก ตถา
ปทุโม จ มหาปทุโม กุลิโส เจติ วิสฺสุตา.

พญานาค ๘ ตน ปรากฏโดยชื่อว่า อนันตะ, วาสุกี, สังขะ, กักกฏะ, ตักขกะ, ปทุมะ, มหาปทุมะ และ กุลิสะ

---

[๑] ปส. สูตร ๑๙๖

คัมภีร์ดังกล่าวนั้นยังนำข้อความจากคัมภีร์หริวังสะมาแสดงว่าฤาษีมี ๗ ตน ดังนี้

มริจิ-รตฺถิ ปุลโห ปุลจฺโฉ กตุ-องฺคิรา
วสิฏฺโจ จ มหาภาคา สตฺเตเต พฺรหฺมุโน สุตา.

ฤาษี ๗ ตนนี้ คือ มริจิ, อัตถิ, ปุลหะ, ปุลัจฉะ, กตุ, อังคิระ และ วสิฏฐะ เป็นโอรสของพระพรหม มีโชคมาก

* * * * * * * * * * * *

## ปภัททกคาถา

๙๖. ภวติ นชา ภชา รสหิตา ปภทฺทกํ, อติสกฺกรี.

คาถาที่มี น ช ภ ช คณะ อันประกอบกับ ร คณะ ชื่อว่า ปภัททกะ, เป็นอติสักกรีฉันท์

| | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ภ | ว | ติ | น | ชา | ภ | ชา | ร | ส | หิ | ตา | ป | ภทฺ | ท | กํ |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | ช | | | ภ | | | ช | | | ร | | |

ปภัททกคาถา คือ คาถาที่มี น ช ภ ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภวติ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า นชา ภ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ชา รส (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า หิตา ป (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ภทฺทกํ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ตัวอย่าง

กนกสมานวณฺณธรกายโสภนํ
รชตสมานวณฺณธรทนฺตโปตนํ

ภมรสมานวณฺณธรเกสิโลจนํ
สกลกเรน อญฺชลิ กโรม โคตมํ.[๑]

พวกเราพึงกระทำอัญชลีกรรมด้วยมือทั้งหมด แด่พระโคตมะผู้มีพระวรกายงดงามทรงสีดั่งทอง มีพระทนต์สะอาดมีสีราวกับเงิน มีพระเกสาและพระเนตรมีสีเหมือนภมร

ปภัททกะ แปลว่า คาถาที่มีคณะงามโดยประการต่างๆ เพราะประกอบด้วยคณะที่ผสมครุเป็นส่วนใหญ่ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน ภทฺทโก คโณ ยสฺส ตํ ปภทฺทกํ (คาถาที่มีคณะงามโดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปภัททกะ)

อติสักกรี แปลว่า ฉันท์ที่ยิ่งกว่าสักกรีฉันท์ คือ มีพยางค์เพิ่มขึ้นอีก ๑ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สกฺกริโต อติกฺกนฺตา อติสกฺกรี (ฉันท์ที่ยิ่งกว่าสักกรีฉันท์ ชื่อว่า อติสักกรี)

* * * * * * * * * * * *

## อัฏฐิฉันท์ ๑๖ พยางค์

## วาณินีคาถา

๙๗. นชภชรา สทา ภวติ วาณินี คยุตฺตา, อฏฺฐิ.

คาถาที่มี น ช ภ ช ร คณะ อันประกอบด้วยครุเสมอ ชื่อว่า วาณินี, เป็นอัฏฐิฉันท์

| | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | ช | ภ | ช | รา | ส | ทา | ภ | ว | ติ | วา | ณิ | นี | ค | ยุตฺ | ตา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| น | | | ช | | | ภ | | | ช | | | ร | | | ค |

[๑] ฉสม. ๓/๙๖

วาณินีคาถา คือ คาถาที่มี น ช ภ ช ร คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า นชภ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ชรา ส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ทา ภว (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ติ วาณิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า นี คยุตฺ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า ตา เป็นครุ

ตัวอย่าง

สุจิปริวาริตํ สุรุจิรปฺปภาหิ รตฺตํ
สิริวิสราลยํ คุปิตมินฺทฺริเยหุเปตํ
รวิสสิมณฺฑลปฺปภุติลกฺขโณปจิตฺตํ
สุรนรปูชิตํ สุคตมาทรํ นมามิ.[๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้โดยเคารพซึ่งพระสุคตผู้มีสาวกที่บริสุทธิ์ห้อมล้อม ทรงมีพระวรกายที่ย้อมด้วยพระรัศมีอันงามยิ่ง เป็นที่รองรับพระสิริไพศาล สำรวมอินทรีย์ มีพระบาทงามวิจิตรด้วยพระพุทธลักษณะเป็นปริมณฑลแห่งพระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นอาทิ เป็นผู้ที่มนุษย์และเทวดาบูชา

วาณินี แปลว่า คาถาที่มีคำไพเราะน่าฟัง มีรูปวิเคราะห์ว่า วายเต สทฺทายเตติ วาณี, สุนฺทรา วาณี คิรา อุจฺจารณวาจา เอติสฺสา อตฺถีติ วาณินี (คาถาที่มีคำ คือเสียงพูด ไพเราะ ชื่อว่า วาณินี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก วาณี ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต

อัฏฐิ แปลว่า ฉันท์ที่มีได้ด้วยคณะของตน มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน คเณน อสติ ภวตีติ อฏฺฐิ (ฉันท์ที่มีได้ด้วยคณะของตน ชื่อว่า อัฏฐิ) บทนี้สำเร็จรูป

---

[๑] นก. คาถา ๑๘

มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + ติ ปัจจัย

* * * * * * * * * * * * *

## อัจจัฏฐิฉันท์ ๑๗ พยางค์
## สิขริณีคาถา

๙๘. ยมา โน โส ภลฺคา, รสหรวิรามา สิขริณี.

คาถาที่มี ย ม น ส ภ คณะ ลหุ และครุ มีจังหวะหยุด ๖ และ ๑๑ พยางค์ ชื่อว่า สิขริณี

| | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ย | มา | โน | โส | ภลฺ | คา | ร | ส | ห | ร | วิ | รา | มา | สิ | ข | ร | ณี |
| ๑ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ |
| ย | | | ม | | | น | | | ส | | | ภ | | | ล | ค |

สิขริณีคาถา คือ คาถาที่มี ย ม น ส ภ คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๒, ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า ยมา โน (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า โส ภลฺคา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า รสห (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รวิรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า มาสิข (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ร เป็นลหุ ส่วนคำว่า ณี เป็นครุ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๖ คือ คา และพยางค์ที่ ๑๑ คือ ณี

ตัวอย่าง

ยมกฺกฺคิชฺชาลํ,ปรวิสยมจฺเฉรสหิตํ,
ทุทิฏฺฐินฺธุพฺพาหํ, ยุคคหณติตฺถีนมกรี,
พหูนํ มชฺเฌ โย, รตนกมเน ปาฏิหริยํ,
ชยกฺเกตุสฺสาวี, ตมภินมิ กณฺฑมฺพสมิเป.[๑]

---

[๑] มปม. คาถา ๖๐

พระชินสีห์ผู้มีงานฉลองแห่งธงชัย[คืออรหัตตมรรค] ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์น่าอัศจรรย์ มีท่อไฟ[และท่อน้ำ]เป็นคู่ๆ กำจัดความมืดมนคือมิจฉาทิฏฐิของเดียรถีย์ที่แข่งขัน ณ รัตนจงกรมท่ามกลางมหาชนเป็นอันมาก ใกล้ต้นมะม่วงที่นายอุทยานบาลนามว่ากัณฑะปลูกไว้ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินสีห์พระองค์นั้น

สิขริณี แปลว่า คาถาที่มีลหุในต้นคาถาเหมือนยอดไม้ มีรูปวิเคราะห์ว่า สิขรํ ยสฺสา อตฺถีติ สิขริณี (คาถาที่มีลหุเหมือนยอด ชื่อว่า สิขรณี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก สิขร ศัพท์ + อี ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต + อินี อิตถีปัจจัย

คำว่า รส (รส) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๖ ส่วนคำว่า หร (หรเทพ) แทนเลข ๑๑

ฉบับฉัฏฐสังคายนากับฉบับพม่าเดิมมีรูปว่า สิขรณี แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า สิขริณี โดยคล้อยตามรูปสันสกฤต เนื่องจากในพระวินัยปิฎกมีรูปว่า สิขรณี อาจารย์บางท่านจึงใช้เป็นรูปว่า สิขรณี ส่วนคัมภีร์ฉันโทสารัตถทีปกะ (หน้า ๔๙๐) แสดงความเห็นว่า คาถาถัดไปคือ หริณี ก็เป็นรูปบาลีแบบสันสกฤต รูปบาลีจริงๆ ของคาถานั้นคือ หรณี เหมือนคำว่า รสหรณี (เส้นประสาทนำรส) แต่คัมภีร์ฉันท์ทุกฉบับมีรูปว่า หริณี ตามสันสกฤต ไม่มีรูปบาลีแท้ว่า หรณี ดังนั้น คำว่า สิขริณี ก็ควรเป็นรูปบาลีแบบสันสกฤตเช่นกัน

* * * * * * * * * * * *

## หริณีคาถา

๙๙. รสยุคิสิโต, โน โส มฺรา สฺลา, คฺยทา หริณี ตทา.

คาถาที่มี น ส ม ร ส คณะ ลหุ และครุ มีจังหวะหยุด ๖, ๔ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า หริณีคาถา

| | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ร | ส | ยุ | คิ | สิ | โต | โน | โส | มฺรา | สฺลา | คฺย | ทา | ห | ริ | ณี | ต | ทา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | ส | | | ม | | | ร | | | ส | | | ล | ค |

หริณีคาถา คือ คาถาที่มี น ส ม ร ส คณะ ลหุ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า รสยุ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า คิสิโต (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า โน โส มฺรา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า สฺลา คฺยทา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า หริณี (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า ต เป็นลหุ ส่วนคำว่า ทา เป็นครุ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๖ คือ โต, พยางค์ที่ ๔ คือ ลา และพยางค์ที่ ๗ คือ ทา

ตัวอย่าง

นขชุติรชํ, จกฺกงฺโคเปตปาทวรมฺพุชํ,
สุภสิริมโต, รํสิชาลงฺ,คุลิทลสํสุภึ,
ปวรสิรสา, เทวาเทวา, สทา น ปิลนฺธยุํ,
ตมติว มโน,รมฺมํ ติตฺตี,กรา มนิ ยสฺส เก.[๑]

มนุษย์และเทวดาตนไหนจะไม่ประดับทัดทรวงปทุมชาติ
คือพระบาทที่เพียบพร้อมด้วยจักรลักษณะของพระพุทธเจ้า
ผู้ทรงสิริงามวิลาส มีพระองคุลีงามด้วยข่ายแห่งรัศมีประหนึ่ง
กลีบใบ มีพระนขาชัชวาลปานเกสร ด้วยเศียรเกล้าอันบวรใน
กาลทุกเมื่อ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้น่ารื่นรมย์ยิ่ง
ทรงกระทำความไม่เอิบอิ่ม[ในการกล่าวพรรณนาพระคุณ]

[๑] มปม. คาถา ๖๑

บาทแรกของคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ช่วงที่ ๒ เพราะคำว่า เปตํ เป็นศัพท์เดียวกัน คือ คำว่า จกฺกงฺโคเปต ตัดบทเป็น จกฺกงฺค + อุเปต

หริณี แปลว่า คาถาที่จูงใจผู้ฟังเหมือนพระนารายณ์ เพราะมียติ ๓ ที่ในแต่ละบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า หริ วิย สุณนฺตานํ มนํ หรตีติ หริณี (คาถาที่จูงใจผู้ฟังเหมือนพระนารายณ์ ชื่อว่า หริณี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก หร ธาตุ (หรเณ = นำไป) + ยุ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย

ภาษาบาลีมีรูปว่า หรณี เหมือนคำว่า รสหรณี (เส้นประสาทนำรส) แต่ภาษาสันสกฤตมีรูปว่า หริณี โดยแปลง อ ท้ายธาตุ เป็น อิ เหมือนรูปว่า เมทินี, ทีปินี, ปกาสินี, วิภาวินี ที่บาลีมีรูปว่า เมทนี, ทีปนี, ปกาสนี, วิภาวนี แต่คำว่า ปกาสินี กับ วิภาวินี ก็มีใช้ในภาษาบาลีเช่นกัน โดยแยกรากศัพท์ต่างกันกับคำว่า ปกาสนี, วิภาวนี ดังต่อไปนี้

ปกาสนี = ป บทหน้า + กาสุ ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย

ปกาสินี = ป บทหน้า + กาสุ ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณี ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย

วิภาวนี = วิ บทหน้า + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย

วิภาวินี = วิ บทหน้า + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณี ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย

คำว่า รสยุคิสิโต ตัดบทเป็น รส + ยุค + อิสิโต ลง โต ปัจจัยในอรรถตติยาวิภัตติเหมือนคำว่า อนิจฺจโต (โดยความไม่เที่ยง) ท่านให้แปลบทนี้เข้ากับปาฐเสสะว่า ฉินฺนา ยติ (ยติที่ตัด) โดยแปลตามศัพท์ว่า รสยุคิสิโต ฉินฺนา ยติ จ (และยติที่ตัดด้วยพยางค์ ๖, ๔ และ ๗)

คำว่า คฺยทา ตัดบทเป็น โค + ยทา ลบ โอ ใน โค เพราะพยัญชนะหลัง เหมือนคำว่า มฺนา ที่ลบสระ อ ในเพราะพยัญชนะหลัง

* * * * * * * * * * * *

## มันทักกันตาคาถา

๑๐๐. มนฺทกฺกนฺตา, มภนตตคา, โค ยุคุตฺวสฺสเกหิ, อจฺจฏฺฐิ.

คาถาที่มี ม ภ น ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ มีจังหวะหยุด
๔, ๖ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า มันทักกันตา, เป็นอัจจัฏฐิฉันท์

| | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| มนฺ | ทกฺ | กนฺ | ตา | ม | ภ | น | ต | ต | คา | โค | ยุ | คุตฺ | วสฺ | ส | เก | หิ |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ม | | | ภ | | | น | | | ต | | | ต | | | ค | ค |

มันทักกันตาคาถา คือ คาถาที่มี ม ภ น ต ต คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า มนฺทกฺกนฺ (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า ตา มภ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า นตต (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า คา โค ยุ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า คุตฺวสฺส (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า เก และ หิ เป็นครุ ๒ พยางค์ท้าย อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๔ คือ ตา, พยางค์ที่ ๖ คือ คา และพยางค์ที่ ๗ คือ หิ

ตัวอย่าง

พุทฺโธปฺเยโก,นิธนคุณิโน, วณฺณเย ยาวชีวํ,
กามํ อญฺญํ, กถมภณมาสุํ ขิเยถายุกปฺโป,
น เตฺววายํ, ขยมุปวเช, ยสฺส วณฺโณ อนนฺโต,
ตํ สพฺพญฺญุํ, สกลสิริรี,เนกนาถํ นมามิ.[๑]

แม้พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งมิได้ตรัสคำอื่นตลอดพระ-
ชนม์ชีพ [เพียงแต่]ทรงพรรณนาคุณของพระสัพพัญญูผู้มีคุณ

---

[๑] มปม. คาถา ๖๒

ไม่มีที่สุดโดยแท้ อายุกัปหนึ่งพึงหมดไปโดยพลัน หากพระคุณนี้ มิสามารถหมดได้เพราะมีสภาพปราศจากที่สิ้นสุด ข้าพเจ้าขอ น้อมไหว้พระสัพพัญญูผู้เป็นที่พึ่งอันเอกของปราณชาติ ทั้งปวง พระองค์นั้น

บาทที่ ๒ ของคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ที่ ๖ เพราะคำว่า อาสุํ เป็นศัพท์เดียวกัน คือ คำว่า กถมภณมาสุํ ตัดบทเป็น กถํ + อภณํ + อาสุํ

คำว่า ยุคุตฺวสฺสเกหิ ตัดบทเป็น ยุค + อุตุ + อสฺสเกหิ คำว่า ยุค เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๔, คำว่า อุตุ แทนเลข ๖ ส่วนคำว่า อสฺส แทนเลข ๗ (คำว่า อสฺสก ลง ก อาคมด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า สพฺพโต โก เพื่อรักษาฉันท์ให้มีพยางค์ครบจำนวน)

มันทักกันตา แปลว่า คาถาที่มีเสียงลุ่มลึกน่าพึงใจเหมือนสาวน้อยผู้น่าปรารถนา เพราะมียติ ๓ ช่วงและไพเราะน่าฟัง มีรูปวิเคราะห์ว่า มนฺทา จ สา กนฺตา จาติ มนฺทกฺกนฺตา (คาถาที่มีเสียงลุ่มลึกน่าพึงใจ ชื่อว่า มันทักกันตา)

อัจจัฏฐิ แปลว่า ฉันท์ที่ยิ่งกว่าอัฏฐิฉันท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อฏฺฐิโต อติกฺกนฺตา อจฺจฏฺฐิ (ฉันท์ที่ยิ่งกว่าอัฏฐิฉันท์ ชื่อว่า อัจจัฏฐิ)

* * * * * * * * * * * * *

## ธิติฉันท์ ๑๘ พยางค์

## กุสุมิตลตาเวลลิตาคาถา

๑๐๑. โม โต โน โย ยา, กุสุมิตลตา,เวลฺลิตากฺขุตฺวิสีหิ, ธิติ.

คาถาที่มี ม ต น ย ย ย คณะ มีจังหวะหยุด ๕, ๖ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า กุสุมิตลตาเวลลิตา, เป็นธิติฉันท์

| | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| โม | โต | โน | โย | ยา | กุ | สุ | มิ | ต | ล | ตา | เวลฺ | ลิ | ตากฺ | ขุตฺ | วิ | สี | หิ |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ม | | | ต | | | น | | | ย | | | ย | | | ย | | |

กุสุมิตลตาเวลลิตาคาถา คือ คาถาที่มี ม ต น ย ย ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๒ ๑, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โม โต โน (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า โย ยา กุ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า สุมิต (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ลตา เวลฺ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ลิตากฺขุตฺ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า วิสีหิ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๕ คือ ยา, พยางค์ที่ ๖ คือ ตา และพยางค์ที่ ๗ คือ หิ

ตัวอย่าง

กณฺฑมฺพํมูเล, ปรหิตกโร, โย มุนินฺโท นิสินฺโน,
อจฺเฉรํ สีฆํ, นยนสุภคํ, อากุลณฺณคฺคิชาลํ,
ทุชฺชาลทฺธํสํ, มุนิภิชหิตํ, ปาฏิเหรํ อกาสิ,
วนฺเท ตํ เสฏฺฐํ, ปรมรติชํ, อิทฺธิธมฺเมหุเปตํ.[๑]

พระจอมมุนีพระองค์ใดผู้บำเพ็ญประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น ประทับนั่งใกล้ต้นมะม่วงที่นายกัณฑะปลูก ทรงแสดงปาฏิหาริย์ที่งดงามตระการตาอย่างรวดเร็วน่าอัศจรรย์ มีท่อไฟท่อน้ำสลับกัน ทำลายข่ายคือความเห็นผิด เป็นสิ่งที่พระมุนี[ทั้งปวง] มิได้ทรงสละ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีผู้ประเสริฐเลิศก่อให้เกิดปีติยิ่ง ทรงฤทธานุภาพ พระองค์นั้น

[๑] นก. คาถา ๒๐

กุสุมิตลตาเวลลิตา แปลว่า คาถาที่เหมือนการสั่นไหวของเถาวัลย์ที่ผลิดอกแล้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า กุสุมิตา ปุปฺผิตา ลตา กุสุมิตลตา, กุสุมิตลตาย เวลฺลิตา จลิตา กุสุมิตลตาเวลฺลิตา, กุสุมิตลตาเวลฺลิตา วิยาติ กุสุมิตลตาเวลฺลิตา (คาถาที่เหมือนการสั่นไหวของเถาวัลย์ที่ผลิดอกแล้ว ชื่อว่า กุสุมิตลตาเวลลิตา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก กุสุมิตลตาเวลฺลิตา ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต

ธิติ แปลว่า ฉันท์ที่ทรงคณะของตนไว้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน คณํ ธาเรตีติ ธิติ (ฉันท์ที่ทรงคณะของตน ชื่อว่า ธิติ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ธา ธาตุ + ติ ปัจจัย

คำว่า เวลฺลิตากฺขุตุวิสีหิ ตัดบทเป็น เวลฺลิตา + อกฺข + อุตุ + อิสิ คำว่า อกฺข (อินทรีย์) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๕, คำว่า อุตุ (ฤดู) แทนเลข ๖ ส่วนคำว่า อิสิ (ฤๅษี) แทนเลข ๗ อนึ่ง ตามหลักพระอภิธรรม อินทรีย์มี ๖ อันได้แก่จักขุนทรีย์ เป็นต้น แต่ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (ที. ปา. ๑๑/๓๒๐/๒๑๒) ก็มีพบอินทรีย์ ๕ สามกลุ่ม กลุ่มที่ ๑ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์, กลุ่มที่ ๒ คือ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอุเบกขินทรีย์ และกลุ่มที่ ๓ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์

* * * * * * * * * * * * *

## อติธิติฉันท์ ๑๙ พยางค์

## เมฆวิปผุชชิตาคาถา

๑๐๒. รสุตฺวสฺเสหิ ยฺมา, นสรรครู, เมฆวิปฺผุชฺชิตา สา.

คาถาที่มี ย ม น ส ร ร คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๖, ๖ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า เมฆวิปผุชชิตา

| | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ร | สุตฺ | วสฺ | เส | หิ | ยฺมา | น | ส | ร | ร | ค | รู | เม | ฆ | วิปฺ | ผุชฺ | ชิ | ตา | สา |
| ๑ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ย | | | ม | | | น | | | ส | | | ร | | | ร | | | ค |

เมฆวิปผุชชิตาคาถา คือ คาถาที่มี ย ม น ส ร ร คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๑ ๒ ๒, ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๑ ๒, ๒ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า รสุตฺวสฺ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า เสหิ ยฺมา (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า นสร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รครู (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า เมฆวิปฺ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ผุชฺชิตา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ ส่วนคำว่า สา เป็นครุ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๖ คือ มา, พยางค์ที่ ๖ คือ รู และพยางค์ที่ ๗ คือ สา

ตัวอย่าง

มุนินฺทกฺโก ยฺเวโก, ทยุทยรุโณ, ญาณวิตฺถิณฺณพิมฺโพ,
วิเนยฺยปฺปาโณฆํ, กมลกถิตํ, ญาณรํสีวเรหิ,
สุโพเธสี สุทฺเธ, ติภวกุหเร, พฺยาปิตกฺกิตฺตินญฺจ,
ติโลเกกจฺจกฺขุํ, ทุขมสหนํ, ตํ มเหสึ นมามิ.[๑]

พระจอมมุนีพระองค์ใดทรงเปรียบดั่งอังศุมาลีดวงเดียว มีพระมหากรุณาดุจดั่งแสงอรุโณทัย พระญาณปานประหนึ่งปริมณฑลอันไพศาล ยังเหล่าเวไนยชนในไตรภพผู้เสมอเหมือนปทุมชาติในสระบัวสะอาดให้แย้มบาน[คือให้ตรัสรู้] ด้วยพระธรรมเหมือนดั่งรัศมีอันประเสริฐ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระจอมมุนีผู้เปรียบดั่งอังศุมาลี มีเกียรติยศฟุ้งขจร เป็นนัยน์

[๑] นก. คาถา ๑๑

เนตรหนึ่งเดียวในไตรโลก ทรงอดทนต่อสิ่งที่ทนได้ยาก ทรงแสวงหาคุณอันไพศาล พระองค์นั้น

เมฆวิปผุชชิตา แปลว่า คาถาที่มีเสียงเปล่งออกเหมือนเสียงเมฆคำราม เพราะมี ย คณะเป็นต้นที่มีจำนวนครุมากกว่าลหุ มีรูปวิเคราะห์ว่า เมฆสฺส วิปฺผุชฺชิโต วิย วิปฺผุชฺชิโต ยสฺสา สา เมฆวิปฺผุชฺชิตา (คาถาที่มีเสียงเปล่งออกเหมือนเสียงคำรามของเมฆ ชื่อว่า เมฆวิปผุชชิตา)

คำว่า รสุตฺวสฺเสหิ ตัดบทเป็น รส + อุตุ + อสฺเสหิ คำว่า รส แทนเลข ๖ คำว่า อุตุ แทนเลข ๖ ส่วนคำว่า อสฺส แทนเลข ๗ (เวลาแปลยกศัพท์ พึงโยกคำว่า ยติ จ เข้ามาแปลร่วมกับคำว่า รสุตฺวสฺเสหิ เป็นรูปว่า รสุตฺวสฺเสหิ ยติ จ และยติด้วยพยางค์ ๖, ๖ และ ๗)

* * * * * * * * * * * *

## สัทฑูลวิกกีฬิตคาถา

๑๐๓. อกฺกสฺเสหิ ยติ มฺสชา สตตคา, สทฺทูลวิกฺกีฬิตํ, อติธิติ.

คาถาที่มี ม ส ช ส ต ต คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๑๒ และ ๗ พยางค์ ชื่อว่า สัทฑูลวิกกีฬิตะ, เป็นอติธิติฉันท์

<table>
<tr><td>อกฺ</td><td>กสฺ</td><td>เส</td><td>หิ</td><td>ย</td><td>ติ</td><td>มฺส</td><td>ชา</td><td>ส</td><td>ต</td><td>ต</td><td>คา</td><td>สทฺ</td><td>ทู</td><td>ล</td><td>วิกฺ</td><td>กี</td><td>ฬิ</td><td>ตํ</td></tr>
<tr><td>๒</td><td>๒</td><td>๒</td><td>๑</td><td>๑</td><td>๑</td><td>๑</td><td>๒</td><td>๑</td><td>๑</td><td>๑</td><td>๒</td><td>๒</td><td>๒</td><td>๑</td><td>๒</td><td>๒</td><td>๑</td><td>๒</td></tr>
<tr><td colspan="3">ม</td><td colspan="3">ส</td><td colspan="3">ช</td><td colspan="3">ส</td><td colspan="3">ต</td><td colspan="3">ต</td><td>ค</td></tr>
</table>

สัทฑูลวิกกีฬิตคาถา คือ คาถาที่มี ม ส ช ส ต ต คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า อกฺกสฺเส (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า หิ ยติ มฺ (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ, คำว่า สชา ส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ตตคา (๑ ๑ ๒)

เป็น ส คณะ, คำว่า สทฺทูล (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วิกฺกีฬิ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ ส่วนคำว่า ตํ เป็นครุ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๑๒ คือ คา และพยางค์ที่ ๗ คือ ตํ

ตัวอย่าง

ชานนฺตา อปิ สทฺทสตฺถมขิลํ, มุยฺหนฺติ ปาจกฺกเม,
เยภุยฺเยน หิ โลกนีติวิธุรา, ปาเจ นยา วิชฺชเร,
ปณฺฑิจฺจมฺปิ ปหาย พาหิรคตํ, เอตฺเถว ตสฺมา พุโธ,
สิกฺเขยฺยามลธมฺมสาครตเร, นิพฺพานติตฺถูปโค.[๑]

แม้จะเข้าใจคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต]ทั้งหมด ก็ยังสับสนในกระแสแห่งพระดำรัส เพราะนัยอันไม่ตรงตามแบบแผนของโลกมีอยู่ในพระพุทธดำรัส ดังนั้น บัณฑิตผู้เข้าไปสู่ท่าน้ำคือพระนิพพาน พึงละความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นไปภายนอก [คือไวยากรณ์สันสกฤต]แล้ว ศึกษาคัมภีร์นี้อันประดุจเรือพาข้ามสาครคือธรรมอันปราศจากมลทิน

สตฺถา ยํ ปรมตฺถมุตฺตมคุโณ, นามญฺจ รูปนฺติ จ,
เทฺวธากาสิ สภาวธมฺมกุสโล, นิพฺพิชฺฌ ธมฺมนฺตรํ,
โวหารตฺถวิเสสเญยฺยมปรํ, พฺยากาสิ ปญฺญตฺติโต,
อารทฺธํ กมโต มเยวมขิลํ, ตํ สุฏฺฐุ นิฏฺฐาปิตํ.[๒]

พระศาสดาผู้ฉลาดในสภาวธรรม มีคุณอันสูงสุด หยั่งเห็นธรรมพิเศษแล้ว ทรงจำแนกปรมัตถ์ออกเป็น ๒ อย่าง คือนามและรูป ได้ตรัสปรมัตถ์อันต่างจากบัญญัติ ที่พึงทราบด้วยอรรถพิเศษของถ้อยคำ ปรมัตถ์ทั้งหมดนั้น ข้าพเจ้ากล่าวมาตามลำดับเช่นนี้ ให้จบลงด้วยดีแล้ว

---

[๑] นีติ ปท. หน้า ๒๑๓

[๒] นป. คาถา ๘๗๘

สัทฺทูลวิกกีฬิตะ แปลว่า คาถาที่ออกเสียงเหมือนการกระโดดของเสือดาว กล่าวคือ คาถานี้มียติแรกในพยางค์ที่ ๑๒ เหมือนเสือดาวที่กระโดดได้ ๑๒ ศอก มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺทูลสฺส วิกฺกีฬิตํ วิย อุจฺจารณสทฺโท ยสฺส ตํ สทฺทูล-วิกฺกีฬิตํ (คาถาที่มีเสียงเปล่งออกเหมือนการกระโดดของเสือดาว ชื่อว่า สัทฺทูล-วิกกีฬิตะ)

อกฺก ศัพท์ แปลว่า พระอาทิตย์ เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๑๒ เพราะเทพอาทิตย์มี ๑๒ ตน คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๑๐๓) นำข้อความจากคัมภีร์สันสกฤตมากล่าวว่า

ธาตา มิตฺโตริยมา รุทฺโท  วรุโณ สุสิโร เอว จ
ภโค วิวสวาปูตา  สวิตา ทสโม มโต
เอกาทส ตถา ภฏฺจา  วิณฺหุ ทฺวาทส อุจฺจเต.

เทพเหล่านี้ คือ ธาตุ, มิตตะ, อริยมา, รุททะ, วรุณะ, สุสิระ, ภคะ, วิวสะ, วาปูตะ, สวิตุ เป็นเทพองค์ที่ ๑๐ นอกจากนั้น ภัฏฐาเป็นเทพองค์ที่ ๑๑ วิณหุเป็นเทพองค์ที่ ๑๒

อีกนัยหนึ่ง อกฺก ศัพท์ใช้แทนเลข ๑๒ เพราะพระอาทิตย์มีคุณลักษณะ ๑๒ ส่วน เหมือนพระจันทร์ที่มีคุณลักษณะ ๑๖ ส่วน คัมภีร์ฉันโทสารัตถ-เมทินี (อธิบายปริจเฉท ๓ คาถา ๑๐๓) นำข้อความจากคัมภีร์สันสกฤตมากล่าวไว้ว่า

ตปินี ตาปินี ธูมา  มรีจิ ชาลินี รุจิ
สุสุณฺณา โภคทา วิสฺสา  โพธินี วาริณี ขมา.

ส่วนเสี้ยว ๑๒ ส่วนคือ ตปินี, ตาปินี, ธูมา, มรีจิ, ชาลินี, รุจิ, สุสุณณา, โภคทา, วิสสา, โพธินี, วาริณี และ ขมา

คำว่า อกฺกสฺเสหิ ตัดบทเป็น อกฺก + อสฺเสหิ

* * * * * * * * * * * *

## กติฉันท์ ๒๐ พยางค์

### วุตตคาถา

๑๐๔. วุตฺตมีทิสํ ตุ นามโต รชา รชา รชา ครูลหู จ, กติ.

คาถาที่มี ร ช ร ช ร ช คณะ ครุ และลหุเช่นนี้ ชื่อว่า วุตตะ โดยนามสัญญา, เป็นกติฉันท์

| | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| วุตฺ | ต | มี | ทิ | สํ | ตุ | นา | ม | โต | ร | ชา | ร | ชา | ร | ชา | ค | รู | ล | หู | จ |
| ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ |
| | ร | | | ช | | | ร | | | ช | | | ร | | | ช | | ค | ล |

วุตตคาถา คือ คาถาที่มี ร ช ร ช ร ช คณะ ครุ และลหุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ จะเห็นว่าคำว่า วุตฺตมี (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ทิสํ ตุ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า นามโต (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า รชา ร (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ชา รชา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ครูล (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า หู เป็นครุ ส่วนคำว่า จ เป็นลหุ

ตัวอย่าง

โย ชิโน อเนกชาติยํ สปุตฺตทารมงฺคชีวิตมฺปิ  
โพธิเปมโต อลคฺคมานโส อทาสิเยว อตฺถิกสฺส  
ทานปารมึ ตโต ปรํ อปูริ สีลปารมาทิกมฺปิ  
ตาสมิทฺธิโยปยาตมคฺคตํ ตเมกทีปกํ นมามิ.[๑]

พระชินเจ้าพระองค์ใดมีพระทัยไม่ฝักใฝ่[ในโลกามิส]  
เพราะทรงรื่นรมย์ในโพธิญาณ ได้ประทานพระชายาพร้อมด้วย

[๑] นก. คาถา ๒๒

พระโอรส อวัยวะ และชีวิต ในนานาพระชาติเป็นอเนกแก่บุคคลผู้ปรารถนา ได้บำเพ็ญทานบารมี และยังทรงบำเพ็ญศีลบารมีเป็นต้นอีก ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระชินเจ้าผู้เป็นที่พึ่งแห่งเดียว ทรงเข้าถึงความเป็นบุคคลผู้เลิศด้วยผลแห่งบารมีเหล่านั้น พระองค์นั้น

วุตตะ แปลว่า คาถาที่กล่าวด้วย ร คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ราทิคเณหิ วุจฺจเตติ วุตฺตํ (คาถาที่กล่าวด้วย ร คณะเป็นต้น ชื่อว่า วุตตะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน) + ต ปัจจัย

กติ แปลว่า ฉันท์ที่แต่งด้วยคณะและยติตามที่กล่าวมาแล้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า ยถาวุตฺตคณยตีหิ กริยเตติ กติ (ฉันท์ที่แต่งด้วยคณะและยติตามที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า กติ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ติ ปัจจัย

คำว่า ครูลหู มีการทีฆะเป็น อุ ใน ครุ ศัพท์ เป็น อู เพื่อรักษาคณะฉันท์ ส่วนคำว่า ตุ เป็นปาทปูรณนิบาต (นิบาตทำให้บาทเต็ม ไม่มีความหมายใดๆ) นิบาตชนิดนี้มีพบในนิคมนคาถาที่ ๒ ของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า ปุญฺเญน วิปุเลน ตุ มูลโสมํ

* * * * * * * * * * * *

## ปกติฉันท์ ๒๑ พยางค์

## สัทธราคาถา

๑๐๕. มฺรา ภฺนา โย โยตฺร เยนตฺ,ติมุนิยติยุตา, สทฺธรา กิตฺติตายํ, ปกติ.

คาถาที่มี ม ร ภ น ย ย ย คณะ มีจังหวะหยุด ๗ พยางค์ ๓ ครั้งนี้ ท่านเรียกว่า สัทธรา, เป็นปกติฉันท์

| | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| มฺรา | ภฺนา | โย | โยตฺ | ร | เย | นตฺ | ติ | มุ | นิ | ย | ติ | ยุ | ตา | สทฺ | ธ | รา | กิตฺ | ติ | ตา | ยํ |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| | ม | | | ร | | | ภ | | | น | | | ย | | | ย | | | ย | |

สัทธราคาถา คือ คาถาที่มี ม ร ภ น ย ย ย คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๒ ๑ ๒, ๒ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒, ๑ ๒ ๒ จะเห็นว่าคำว่า มฺรา ภฺนา โย (๒ ๒ ๒) เป็น ม คณะ, คำว่า โยตฺร เย (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า นตฺติมุ (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า นิยติ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า ยุตา สทฺ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ, คำว่า ธรา กิตฺ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า ติตายํ (๑ ๒ ๒) เป็น ย คณะ อนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๗ รวม ๓ ครั้ง คือ นตฺ, ตา และ ยํ

ตัวอย่าง

เย สนฺตา สนฺตจิตฺตา, ติสรณสรณา, เอตฺถ โลกนฺตเร วา,
ภุมฺมาภุมฺมา จ เทวา, คุณคณคหณ,พฺยาวฏา สพฺพกาลํ,
เอเต อายนฺตุ เทวา, วรกนกมเย, เมรุราเช วสนฺโต,
สนฺโต สนฺโตสเหตุํ, มุนิวรวจนํ, โสตุมคฺคํ สมคฺคา.[๑]

ภุมเทวดาและเทวดาเหล่าอื่นในโลกนี้หรือโลกอื่น ผู้เป็นสัตบุรุษมีใจสงบ มีสรณตรัยเป็นที่พึ่ง ผู้ขวนขวายในการถือเอาคุณธรรมเสมอ และท้าวสักกะจอมเทพผู้เป็นสัตบุรุษสถิตอยู่ ณ ขุนเขาสุเมรุราชอันสำเร็จด้วยทองงาม ขอเชิญเทวดาเหล่านั้นพร้อมเพรียงกันมาฟังพระดำรัสอันประเสริฐของพระจอมมุนี ซึ่งเป็นเหตุแห่งความปีติโสมนัสเถิด

---

[๑] สมป. หน้า ๑

> พุทฺโธ พุทฺโธติ โฆโส, อติทุลภตโร, กา กถา พุทฺธภาโว,
> โลเก ตสฺมา วิภาวี, วิวิธหิตสุขํ, สาธโว ปตฺถยนฺตา,
> อิฏฺจํ อตฺถํ วหนฺตํ, สุร-นรมหิตํ, นิพฺภยํ ทกฺขิเณยฺยํ,
> โลกานํ นนฺทิวฑฺฒํ, ทสพลมสมํ, ตํ นมสฺสนฺตุ นิจฺจํ.[๑]
>
> เสียงที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าๆ ได้ยินยากนักในโลก จะป่วยกล่าวไปไยถึงความเป็นพระพุทธเจ้า ฉะนั้น สาธุชนผู้มีปัญญา ปรารถนาประโยชน์สุขนานา พึงนบไหว้พระพุทธเจ้า ผู้นำประโยชน์ที่ตนปรารถนา อันมนุษย์และเทวดาบูชา ปราศจากภัย ควรแก่ทักษิณาทาน ยังความปลาบปลื้มให้เจริญแก่ชาวโลก ทรงพระกำลังสิบ ไม่มีผู้ใดเท่าเทียม พระองค์นั้นเป็นนิจนิรันดร์เทอญ

สัทธรา แปลว่า คาถาที่ก่อให้เกิดความพึงใจในการฟัง เพราะมีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๗ สามครั้งเท่ากัน มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺธํ ราตีติ สทฺธรา (คาถาที่ถือเอาความพึงใจ ชื่อว่า สัทธรา) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก สทฺธ บทหน้า + รา ธาตุ (อาทาเน = ถือเอา) + อ ปัจจัย

คำว่า โยตฺร ตัดบทเป็น โย + อตฺร

คำว่า เยนตฺติมุนิยติยุตา ตัดบทเป็น เยน + ติมุนิยติยุตา ซ้อน ตฺ อักษรเพื่อให้ต้องคณะฉันท์

พม่ามีคำพังเพยกล่าวว่า “กฎฉันท์สำคัญกว่ากฎไวยากรณ์” หมายความว่า ในร้อยกรองที่ต้องแต่งให้มีครุลหุและพยางค์ตรงตามระเบียบบัญญัติที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ กฎที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฉันท์จึงสำคัญกว่ากฎไวยากรณ์ คือท่านอนุญาตทำทีฆะ, รัสสะ, อาเทศ, ซ้อนอักษร เป็นต้น เพื่อให้มีครุลหุ

---

[๑] นก. คาถา ๒๗

ตามกฎหรือมีพยางค์ครบจำนวนตามฉันท์นั้นๆ การกระทำที่ฆะเป็นต้นเพื่อรักษาฉันท์นี้ เรียกว่า ฉันทานุรักขณะ (การรักษาฉันท์) มีความหมาย ๒ ลักษณะ คือ

๑. รักษาฉันท์ คือ รักษาจำนวนพยางค์ให้ครบจำนวนตามฉันท์ที่แต่ง เช่น คำว่า เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน (ขุ. อป. ๓๓/๑๙/๒๗) "เราดำริแล้วอย่างนี้" คำว่า เอวาหํ ตัดบทเป็น เอวํ + อหํ ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๓) กล่าวว่า ลบนิคหิตเพื่อรักษาฉันท์ คือ เมื่อลบนิคหิตแล้วก็ลบสระหน้า แล้วเชื่อมสนธิเป็นรูปว่า เอวาหํ ที่มี ๓ พยางค์ ถ้าไม่ลบนิคหิตก็จะมี ๔ พยางค์ว่า เอวํ อหํ ทำให้บาทนี้มี ๙ พยางค์ว่า เอวํ อหํ จินฺตยิตฺวาน ซึ่งไม่ตรงตามฉันทลักษณ์

๒. รักษาคณะฉันท์ คือ รักษาคณะที่มีอยู่ในฉันท์นั้นให้มีครุลหุตรงตามฉันทลักษณ์ นั่นก็คือรักษาคาถาให้ถูกต้อง แต่ท่านไม่เรียกว่า คาถานุรกฺขณ (รักษาคาถา) เพราะ ฉนฺท ศัพท์ก็มีความหมายว่า คาถา ดังคัมภีร์อมรโกศ (ปริจเฉท ๒๓ คาถา ๒๓๑) กล่าวว่า ฉนฺโท ปชฺเชภิลาเส จ (ฉนฺท ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า คาถา และความปรารถนา) เช่นบาทว่า อริยสจฺจาน ทสฺสนํ (ขุ. ขุ. ๒๕/๑๑/๔), เอตํ พุทฺธาน สาสนํ (ขุ. ธ. ๒๕/๑๘๓/๔๙) ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๔) กล่าวว่า ลบนิคหิตใน นํ เพื่อรักษาฉันท์ คือ ในที่นี้ต้องมี ช คณะเป็นรูปว่า น ทสฺส (๑ ๒ ๑) และ น สาส (๑ ๒ ๑) จึงจะถูกลักษณะของปัฐยาวัตคาถา ดังนั้น การรักษาฉันท์ในที่นี้ ก็คือการรักษาคณะฉันท์อันเป็นการรักษาคาถานั่นเอง

* * * * * * * * * * * *

## อากติฉันท์ ๒๒ พยางค์

## ภัททกคาถา

๑๐๖. ภฺรา นรนา รนา จถ ครู, ทสกฺกวิรมํ หิ ภทฺทกมิทํ, อากติ.

คาถาที่มี ภ ร น ร น ร น คณะ และครุ มีจังหวะหยุด ๑๐ และ ๑๒ พยางค์นี้ ชื่อว่า ภัททกะ, เป็นอากติฉันท์

| | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ภฺรา | น | ร | นา | ร | นา | จ | ถ | ค | รู | ท | สกฺ | ก | วิ | ร | มํ | หิ | ภทฺ | ท | ก | มิ | ทํ |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ |
| | ภ | | | ร | | | น | | | ร | | | น | | | ร | | | น | | ค |

ภัททกคาถา คือ คาถาที่มี ภ ร น ร น ร น คณะ และครุ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ มีครุลหุเป็นรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ จะเห็นว่าคำว่า ภฺรา นร (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า นา รนา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า จถ ค (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า รู ทสกฺ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า กวิร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ, คำว่า มํ หิ ภทฺ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ทกมิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ทํ เป็นครุอนึ่ง คาถานี้มีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๑๐ คือ รู และพยางค์ที่ ๑๒ คือ ทํ

ตัวอย่าง

วฏฺฏจิตานุปุพฺพกสุภงฺคุลี รุหิรมฏฺจตุงฺคนขโก,
นิคฺคุฬโคปฺผโก สมปโท, สิโหสภิภหํสสนฺนิภกโม,
ทกฺขิณตาวตกฺกมิ สมนฺตมณฺฑลนิคณฺฐิชาณุสุภโก,
พฺยญฺชนปุณฺณโปสตนุ นาภิคมฺภิรอฉิทฺททกฺขิณวโฏ.[๑]

พระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งของโลก ทรงมีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม[ดุจนายช่างกลึงแล้วเป็นอันดี] นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทชิดไม่ห่างกันและเรียวงามตามลำดับตั้งแต่ต้นจนปลาย พระนขา[ทั้ง๒๐]มีสีแดง เกลี้ยงกลมสนิทมิได้เป็นริ้วรอย และงอนงามช้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำ ข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะ[คือมิได้สูงขึ้นปรากฏออกมาภายนอก] พระบาททั้งสองเสมอกัน พระดำเนิน

[๑] มปม. คาถา ๗๐

งามดั่งสีหราช อุสภราช พญาช้างฉัททันต์ และพญาหงส์ เสด็จดำเนินไปโดยยกพระบาทเบื้องขวาย่างก่อน พระชานุมณฑลกลมเกลี้ยงงามบริบูรณ์ [คือปราศจากอัฏฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก] พระวรกายมีเครื่องหมายของบุรุษบริบูรณ์ [คือมิได้มีกิริยามรรยาทคล้ายสตรี] พระนาภีมีสัณฐานลึก พระนาภีมิได้วิกลบกพร่อง[ในที่แห่งใดที่หนึ่ง] พระนาภีมีรอยเวียนเป็นทักษิณาวัฏ

บาทที่ ๓ ของคาถานี้ ไม่มียติในพยางค์ที่ ๑๐ เพราะคำว่า สมนฺต เป็นศัพท์เดียวกัน แม้บาทที่ ๔ คำว่า นาภิ ก็เป็นศัพท์เดียวกัน จึงไม่มียติในพยางค์ที่ ๑๐ ของบาทที่ ๔

ภัททกะ แปลว่า คาถาที่งดงามด้วย ภ คณะเป็นต้นและยติหยุดช่วง ๑๐ กับ ๑๒ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภทฺทติ โสภตีติ ภทฺทกํ (คาถาที่งดงาม ชื่อว่า ภัททกะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ภทฺท ธาตุ (สุเภ = งดงาม) + ณฺวุ ปัจจัย

อากติ แปลว่า ฉันท์ที่แต่งยิ่งกว่าฉันท์ก่อน เพราะมีพยางค์มากกว่าฉันท์ก่อนอีก ๑ พยางค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อา ภุโส กริยเตติ อากติ (ฉันท์ที่บุคคลแต่งยิ่ง ชื่อว่า อากติ)

คำว่า จถ ตัดบทเป็น เจ + อถ

คำว่า ครู ในคาถานี้ ความจริงเป็นรูปเอกพจน์ว่า ครุ ท่านทีฆะ อุ ใน ครุ เป็น อู เพื่อให้ต้องคณะฉันท์

หิ ศัพท์ในคาถานี้ เป็นปาทปูรณนิบาต โดยทั่วไปการเขียนปาทปูรณนิบาต คือ หิ, ตุ, จ เป็นต้น พึงใช้ในฐานะที่จำเป็นหลีกเลี่ยงไม่ได้ ถ้าใช้ฟุ่มเฟือยก็ต้องโทษตามหลักอลังการที่เรียกว่า อนัตถโทษ (โทษไม่มีความหมาย)

คำว่า ทสกฺกวิรมํ ตัดบทเป็น ทส + อกฺกวิรมํ คำว่า อกฺก ใช้แทนเลข ๑๒ ส่วนคำว่า วิรม เป็นคำไวพจน์ของ ยติ ศัพท์

ลักษณะของฉันท์ ๒๓-๒๖ พยางค์ มีแสดงไว้ในคัมภีร์ฉันโทมัญชรีภาษามคธ ปริจเฉทที่ ๒ คาถาตัวอย่างของฉันท์เหล่านั้นก็มีกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาปณามะ คาถาที่ ๗๑-๔ ผู้สนใจฉันท์และคาถาเหล่านั้น พึงศึกษาดูจากคัมภีร์ดังกล่าวเถิด

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ สมวุตฺตินิทฺเทโส นาม

ตติโย ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า สมวุตตินิเทศ (แสดงสมคาถา)

ในคัมภีร์ฉันท์นามว่าวุตโตทัย

# ปริจเฉทที่ ๔

## อัทธสมวุตตินิเทศ

(แสดงอัทธสมคาถา)

อัทธสมคาถา คือ คาถาที่มีคณะเสมอกันครึ่งคาถา กล่าวคือ บาทที่ ๑ เหมือนบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒ เหมือนบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถาแสดงสูตรที่เป็นทั้งอุทาหรณ์ในปริจเฉทนี้จึงมี ๒ บาท คือบาทที่ ๑ อันเป็นวิสมบาท (บาทคี่) และบาทที่ ๒ อันเป็นสมบาท (บาทคู่) ส่วนบาทที่ ๓ เหมือนบาทที่ ๑ และบาทที่ ๔ ก็เหมือนบาทที่ ๒ คันถรจนาจารย์จึงไม่แสดงบาทที่ ๓-๔ ไว้อีก ทั้งนี้เพื่อให้คาถาสั้นและจำง่าย ดังนั้น คาถาในปริจเฉทนี้จึงเรียกว่า ทวิราวัตติยคาถา (คาถาที่พึงเวียนมาอีก ๒ บาท) คัมภีร์วุตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๔ คาถา ๑) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อทฺธสมตฺตา ทุติยทฺธมเปฺยวเมว อุทาหริยํ.

แม้ครึ่งคาถาที่ ๒ ก็พึงนำมาเหมือนอย่างนี้นั่นเทียว เพราะความเสมอกันครึ่งหนึ่ง

คัมภีร์ฉันท์ฏีกามคธคือวจนัตถโชติกา (อธิบายปริจเฉท ๔ สูตร ๑) ก็กล่าวไว้ว่า

อทฺธสมตฺตา ทฺวิราวตฺเตน สิโลโก ปูเรตพฺโพ.

พึงให้เต็มคาถาด้วยการเวียนมา ๒ บาท เพราะความเสมอกันครึ่งหนึ่ง

อัทธสมคาถาเหล่านี้เป็นคาถาผสมระหว่างคาถา ๒ ประเภทในวิสมบาทและสมบาท จึงจัดเป็นอุปชาติคาถาอีกด้วย ท่านกล่าวปริจเฉทนี้อีกเพื่อให้ทราบชื่อคาถาอื่นนอกจากชื่อทั่วไปคืออุปชาติคาถา

## อุปจิตตคาถา

๑๐๗. วิสเม ยทิ สา สลคา สเม
ภตฺตยโต ครุกา วุปจิตฺตํ.

คาถาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท ส่วนในสมบาท มีครุ ๒ พยางค์ ท้าย ภ ภ ภ คณะ ชื่อว่า อุปจิตตะ

วิสมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| วิ | ส | เม | ย | ทิ | สา | ส | ล | คา | ส | เม |
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ส | | | ส | | | ส | | | ล | ค |

สมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ภตฺ | ต | ย | โต | ค | รุ | กา | วุ | ป | จิตฺ | ตํ |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ภ | | | ภ | | | ค | ค |

อุปจิตตคาถา คือ คาถาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ส่วนสมบาทมี ภ ภ ภ คณะและครุ ๒ พยางค์ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ คาถานี้เป็นคาถา ๑๑ พยางค์ วิสมบาทของคาถานี้ไม่เหมือนกับคาถาที่เคยกล่าวมาก่อน ส่วนสมบาทตรงกับโทธกคาถาในติฏฐุภาฉันท์ ๑๑ พยางค์

ตัวอย่าง

ชิน เย ตว ปาทรโชสทา-
ลิตฺตสิรา มนุชา จิรกาลํ

อนุพนฺธกิเลสสมาปฺยโห
นิมฺมลตํ ตว เตมธิคญฺฉุํ.[๑]

ข้าแต่พระชินเจ้า ชนเหล่าใดมีเศียรเกลือกกลั้วด้วยละออง ธุลีบาทของพระองค์เป็นนิตย์ ชนเหล่านั้นแม้มีกิเลสที่ติดตามมานานก็ถึงความปราศจากมลทินได้ น่าอัศจรรย์นัก

อุปจิตตะ แปลว่า คาถาที่อยู่ใกล้ปริจเฉทที่ ๓ อันวิจิตร มีรูปวิเคราะห์ว่า จิตฺตสฺส สมีเป ปวตฺตตีติ อุปจิตฺตํ (คาถาที่เป็นไปในที่ใกล้ปริจเฉทที่ ๓ อันวิจิตร ชื่อว่า อุปจิตตะ)

คำว่า วุปจิตฺตํ ลง ว อาคมเพื่อห้ามการเชื่อมคำ เหมือนการลง ม อาคมในคำว่า อากาเส มภิปูชยึ (อากาเส + อภิปูชยึ) หากไม่ลง ว อาคมก็ต้องเชื่อมคำว่า ครุกา + อุปจิตฺตํ เป็นรูปว่า ครุกูปจิตฺตํ ทำให้ไม่ครบจำนวนพยางค์และเสียลักษณะของคาถา แต่ฉบับลังกามีรูปที่ไม่ลง ว อาคมว่า ครุกา อุปจิตฺรํ และใช้ชื่อว่า อุปจิตฺร เหมือนสันสกฤต

* * * * * * * * * * * *

## ทุตมัชฌาคาถา

๑๐๘. ภตฺตยโต ยทิ คา ทุตมชฺฌา
ยทิ ปุนเรว ภวนฺติ นชา ชฺยา.

คาถาที่มีครุ ๒ พยางค์ ท้าย ภ ภ ภ คณะ[ในวิสมบาท] [ส่วนในสมบาท]มี น ช ช ย คณะอีก ชื่อว่า ทุตมัชฌา

---

[๑] ฉสว. ๔/๑

วิสมบาท

| ภตฺ | ต | ย | โต | ย | ทิ | คา | ทุ | ต | มชฺ | ฌา |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ภ | | | ภ | | | ค | ค |

สมบาท

| ย | ทิ | ปุ | น | เร | ว | ภ | วนฺ | ติ | น | ชา | ชฺยา |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| น | | | ช | | | ช | | | ย | | |

ทุตมัชฌาคาถา คือ คาถาที่มี ภ ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ส่วนสมบาทมี น ช ช ย คณะ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ วิสมบาทของคาถานี้ตรงกับโทธกคาถาในติฏฐุภาฉันท์ ๑๑ พยางค์ ส่วนสมบาทตรงกับตามรสคาถาในชคตีฉันท์ ๑๒ พยางค์ คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างโทธกคาถากับตามรสคาถา

เมื่อนับตามคาถามาตราพฤติ คาถานี้นับเนื่องอยู่ในคาถา ๓ ประเภท คือ อุปจิตรา, อาปาตลิกา และอปรันติกา ดังสาธกในคัมภีร์วฤตตรัตนากรพยาขยา (อธิบายปริจเฉท ๔ คาถา ๑) ว่า

อุปจิตฺราปาตลิกาปรนฺติกายํ.

คาถานี้เป็นอุปจิตรา, อาปาตลิกา และอปรันติกา

ฉันท์ฎีกามคธคือฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายปริจเฉท ๔ คาถา ๑๐๘) ก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อิทนฺตุ วุตฺตํ อุปจิตฺตาปาตลิกาปรนฺติกนฺโตคตํ. เอตา จ วกฺขมานา จ อุปชาตฺยนฺโตคตภาเวปิ วิเสสสญฺญตฺถํ อทฺธสมาธิกาเร ปาโฐ.

อนึ่ง คาถานี้จัดเข้าอยู่ในอุปจิตตคาถา, อาปาตลิกาคาถา และอปรันติกา-คาถา คาถาที่กล่าวมาแล้วและที่จักกล่าวต่อไป[ในปริจเฉทนี้] แม้จัดเข้าอยู่ในอุปชาติคาถา ก็มีกล่าวไว้อีกในฐานะที่ว่าด้วยอัทธสมคาถา เพื่อให้รู้ชื่อพิเศษ

ตัวอย่าง

รูปวิลาสวิเสสมเสสํ
วิวิธคภีรวโจ สุวิลาสํ
โย วิสยีกุรุเต มุนิโน โส
ชยติ มโนภวมารสเสนํ.[๑]

นรชนใดกระทำพระรูปกายอันงามวิลาสทั้งหมดและพระดำรัสหลากหลายลุ่มลึกไพเราะดีของพระมุนีให้เป็นอารมณ์ นรชนนั้นย่อมชำนะมารพร้อมทั้งเสนาที่เกิดในใจได้

ทุตมัชฌาคาถา แปลว่า คาถาที่มีคณะเจริญขึ้นในกลุ่มคาถา คือ มี ภ คณะ, ครุ และ ช คณะเพิ่มขึ้นจากคาถาที่กล่าวมาแล้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุโต คโณ มชฺเฌ ยสฺสาติ ทุตมชฺฌา (คาถาที่มีคณะเจริญในกลุ่มคาถา ชื่อว่า ทุตมัชฌา) คำว่า ทุต แปลว่า เจริญ ส่วนคำว่า มชฺฌ แปลว่า กลุ่ม

บททดสอบ

ถาม ถ้าลดครุท้ายสมบาทออกแล้วผูกสมบาทเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ สุมุขีคาถา (นชชลคา คทิตา สุมุขี)

* * * * * * * * * * * *

---

[๑] ฉสว. ๔/๒

## เวควตีคาถา

๑๐๙. ยทิ สตฺติตยํ ครุยุตฺตํ
เวควตี ยทิ ภตฺติตยา คา.

คาถาที่มี ส ส ส คณะ และครุ [ในวิสมบาท] [ส่วนในสมบาท]มี ภ คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า เวควตี

วิสมบาท

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ย | ทิ | สตฺ | ติ | ต | ยํ | ค | รุ | ยุตฺ | ตํ |
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ส | | | ส | | | ส | | | ค |

สมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| เว | ค | ว | ตี | ย | ทิ | ภตฺ | ติ | ต | ยา | คา |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ภ | | | ภ | | | ค | ค |

เวควตีคาถา คือ คาถาที่มี ส ส ส คณะ และครุ ๑ พยางค์ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๒ ๒ ส่วนสมบาทมี ภ ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๐ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๑ พยางค์ คาถานี้มีลักษณะตรงกับอาปาตลิกาคาถาในมาตราพฤติ

ตัวอย่าง

ตว มุญฺชนราธิป เสนํ
เวควตึ สหเต สมเรสุ

ปลโยมฺมิมิวาภิมุขึ ตํ

โก สกลทฺทินราธิปขนฺเธ.[๑]

ข้าแต่พระเจ้ามุญชะ ใครเล่าในหมู่กษัตริย์บรรพตทั้งหมด จะต้านทานกองทัพอันทรงพลังของพระองค์ที่มุ่งหน้ามาสู่สมรภูมิ เหมือนดั่งบุคคลต้านทานกระแสคลื่นในยามกัลป์บรรลัยฉะนั้น

เวควตี แปลว่า คาถาที่มีกำลังเพราะผูกด้วยคณะและครุที่ซ้ำกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า เวโค อสฺสา อตฺถีติ เวควตี (คาถาที่มีกำลัง ชื่อว่า เวควตี)

คำว่า สตฺติตย (ส คณะ ๓ คณะ), ภตฺติตย (ภ คณะ ๓ คณะ) ลง ตย ปัจจัยท้าย ติ ศัพท์ในอรรถสกัตถ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ เหมือนตัทธิตปัจจัยทั่วไป คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ตโย เอว ตยํ (สามนั่นเทียว เรียกว่า ตยะ) สสฺส ติตยํ สตฺติตยํ (คณะ ๓ แห่ง ส คณะ เรียกว่า สัตติตยะ) ตามปรกติคำว่า ตย เป็นนามศัพท์ที่มีความหมายว่า "หมวดสาม" โดยลง ณ ปัจจัยในสมูหตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ติณฺณํ สมูโห ตยํ (หมู่แห่งสิ่ง ๓ สิ่ง เรียกว่า ตยะ) เช่นคำว่า รตนตฺตย, วตฺถุตฺตย (หมวดสามแห่งรัตนะ) แต่คำว่า ตย ในคาถานี้เป็นสกัตถปัจจัยที่ลงท้ายสังขยาศัพท์คือ ทฺวิ และ ติ เป็นรูปว่า ทฺวิตย, ติตย โดยนิยมใช้เพื่อรักษาฉันท์ให้พยางค์ในคาถาครบจำนวน การใช้ ตย ปัจจัยนี้มีพบในคัมภีร์วุตโตทัยหลายที่ และปรากฏในนิคมนคาถาของปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า พาลาทิจฺจาทิวาสทฺวิตย (อาวาส ๒ แห่งมีพาลาทิจจวิหารเป็นต้น)

บททดสอบ

ถาม ถ้าวิสมบาทในเวควตีเพิ่มครุ ๑ พยางค์ในเบื้องแรก จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ โทธกคาถา (โทธกมิจฺฉติ เจ ภภภา คา)

---

[๑] อสน. ๕/๓๔

ถาม ถ้าในวิสมบาทของเวควตี มีลหุเพิ่ม ๑ พยางค์หน้าครุท้าย ส่วนสมบาทมีคณะเหมือนเดิม จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ อุปจิตตคาถา (วิสเม ยทิ สา สลคา สเม ภตฺตยโต ครุกา วุปจิตฺตํ)

ถาม ถ้าในวิสมบาทของเวควตีคาถา มีลหุเพิ่ม ๒ พยางค์หน้าครุท้าย จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ โตฏกคาถา (อิห โตฏกมมฺพุธิเสหิ มิตํ)

* * * * * * * * * * * *

## ภัททวิราชคาถา

๑๑๐. โต โช วิสเม รโต ครู เจ
มฺสา ชฺคา ภทฺทวิราชเมตฺถ โค เจ.

คาถาที่มี ต ช คณะ และครุ ท้าย ร คณะ ในวิสมบาท [ส่วนในสมบาท] มี ม ส ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่าภัททวิราชคาถา ในอัทธสมวุตตินิเทศนี้

วิสมบาท

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| โต | โช | วิ | ส | เม | ร | โต | ค | รู | เจ |
| ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ต | | | ช | | | ร | | | ค |

สมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| มฺสา | ชฺคา | ภทฺ | ท | วิ | รา | ช | เมตฺ | ถ | โค | เจ |
| ๒ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ม | | | ส | | | ช | | | ค | ค |

ภัททวิราชคาถา คือ คาถาที่มี ต ช คณะ และครุ ท้าย ร คณะ ในวิสมบาท

กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ ส่วนสมบาทมี ม ส ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๐ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๑ พยางค์ คาถานี้มีลักษณะตรงกับโอปัจฉันทสกคาถาในมาตราพฤติ

ตัวอย่าง

กายํ พหุทุกฺขปิณฺฑเมตํ
นีจาเนกวิธาสุจีสุปูรํ
ทิเสฺวหภเว วิรตฺตจิตฺโต
ธีโร สนฺติปโร จเรยฺย ธมฺมํ.[๑]

ธีรชนเห็นกายอันเป็นกองทุกข์หลากหลายเต็มไปด้วยสิ่งสกปรกต่ำทรามต่างๆ พึงเป็นผู้มีใจคลายกำหนัดในภพนี้ ประพฤติธรรมมีสันติเป็นเบื้องหน้า

ภัททวิราชะ แปลว่า คาถาที่รุ่งเรืองด้วยคณะงามอันระคนด้วยครุเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ภทฺเทหิ วิเสเสน ราชเตติ ภทฺทวิราชํ (คาถาที่รุ่งเรืองเป็นพิเศษด้วยคณะงาม ชื่อว่า ภัททวิราชะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ภทฺท บทหน้า + วิ บทหน้า + ราช ธาตุ (ทิตฺติมฺหิ = รุ่งเรือง) + อ ปัจจัย

ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า ภทฺทวิราฏ แม้คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๔ คาถา ๔) จะมีพบชื่อว่า ภทฺรวิราฑฺ แต่ศัพท์เดิมมาจาก ภทฺรวิราชฺ เหมือนคำว่า สุทฺธวิราชิต ที่มีรูปสันสกฤตเดิมว่า ศุทฺธวิราฑฺ (ดู ข้อ ๕๕)

คำว่า ครู (ครุ) ในคาถา เป็นเอกพจน์ ปฐมาวิภัตติ ท่านทีฆะ อุ เป็น อู เพื่อรักษาคณะฉันท์ให้ตรงตามลักษณะของคาถานี้

---

[๑] วส. ๔/๑๑๐

บททดสอบ

ถาม ถ้าลดครุ ๑ พยางค์ท้ายในสมบาทของภัททวิราชคาถา แล้วผูกสมบาทเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ สุทธวิราชิตคาถา (มฺสา ชฺคา สุทฺธวิราชิตํ มตํ)

* * * * * * * * * * * *

## เกตุมตีคาถา

๑๑๑. วิสเม สชา สครุยุตฺตา
เกตุมตี สเม ภรนคา โค.

คาถาที่มี ส คณะ, ช คณะ, ส คณะ และครุ ในวิสมบาท [ส่วน]ในสมบาทมี ภ คณะ, ร คณะ, น คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า เกตุมตี

วิสมบาท

| | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| วิ | ส | เม | ส | ชา | ส | ค | รุ | ยุตฺ | ตา |
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ส | | | ช | | | ส | | | ค |

สมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| เก | ตุ | ม | ตี | ส | เม | ภ | ร | น | คา | โค |
| ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ภ | | | ร | | | น | | | ค | ค |

เกตุมตีคาถา คือ คาถาที่มี ส ช ส คณะ และครุ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ ส่วนสมบาทมี ภ ร น คณะ และครุ ๒ พยางค์ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๒ ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๐ พยางค์

ส่วนสมบาทมี ๑๑ พยางค์

ตัวอย่าง

มุนินา นิเสวิตมเสส- ชาติชราทิทุกฺขปริมุตฺตํ
ปรมํ วิมุตฺติสุขมทฺธา โก มติมา นโร ภุวิ น หิจฺเฉ.[๑]

นรชนผู้ฉลาดคนไหนในโลกจะไม่ปรารถนาวิมุตติสุขอันสูงสุดแท้ ซึ่งพระมุนีได้ซ่องเสพแล้ว ล่วงพ้นทุกข์มีชาติและชราเป็นต้นทั้งหมด

เกตุมตี แปลว่า คาถาที่มีคณะเหมือนธง คือ มีคณะที่มีครุ ๒ พยางค์อยู่ท้ายคาถาเหมือนธงบนยอดเสา มีรูปวิเคราะห์ว่า เกตุ ยสฺสา อตฺถีติ เกตุมตี (คาถาที่มีคณะเหมือนธง ชื่อว่า เกตุมตี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก เกตุ ศัพท์ + มนฺตุ ปัจจัย ลง มนฺตุ ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต

บททดสอบ

ถาม ถ้าเพิ่มลหุ ๒ พยางค์หน้าครุท้ายในวิสมบาท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ปมิตักขราคาถา (ปมิตกฺขรา สชสเสหุทิตา)

ถาม ถ้าลดครุพยางค์แรกในสมบาท และเพิ่มลหุ ๒ พยางค์หน้าครุท้ายในสมบาท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ปมิตักขราคาถา (ปมิตกฺขรา สชสเสหุทิตา)

* * * * * * * * * * * *

## อาขยานกีคาถา

๑๑๒. อาขฺยานกี ตา วิสเม ชคา โค
ชตา ชคา โค ตุ สเม’ถ ปาเท.

[๑] วส. ๔/๑๑๑

คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในวิสมบาท ส่วนในสมบาท มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อาขยานกี

วิสมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| อา | ขฺยา | น | กี | ตา | วิ | ส | เม | ช | คา | โค |
| ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ต | | | ต | | | ช | | | ค | ค |

สมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ช | ตา | ช | คา | โค | ตุ | ส | เม | ถ | ปา | เท |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ช | | | ต | | | ช | | | ค | ค |

อาขยานกีคาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ส่วนสมบาท มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ คาถานี้เป็นคาถา ๑๑ พยางค์ จัดเข้าอยู่ในอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างอินทรวิเชียรและอุเปนทรวิเชียร วิสมบาทของคาถานี้เหมือนอินทรวิเชียร ส่วนสมบาทเหมือนอุเปนทรวิเชียร กล่าวตามอุปชาติคาถา ๑๔ ประเภท คาถานี้มีชื่อว่า ภัททา จัดอยู่ในอันดับที่ ๑๐

ตัวอย่าง

เอวํ อนิจฺจา วต สพฺพโภคา
สุทุลฺลภา เจว ขเณว โสภา
ตสฺมา หิ เอเตสุ รตึ วิหาย
ภเวยฺย ธมฺมาภิมุโข หิเตสี.[๑]

[๑] มหาวงศ์ ๔๒/๑๕๕

โภคทรัพย์ทั้งหมดที่ได้รับโดยยากและดีงามเพียงชั่วขณะ
เป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้แน่นอนอย่างนี้ ดังนั้น ผู้แสวงหาประโยชน์
พึงมุ่งหน้าฝักใฝ่ธรรม สละความเพลิดเพลินในโภคทรัพย์นั้น

อาขยานกี แปลว่า คาถาที่กล่าวด้วยคณะฉันท์มี ต คณะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อาขฺยานํ กโรตีติ อาขฺยานกี (คาถาที่กระทำการกล่าว[ด้วยคณะฉันท์] ชื่อว่า อาขยานกี) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อาขฺยาน บทหน้า + กร ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย

คัมภีร์ปิงคลฉันทสูตร (ปริจเฉท ๕/๓๗) มีรูปว่า อาขฺยานกี แต่มีเชิงอรรถกล่าวว่าบางฉบับเป็น อาขฺยานิกี ส่วนคัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๔ คาถา ๖) มีรูปว่า อาขฺยานกี บ้าง อาขฺยาตกี บ้าง โดยสรุป คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตต่างๆ มีรูปต่างกัน ๔ ลักษณะ คือ อาขฺยานกี, อาขฺยานิกี, อาขฺยาตกี และ อาขฺยานิกา

คำว่า สเมถ ตัดบทเป็น สเม + อถ

บททดสอบ

ถาม ถ้านำวิสมบาทของคาถานี้มาผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ อินทรวิเชียรคาถา (อินฺทาทิกา ตา วชิรา ชคา โค)

ถาม ถ้านำสมบาทของคาถานี้มาผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ อุเปนทรวิเชียรคาถา (อุปาทิกา สาว ชตา ชคา โค)

ถาม ถ้าในวิสมบาทเพิ่มอีกลหุ ๑ พยางค์หน้าครุท้าย จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ อินทรวงศ์คาถา (สา อินฺทวํสา ขลุ ยตฺถ ตา ชรา)

ถาม ถ้าในสมบาทเพิ่มอีกลหุ ๑ พยางค์หน้าครุท้าย จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ วังสัฏฐคาถา (วทนฺติ วํสฏฺฐมิทํ ชตา ชรา)

## วิปรีตาขยานกีคาถา

๑๑๓. ชตา ชคา โค วิสเม สเม ตุ
ตา โช คคา เจ วิปรีตปุพฺพา.

คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในวิสมบาท ส่วนในสมบาทมี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิปรีตาขยานกี (หรือ) ชื่อว่า อาขยานกีคาถาที่มี วิปรีต ศัพท์อยู่หน้า

วิสมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ช | ตา | ช | คา | โค | วิ | ส | เม | ส | เม | ตุ |
| ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ช | | | ต | | | ช | | | ค | ค |

สมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ตา | โช | ค | คา | เจ | วิ | ป | รี | ต | ปุพฺ | พา |
| ๒ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ต | | | ต | | | ช | | | ค | ค |

วิปรีตาขยานกีคาถา คือ อาขยานกีคาถาที่สลับบาทกัน กล่าวคือ สลับวิสมบาทในอาขยานกีเป็นสมบาท และสลับสมบาทในอาขยานกีเป็นวิสมบาท วิสมบาทของคาถานี้เหมือนอุเปนทรวิเชียร ส่วนสมบาทเหมือนอินทรวิเชียร กล่าวตามอุปชาติคาถา ๑๔ ประเภท คาถานี้มีชื่อว่า หังสี จัดอยู่ในอันดับที่ ๕

ตัวอย่าง

นิรุทฺธมตฺเตว มนมฺหิ สพฺเพ
โภคา จ พนฺธู จ สรีรลีลา

ชหนฺติ ตํ ยาติ สุสานเมโก
โก ปญฺญวา ตตฺถ กเรยฺย ราคํ.[๑]

ครั้นจิตดับ สมบัติ เครือญาติและสรีระที่สวยงามทั้งมวล
ก็ละทิ้งเขาไป เขาเพียงผู้เดียวดำเนินไปสู่สุสาน ผู้มีปัญญาคน
ไหนจะกระทำความพอใจในสมบัติเป็นต้นนั้นเล่า?

วิปรีตาขยานกี แปลว่า อาขยานกีคาถาที่สลับกับอาขยานกีคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิปรีตา จ สา อาขฺยานกี จาติ วิปรีตาขฺยานกี (อาขยานกีคาถาที่สลับกัน ชื่อว่า วิปรีตาขยานกี)

* * * * * * * * * * * *

## หริณปลุตาคาถา

๑๑๔. สสโต สลคา วิสเม สเม
นภภรา ภวเต หริณปฺลุตา.

คาถาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท ส่วนในสมบาทมี น ภ ภ คณะ และ ร คณะ ชื่อว่า หริณปลุตา

วิสมบาท

| ส | ส | โต | ส | ล | คา | วิ | ส | เม | ส | เม |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| ส | | | ส | | | ส | | | ล | ค |

สมบาท

| น | ภ | ภ | รา | ภ | ว | เต | ห | ริ | ณ | ปฺลุ | ตา |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | ภ | | | ภ | | | ร | | |

[๑] ฉภส. หน้า ๒๒๙

หริณปลุตาคาถา คือ คาถาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ส่วนสมบาทมี น ภ ภ ร คณะ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๑ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๒ พยางค์

ตัวอย่าง

ชลปุพฺพุลวิชฺชุหิโมปมํ
คทริปูหิ นิรนฺตรปีฬิตํ
สุมตีห นโร สกชีวิตํ
น วต ปสฺสติ ตตฺวสุขปฺปทํ.[๑]

ธีรชนในโลกนี้ย่อมไม่เห็นชีวิตของตนที่เหมือนฟองน้ำ สายฟ้า หรือน้ำค้าง ซึ่งถูกข้าศึกคือโรคบีบคั้นเสมอ ว่าเป็นที่ตั้งแห่งสุขแท้

หริณปลุตา แปลว่า คาถาที่คล้ายเนื้อกระโดดขึ้นลง เพราะมีคณะที่มีเสียงต่ำไปหาเสียงสูง มีรูปวิเคราะห์ว่า หริณสฺส ปฺลุตํ วิย ปฺลุตํ ยสฺสา สา หริณปฺลุตา (คาถาที่มีความเป็นไปเหมือนการกระโดดของเนื้อชื่อว่า หริณปลุตะ)

บททดสอบ

ถาม ถ้าเพิ่มลหุ ๑ พยางค์หน้าครุท้ายของวิสมบาท แล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ โตฏกคาถา (อิธ โตฏกมมฺพุธิ เสหิ มิตํ)

ถาม ถ้าเพิ่มลหุ ๑ พยางค์หน้าคาถาและลดลหุ ๑ พยางค์หน้าครุท้ายในสมบาท แล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ตามรสคาถา (ภวติห ตามรสํ นชชา โย)

ถาม วิสมบาทของคาถานี้ ยังเหมือนวิสมบาทของอัทธสมคาถาไหน?

---

[๑] วส. ๔/๑๑๔

ตอบ อุปจิตตคาถา (วิสเม ยทิ สา สลคา สเม)

ถาม ถ้านำเฉพาะสมบาทคาถานี้มาผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ทุตวิลัมพิตคาถา (ทุตวิลมฺพิตมาห นภา ภรา)

* * * * * * * * * * * *

## อปรวัตตคาถา

๑๑๕. ยทิ นนรลคา นชา ชรา
ยทิ จ ตทา'ปรวตฺต'มิจฺฉติ.

คาถาที่มี น น ร คณะ ลหุ และครุ [ในวิสมบาท] [ส่วนในสมบาท]มี น ช ช ร คณะ ท่านปรารถนาว่า อปรวัตตะ

วิสมบาท

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ย | ทิ | น | น | ร | ล | คา | น | ชา | ช | รา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | น | | | ร | | | ล | ค |

สมบาท

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ย | ทิ | จ | ต | ทา | ป | ร | วตฺ | ต | มิจฺ | ฉ | ติ |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ |
| น | | | ช | | | ช | | | ร | | |

อปรวัตตคาถา คือ คาถาที่มี น น ร คณะ ลหุ และครุ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ส่วนสมบาทมี น ช ช ร คณะ คือครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๑ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๒ พยางค์

ตัวอย่าง

วินยนมติพุทฺธิทีปนํ
วินยวินิจฺฉยเมตมุตฺตมํ
วิวิธนยยุตํ อุเปนฺติ เย
วินยนเย ปฏุตํ อุเปนฺติ เต.[๑]

ชนเหล่าใดศึกษาคัมภีร์วินัยวินิจฉัยอันดีเลิศแสดงความรู้ในมติของวินัย อันกอปรด้วยนัยต่างๆ นี้ ชนเหล่านั้นย่อมเข้าถึงความเฉลียวฉลาดในนัยแห่งวินัย

อปรวัตตะ แปลว่า คาถาที่มีคณะอื่นจากคณะที่กล่าวในก่อน มีรูปวิเคราะห์ว่า อปเรน คเณน วตฺตเตติ อปรวตฺตํ (คาถาที่เป็นไปด้วยคณะอื่นชื่อว่า อปรวัตตะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก อปร บทหน้า + วตุ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ต ปัจจัย

บททดสอบ

ถาม ถ้านำวิสมบาทของอปรวัตตคาถามาผูกเป็นคาถามี ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ภัททิกาคาถา (นนรลหุครูหิ ภทฺทิกา)

ถาม ถ้าลดครุหน้าพยางค์หลัง ๒ พยางค์ในสมบาทออก ๑ พยางค์ แล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ สุมุขีคาถา (นชชรคา คทิตา สุมุขี)

ถาม ถ้าเพิ่มพยางค์ ๓ พยางค์คือ ลหุ, ครุ, ลหุ หน้าครุท้ายในวิสมบาทแล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ อปราชิตคาถา (นนรสลหุคา สเรหฺยปราชิตา)

* * * * * * * * * * * *

---

[๑] วน. คาถา ๕๔๑

## ปุปผิตัคคาคาถา

๑๑๖. วิสมมุปคตา นนา รยา เจ
นชชรคา สมเก จ ปุปฺผิตคฺคา.

คาถาที่มี น น ร ย คณะ เข้าถึงวิสมบาท ส่วนในสมบาท มี น ช ช ร คณะ และครุ ชื่อว่า ปุปผิตัคคา

วิสมบาท

| | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| วิ | ส | ม | มุ | ป | ค | ตา | น | นา | ร | ยา | เจ |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| น | | | น | | | ร | | | ย | | |

สมบาท

| | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| น | ช | ช | ร | คา | ส | ม | เก | จ | ปุปฺ | ผิ | ตคฺ | คา |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| น | | | ช | | | ช | | | ร | | | ค |

ทฺวยมิทํ เวตาลียปฺปเภโท.

คาถาทั้งสองนี้เป็นประเภทของเวตาลียคาถา

ปุปผิตัคคาคาถา คือ คาถาที่มี น น ร ย คณะ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๒ ส่วนสมบาทมี น ช ช ร คณะ และครุ คือ ครุลหุมีรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๒ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๓ พยางค์

ตัวอย่าง

สุมติมติวิโพธนํ วิจิตฺตํ
กุมติมตินฺทนปาวกํ ปธานํ

อิมมติมธุรํ อเวทิ โย โย
ชินวจนํ สกลํ อเวทิ โส โส.[๑]

ชนเหล่าใดเข้าใจคัมภีร์นี้อันวิจิตรเลิศทำให้รู้มติของผู้มีมติดี ซึ่งเปรียบดั่งไฟเผาเชื้อคือความเห็นของผู้มีมิจฉาทิฏฐิ เป็นคัมภีร์ไพเราะยิ่ง ชนเหล่านั้นชื่อว่ารู้ทั่วถึงพระชินพจน์ทั้งปวง

ลลิตนขรุจีหิ ยสฺส พฺรหฺมา-
มรมกุฏคฺคมณี สมุลฺลสึสุ
หตกุสุมสโร มเหสิ สตฺถา
วิทฺธตุ สพฺพธิ เตส จิตฺตกลฺลํ.[๒]

แก้วมณีที่ยอดมงกุฏของเทวดาและพรหม รุ่งโรจน์ด้วยรัศมีแห่งพระนขาอันงามวิลาศของพระศาสดาพระองค์ใด พระศาสดาพระองค์นั้นผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทรงกำจัดความงามของมวลบุปผา โปรดกระทำความสุขใจให้แก่เทวดาและพรหมเหล่านั้นในทุกสถาน

คำว่า ทฺวยมิทํ เวตาลียปฺปเภโท (คาถาทั้งสองนี้เป็นประเภทของเวตาลียคาถา) คือ อปรวัตตคาถาและปุปผิตัคคาคาถาจัดเข้าในกลุ่มเวตาลียคาถาในมาตราพฤติ การกล่าวซ้ำอีกก็เพื่อให้รู้ชื่ออื่นที่นักปราชญ์บางท่านกล่าวไว้ คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๔ คาถา ๑๑) กล่าวว่า

วทนฺตาปรวตฺตาขฺยํ เวตาลิยํ วิปฺญฺจิตา
ปุปฺผิตคฺคาภิธํ เกจิ โอปจฺฉนฺทสิกํ ตถา.

นักปราชญ์กล่าวเวตาลียคาถาว่ามีชื่อว่าอปรวัตตะ นอกจากนี้ ปราชญ์บางท่านก็กล่าวโอปัจฉันทสิกคาถาว่ามีชื่อว่าปุปผิตัคคา

---

[๑] อมร. คาถา ๕๕๙

[๒] วส. ๔/๑๑๖

อปรวัตตคาถามีลักษณะเหมือนเวตาลียคาถาที่วิสมบาทมี ๖ มาตรา, ร คณะ, ลหุ และครุ ส่วนในสมบาทมี ๘ มาตรา, ร คณะ, ลหุ และครุ ดังต่อไปนี้

| | | | |
|---|---|---|---|
| ยทิ นนรล | คา นชา | ช | รา |
| ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๖ มาตรา | ร | ล | ค |
| ยทิ จ ตทาปร | วตฺตมิจฺ | ฉ | ติ |
| ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ | ๒ |
| ๘ มาตรา | ร | ล | ค |

ส่วนปุปผิตัคคาคาถาก็มีลักษณะเหมือนโอปัจฉันทสกคาถาที่วิสมบาทมี ๖ มาตรา, ร คณะ และ ย คณะ ส่วนสมบาทมี ๘ มาตรา, ร คณะ และ ย คณะ ดังต่อไปนี้

| | | |
|---|---|---|
| วิสมมุปค | ตา นนา | รยา เจ |
| ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ ๒ ๒ |
| ๖ มาตรา | ร | ย |
| นชชรคา สม | เก จ ปุปฺ | ผิตคฺคา |
| ๑ ๑ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ ๒ ๒ |
| ๘ มาตรา | ร | ย |

ปุปผิตัคคา แปลว่า คาถาที่มีส่วนท้ายกระจายออก กล่าวคือ มีคณะที่เป็นลหุในหนต้นแล้วมีคณะที่มีครุมากในหนปลาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุปฺผิโต อคฺโค ยสฺสา สา ปุปฺผิตคฺคา (คาถาที่มีส่วนท้ายกระจายออก ชื่อว่า ปุปผิตัคคา)

คำว่า วิสมมุปคตา ตัดบทเป็น วิสมํ + อุปคตา

คำว่า ปุปฺผิตคฺคา ตัดบทเป็น ปุปฺผิต + อคฺคา

บททดสอบ

ถาม ถ้าลดครุท้ายในวิสมบาทของปุปผิตัคคาคาถา แล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ภัททิกาคาถา (นนรลหุครูหิ ภทฺทิกา)

* * * * * * * * * * * *

## ยวมตีคาถา

๑๑๗. สา ยวาทิกา มตี รชา รชา ตฺว-
สเม สเม ชรา ชรา ครุพฺภเวยฺยุํ.

คาถาที่มี ร ช ร ช คณะ ในวิสมบาท ส่วนในสมบาทมี ช ร ช ร คณะ และครุ ชื่อว่า ยวมตี (หรือ) ชื่อว่า มตีคาถาที่มี ยว ศัพท์อยู่หน้า

วิสมบาท

| สา | ย | วา | ทิ | กา | ม | ตี | ร | ชา | ร | ชา | ตฺว |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ |
| ร | | | ช | | | ร | | | ช | | |

สมบาท

| ส | เม | ส | เม | ช | รา | ช | รา | ค | รุพฺ | ภ | เวยฺ | ยุํ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๑ | ๒ | ๒ |
| ช | | | ร | | | ช | | | ร | | | ค |

ยวมตีคาถา คือ คาถาที่มี ร ช ร ช คณะ ในวิสมบาท กล่าวคือ ครุลหุมีรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑ ส่วนสมบาทมี ช ร ช ร คณะ และครุ คือครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒, ๒ วิสมบาทของคาถานี้มี ๑๒ พยางค์ ส่วนสมบาทมี ๑๓ พยางค์

ตัวอย่าง

ปทฺมกนฺตุ โกมเล กเร วิภาติ
ปสตฺถมจฺฉลญฺฉนํ ปเท จ ยสฺสา
สา ยวานฺวิตา ภเว ธนาธิกา จ
สมตฺตพนฺธุปูชิตา ปิยา ปติสฺส.[๑]

สตรีใดมีลายเส้นรูปดอกบัวงามที่ฝ่ามืออ่อนนุ่ม เท้าก็มีลายเส้นเป็นรูปปลาที่สวยงาม สตรีนั้นพึงเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยธัญญชาติคือข้าวบาร์เลย์ มีทรัพย์มาก เครือญาติทั้งหมดเคารพนับถือ เป็นที่รักของสามี

ยวมตี แปลว่า คาถาที่มีคณะเหมือนเมล็ดบาร์เลย์ คือมีคณะสลับกันโดยวิสมบาทมี ร ช ร ช คณะ ส่วนสมบาทมี ช ร ช ร คณะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ยวสทิสา คณา ยสฺสา อตฺถีติ ยวมตี (คาถาที่มีคณะเหมือนเมล็ดบาร์เลย์ ชื่อว่า ยวมตี) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก ยว ศัพท์ + มนฺตุ ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต

คำว่า ตฺวสเม ตัดบทเป็น ตุ + อสเม

คำว่า ครุพฺภเวยฺยุํ ตัดบทเป็น ครุ + ภเวยฺยุํ ซ้อน พฺ อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ บางฉบับมีรูปว่า ครู ภเวยฺยุํ โดยทีฆะ อุ เป็น อู แต่รูปนี้ไม่สมควรเพราะจะทำให้เข้าใจผิดว่าเป็นพหูพจน์ที่แสดงครุ ๒ พยางค์

คำว่า ยวาทิกา มตี แปลว่า ชื่อว่า ยวมตี หรือแปลว่า ชื่อว่า มตีคาถาที่มี ยว ศัพท์อยู่หน้า นัยแรก อาทิ ศัพท์เป็นบทตัพภาวะที่ไม่มีอรรถเพิ่มขึ้นจากบทที่ประกอบอยู่ นัยที่สองมีอรรถว่า สีมา (ขอบเขต) แปลว่า เบื้องแรก, หนต้น ดังที่กล่าวมาแล้วในคาถาที่ ๖๓

---

[๑] อสน. ๕/๔๒

บททดสอบ

ถาม ถ้าลดพยางค์ท้าย ๔ พยางค์ของวิสมบาทในคาถานี้ แล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ สมานิกาคาถา (คฺลา สมานิกา รชา จ)

ถาม ถ้าลดพยางค์ท้าย ๕ พยางค์ของสมบาทในคาถานี้ แล้วผูกเป็นคาถาวรรณพฤติ ๑ บท จะเป็นคาถาไหน?

ตอบ ปมาณิกาคาถา (ปมาณิกา ชรา ลคา)

* * * * * * * * * * * *

สรุปคาถาในอัทธสมวุตตินิเทศ

| จำนวน | ชื่อคาถา | ครุ | ลหุ | มาตรา | พยางค์ในวิสมบาท | พยางค์ในสมบาท | รวมพยางค์ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | อุปจิตตะ | ๑๘ | ๒๖ | ๖๒ | ๒๒ | ๒๒ | ๔๔ |
| ๒ | ทุตมัชฌา | ๑๘ | ๒๘ | ๖๔ | ๒๒ | ๒๔ | ๔๖ |
| ๓ | เวควตี | ๑๘ | ๒๔ | ๖๐ | ๒๐ | ๒๒ | ๔๒ |
| ๔ | ภัททวิราชะ | ๒๖ | ๑๖ | ๖๘ | ๒๐ | ๒๒ | ๔๒ |
| ๕ | เกตุมตี | ๑๘ | ๒๔ | ๖๐ | ๒๐ | ๒๒ | ๔๒ |
| ๖ | อาขยานกี | ๒๖ | ๑๘ | ๗๐ | ๒๒ | ๒๒ | ๔๔ |
| ๗ | วิปรีตาขยานกี | ๒๖ | ๑๘ | ๗๐ | ๒๒ | ๒๒ | ๔๔ |
| ๘ | หริณปลุตา | ๑๖ | ๓๐ | ๖๒ | ๒๒ | ๒๔ | ๔๖ |
| ๙ | อปรวัตตะ | ๑๔ | ๓๒ | ๖๐ | ๒๒ | ๒๔ | ๔๖ |
| ๑๐ | ปุปผิตัคคา | ๑๘ | ๓๒ | ๖๘ | ๒๔ | ๒๖ | ๕๐ |
| ๑๑ | ยวมตี | ๒๖ | ๒๔ | ๗๖ | ๒๔ | ๒๖ | ๕๐ |

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ อทฺธสมวุตฺตินิทฺเทโส นาม
จตุตฺโถ ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า อัทธสมวุตตินิเทศ (แสดงอัทธสมคาถา)
ในคัมภีร์ฉันท์นามว่าวุตโตทัย

# ปริจเฉทที่ ๕
## วิสมวุตตินิเทศ
(แสดงวิสมคาถา)

วิสมคาถา คือ คาถาที่มีคณะไม่เสมอกัน กล่าวคือ บาททั้งสี่ในคาถาไม่จำกัดคณะที่แน่นอน คาถาชนิดนี้มีกำหนดคณะในพยางค์ที่ ๕-๗ ในแต่ละบาทเท่านั้น พยางค์อื่นจากนี้ไม่มีกำหนดคณะไว้ ทำให้บาททั้งสี่ไม่เหมือนกันหมดเช่นที่กล่าวไว้ในสมคาถาหรือเหมือนกันครึ่งหนึ่งเช่นกับอัทธสมคาถา คาถาที่มีกล่าวไว้ในปริจเฉทนี้ เป็นคาถา ๘ พยางค์ จึงจัดเข้าอยู่ในอนุฏฐุภาฉันท์

คาถาที่มีกล่าวไว้ในปริจเฉทนี้ มีบาทคาถาต่างกันเป็นสองลักษณะ กล่าวคือ บางคาถาก็มี ๒ บาทอันได้แก่บาทที่ ๑-๒ บางคาถาก็มีบาทเดียวคือบาทที่ ๑ ถ้าเป็นคาถาที่มี ๒ บาท ก็พึงเพิ่มบาทที่ ๓-๔ เพราะบาทเหล่านั้นเหมือนบาทที่ ๑-๒ ท่านเรียกคาถาเช่นนี้ว่า ทวิราวัตติยคาถา (คาถาที่พึงเวียนมาอีก ๒ บาท) มี ๕ ชนิด คือ วัตตะ, ปัฐยาวัต, วิปรีตปัฐยาวัต, จปลาวัตตะ และปิงคลวิปุลา ส่วนคาถาที่มีบาทเดียวก็พึงเพิ่มให้ครบ ๔ บาท ท่านเรียกว่า จตุราวัตติยคาถา (คาถาที่พึงเวียนมาให้ครบ ๔ บาท) มี ๕ ชนิด คือ เสตววิปุลา, ภการวิปุลา, รการวิปุลา, นการวิปุลา และตการวิปุลา

เนื่องจากคาถาหลายประเภทอันได้แก่ปัฐยาวัตคาถาเป็นต้นได้แยกชนิดออกมาจากวัตตคาถาที่เป็นคาถาหลัก ดังนั้น คาถาในปริจเฉทนี้ทั้งหมดจึงเรียกว่า “กลุ่มวัตตคาถา” มีทั้งหมด ๕ อย่าง คือ วัตตะ, ปัฐยาวัต, วิปรีตปัฐยาวัต, จปลาวัตตะ และวิปุลาวัตตะ ประเภทสุดท้ายคือวิปุลาวัตตะแบ่งออกเป็น ๖ อย่าง คือ ปิงคลวิปุลา, เสตววิปุลา, ภการวิปุลา, รการวิปุลา,นการวิปุลา และตการวิปุลา นอกจากนี้ คัมภีร์ฉันท์อื่นยังแสดงวิปุลาวัตตะอีก ๔ ชนิดคือ มการ-วิปุลา, ชการวิปุลา, สการวิปุลา และ สังกิณณวิปุลา (วิปุลาผสม)

บรรดาคาถาในวิสมวุตตินิเทศนี้ บางคาถาเป็นสมคาถา, อัทธสมคาถา และวิสมคาถาได้ทั้งสามอย่าง เช่น วัตตะ, เสตววิปุลา และ ชการวิปุลา กล่าวคือ วัตตะและชการวิปุลามีสมคาถา ๒๔ บท, อัทธสมคาถา ๕๕๒ บท, วิสมคาถา ๓๓๑,๒๐๐ บท ส่วนเสตววิปุลามีคาถา ๘๔,๙๔๓,๖๕๖ บท โดยมีสมคาถา ๙๖ บท, อัทธสมคาถา ๙๑๒๐ บท, วิสมคาถา ๘๔,๙๒๕,๕๓๖ บท คาถาอื่นจากนี้เป็นอัทธสมคาถาและวิสมคาถา แต่คันถรจนาจารย์ได้จัดคาถาเหล่านี้ไว้ในประเภทวิสมคาถาเพราะวิสมคาถามีมากกว่าสมคาถาและอัทธสมคาถา คัมภีร์ฉันโทสันนยฏิปปณี (หน้า ๒๑๔) ได้นำข้อความจากคัมภีร์ฉันโทจิหนฏิปปณี มากล่าวว่า

วตฺตาที วิสมา คาถา　　สมทฺธสมกาปิ’ตา
ตพฺพาหุลฺลตฺตา ตนฺนามา ตพฺโพหารูปจารโต

วิสมคาถามีวัตตะเป็นต้นเหล่านี้ แม้เป็นสมคาถาและอัทธสมคาถาได้ ก็มีชื่อว่าวิสมคาถา โดยกล่าวตามชื่อที่มีปรากฏมาก เพราะวิสมคาถาเหล่านั้นมีจำนวนมาก

คัมภีร์ฉันโทมัญชรีภาษามคธ (ปริจเฉท ๔ คาถา ๔) ก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

วตฺตํ อทฺธสมํ โหติ　　วิสมญฺจ กทาจนํ
ตสฺมา เตสํ อุปนฺตมฺหิ　　ตจฺฉนฺโท วุจฺจเต’ธุนา.

บางคราวกลุ่มวัตตคาถาเป็นอัทธสมคาถา, วิสมคาถา และสมคาถา ดังนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าววัตตคาถานั้นในที่สุดใกล้อัทธสมคาถาและวิสมคาถาเหล่านั้น

## วัตตคาถา

๑๑๘. นา’ฏฺจกฺขเรสุ ปาเทสุ　　สฺนา’ทิมฺหา โย’ณฺณวา วตฺตํ.

คาถาที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ ไม่มี ส น คณะท้ายพยางค์แรก ในบาทที่มี ๘ พยางค์ ชื่อว่า วัตตะ

คำว่า อฏฺจกฺขเรสุ ปาเทสุ (ในบาทที่มี ๘ พยางค์) แสดงว่าวัตตคาถานี้และคาถาในปริจเฉทที่ ๕ ทั้งหมด แต่ละบาทมี ๘ พยางค์

คำว่า น สุนาทิมฺหา (ไม่มี ส คณะ และ น คณะท้ายพยางค์แรก) ปฏิเสธคณะในคาถา ๘ พยางค์เหล่านี้ว่า วัตตคาถานี้และคาถาอื่นๆ ในปริจเฉทที่ ๕ ไม่พึงมี ส น คณะ แต่มีคณะที่เหลืออีก ๖ คณะอันได้แก่ ม, ภ, ย, ช, ร, ต คณะ

คำว่า โยณฺณวา วตฺตํ (มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ ชื่อว่า วัตตะ) แสดงลักษณะเฉพาะของวัตตคาถานี้ว่า มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาททั้ง ๔

ตารางแสดงวัตตคาถา

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ค | ร | ย | ล | ค | ม | ย | ค |
| ๒<br>นาฏฺ | ๒ ๑ ๒<br>จกฺขเร | ๑ ๒ ๒<br>สุ ปาเท | ๑<br>สุ | ๒<br>สฺนา | ๒ ๒ ๒<br>ทิมฺหา โยณฺ | ๑ ๒ ๒<br>ณวา วตฺ | ๒<br>ตํ |
| | ม | | | | ม | | |
| | ย | | | | ย | | |
| ค | ร | ย | ค | ค | ร | ย | ค |
| ล | ต | | ล | ล | ต | | ล |
| | ช | | | | ช | | |
| | ภ | | | | ภ | | |
| ๒ | ๖ | ๑ | ๒ | ๒ | ๖ | ๑ | ๒ |

วัตตคาถา คือ คาถาที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาททั้ง ๔ จะเห็นว่าคำว่า สุ ปาเท (๑ ๒ ๒) ในบาทแรก และคำว่า ณวา วตฺ (๑ ๒ ๒) ในบาทที่ ๒ เป็น ย คณะ แม้คณะท้ายพยางค์แรกคือ จกฺขเร (๒ ๑ ๒) ในบาทที่ ๑ และ ทิมฺหา โยณฺ

(๒ ๒ ๒) ในบาทที่ ๒ ก็ไม่ใช่ ส คณะ หรือ น คณะ

ลักษณะของวัตตคาถา

๑. มีคณะ ๖ คณะเว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในบาททั้งหมด

วัตตคาถานี้ไม่ไพเราะสละสลวยเหมือนคาถาอื่นที่มีกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๕ เนื่องจากมี ย คณะ ๔ คณะที่มีครุมากกว่าลหุ ดังนั้น คาถาชนิดนี้จึงไม่เป็นที่นิยมแต่งโดยทั่วไป

ตัวอย่าง

อภิธมฺมาวตาโรยํ วโร ปรมคมฺภีโร
อิจฺฉตา นิปุณํ พุทฺธึ ภิกฺขุนา ปน โสตพฺโพ.[๑]

คัมภีร์อภิธัมมาวตารอันประเสริฐนี้ ลึกซึ้งยิ่ง ภิกษุผู้ปรารถนาปัญญาอันละเอียดสุขุมพึงสดับ

คาถา ๘ พยางค์ในปริจเฉทนี้ทั้งหมด พยางค์แรกกับพยางค์ท้ายในบาททุกบาทไม่มีจำกัดครุลหุ คือจะเป็นครุหรือลหุก็ได้ ส่วนอีก ๖ พยางค์นอกจากนี้แบ่งออกเป็น ๒ คณะ สำหรับคณะแรกที่เว้น ส น คณะ ท่านเรียกว่า สวามินีคณะ (คณะแม่บ้าน) คณะนี้มีคณะฉันท์ ๖ คณะแน่นอนเหมือนแม่บ้านที่มักอยู่บ้านเป็นนิตย์ กล่าวคือ จะเป็นคณะไหนภายใน ๖ คณะนี้ก็ได้ไม่จำกัด และไม่ส่งผลในการเรียกชื่อคาถา ส่วนคณะถัดมาเรียกว่านายกคณะ (คณะพ่อบ้าน) คณะนี้เป็นคณะหลักในการเรียกชื่อคาถา เหมือนพ่อบ้านที่เป็นผู้นำของครอบครัว เช่น ถ้านายกคณะในบาททั้ง ๔ เป็น ย, ย, ย, ย คณะ คาถานั้นเรียกว่า วัตตคาถา หรือถ้าเป็น ย, ช, ย, ช คณะ คาถานั้นก็เป็นปัฐยาวัตคาถา เป็นต้น มีตารางแสดงให้เห็นชัดเจนดังต่อไปนี้

---

[๑] อมว. คาถา ๑๔๐๐

| พยางค์แรก | หกพยางค์กลาง | | พยางค์ท้าย |
|---|---|---|---|
| | สวามินีคณะ | นายกคณะ | |
| | ม | | |
| | ย | | |
| ค | ร | ไม่แน่นอน | ค |
| ล | ต | | ล |
| | ช | | |
| | ภ | | |

คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๑๐๓) นำข้อความจากมหาภาษยฉันท์ที่กล่าวถึงสวามินีคณะและนายกคณะมาแสดงไว้ว่า

วตฺเตสุ สฺวามินี นิจฺจํ นายโก ปริวตฺตเต
นายกสฺส วิเภเทน วตฺตเภโทสิ ฉนฺทสิ.

สวามินีคณะมีอยู่แน่นอนในวัตตคาถา แต่นายกคณะย่อมเปลี่ยนแปลง ประเภทของวัตตคาถาย่อมมีในคัมภีร์ฉันท์ [โดยชื่อว่าวัตตคาถา ปัฐยาวัตคาถา เป็นต้น] เพราะความต่างกันของนายกคณะ

เมื่อนักศึกษาเข้าใจเช่นนี้แล้วก็พอจะเข้าใจข้อความส่วนใหญ่ในปริจเฉทนี้ เพราะคาถาต่างๆ ในที่นี้จะนำเฉพาะนายกคณะที่เป็น ย คณะในวัตตคาถามาเปลี่ยนเป็น ช คณะหรือ น คณะ เป็นต้น หมายความว่า ถ้านายกคณะเป็น ย คณะ ๔ คณะในบาททั้ง ๔ ก็เป็นวัตตคาถา หรือถ้านายกคณะในสมบาทเปลี่ยนจาก ย คณะเป็น ช คณะ ก็เป็นปัฐยาวัตคาถา ดังนี้เป็นต้น

คันถรจนาจารย์มิได้ระบุว่าพยางค์แรกและพยางค์ท้ายของวัตตคาถาต้องเป็นครุหรือลหุ จึงถือว่าไม่จำกัดว่าพยางค์เหล่านั้นต้องเป็นครุหรือลหุ คือจะแต่ง

เป็นครุหรือลหุก็ได้ ไม่ผิด วิธีดังกล่าวนี้เรียกว่า อวุตตสิทธินัย คือนัยที่สำเร็จโดยที่ผู้พูดมิได้กล่าวถึง เช่นคำว่า ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคํ (ข้าพเจ้าพึงเห็นท่านไม่มีโรคตลอดร้อยปี) ข้อความนี้มีปรากฏในสุตโสมชาดก (ขุ. ชา. ๒๘/๑๑๙/๔๕๓) มีเรื่องเล่าโดยย่อว่าพระเจ้าโปริสาทชอบเสวยเนื้อคน ต่อมาได้ถูกเนรเทศออกจากเมือง จึงเที่ยวจับคนกินเรื่อยมาจวบจนวันหนึ่งจับพระเจ้าสุตโสมได้ ตอนแรกคิดจะฆ่าบูชายัญ ต่อมาก็ปลดปล่อยแล้วให้ขอพร พระเจ้าสุตโสมทรงต้องการจะวิงวอนขอชีวิต แต่การตรัสวิงวอนขอชีวิตไม่เหมาะสมกับขัตติยราช พระองค์จึงตรัสโดยปริยายว่า ขอให้ข้าพเจ้าได้เห็นท่านไม่มีโรคตลอดร้อยปี ข้อความนี้แสดงการขอความกรุณาโดยปริยายเพื่อมิให้ฆ่าพระองค์ เพราะถ้าพระองค์ถูกปลงพระชนม์แล้วก็เห็นพระเจ้าโปริสาทไม่ได้

คำว่า น สฺนาทิมฺหา (ไม่มี ส น คณะท้ายพยางค์แรก) เป็นเยภุยยนัยที่กล่าวถึงส่วนมากเหมือนคำว่า วนจรโก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า) คำนี้ใช้เรียกพรานที่มักอยู่ในป่าเสมอ ข้อความนี้จึงแสดงว่า ส่วนใหญ่ ส น คณะย่อมไม่มีท้ายพยางค์แรก แต่คณะเหล่านี้ก็มีพบบ้างในบางที่ เช่น

อฏฺฐีนํ นครํ กตํ　　　มํสโลหิตเลปนํ
ยตฺ<u>ถ ชรา</u> จ มจฺจุ จ　　　มาโน มกฺโข จ โอหิโต.[๑]

ร่างกายนี้เป็นนครที่รวมกระดูก ฉาบด้วยเนื้อและโลหิต
เป็นที่สถิตแห่งชรามรณะ ความเย่อหยิ่ง และความลบหลู่กัน

บาทที่ ๓ คำว่า ถ ชรา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ ยตฺ

รมณียานิ อรญฺญานิ　　　ยตฺ<u>ถ น ร</u>มตี ชโน
วีตราคา รมิสฺสนฺติ　　　น เต กามคเวสิโน.[๒]

ป่าที่คนทั่วไปไม่ชื่นชม เป็นรมณียสถานของท่านผู้-
หมดราคะ เพราะท่านมิได้ใฝ่กามคุณ

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๑๕๐/๔๓

[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๙๙/๓๔

บาทที่ ๒ คำว่า ถ น ร (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ ยตฺ

กึสุ อธิปตี ราชา กึสุ ราชา รชสฺสิโร
กถํสุ วิรโช โหติ กถํ พาโลติ วุจฺจติ.[๑]

ผู้เป็นใหญ่ปกครองอะไร ชื่อว่าพระราชา พระราชาชื่อว่ามีธุลีบนพระเศียรอย่างไร ชื่อว่าปราศจากธุลีอย่างไร ท่านเรียกว่าคนพาลอย่างไร

บาทที่ ๑ คำว่า สุ อธิ (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ กึ

ปุพฺพวิเทโห จาปร- โคยานํ ชมฺพุทีโป จ
อุตฺตรกุรุ เจติ สิยุํ จตฺตาโรเม มหาทีปา.[๒]

ทวีปใหญ่เหล่านี้มี ๔ คือ ปุพพวิเทหทวีป, อปรโคยานทวีป, ชมพูทวีป และ อุตตรกุรุทวีป

บาทที่ ๑ คำว่า พวิเท (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะที่อยูท้ายพยางค์แรก คือ ปุพฺ ในบาทที่ ๓ คำว่า ตรกุ (๑ ๑ ๑) ก็เป็น น คณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรก คือ อุตฺ

การใช้ ส น คณะในคาถาข้างต้นนี้ เกิดจากความจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ถ้าเราจะประพันธ์คาถาเองก็จำต้องหลีกเลี่ยงคณะที่ท่านปฏิเสธไว้นี้ และวางคณะให้ถูกระเบียบบัญญัติที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ (สำหรับเรื่องนี้จะมีกล่าวต่อไปในคาถาที่ ๑๒๘)

เหตุที่ควรเว้น ส น คณะ ก็เพราะว่าคณะที่อยู่ท้ายพยางค์แรกในบาททุกบาทชื่อว่า สวามินีคณะ (คณะแม่บ้าน) สำหรับ ส คณะถือว่าเป็นอธิกเวรีคณะ คือคณะที่มีศัตรูมาก แม้ น คณะก็เป็นอธิกมิตตคณะคือคณะที่มีเพื่อนมาก โดยเหตุที่แม่บ้านซึ่งมีศัตรูมากหรือมีเพื่อนมากย่อมจะอยู่ไม่เป็นสุข ดังนั้น ท่านจึงบัญญัติให้เว้น ส น คณะเหล่านั้น

---

[๑] ธมฺม. อ. ๖/๙๕

[๒] อนป. คาถา ๑๘๓

การปฏิเสธ ส น คณะ ท้าย ๔ พยางค์ในบาทคาถานี้ มีกล่าวไว้ตามมติของคัมภีร์วุตตรัตนากรในปริจเฉทที่ ๒ คาถาที่ ๒๑ แต่คัมภีร์ปิงคลฉันทสูตรยังห้าม ร คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาทอีกด้วย มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในฉันท์สันสกฤตว่า

น ปฐมา สฺนา.[๑]

ไม่พึงประกอบ ส คณะและ น คณะ ท้ายพยางค์แรก[ในบาทที่ ๑, ๓]

ทุติยจตุตฺเถสุ โร จ.[๒]

และไม่พึงประกอบ ร คณะ ท้ายพยางค์แรกในบาทที่ ๒, ๔

อตฺร วตฺตฉนฺทสิ ปาทสฺส ปฐมกฺขรา ปรํ สคณ-นคณา นปฺปยุชฺชิตพฺพา. ตถา ทุติยจตุตฺเถสุ ปาเทสุ ปฐมวณฺณา ปรํ รคโณปิ นปฺปยุชฺชิตพฺโพ. อญฺเญ คณา ปยุชฺชิตพฺพา เอว. อิติ ปิงฺคลาทิสมฺมโต ปนฺโถ.[๓]

ในวัตตคาถานี้ บุคคลไม่พึงประกอบ ส คณะและ น คณะท้ายพยางค์แรกของบาท แม้ ร คณะก็ไม่พึงประกอบท้ายพยางค์แรกในบาทที่ ๒, ๔ คณะอื่นพึงประกอบได้นั่นเทียว นี้คือแนวทางที่ปิงคลมุนีเป็นต้นสมมุติไว้

คัมภีร์วุตโตทัยกล่าวคาถาที่ ๑๑๘ตามมติของวุตตรัตนากร โดยไม่ปฏิเสธ ร คณะ ทั้งนี้เพราะอุทาหรณ์ในพระไตรปิฎกและวรรณกรรมบาลีอื่นๆ มี ร คณะท้ายพยางค์แรกในบาทที่ ๒, ๔ ดังนั้น พระสังฆรักขิตเถระจึงปฏิเสธเฉพาะ ส น คณะตามมติของคัมภีร์วุตตรัตนากรนั้น ขอยกอุทาหรณ์จากพระบาลีดังนี้

ปาณิมฺหิ เจ วโณ นาสฺส หเรยฺย ปาณินา วิสํ
นาพฺพณํ วิสมนฺเวติ นตฺถิ ปาปํ อกุพฺพโต.[๔]

เมื่อมือไม่มีแผล บุคคลย่อมจับต้องยาพิษได้ ยาพิษนั้น
ไม่ก่อให้เกิดอันตราย บาปย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำบาป

[๑] ปฉ. ๕/๑๐ [๒] ปฉ. ๕/๑๑ [๓] สพ. ๕/๒
[๔] ขุ. ธ. ๒๕/๑๒๔/๓๙

บาทที่ ๑ คำว่า ณิมฺหิ เจ (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะท้ายพยางค์แรก คือ ปา แม้ในบาทที่ ๒ คำว่า เรยฺย ปา (๒ ๑ ๒) ก็เป็น ร คณะเช่นกัน

คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๑๑๔) นำข้อความมาจากคัมภีร์ปิงคลพยาขยาที่กล่าวสรุปคณะที่ถูกห้ามตามมติของปิงคลฉันทสูตรว่า

วตฺตฉนฺทสิ ปาทสฺสา- ทิโต น หิ ปรํ สนา
สเม ตุ นาทิโต โรปิ อญฺเญ คณา ปโยชฺชกา.

ในวัตตคาถา ส น คณะ ไม่พึงประกอบท้ายพยางค์แรกของ[วิสม]บาท ส่วนในสมบาท แม้ ร คณะก็ไม่พึงประกอบท้ายพยางค์แรก คณะอื่นจากนี้พึงประกอบได้

คำว่า นาฏฺจกฺขเรสุ ตัดบทเป็น น + อฏฺจ + อกฺขเรสุ

คำว่า สฺนาทิมฺหา ตัดบทเป็น สฺนา + อาทิมฺหา ลบสระ อ ใน ส เพื่อรักษาฉันท์ให้ครบ ๘ พยางค์

คำว่า โยณฺณวา ตัดบทเป็น โย + อณฺณวา คำว่า อณฺณวา เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๔ ในที่นี้พึงโยกคำว่า ปรํ เข้ามาแปลร่วมกับคำว่า อาทิมฺหา และ อณฺณวา จึงมีความหมายว่า อาทิมฺหา ปรํ (ท้ายพยางค์แรก), อณฺณวา ปรํ (ท้าย ๔ พยางค์) การโยกคำว่า ปรํ (ท้าย) เข้ามาแปลร่วมกับบทที่ลงปัญจมีวิภัตตินี้ เป็นวิธีใช้ทั่วไปในภาษาบาลี

คำว่า อฏฺจกฺขเรสุ ปาเทสุ (ในบาทที่มี ๘ พยางค์) หมายเฉพาะส่วนมาก แม้ฉันทลักษณ์สันสกฤตก็อนุญาตให้มีพยางค์เกินหรือน้อยกว่าพยางค์ที่ฉันทลักษณ์กำหนดดังสาธกจากฉันโทมัญชรีฎีกาภาษาสันสกฤตที่ได้นำมาแสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๒ (ดู ข้อ ๒๐) อนึ่ง วฤตตรัตนากรฎีกาชื่อภัฏฏนารายณภัฏฏียะก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ตถา ปฺรากฤตาทิษุ ทีรฺฆสฺยาปิ ตฺวริตปาเจ ลฆุตา. ตถา ทฺวโยสฺตฺรยาณำ วา วรฺณานำ ตฺวริตปาเจ เอกวรฺณตา ภวติ. ตทุกฺตมฺ

“ทีรฺฆากฺษรมปิ ชิวฺหยา หฺรสฺวํ เจตฺปจติ ตทปิ ลฆุ. เทฺว วา ตฺรีนถ วรฺณาเนกํ ชานีหิ ศีฆฺรปจนาจฺจ” อิติ.

ข้อความนี้ปริวรรตเป็นภาษาบาลีว่า

ตถา ปากตาทีสุ ทีฆสฺสาปิ ตุริตปาเจ ลหุตา. ตถา ทฺวินฺนํ ติณฺณํ วา วณฺณานํ ตุริตปาเจ เอกวณฺณตา ภวติ. เตน วุตฺตํ

“ทีฆกฺขรมปิ ชิวฺหาย รสฺสํ เจ ปจติ, ตทปิ ภวติ ลหุ. เทฺว วา ตโย วา วณฺเณ เอกํ ชานาหิ สีฆปจนโต จ”

นอกจากนั้น ในฉันท์ปรากฤตเป็นต้น ความเป็นลหุแม้แห่งทีฆสระย่อมมี เพราะการออกเสียงเร็ว อนึ่ง การที่สองหรือสามพยางค์เป็นพยางค์หนึ่งได้ ย่อมมี เพราะการออกเสียงเร็ว สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ว่า

“ถ้าออกเสียงทีฆสระด้วยลิ้นเร็ว ทีฆสระนั้นก็เป็นลหุ และพึงทราบสองหรือสามพยางค์ว่าเป็นพยางค์หนึ่ง เพราะการออกเสียงเร็ว”

อนึ่ง ไวยากรณ์บาลีกับคัมภีร์ฎีกาต่างๆ ก็อนุญาตให้มีพยางค์เกินมาได้ในที่มีคำว่า อริย, จริยา, กิริยา, วีริย, อาจริย, วิปริยาย, อรห เป็นต้น พึงรวมคำเหล่านี้ให้มีพยางค์สั้นกว่าเดิม กล่าวคือ ถ้ามี ๔ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ๓ พยางค์ หรือถ้ามี ๓ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ๒ พยางค์ เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้คงเนื่องมาจากภาษาสันสกฤตใช้คำสั้นกว่าบาลี จึงอนุโลมตามภาษานั้น รูปที่กล่าวมาแล้วมีรูปตามภาษาสันสกฤตสั้นกว่าบาลี ๑ พยางค์ว่า อรฺยฺย, จรฺยา, กฺริยา, วีรฺย, อาจารฺย, วิปรฺยาย, อรฺห ดังสัททนีติ (สุตตมาลา หน้า ๔๙๒) กล่าวว่า

คาถาปเทสุ อริยารหจริยาทิโยเค อธิกกฺขโรปิ ปาโท อนุปวชฺโช.

ในบาทคาถา แม้บาทที่มีพยางค์เกินในที่ประกอบกับ อริย, อรห และ จริยา เป็นต้น ก็หาโทษมิได้

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ฎีกาต่างๆ ว่า

กิริยารหาทิโยเค วิย จ อนุตฺรโยเค อธิกกฺขรปาโท อนุปวชฺโช.[๑]

อนึ่ง บาทที่มีพยางค์เกินในการประกอบกับ อนุตร ศัพท์ ย่อมไม่มีโทษเหมือนในการประกอบกับ กิริยา และ อรห เป็นต้น

ปาวจเน หิ จริยาริยกิริยารหาทิโยคาสุ ปกติคาถาสุ อุปชาติยญฺจาธิกกฺขโรปิ ปาโท อนุปวชฺโช.[๒]

ที่จริงแล้ว ในพระพุทธพจน์ แม้บาทที่มีพยางค์เกินในคาถาทั่วไปและอุปชาติคาถาที่ประกอบกับ จริยา, อริย, กิริยา และ อรห เป็นต้น ย่อมปราศจากโทษ

ขอยกอุทาหรณ์ที่มีพบในพระบาลีมาแสดงโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

| | |
|---|---|
| ตโป จ พฺรหฺมจริยญฺจ | อริยสจฺจาน ทสฺสนํ |
| ๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ | ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ |
| นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ | เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ.[๓] |
| ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ | ๒ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ |

บาทที่ ๑-๓ ในคาถานี้ มี ๙ พยางค์ แต่ถือว่ามี ๘ พยางค์ คือคำว่า จริยญฺ นับรวมเป็น ๒ ๒, คำว่า อริย นับรวมเป็น ๒ ๑, คำว่า กิริยา นับรวมเป็น ๒ ๒ คาถานี้จึงเป็นปัฐยาวัตคาถาที่มี ย, ช, ย, ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในทุกบาท

สาธุ ทสฺสนมริยานํ [๔]
๒ ๑ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ๒

สงฺกสฺสรํ พฺรหฺมจริยํ [๕]
๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒

ทานญฺจ ธมฺมจริยา จ[๖]
๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑

---

[๑] สี. นวฏี. ๒/๓๖๘
[๒] กวส. ๒/๖๕
[๓] ขุ. ขุ. ๒๕/๑๑/๔
[๔] ขุ. ธ. ๒๕/๒๐๖/๕๓
[๕] ขุ. ธ. ๒๕/๓๑๒/๗๐
[๖] ขุ. ขุ. ๒๕/๗/๔

เอกจริยํ ทฬฺหํ กยิรา [๑]

๒ ๑ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒

ตมริยสํฆํ สิรสา นมามิ. [๒]

๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒

ทีปํ กยิราถ เมธาวี [๓]

๒ ๒ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๒

อตฺตานํ เจ ตถา กยิรา [๔]

๒ ๒ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๒

น โส กาสาวมรหติ. [๕]

๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ๑

อนึ่ง การมีพยางค์เกินจำนวนที่จำกัดนี้ มีข้อสังเกต ๔ ลักษณะ คือ

๑. พยางค์ที่ถูกรวมกันมักถือว่าเป็นครุ ตามอุทาหรณ์ที่นำมาแสดงข้างต้น

๒. การรวมพยางค์นี้ไม่จำกัดเฉพาะคำที่ใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤตเหมือนคำว่า อริย เป็นต้น แม้คำทั่วไปก็อาจใช้กฎการรวมพยางค์ได้ เช่น

โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ. [๖]

๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒

คำว่า วิช นับรวมเป็นครุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็จะครบ ๘ พยางค์ (ดู ข้อ ๖๕)

สุโข ปญฺญาย ปฏิลาโภ [๗]

๑ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๖๑/๒๗ [๒] วิ. อ. ๑/๑ [๓] ขุ. ธ. ๒๕/๒๕/๒๐

[๔] ขุ. ธ. ๒๕/๑๕๙/๔๕ [๕] ขุ. ธ. ๒๕/๑๐/๑๖

[๖] สํ. ส. ๑๕/๒๓, ๑๙๒/๑๖, ๑๙๘ [๗] ขุ. ธ. ๒๕/๓๓๓/๗๔

สนฺนทฺโธ ขตฺติโย ตปติ [๑]

๒ ๒ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๒

น พฺราหฺมณสฺส ปหเรยฺย [๒]

๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑

ยตฺถ อรหนฺโต วิหรนฺติ [๓]

๒ ๑ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๑

สพฺพปาปสฺส อกรณํ [๔]

๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒

สจิตฺตปริโยทปนํ [๕]

๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒

๓. ในบางแห่งแม้จะมี อริย ศัพท์เป็นต้น ก็มีพยางค์ในบาทครบจำนวน เช่น

อริยา โนปลพฺภนฺติ อสญฺญาปายภูมิสุ
เสสฏฺฐาเนสุ ลพฺภนฺติ อริยานริยาปิ จ. [๖]

๔. บางแห่งพยางค์ที่ถูกรวมกันก็ถือว่าเป็นลหุ เช่น

หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ คหปติ [๗]

๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑ ๑

คำว่า คห นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็มีลหุล้วน ๑๖ มาตรา (ดู ข้อ ๓๘)

สนฺตีธ สตฺตา อปฺปรชกฺขชาติกา [๘]

๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒

คำว่า อปฺป นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็จะมีลักษณะเหมือน

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๘๗/๘๔
[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๓๘๙/๘๕
[๓] ขุ. ธ. ๒๕/๙๘/๓๔
[๔] ขุ. ธ. ๒๕/๑๘๓/๔๙
[๕] ขุ. ธ. ๒๕/๑๘๓/๔๙
[๖] อส. หน้า ๒๙
[๗] ปส. สูตร ๑๔๙
[๘] ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๑/๔๓๕

อินทรวงศ์คาถา (ดู ข้อ ๘๙)

วัตตะ แปลว่า คาถาที่เวียนมาด้วย ย คณะ ๔ คณะท้าย ๔ พยางค์แรก มี รูปวิเคราะห์ว่า ยคเณน วตฺตตีติ วตฺตํ (คาถาที่เวียนมาด้วย ย คณะ ชื่อว่า วัตตะ) บทนี้สำเร็จรูปมาจาก วตุ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ต ปัจจัย

* * * * * * * * * * * *

## ปัฐยาวัตคาถา

๑๑๙. สเมสุ สินฺธุโต เชน ปฐฺยาวตฺตํ ปกิตฺติตํ

คาถาที่มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท ท่านเรียกว่า ปัฐยาวัต

| ล | ร | ย | ล | ค | ม | ช | ค |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ๒ ๑ ๒ | ๑ ๒ ๒ | ๑ | ๒ | ๒ ๒ ๒ | ๑ ๒ ๑ | ๒ |
| ส | เมสุ สินฺ | ธุโต เช | น | ปฐฺ | ยาวตฺตํ | ปกิตฺติ | ตํ |
| ค<br>ล | ม<br>ย<br>ร<br>ต<br>ช<br>ภ | ย | ค<br>ล | ค<br>ล | ม<br>ย<br>ร<br>ต<br>ช<br>ภ | ช | ค<br>ล |
| ๒ | ๖ | ๑ | ๒ | ๒ | ๖ | ๑ | ๒ |

ปัฐยาวัตคาถา คือ คาถาที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท จะเห็นว่าคำว่า ธุโต เช (๑ ๒ ๒) ในบาทแรก เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า ปกิตฺติ (๑ ๒ ๑) ในบาทที่ ๒ เป็น ช คณะ

ลักษณะของปัฐยาวัตคาถา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

๓. มี ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

คำว่า นาฏฺจกฺขเรสุ ปาเทสุ สฺนาทิมฺหา โยณฺณวา (คาถาที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ ไม่มี ส คณะ และ น คณะท้ายพยางค์แรก ในบาทที่มี ๘ พยางค์) ติดตามมาจากคาถาก่อนสู่คาถานี้จนจบคาถาในปริจเฉทที่ ๕ การติดตามมาปรากฏในประโยคต่อไปนี้ ท่านเรียกว่า อธิการนัย (นัยที่ติดตามมา)

ตัวอย่าง

สุปฺปพุทฺธํ ปพุชฺฌนฺติ สทา โคตมสาวกา
เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ นิจฺจํ พุทฺธคตา สติ.[๑]

สาวกของพระโคตมะผู้รำลึกถึงพระพุทธคุณเป็นนิตย์ ทั้งกลางวันกลางคืน ตื่นดีแล้วเสมอ

คาถาข้างต้นนี้ มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท คือ ปพุชฺฌนฺ (๑ ๒ ๒), จ รตฺโต (๑ ๒ ๒) และมี ช คณะในสมบาท คือ มสาว (๑ ๒ ๑) และ คตา ส (๑ ๒ ๑)

ปัฐยาวัตคาถานี้มีเสียงไพเราะนุ่มนวลกว่าคาถาอื่นในปริจเฉทที่ ๕ เนื่องจากมีเสียงครุ และเสียงลหุอย่างละ ๖ พยางค์เท่ากันในนายกคณะ คือมี ย คณะ (๑ ๒ ๒) ๒ คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท และ ช คณะ (๑ ๒ ๑) ๒ คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท ส่งผลให้เสียงครุลหุเสมอกัน จึงก่อให้เกิดเสียงประสานนุ่มนวลกระชดกระช้อย ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นที่นิยมแต่งในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตมากกว่าวัตตคาถาประเภทอื่น

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๒๙๖/๖๘

คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๑๑๕) นำข้อความมาจากคัมภีร์ฉันโทภาสพยาขยามากล่าวไว้ว่า

คลานํ สมตา ปฐฺยา- วตฺเตว นายเกริตา
อโต หํสีวิกูชาว โมริวิชมฺภนา นิภา.

ความสม่ำเสมอของครุและลหุในนายกคณะ มีกล่าวไว้ในปัฐยาวัตคาถาเท่านั้น ฉะนั้น คาถานี้จึงงามไพเราะดั่งเสียงร้องของหงส์ และการรำแพนของนกยูง

ปัฐยาวัต แปลว่า วัตตคาถาที่พึงออกเสียงด้วยคณะและครุลหุตามที่ฉันทลักษณ์แสดงไว้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฐฺยา จ สา วตฺตญฺจาติ ปฐฺยาวตฺตํ (วัตตคาถาที่พึงออกเสียง ชื่อว่า ปัฐยาวัต)

* * * * * * * * * * * *

## วิปรีตปัฐยาวัตคาถา

๑๒๐. โอเชสุ เชน สินฺธุโต ตเมว วิปรีตาทิ.

คาถาที่มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาทนั้น ชื่อว่า วิปรีตปัฐยาวัตคาถา (หรือ) ชื่อว่า ปัฐยาวัตคาถาที่มี วิปรีตศัพท์อยู่หน้า

วิปรีตปัฐยาวัตคาถา คือ คาถาที่มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท จะเห็นว่าคำว่า น สินฺธุ (๑ ๒ ๑) ในบาทแรกเป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ปรีตา (๑ ๒ ๒) ในบาทที่ ๒ เป็น ย คณะ คาถานี้เป็นคาถาที่สลับคณะในปัฐยาวัตคาถาคือ ย, ช, ย, ช คณะ เป็นรูปว่า ช, ย, ช, ย คณะ ท่านจึงเรียกว่า วิปรีตปัฐยาวัต (ปัฐยาวัตที่สลับคณะกัน)

ลักษณะของวิปรีตปัฐยาวัตคาถา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

๓. มี ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

| ค | ร | ช | ค | ล | ภ | ย | ล |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑<br>โอ | ๒ ๑ ๒<br>เชสุ เช | ๑ ๒ ๑<br>น สินฺธุ | ๒<br>โต | ๑<br>ต | ๒ ๑ ๑<br>เมว วิ | ๑ ๒ ๒<br>ปรีตา | ๑<br>ทิ |
| ค<br>ล | ม<br>ย<br>ร<br>ต<br>ช<br>ภ | ช | ค<br>ล | ค<br>ล | ม<br>ย<br>ร<br>ต<br>ช<br>ภ | ย | ค<br>ล |
| ๒ | ๖ | ๑ | ๒ | ๒ | ๖ | ๑ | ๒ |

ตัวอย่าง

สมุฏฺฐานํ ปโยชนํ ภาชนญฺจาปิ ปิณฺฑตฺถํ
นิทฺธาเรตฺวาน ปณฺฑิโต ตโต หาราทโย สํเส.[๑]

บัณฑิตพึงแสดงสมุฏฐาน, ประโยชน์, ที่ตั้ง และใจความ
หลังจากนั้น พึงกล่าวหาระ (คำอธิบาย) เป็นต้น

คาถาข้างต้นนี้ มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท คือ ปโยช (๑ ๒ ๑), น ปณฺฑิ (๑ ๒ ๑) และมี ย คณะในสมบาท คือ ปิ ปิณฺฑตฺ (๑ ๒ ๒) และ ทโย สํ (๑ ๒ ๒)

วิปรีตปัฐยาวัต แปลว่า ปัฐยาวัตคาถาที่สลับคณะกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๑] ฉสม. ๕/๑๒๐

วิปรีตญฺจ ตํ ปฐฺยาวตฺตญฺจาติ วิปรีตปฐฺยาวตฺตํ (ปัฐยาวัตคาถาที่สลับคณะกัน ชื่อว่า วิปรีตปัฐยาวัต)

คำว่า โอช แปลว่า วิสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า สมปาทโต เหฏฺฐา ชายตีติ โอโช (บาทที่เกิดต่อมาจากสมบาท ชื่อว่า โอชะ) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน อุทยานนฺตรํ สมปาทํ ชเนตีติ โอโช (บาทที่ก่อให้เกิดสมบาทต่อจากการเกิดขึ้นของตน ชื่อว่า โอชะ) ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ชน ธาตุ + เณ ปัจจัย + กฺวิ ปัจจัย

คำว่า วิปรีตาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิปรีตสทฺโท อาทิ อสฺส ตํ วิปรีตาทิ (ปัฐยาวัตคาถาที่มี วิปรีต ศัพท์อยู่หน้า ชื่อว่า วิปรีตาทิ)

* * * * * * * * * * * *

## จปลาวัตตคาถา

๑๒๑. นกาโร เจ ชลธิโต จปลาวตฺตมิจฺเจตํ.

คาถาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์นี้ ชื่อว่า จปลาวัตตะ

| ล | ม | น | ค | ล | ย | ย | ค |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑<br>น | ๒ ๒ ๒<br>กาโร เจ | ๑ ๑ ๑<br>ชลธิ | ๒<br>โต | ๑<br>จ | ๑ ๒ ๒<br>ปลาวตฺ | ๑ ๒ ๒<br>ตมิจฺเจ | ๒<br>ตํ |
| ค<br>ล | ม<br>ย<br>ร<br>ต<br>ช<br>ภ | น | ค<br>ล | ค<br>ล | ม<br>ย<br>ร<br>ต<br>ช<br>ภ | ย | ค<br>ล |
| ๒ | ๖ | ๑ | ๒ | ๒ | ๖ | ๑ | ๒ |

จปลาวัตตคาถา คือ คาถาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท จะเห็นว่าคำว่า ชลธิ (๑ ๑ ๑) ในบาทแรก เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ตมิจฺเจ (๑ ๒ ๒) ในบาทที่ ๒ เป็น ย คณะ คาถานี้คล้ายกับวิปรีตปัฐยาวัตคาถาที่มี ช, ย, ช, ย คณะ โดยมี น คณะแทน ช คณะ กล่าวคือ มี น, ย, น, ย คณะท้าย ๔ พยางค์แรก

ลักษณะของจปลาวัตตคาถา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

๓. มี น คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

ตัวอย่าง

สมฺพุทฺธ'มสมสมํ อเนกคุณสมฺปนฺนํ
ปูชิตํ ธมฺม'มมลํ คณุตฺตมญฺจ วนฺเทหํ.[๑]

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเสมอเหมือนกับพระพุทธเจ้าซึ่งไม่มีผู้เปรียบ ทรงถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมากเป็นอเนก ขอนมัสการพระธรรมอันพระสัมพุทธเจ้าทรงบูชาแล้ว และขอนมัสการพระสงฆ์ผู้สูงสุด ปราศจากมลทิน

คาถาข้างต้นนี้ มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท คือ ส ม ส (๑ ๑ ๑), ม ม ม (๑ ๑ ๑) และมี ย คณะในสมบาท คือ ณสมฺปนฺ (๑ ๒ ๒) และ จ วนฺเท (๑ ๒ ๒)

จปลาวัตตะ แปลว่า คาถาที่เวียนมาด้วยคณะที่หวั่นไหว คือ มี น คณะที่มีลหุล้วนทำให้เสียงเบาไม่หนักแน่น มีรูปวิเคราะห์ว่า จปเลน นคเณน อาวตฺตตีติ จปลาวตฺตํ (คาถาที่เวียนมาด้วย น คณะที่หวั่นไหว ชื่อว่า จปลาวัตตะ)

---

[๑] ฉสม. ๕/๑๒๑

คำว่า "จปลา" มีพบในคาถามาตราพฤติกับวรรณพฤติ แต่เพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้ชื่อซ้ำกัน ท่านจึงเรียกคาถานี้ว่า จปลาวัตตะ อีกนัยหนึ่ง คาถานี้จัดรวมเข้าในวัตตคาถา จึงเรียกว่า จปลาวัตตะ

คำว่า จปลาวตฺตมิจฺเจตํ ตัดบทเป็น จปลาวตฺตํ + อิติ + เอตํ คำว่า อิติ เป็นบทนิบาตที่มีอรรถเหมือน นาม ศัพท์ จึงแปลว่า "ชื่อว่า" ส่วนคำว่า ชลธิ (มหาสมุทร) เป็นสัญลักษณ์แทนเลข ๔ เหมือนคำว่า อณฺณว ในที่นี้ท่านใช้ ชลธิ ศัพท์ เพื่อให้ต้องคณะฉันท์

* * * * * * * * * * * *

## ปิงคลวิปุลาคาถา

๑๒๒. สเม โล สตฺตโม ยสฺสา วิปุลา ปิงฺคลสฺส สา.

คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในสมบาท เป็นลหุ ชื่อว่า วิปุลาของปิงคลมุนี (หรือ) ชื่อว่า ปิงคลวิปุลา

| ล | ม | ย | ค | ล | ย | ช | ค |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑<br>ส | ๒ ๒ ๒<br>เม โล สตฺ | ๑ ๒ ๒<br>ตโม ยสฺ | ๒<br>สา | ๑<br>วิ | ๑ ๒ ๒<br>ปุลา ปิงฺ | ๑ ๒ ๑<br>คลสฺส | ๒<br>สา |
| ค<br>ล | ม<br>ย<br>ร<br>ต<br>ช<br>ภ | ย | ค<br>ล | ค<br>ล | ม<br>ย<br>ร<br>ต<br>ช<br>ภ | ต<br>ช<br>ภ<br>น | ค<br>ล |
| ๒ | ๖ | ๑ | ๒ | ๒ | ๖ | ๔ | ๒ |

ปิงคลวิปุลาคาถา คือ คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒, ๔ เป็นลหุ กล่าวคือ นายกคณะในบาทเหล่านั้นมี ๔ คณะ คือ ต คณะ (๒ ๒ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑), ภ คณะ (๒ ๑ ๑) และ น คณะ (๑ ๑ ๑) คณะอื่นมีครุท้ายคือ ม คณะ (๒ ๒ ๒), ย คณะ (๑ ๒ ๒), ร คณะ (๒ ๑ ๒) และ ส คณะ (๑ ๑ ๒) จึงไม่มีในสมบาทนั้น ส่วนวิสมบาทมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ จะเห็นว่าคำว่า ตโม ยสฺ (๑ ๒ ๒) ในบาทแรก เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า คลสุส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะที่มีลหุอยู่ท้าย ทำให้พยางค์ที่ ๗ ในสมบาทเป็นลหุ

ลักษณะของปิงคลวิปุลาคาถา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

๒. มี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

๓. พยางค์ที่ ๗ ในสมบาท เป็นลหุ

ตัวอย่าง

ทีฆา ชาครโต รตฺติ ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนํ
ทีโฆ พาลาน สํสาโร สทฺธมฺมํ อวิชานตํ.[๑]

ราตรีนาน สำหรับคนนอนไม่หลับ ระยะทางโยชน์หนึ่งไกล สำหรับคนอ่อนล้า สงสารยาวนาน สำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้งพระสัทธรรม

คาถาข้างต้นนี้ มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในวิสมบาท คือ รโต รตฺ (๑ ๒ ๒), น สํสา (๑ ๒ ๒) และมีลหุในพยางค์ที่ ๗ คือคำว่า “ช” ในบาทที่ ๒ และ “น” ในบาทที่ ๔ จึงเป็นปิงคลวิปุลาคาถา

คาถาที่เป็นปัฐยาวัตทั้งหมดก็จัดเข้าอยู่ในปิงคลวิปุลานี้ แต่คาถานี้มีขอบเขตกว้างกว่าปัฐยาวัตคาถา เพราะนายกคณะในบาทที่ ๒, ๔ เป็นคณะได้ ๔

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๖๐/๒๗

คณะดังที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า ปิงคลวิปุลา แปลว่า วิปุลาคาถาของปิงคลมุนี มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิงคลสฺส วิปุลา ปิงฺคลวิปุลา (วิปุลาคาถาของปิงคลมุนี ชื่อว่า ปิงคลวิปุลา)

คำว่า วิปุลา แปลว่า คาถาที่มีลักษณะกว้างขวางกว่ากลุ่มวัตตคาถาที่กล่าวมาก่อน เพราะมี ต, ช, ภ, น คณะได้ท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า วิปุลํ ลกฺขณํ อสฺสา สา วิปุลา (คาถาที่มีลักษณะกว้างขวาง ชื่อว่า วิปุลา)

* * * * * * * * * * * *

## เสตววิปุลาคาถา

๑๒๓. เสตวสฺสาขิเลสฺวปิ.

คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในบาททั้งหมดเป็นลหุ ชื่อว่า วิปุลา
คาถาของเสตวมุนี (หรือ) ชื่อว่า เสตววิปุลา

เสตววิปุลาคาถา คือ คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในทุกบาทเป็นลหุ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้งหมดมี ๔ คณะ คือ ต คณะ (๒ ๒ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑), ภ คณะ (๒ ๑ ๑) และ น คณะ (๑ ๑ ๑) ดังนั้น คาถานี้จึงมีขอบเขตกว้างกว่าปิงคลวิปุลาคาถาที่จำกัดว่าพยางค์ที่ ๗ ในสมบาทเท่านั้นเป็นลหุ

คำว่า โล สตฺตโม ยสฺสา จากคาถาที่ ๑๒๓ ติดตามมาปรากฏในคาถานี้โดยอธิการนัย (นัยที่ติดตามมา)

อนึ่ง มติของปิงคลมุนีมีพบในปิงคลฉันทสูตร (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๗) ส่วนมติของเสตวมุนีมีกล่าวถึงในปิงคลฉันทสูตร (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๘) ข้อนี้ทำให้อนุมานรู้ว่าเสตวมุนีอยู่ในยุคก่อนปิงคลมุนีและแต่งฉันท์สันสกฤตมาก่อน

## เสตววิปุลาคาถา

บาททั้ง ๔

| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ | ๕ | ๖ | ๗ | ๘ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | ม | | | | | |
| ค | | ย | | | ต | | ค |
| | | ร | | | ช | | |
| ล | | ต | | | ภ | | ล |
| | | ช | | | น | | |
| | | ภ | | | | | |
| ๒ | | ๖ | | | ๔ | | ๒ |

ตัวอย่าง

ปรตฺถสมฺปาทนโต ปุญฺเญนาธิคเตนหํ
ปรตฺถสมฺปาทนโก ภเวยฺยํ ชาติชาติยํ.[๑]

ด้วยบุญที่ได้รับจากการยังประโยชน์ของผู้อื่นให้สำเร็จ ขอให้ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้ทำประโยชน์แก่ผู้อื่นในทุกๆ ชาติ

คาถาข้างต้นนี้ มีลหุในพยางค์ที่ ๗ คือคำว่า "น" ในบาทแรก, คำว่า "น" ในบาทที่ ๒, คำว่า "น" ในบาทที่ ๓ และคำว่า "ติ" ในบาทที่ ๔ จึงเป็นเสตว-วิปุลาคาถา คาถานี้ยังจัดเข้าอยู่ในปิงคลวิปุลาคาถาที่กล่าวมาแล้ว เพราะคณะที่ ๗ ในสมบาทก็เป็นลหุ นอกจากนั้น ยังมี ภ, ช, ภ, ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในบาท จึงจัดเป็นภการวิปุลาคาถาที่จะกล่าวต่อไปอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ชื่อว่าปิงคลวิปุลาและเสตววิปุลาไม่เป็นที่นิยมนัก โบราณาจารย์มักเรียกชื่อว่าภการ-

---

[๑] วุตโตทัย คาถา ๑๓๖

วิปุลาหรือนการวิปุลา เป็นต้น เพราะมีลักษณะเฉพาะไม่ทั่วไป

เสตววิปุลา แปลว่า วิปุลาคาถาของเสตวมุนี มีรูปวิเคราะห์ว่า เสตวสฺส วิปุลา เสตววิปุลา (วิปุลาคาถาของเสตวมุนี ชื่อว่า เสตววิปุลา)

คำว่า เสตวสฺสาขิเลสฺวปิ ตัดบทเป็น เสตวสฺส + อขิเลสุ + อปิ ฉบับพม่าบาง ฉบับมีรูปว่า เสตวสฺสาขิเลสุปิ ก็ถูกต้อง เพราะการแปลง อุ เป็น ว ไม่ใช่กฎแน่นอน

* * * * * * * * * * * *

## ภการวิปุลาคาถา

๑๒๔. เภนณฺณวา ภพฺพิปุลา.

คาถาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และมี ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท] ชื่อว่า ภการวิปุลา

สำหรับในภการวิปุลาเป็นต้นนี้ คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตมีความเห็นต่างกันเป็น ๓ มติ ทั้งสามมตินั้นมีความเห็นไม่ตรงกันเกี่ยวกับสมบาทเท่านั้น ส่วนวิสมบาทก็กล่าวตรงกันว่าต้องมี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรก คาถานี้จึงแปลได้ ๓ นัย นัยแรกเป็นมติของคัมภีร์อมฤตสัญชีวนี (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๙) ที่แปลว่า "คาถาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และพยางค์ที่ ๗ ในสมบาทเป็นลหุ] ชื่อว่า ภการวิปุลา" หมายความว่า พยางค์ที่ ๗ ในสมบาทของคาถานี้เป็นลหุ คือเป็นหนึ่งในคณะ ๔ คณะอันได้แก่ ต, ช, ภ, น คณะ ฉันท์ฎีกามคธชื่อฉันโทสารัตถวิกาสินี (อธิบายคาถา ๑๒๔) ก็มีทัศนะตรงกับมตินี้ ตามนัยนี้ คำว่า สเม โล สตฺตโม (พยางค์ที่ ๗ ในสมบาท เป็นลหุ) ติดตามมาปรากฏในคาถานี้จากคาถาที่ ๑๒๒ โดยข้ามคาถาที่ ๑๒๓ การติดตามมาแบบข้ามประโยคเช่นนี้ เรียกว่า มัณฑูกคติกนัย (นัยแบบกบกระโดด) ส่วนอีกมติหนึ่งแปลว่า "คาถาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรก[ในบาททั้งหมด] ชื่อว่า ภการ-วิปุลา" ตามมตินี้ นายกคณะในสมบาทต้องเป็น ภ คณะเท่านั้น ภการวิปุลาจึงมี

รูปนายกคณะว่า ภ, ภ, ภ, ภ คณะ ถ้าเป็นรการวิปุลาก็มีรูปคณะว่า ร, ร, ร, ร คณะ มติดังกล่าวนี้มีพบในฉันท์สันสกฤตชื่อวฤตตรัตนากรปัญชิกา (อธิบายปริจเฉท ๒ คาถา ๒๗) แม้ฉันท์ฎีกาเก่าชื่อวุตโตทยวิวรณะ (อธิบายคาถา ๑๒๔) ก็มีความเห็นตรงกับมตินี้ ตามนัยนี้ คำว่า อขิเลสฺวปิ (แม้ในบาททั้งหมด) ติดตามมาปรากฏในคาถานี้จากคาถาที่ ๑๒๓ การติดตามมาตามลำดับเช่นนี้ เรียกว่า นทีโสตนัย (นัยที่เหมือนสายน้ำไหล)

คัมภีร์ฉันโทภารตี (หน้า ๑๑๖) ได้นำข้อความจากฉันท์สันสกฤตอีกมติหนึ่งมากล่าวว่า ภการวิปุลาคาถาเป็นต้นนี้จัดเข้าอยู่ในกลุ่มวัตตคาถา เรียกว่า วิปุลาวัตตคาถา และภการวิปุลาเป็นต้นก็เกิดจากการเปลี่ยน ย คณะในวิสมบาทของปัฐยาวัตคาถามาเป็น ภ คณะเป็นต้น ความหมายก็คือ ภการ-วิปุลาเป็นต้นมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาทเหมือนปัฐยาวัตคาถา ส่วนในวิสมบาท มีคณะ ๖ แทนที่ ย คณะอันได้แก่ ม, ร, ต, ภ, ส, น คณะ วิปุลา-วัตตคาถาจึงมีชื่อว่า มการวิปุลา, รการวิปุลา, ตการวิปุลา, ภการวิปุลา, สการวิปุลา และ นการวิปุลา ตามสมควรแก่นายกคณะในวิสมบาทเหล่านั้น คัมภีร์ฉันโทภารตีนั้นได้นำสาธกจากคัมภีร์ปิงคลพยาขยามายืนยันมตินี้ว่า

วตฺเต สเมสุ โช นิจฺจํ　　โย วิสเมสุ เสตเว
นิจฺจโล น สิยาตฺราปิ　　ตทญฺเญ ภาทนายกา.

> ในวัตตคาถาอันเป็นมติของเสตวมุนี ช คณะมีเสมอในสมบาท ส่วนในวิสมบาท ย คณะไม่พึงเป็นคณะแน่นอน คณะอื่นจาก ย คณะนั้นเป็นหลักสำคัญในการจำแนก[ประเภทของวิปุลาวัตตคาถา]ในที่นี้

นัยที่ ๓ นี้เข้าใจง่าย เพราะคล้ายคลึงกับปัฐยาวัตคาถา และเป็นที่นิยมใช้ในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งวรรณกรรมบาลีอื่นๆ ดังนั้น ในที่นี้จึงแปลและอธิบายตามนัยนี้ต่อไป ตามนัยที่ ๓ นี้ คำว่า สเมสุ สินฺธุโต เชน (มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์

ในสมบาท) ติดตามมาปรากฏในคาถานี้จากคาถาที่ ๑๑๙

อนึ่ง คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (อธิบายคาถา ๑๒๔) ได้นำข้อความจากคัมภีร์กวิกัลปลตามาแสดงตามนัยนี้ว่า

โอเชณฺณวา นตสร- มฺเภหิ นพฺพิปุลาทโย
อโนเช ปญฺจโม ปายา ลหุ นิจฺจญฺจ สตฺตโม.

คาถาที่มี น, ต, ส, ร, ม และ ภ คณะท้าย ๔ พยางค์ใน
วิสมบาท ส่วนในสมบาท พยางค์ที่ ๕ และที่ ๗ มักเป็นลหุเสมอ
ชื่อว่า นการวิปุลา เป็นต้น

ในคาถาข้างต้นนี้ คำว่า "พยางค์ที่ ๕ และที่ ๗ เป็นลหุเสมอ" ระบุถึง ช คณะที่มีรูปเป็นลหุในพยางค์เหล่านั้นโดยมีรูปว่า ๑ ๒ ๑

ลักษณะของภการวิปุลา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะท้ายพยางค์แรก

๒. มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

๓. มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

ภการวิปุลาคาถามี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฐมภการวิปุลา คือ ภการวิปุลาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ภ, ช, ย, ช

๒. ตติยภการวิปุลา คือ ภการวิปุลาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ย, ช, ภ, ช

๓. ภการวิปุลา คือ ภการวิปุลาที่มี ภ คณะท้าย ๔ พยางค์ ในบาทที่ ๑, ๓ และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ ในบาทที่ ๒, ๔ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ภ, ช, ภ, ช บางคัมภีร์เรียกว่า อุภยภการวิปุลา

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปุลาทั้ง ๓ จากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมภการวิปุลา

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภเต ปีติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ.[๑]

ไม่ว่าเมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นความเกิดดับของขันธ์ทั้งหลาย ท่านย่อมได้รับความปีติปราโมทย์ซึ่งเป็นดุจน้ำอมฤตสำหรับท่านผู้รู้ทั้งหลาย

ตติยภการวิปุลา

กึ เต ชฏาหิ ทุมฺเมธ กึ เต อชินสาฏิยา
อพฺภนฺตรํ เต คหนํ พาหิรํ ปริมชฺชสิ.[๒]

เจ้าโง่เอ๋ย ผมยาวเกล้าเป็นชฎาและหนังสัตว์ จะมีประโยชน์อะไรสำหรับเจ้า ภายนอกเจ้าใสสะอาด แต่ภายในรกรุงรัง

ภการวิปุลา

น ตํ ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ อวชียติ
ตํ โข ชิตํ สาธุ ชิตํ ตํ ชิตํ นาวชียติ.[๓]

ชัยชนะที่กลับแพ้ได้ มิใช่ชัยชนะที่ดี ชัยชนะที่ไม่พ่ายแพ้อีก จึงเป็นชัยชนะที่ดี

ภวิปุลา แปลว่า วิปุลาคาถาที่มี ภ อักษรอยู่หน้า มีรูปวิเคราะห์ว่า โภ ปุพฺโพ ยสฺสา สา ภวิปุลา (วิปุลาคาถาที่มี ภ อักษรอยู่หน้า ชื่อว่า ภวิปุลา)

คำว่า ภพฺพิปุลา ท่านซ้อน วฺ อักษรแล้วแปลง วฺวฺ เป็น พฺพฺ เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ภ คณะ (ภพฺพิปุ = ๒ ๑ ๑)

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๗๔/๘๒ [๒] ขุ. ธ. ๒๕/๓๙๔/๘๕ [๓] ขุ. ชา. ๒๗/๗๐/๑๗

คำว่า เภนณฺณวา ตัดบทเป็น เภน + อณฺณวา

คำว่า ภพฺพิปุลา ตัดบทเป็น ภ + วิปุลา

* * * * * * * * * * * *

## รการวิปุลาคาถา

๑๒๕. เอวมญฺญา โร จตุตฺถา.

คาถาที่มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท] ชื่อว่า รการวิปุลา อื่นอย่างนี้

ลักษณะของรการวิปุลา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะท้ายพยางค์แรก

๒. มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

๓. มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

รการวิปุลาคาถามี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฐมรการวิปุลา คือ รการวิปุลาที่มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ร, ช, ย, ช

๒. ตติยรการวิปุลา คือ รการวิปุลาที่มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ย, ช, ร, ช

๓. รการวิปุลา คือ รการวิปุลาที่มี ร คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑, ๓ และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๒, ๔ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ร, ช, ร, ช บางคัมภีร์เรียกว่า อุภยรการวิปุลา

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปุลาทั้ง ๓ จากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมรการวิปุลา

เอกาสนํ เอกเสยฺยํ เอโก จรมตนฺทิโต
เอโก ทมยมตฺตานํ วนนฺเต รมิโต สิยา.[๑]

ภิกษุพึงนั่ง นอน เที่ยวไปผู้เดียว ไม่เกียจคร้านฝึกหัดตนอยู่ พึงยินดีในไพรสณฑ์

ตติยรการวิปุลา

เอสา นมุจิ เต เสนา กณฺหสฺสาภิปฺปหารินี
น นํ อสูโร ชินาติ เชตฺวา จ ลภเต สุขํ.[๒]

แน่ะมาร เสนาของเธอผู้มีธรรมอันดำ มักเบียดเบียนสมณพราหมณ์ ผู้ไม่อาจหาญจะเอาชนะเสนานั้นไม่ได้ ส่วนผู้อาจหาญเอาชนะแล้วจะได้รับสุข

รการวิปุลา

ปาปการี สตฺตุฆาตี มาลฺยการี ทีฆชีวี
ธมฺมจารี สีฆยายี สีหนาที ภูมิสายี.[๓]

ผู้กระทำบาป ผู้ประหารศัตรู ผู้กระทำมาลัย ผู้มีอายุยืน, ผู้ประพฤติธรรม ผู้ไปไว ผู้บันลือดั่งราชสีห์ ผู้นอนบนแผ่นดิน

เอราวโณ ปุณฺฑรีโก วามโน กุมุโทญฺชโน
ปุปฺผทนฺโต สพฺพภุมฺโม สุปฺปตีโก ทิสาคชา.[๔]

ช้างเหล่านี้ คือ เอราวัณ, บุณฑริก, วามนะ, กุมุทะ, อัญชนะ, ปุปผทันตะ, สัพพภุมมะ และ สุปปตีกะ เป็นช้างรักษาทิศ

* * * * * * * * * * * *

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๐๕/๖๙
[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๔๔๒/๔๑๖
[๓] ปส. สูตร ๑๕๔
[๔] อนป. คาถา ๓๐

## นการวิปุลาคาถา

๑๒๖. โนณฺณวา เจ นวิปุลา.

คาถาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท] ชื่อว่า นการวิปุลา

ลักษณะของนการวิปุลา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะท้ายพยางค์แรก

๒. มี น คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

๓. มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

นการวิปุลาคาถามี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฐมนการวิปุลา คือ นการวิปุลาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า น, ช, ย, ช

๒. ตติยนการวิปุลา คือ นการวิปุลาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ย, ช, น, ช

๓. นการวิปุลา คือ นการวิปุลาที่มี น คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑, ๓ และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๒, ๔ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า น, ช, น, ช บางคัมภีร์เรียกว่า อุภยนการวิปุลา

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปุลาทั้ง ๓ จากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมนการวิปุลา

ทนฺตํ นยนฺติ สมิตึ ทนฺตํ ราชาภิรูหติ
ทนฺโต เสฏฺโจ มนุสฺเสสุ โยติวากฺยํ ติติกฺขติ.[๑]

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๒๑/๗๒

ช้างที่ฝึกแล้ว เขานำไปสู่ที่ชุมนุม ช้างที่ฝึกแล้ว พระราชาขึ้นทรง ในหมู่มนุษย์ ผู้ที่ฝึกฝนตน อดทนต่อคำล่วงเกินเป็นผู้ประเสริฐ

ตติยนการวิปุลา

นมตฺถุ ชนสนฺตาน- ตมสนฺตานเภทิโน
ธมฺมุชฺชลนฺตรุจิโน มุนินฺโททาตโรจิโน.[๑]

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระจันทร์อันมีรัศมีผุดผ่องคือพระจอมมุนี มีรังสีสว่างไสวคือพระธรรม ทรงกำจัดความมืดทั้งหลายในกระแสจิตของปวงชนโดยปรกติ

นการวิปุลา

อุตฺตรํ นาม นครํ อุตฺตโร นาม ขตฺติโย
อุตฺตรา นาม ชนิกา มงฺคลสฺส มเหสิโน.[๒]

พระนครมีนามว่าอุตตระ พระชนกของพระพุทธเจ้ามังคละ เป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่าอุตตระ พระชนนีทรงพระนามว่าอุตตรา

คาถาข้างต้นนี้ตรงตามฉบับพม่า ส่วนฉบับไทยมีรูปในบาทแรกว่า นครํ อุตฺตรํ นาม ตามนัยนี้เป็นตติยนการวิปุลา

โลกนาโถนธิวโร มเหสิ จ วินายโก
สมนฺตจกฺขุ สุคโต ภูริปญฺโญ จ มารชิ.[๓]

[คำไวพจน์ของพระพุทธเจ้า คือ] โลกนาถะ (ที่พึ่งของโลก), อนธิวร (ไม่มีผู้ประเสริฐกว่า), มเหสิ (ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่หลวง), วินายกะ (ผู้นำ), สมันตจักขุ (ผู้มีจักษุ

---

[๑] วุตโตทัย คาถา ๑ [๒] ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๑๘/๔๗๗ [๓] อนป. คาถา ๒

โดยรอบ), สุคตะ (ผู้เสด็จไปดี), ภูริปัญญะ (ผู้มีปัญญามาก), มารชิ (ผู้ชำนะมาร)

* * * * * * * * * * * *

## ตการวิปุลาคาถา

๑๒๗. โตณฺณวา ตถาญฺญา สิยา.

คาถาที่มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท [และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในสมบาท] ชื่อว่า ตการวิปุลา เหมือนอย่างนั้น

วตฺตปฺปเภโท.

จบกลุ่มวัตตคาถา

ลักษณะของตการวิปุลา

๑. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะท้ายพยางค์แรก

๒. มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในวิสมบาท

๓. มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์แรกในสมบาท

ตการวิปุลาคาถามี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฐมตการวิปุลา คือ ตการวิปุลาที่มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ต, ช, ย, ช

๒. ตติยตการวิปุลา คือ ตการวิปุลาที่มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ และมี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็น ช คณะ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ย, ช, ต, ช

๓. ตการวิปุลา คือ ตการวิปุลาที่มี ต คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑, ๓

และมี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ ในบาทที่ ๒, ๔ กล่าวคือ นายกคณะในบาททั้ง ๔ มีรูปว่า ต, ช, ต, ช บางคัมภีร์เรียกว่า อุภยตการวิปุลา

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปุลาทั้ง ๓ จากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมตการวิปุลา

อกกฺกสํ วิญฺญาปนึ คิรํ สจฺจํ อุทีรเย
ยาย นาภิสเช กญฺจิ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ.[๑]

ผู้พูดคำนิ่มนวล แจ่มกระจ่าง สัตย์จริง ไม่กระทบกระทั่งใคร เราเรียกว่า พราหมณ์

ตติยตการวิปุลา

อทฺธา ปาทญฺชลี สพฺเพ ปญฺญาย อติโรจติ
ตถา หิ โอฏฺฐํ ภญฺชติ อุตฺตรึ นูน ปสฺสติ.[๒]

พระกุมารปาทัญชลีนี้ฉลาดกว่าพวกเราทั้งหมดด้วยพระปรีชาแน่นอน แต่ทำไมพระองค์จึงทรงเม้มพระโอษฐ์อยู่เล่า ชะรอยจะทรงเห็นเหตุอื่นยิ่งกว่านี้เป็นแน่

ตการวิปุลา

ทุกฺขํ ตทาหารํ จ โย สนฺตึ ตสฺเสว เหตุ จ
อญฺญาสิ จญฺเญ โพธยิ สมฺพุทฺธํ ตํ นเม สทา.[๓]

พระสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงรู้แจ้งทุกข์, เหตุแห่งทุกข์นั้น, ความดับทุกข์ และเหตุแห่งความดับทุกข์นั้น ทั้งโปรดผู้อื่นให้ทราบ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นเสมอ

ตั้งแต่คาถาที่ ๑๒๔-๗ คัมภีร์วุตโตทัยนี้แสดงพวกวิปุลาคาถา ๔ อย่าง คือ

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๔๐๘/๘๘ [๒] ขุ. ชา. ๒๗/๑๙๔/๗๑ [๓] ฉสว. ๕/๑๒๗

ภการวิปุลา (เภนณฺณวา ภพฺพิปุลา), รการวิปุลา (เอวมญฺญา โร จตุตฺถา), นการ-วิปุลา (โนณฺณวา เจ นวิปุลา), ตการวิปุลา (โตณฺณวา ตถาญฺญา สิยา) ส่วนฉันโทมัญชรีภาษามคธ (ปริจเฉท ๔ คาถา ๑๐ และ ๑๒) ได้แสดงวิปุลาคาถาอีก ๒ อย่าง คือ มการวิปุลา และ สการวิปุลา ด้วยคาถาว่า มวิปุลา โมมฺโภธิมฺหา (คาถาที่มี ม คณะท้าย ๔ พยางค์ ชื่อว่า มการวิปุลา) และคาถาว่า โสณฺณวา สวิปุลา สา (คาถาที่มี ส คณะท้าย ๔ พยางค์ ชื่อว่า สการวิปุลา)

วิปุลาคาถา ๒ ประเภทที่ไม่มีแสดงไว้ในวุตโตทัยและฉันโทมัญชรี คือ ยการวิปุลา และ ชการวิปุลา สำหรับยการวิปุลาไม่มีแสดงไว้ เพราะเมื่อมี ย, ช, ย, ช คณะท้าย ๔ พยางค์ ก็เป็นปัฐยาวัตคาถา แม้ชการวิปุลาก็ไม่มีกล่าวไว้ เพราะจัดเข้าอยู่ในเสตววิปุลาซึ่งมีพยางค์ที่ ๗ ในบาททั้งหมดเป็นลหุ อนึ่ง คัมภีร์ฉันโทสารัตถทีปกะ (หน้า ๕๗๙) กล่าวว่า ชการวิปุลาก็มีได้เพราะมีพบชื่อนี้ในฉันท์สันสกฤตคือวาจาวัลลภะเป็นต้น ทั้งในพระบาลีก็มีตัวอย่างของชการ-วิปุลา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นได้นำข้อความจากคัมภีร์วฤตตรัตนากรพยาขยามาอ้างอิงไว้อีกว่า เอวํ ชวิปุลาปิ อุทาหาริยา (แม้ชการวิปุลาก็พึงนำมาเช่นกัน)

จะแสดงอุทาหรณ์ของวิปุลาคาถาเหล่านั้นจากพระบาลี ดังต่อไปนี้

ปฐมมการวิปุลา

น เตน เถโร โส โหติ เยนสฺส ปลิตํ สิโร
ปริปกฺโก วโย ตสฺส โมฆชิณฺโณติ วุจฺจติ.[๑]

เพียงมีผมหงอก ยังไม่ชื่อว่าเถระ เขาแก่แต่วัยเท่านั้น เรียกได้ว่าคนแก่เปล่า

ตติยมการวิปุลา

ยสฺส เจตํ สมุจฺฉินฺนํ มูลฆจฺจํ สมูหตํ
ส วนฺตโทโส เมธาวี สาธุรูโปติ วุจฺจติ.[๒]

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๒๖๐/๖๒

[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๒๖๓/๖๒

ผู้ใดเลิกละความริษยาเป็นต้นได้อย่างเด็ดขาด คนฉลาดปราศจากมลทินเช่นนี้เรียกว่า คนดี

มการวิปุลา

เอโส อธมฺโม ทณฺฑานํ โอกฺกนฺโต ปุรโณ อหุ
อทูสิกาโย หญฺญนฺติ ธมฺมา ธํสนฺติ ยาชกา.[๑]

บรรดาความผิดทั้งหลาย อธรรมที่เป็นของเก่า[คือการฆ่าสัตว์บูชายัญ]นี้เป็นไปแล้ว แม่โคผู้ไม่ประทุษร้ายย่อมถูกฆ่า ผู้บูชายัญก็เสื่อมจากธรรม

ปฐมสการวิปุลา

ยญฺหิ กิจฺจํ อปวิทฺธํ อกิจฺจํ ปน กรียติ
อุนฺนฬานํ ปมตฺตานํ เตสํ วฑฺฒนฺติ อาสวา.[๒]

สิ่งที่ควรทำไม่ทำ แต่กลับทำสิ่งที่ไม่ควรทำ อาสวะย่อมเจริญแก่พวกเขาผู้ถือตัวประมาทอยู่

ตติยสการวิปุลา

สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ตาทิโน
อมานุสี รติ โหติ สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.[๓]

ภิกษุผู้ไปสู่ที่สงัด มีใจสงบ รู้แจ้งธรรมโดยชอบ ย่อมได้รับความโสมนัสยินดีที่มนุษย์ธรรมดาไม่เคยรับรู้

สการวิปุลา

โย พฺราหฺมณํ วา สมณํ วา ภตฺตกาเล อุปฏฺฐิเต
โรเสติ วาจา น จ เทติ ตํ ชญฺญา วสโล อิติ.[๔]

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๑๕/๓๙๓
[๒] ขุ. ธ. ๒๕/๒๙๒/๖๗
[๓] ขุ. ธ. ๒๕/๓๗๓/๘๒
[๔] ขุ. ธ. ๒๕/๑๓๒/๓๖๐

เมื่อเวลาบริโภคอาหาร ผู้ด่าว่าสมณะหรือพราหมณ์ และไม่ถวายอาหาร พึงรู้ว่าเป็นคนถ่อย

ปฐมชการวิปุลา

อภเย ภยทสฺสิโน ภเย จ อภยทสฺสิโน
มิจฺฉาทิฏฺฐิสมาทานา สตฺตา คจฺฉนฺติ ทุคฺคตึ.[๑]

สิ่งที่ไม่น่ากลัว เห็นว่าน่ากลัว สิ่งที่น่ากลัว กลับเห็นว่าไม่น่ากลัว ผู้ยึดมั่นความเห็นผิดเช่นนี้ ย่อมไปสู่ทุคติ

ตติยชการวิปุลา

ยถา ทณฺเฑน โคปาโล คาโว ปาเชนฺติ โคจรํ
เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อายุํ ปาเชนฺติ ปาณินํ.[๒]

ความแก่และความตายไล่ต้อนอายุของเหล่าสัตว์ไปเปรียบดั่งเด็กเลี้ยงโค ถือท่อนไม้ไล่ต้อนฝูงโคไปสู่ที่หากิน

ชการวิปุลา

อฏฺฐีนํ นครํ กตํ มํสโลหิตเลปนํ
ยตฺถ ชรา จ มจฺจุ จ มาโน มกฺโข จ โอหิโต.[๓]

ร่างกายนี้เป็นนครที่รวมกระดูก ฉาบด้วยเนื้อและโลหิต เป็นที่สถิตแห่งชรามรณะ ความเย่อหยิ่งและความลบหลู่กัน

สรุปความว่า กลุ่มวัตตคาถาทั้งหมดมี ๑๓ อย่างตามที่วุตโตทัยปกรณ์กล่าวไว้ ๑๐ อย่างและฉันท์บาลีพร้อมทั้งฉันท์สันสกฤตอื่นแสดงไว้อีก ๓ อย่าง ดังต่อไปนี้

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๓๑๗/๗๑ [๒] ขุ. ธ. ๒๕/๑๓๕/๔๐ [๓] ขุ. ธ. ๒๕/๑๕๐/๔๓

ตารางกลุ่มวัตตคาถา

| ลำดับ | ชื่อคาถา | ป | ทุ | ต | จ |
|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | วัตตะ | ย | ย | ย | ย |
| ๒ | ปัฐยาวัต | ย | ช | ย | ช |
| ๓ | วิปรีตปัฐยาวัต | ช | ย | ช | ย |
| ๔ | จปลาวัตตะ | น | ย | น | ย |
| ๕ | ปิงคลวิปุลา | ย | ต-ช-ภ-น | ย | ต-ช-ภ-น |
| ๖ | เสตววิปุลา | ต-ช-ภ-น | ต-ช-ภ-น | ต-ช-ภ-น | ต-ช-ภ-น |
| ๗ | ภการวิปุลา | ภ | ช | ภ | ช |
| ๘ | รการวิปุลา | ร | ช | ร | ช |
| ๙ | นการวิปุลา | น | ช | น | ช |
| ๑๐ | ตการวิปุลา | ต | ช | ต | ช |
| ๑๑ | มการวิปุลา | ม | ช | ม | ช |
| ๑๒ | สการวิปุลา | ส | ช | ส | ช |
| ๑๓ | ชการวิปุลา | ช | ช | ช | ช |

ที่กล่าวมานี้คือวิปุลาสามัญอันได้แก่ปิงคลวิปุลาและเสตววิปุลา พร้อมทั้งสุทธวิปุลา (วิปุลล้วน) อันได้แก่ภการวิปุลาเป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีวิปุลาอีกประเภทหนึ่งที่นิยมใช้ในวรรณกรรมสันสกฤตและบาลี นั่นคือสังกิณณวิปุลา (วิปุลาผสม) ซึ่งเป็นวิปุลาที่ผสมภการวิปุลาเข้ากับวิปุลา ๕ อย่าง คือ รการวิปุลา, นการวิปุลา, ตการวิปุลา, มการวิปุลา และสการวิปุลา เป็นต้น ก็จะกลายเป็นสังกิณณวิปุลา ดังนั้น สังกิณณวิปุลาจึงมี ๓๐ คาถา (๖ × ๕ = ๓๐) ถ้าเพิ่มชการวิปุลาเข้าไปร่วมกับวิปุลาอื่น ก็มีสังกิณณวิปุลา ๔๒ คาถา (๗ × ๖ = ๔๒)

คัมภีร์อมฤตสัญชีวนี (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๙) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

สํกิณฺณา จ วิปุลาปการา ทิสฺสนฺเต...อิจฺจาทโย วิปุลาวิกปฺปา สํกิณฺณา จานุโกฏิโส กพฺเพสุ ทิสฺสนฺเต.

อนึ่ง คาถาประเภทวิปุลาที่ผสมกันย่อมปรากฏ...วิปุลาคาถาต่างๆ และสังกิณณวิปุลามีอาทิที่กล่าวมานี้ ย่อมปรากฏเป็นบางส่วนในกวีนิพนธ์

ตารางแสดงสังกิณณวิปุลาโดยย่อ

| จำนวน | ชื่อคาถา | ป | ทุ | ต | จ |
|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | ปฐมภการ ตติยรการ วิปุลา | ภ | ช | ร | ช |
| ๒ | ปฐมภการ ตติยนการ วิปุลา | ภ | ช | น | ช |
| ๓ | ปฐมภการ ตติยตการ วิปุลา | ภ | ช | ต | ช |
| ๔ | ปฐมภการ ตติยมการ วิปุลา | ภ | ช | ม | ช |
| ๕ | ปฐมภการ ตติยสการ วิปุลา | ภ | ช | ส | ช |

จะแสดงอุทาหรณ์ของสังกิณณวิปุลาคาถาเหล่านั้นจากพระบาลีและอรรถกถาโดยสังเขป ดังนี้

ปฐมภการ ตติยมการ วิปุลา

เต ฌายิโน สาตติกา　　นิจฺจํ ทฬฺหปรกฺกมา
ผุสนฺติ ธีรา นิพฺพานํ　　โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ.[๑]

ธีรชนเหล่านั้นหมั่นเจริญกรรมฐานเสมอ มีความเพียรมั่นอยู่เป็นนิตย์ ย่อมบรรลุพระนิพพานอันสูงส่ง เป็นอิสระจากกิเลสเครื่องผูกมัด

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๒๓/๑๙

ปฐมสการ ตติยภการ วิปุลา

กิจฺโฉ มนุสฺสปฏิลาโภ กิจฺฉํ มจฺจาน ชีวิตํ
กิจฺฉํ สทฺธมฺมสฺสวนํ กิจฺโฉ พุทฺธานมุปฺปาโท.[1]

การเกิดมาเป็นมนุษย์นี้ยาก ชีวิตของเหล่าสัตว์ก็อยู่ได้ยาก การฟังธรรมของสัตบุรุษนี้ยาก การอุบัติเกิดของพระพุทธเจ้าก็ยาก

บาทที่ ๔ คำว่า นมุปฺปา (๑ ๒ ๒) ต้องถือว่าเป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑) คือคำว่า ปา เป็นทีฆสระที่จัดรวมเข้าในลหุ จึงต้องคณะฉันท์ดังที่กล่าวมาแล้วในปริจเฉทที่ ๑ คาถาที่ ๗

ปฐมสการ ตติยรการ วิปุลา

ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา สํสาโรติ ปวุจฺจติ.[2]

ลำดับต่อเนื่องของขันธ์, ธาตุ และอายตนะ ที่ดำเนินไปไม่ขาดตอน เรียกว่าสังสารวัฏ

ปฐมรการ ตติยตการ วิปุลา

อิทฺธิวิธํ ทิพฺพโสตํ ปรจิตฺตวิชานนา
ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ ทิพฺพจกฺขูติ ปญฺจธา.[3]

อภิญญามี ๕ อย่างคือ อิทธิวิธะ (แสดงฤทธิ์), ทิพยโสต (หูทิพย์), ปรจิตตวิชานนะ (รู้ใจคนอื่น), ปุพเพนิวาสานุสสติ (ระลึกชาติก่อน) และทิพยจักษุ (ตาทิพย์)

กลุ่มวัตตคาถาทั้งหมดที่ท่านแสดงในปริจเฉทที่ ๕ นี้มีลักษณะเหมือนกัน ๒ อย่างคือ

---

[1] ขุ. ธ. ๒๕/๑๘๒/๔๙ [2] ที. อ. ๒/๙๔ [3] อส. หน้า ๖๐

๑. มี ๘ พยางค์ในทุกบาท

๒. มีคณะ ๖ เว้น ส น คณะ ท้ายพยางค์แรก

จะเห็นว่าวัตตคาถาที่มี ย, ย, ย ย คณะ หรือปัฐยาวัตคาถาที่มี ย, ช, ย, ช คณะท้าย ๔ พยางค์ เป็นต้น ก็มีลักษณะนี้เหมือนกัน แต่คัมภีร์ฉันโทมัญชรี-สันสกฤต (ปริจเฉท ๕ คาถา ๗) แสดงลักษณะของกลุ่มวัตตคาถาไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๕ ในทุกบาท

๒. ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒ และที่ ๔

๓. ครุอยู่ที่พยางค์ที่ ๖ ทุกบาท

ข้อความนี้ พึงทราบด้วยตาราง ดังต่อไปนี้

| บาทแรก | บาทที่ ๒ |
|---|---|
| ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ | ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ |
| ๑ ๒ | ๑ ๒ ๑ |

| บาทที่ ๓ | บาทที่ ๔ |
|---|---|
| ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ | ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ |
| ๑ ๒ | ๑ ๒ ๑ |

ข้อความข้างต้นนี้ มีสาธกที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า

ปญฺจมํ ลหุ สพฺพตฺร ทฺวิจตุตฺเถสุ สตฺตมํ
ครุ ฉฏฺฐญฺจ ปาทานํ เสเสสฺวนิยโม มโต.[๑]

ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๕ ในทุกบาท ลหุอยู่ที่พยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒ และที่ ๔ ครุอยู่ที่พยางค์ที่ ๖ ทุกบาท ความไม่แน่นอนมีอยู่ในพยางค์อื่น

[๑] ฉม. ๕/๗

อนึ่ง คาถานี้หมายเฉพาะกลุ่มวัตตคาถาคือปัฐยาวัตคาถาเป็นต้นโดยมาก เพราะวัตตคาถาที่มี ย คณะ ๔ คณะ, วิปรีตปัฐยาวัตคาถาที่มี ช, ย, ช, ย คณะ หรือ จปลาวัตตคาถาที่มี น, ย, น, ย คณะ จะมีพยางค์ที่ ๗ ในบาทที่ ๒ และที่ ๔ เป็นลหุไม่ได้ ดังนั้น ฉันโทมัญชรีสันสกฤต (ปริจเฉท ๕ คาถา ๘) จึงกล่าวว่า ลักษณะที่กล่าวมานี้หมายเอากลุ่มวัตตคาถาส่วนใหญ่ มีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ปโยเค ปายิกํ อาหุ เกปฺเยตํ วตฺตลกฺขณํ
โลเก'นุฏฺฐุภีติ ขฺยาตํ ตสฺสฏฺจกฺขรตา มตา.

บัณฑิตบางท่านกล่าวคาถาในอุทาหรณ์[นั้น]ว่าเป็นลักษณะ ของกลุ่มวัตตคาถานี้โดยมาก ลักษณะของวัตตคาถานี้ปรากฏ ในโลกว่าเป็นอนุฏฐุภาฉันท์ อนุฏฐุภาฉันท์นั้นมี ๘ พยางค์

* * * * * * * * * * * *

## คาถาสามัญ

๑๒๘. น ทิสฺสเตตฺถ ยํ ฉนฺทํ ปโยเค ทิสฺสเต ยทิ
วิสมกฺขรปาทํ ตํ คาถา สามญฺญนามโต.

หากคาถาใดไม่มีพบในคัมภีร์วุตโตทัยนี้ แต่มีพบในอุทาหรณ์ คาถานั้นที่มีพยางค์หรือบาทไม่เท่ากัน พึงทราบโดยชื่อว่า คาถาสามัญ

คาถามาตราพฤติในปริจเฉทที่ ๒ และคาถาวรรณพฤติในปริจเฉทที่ ๓-๕ รวม ๑๐๘ คาถาเหล่านี้ มีพบมากในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ท่านจึงนำมาแสดงไว้ในคัมภีร์นี้ แต่คาถาอื่นที่มิได้กล่าวไว้ยังมีอีกเป็นจำนวนมากกว่าที่ได้กล่าวมาแล้ว คาถาเหล่านั้นมีพยางค์ในแต่ละบาทไม่เท่ากัน หรือแต่ละบาทมีคณะต่างกัน ท่านถือว่าไม่ผิดฉันทลักษณ์ เพราะคัมภีร์นี้แสดงชื่อคาถาที่ใช้มาก มิได้แสดงไว้ครบบริบูรณ์ คาถาดังกล่าวนั้นเรียกว่า คาถาสามัญ คือ คาถาที่ฉันทลักษณ์ไม่ได้ระบุชื่อเฉพาะ

เนื่องจากฉันท์ ๖ พยางค์กระจายครุลหุตามปัตถารนัยได้ ๖๔ แถว ดังนั้น คาถา ๖๔ ชนิดจึงมีได้ในฉันท์ ๖ พยางค์ วุตโตทัยปกรณ์ (ปริจเฉท ๓ คาถา ๔๖)ได้แสดงคาถาชนิดเดียว คือ ตนุมัชฌา (มี ต, ย คณะ) ส่วนคัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๓ คาถา ๗-๑๐) แสดงคาถา ๔ ชนิด คือ ตนุมัธยา (มี ต, ย คณะ), ศศิวทนา (มี น, ย คณะ), วิทยุลเลขา (มี ม คณะ ๒ คณะ) และ วสุมตี (มี ต, ส คณะ) คัมภีร์ฉันโทมัญชรีมคธก็แสดงคาถาไว้ ๔ ชนิด คือ ตนุมัชฌา (มี ต, ย คณะ), สสิวทนา (มี น, ย คณะ), โสมราชี (มี ย คณะ ๒ คณะ) และ วิชชุลเลขา (มี ม คณะ ๒ คณะ) โดยคล้อยตามฉันโทมัญชรีสันสกฤต ดังนั้น คาถาอื่นที่ท่านมิได้ระบุชื่อไว้นี้จึงชื่อว่า คาถาสามัญ

มีข้อสังเกตว่าคาถาบางบทในพระไตรปิฎก แม้ไม่มีแสดงไว้ในวุตโตทัยปกรณ์นี้ แต่ก็มีปรากฏในคัมภีร์ฉันท์อื่น เช่น บาทคาถาในคัมภีร์ขุททกนิกาย รัตนสูตรว่า ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ บาทนี้มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ วุตโตทัยปกรณ์มิได้ระบุชื่อของบาทนี้ไว้ในฉันท์ ๑๑ พยางค์ แต่บาทคาถานี้มีชื่อว่า วิธวังกมาลา ตามกฎที่แสดงไว้ในคัมภีร์ฉันโทมัญชรีภาษามคธ (ปริจเฉท ๒) ว่า วิธฺวงฺกมาลา ตโย ตา ครู เทฺว (คาถาที่มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังกมาลา) ด้วยเหตุนี้ คาถาที่มีพบในพระไตรปิฎก แต่ไม่พบชื่อเฉพาะในที่นี้ จึงไม่ผิดฉันทลักษณ์

การเรียกชื่อคาถาสามัญมีบัญญัติไว้ในฉันท์สันสกฤตก่อน ทั้งนี้เพราะคัมภีร์ปุราณเป็นต้นมีคาถาที่ไม่ตรงกับลักษณะของคาถาในปิงคลฉันทสูตร, วฤตตรัตนากร และฉันโทมัญชรี เป็นต้น เนื่องจากเป็นคาถาเก่าที่ไม่นิยมในวรรณกรรมสันสกฤตยุคหลัง เรื่องนี้ยังเกี่ยวเนื่องกับคาถาในภาษาบาลีอีกด้วย เพราะคาถาบางบทในพระไตรปิฎกบางบทก็ไม่ตรงกับฉันทลักษณ์ อธิบายว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญูผู้รู้แจ้งเรื่องราวทั้งหมด จึงทรงทราบลักษณะของคาถาและข้อยกเว้นโดยละเอียด ดังนั้น พระองค์จึงทรงแสดงธรรมให้ตรง

ตามฉันทลักษณ์ได้ จะสังเกตว่าคาถาทั้งหมดในเมตตสูตรเป็นคีติคาถา หรือคาถาส่วนใหญ่ในคัมภีร์ธรรมบทก็เป็นคาถา ๘ พยางค์ประเภทวัตตคาถา การแสดงธรรมในลักษณะนี้ย่อมจะยังศรัทธาปสาทะให้เกิดแก่เหล่าบัณฑิต อย่างไรก็ตามคาถาบางบทที่พระองค์ตรัสแสดงก็ไม่มีกล่าวไว้ในฉันทลักษณ์ ทั้งนี้เพราะวุตโตทัยหรือคัมภีร์ฉันท์บาลีสันสกฤตอื่นๆ แสดงเฉพาะคาถาที่ใช้มาก ยังมีคาถาอีกมากที่ไม่ได้แสดงไว้ ถือว่าเหลือวิสัยที่ปราชญ์ผู้บัญญัติชื่อคาถาจะแสดงให้หมดสิ้นได้ แต่พระสัพพัญญูทรงหยั่งรู้และแสดงธรรมด้วยคาถาเหล่านั้น ดังนั้น พระสังฆรักขิตเถระจึงกล่าวว่าคาถาอื่นจากที่ฉันทลักษณ์กำหนดเป็นคาถาสามัญไม่ระบุชื่อ

ความจริงพระผู้มีพระภาคทรงขจัดกิเลสได้โดยสิ้นเชิง จึงปราศจากความกังวลในการแสดงธรรมว่าต้องตรัสให้ตรงตามระเบียบในฉันทลักษณ์ หรือลบอักษรเป็นต้นเพื่อให้คำสละสลวย จุดมุ่งหมายในการแสดงธรรมของพระองค์คือการชี้แนะให้ผู้ฟังเข้าใจและปฏิบัติตามได้ แม้พระสาวกรูปอื่นก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงกังวลที่จะรักษาฉันท์หรือคาถา การที่พระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ หรือนักไวยากรณ์กล่าวว่า "คำนี้มีตรัสไว้เพื่อรักษาฉันท์ให้พยางค์ครบจำนวน" ก็ดี "ตรัสเพื่อรักษาคาถาให้มีครุลหุตามแบบแผน" ก็ดี "เพื่อให้คำสละสลวย" ก็ดี เป็นเพียงคำกล่าวตามโวหารของชาวโลกทั่วไป ข้อความที่กล่าวมานี้มีปรากฏในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๙๑) ว่า

ยํ ปเนตฺถ ฉนฺทานุรกฺขณตฺถนฺติ จ วุตฺติรกฺขณตฺถนฺติ จ สุขุจฺจารณตฺถนฺติ จ วุตฺตํ. ตํ โลโกปจารมตฺตวเสน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. น หิ ภควา ฉนฺทญฺจ วุตฺตญฺจ รกฺขติ, นาปิ สุขุจฺจารณตฺถํ อกฺขรโลปาทิกํ กโรติ. โย หิ สาสงฺโก สภโย, โส อญฺเญสํ ปณฺฑิตานํ สงฺกาย อุปฺปชฺชนกนินฺทาภเยน ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขติ, สุขุจฺจารณตฺถญฺจ อกฺขรโลปาทิกํ กโรติ. ภควา ปน นิราสงฺโก นิพฺภโย. ภควโต ปาวจเน ขลิตํ นตฺถิ. โส กถํ ปรปฺปวาทํ ปฏิจฺจ ฉนฺทญฺจ วุตฺติญฺจ รกฺขิสฺสติ, สุขุจฺจารณตฺถญฺจ อกฺขรโลปาทิกํ กริสฺสติ. วุตฺตญฺเหตํ อภิธมฺมฏีกายํ

"ภควา ปน วจนานํ ลหุครุภาวํ น คเณติ, โพธเนยฺยานํ ปน อชฺฌาสยานุโลมโต ธมฺมสภาวํ อวิโลเมนฺโตว ตถา ตถา เทสนํ นิยาเมตีติ น กตฺถจิ อกฺขรานํ พหุตา วา อปฺปตา วา โจเทตพฺพา"ติ.

อนึ่ง คำใดอันเรากล่าวไว้ในที่นี้ว่า เพื่อรักษาฉันท์, เพื่อรักษาคาถา หรือเพื่อให้คำสละสลวย คำนั้นพึงทราบว่ากล่าวตามโวหารของชาวโลก เพราะพระผู้มีพระภาคย่อมไม่ทรงรักษาฉันท์และคาถา ทั้งไม่ทรงกระทำการลบอักษรเป็นต้นเพื่อให้คำสละสลวย อธิบายว่า บุคคลใดมีความหวาดระแวง เขาย่อมรักษาฉันท์และคาถา ทั้งกระทำการลบอักษรเป็นต้นเพื่อให้คำสละสลวย เพราะกลัวคำตำหนิที่เกิดจากความสงสัยของบัณฑิตอื่น แต่พระผู้มีพระภาคทรงปราศจากความหวาดระแวง คำผิดพลาดย่อมไม่มีในพระดำรัสของพระองค์ พระองค์จักทรงรักษาฉันท์และคาถา ทั้งกระทำการลบอักษรเป็นต้นเพื่อให้คำสละสลวยเพราะคำจ้วงจาบของผู้อื่นอย่างไร? สมจริงดังสาธกในคัมภีร์มูลฏีกาว่า

"พระผู้มีพระภาคไม่ทรงนับความเป็นลหุครุแห่งพระดำรัส ทรงกำหนดพระเทศนาด้วยประการนั้นๆ มิให้ผิดสภาวธรรม โดยคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยชน ดังนั้น จึงไม่พึงทักท้วงความมากหรือน้อยของพยางค์ในบางแห่ง"

ตัวอย่างคาถาสามัญ

ธนปาลโก นาม กุญฺชโร
กฏุกปฺปเภทโน ทุนฺนิวารโย
พทฺโธ กพลํ น ภุญฺชติ
สุมรติ นาควนสฺส กุญฺชโร.[๑]

ช้างตกมันชื่อธนบาล ยากที่ใครๆ จะห้ามได้ ถูกล่ามไว้
ไม่ยอมกินอาหาร พญาช้างรำลึกถึงแต่ป่าที่อยู่ของช้าง

คาถานี้ไม่มีชื่อตามฉันทลักษณ์ แต่ละบาทก็มีพยางค์ไม่เท่ากัน คือ บาทที่

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๒๓๔/๗๒

๑ มี ๑๐ พยางค์, บาทที่ ๒ มี ๑๒ พยางค์, บาทที่ ๓ มี ๙ พยางค์ ส่วนบาทที่ ๔ มี ๑๒ พยางค์ จึงเป็นคาถาสามัญ

ปุพฺพวิเทโห จาปร- โคยานํ ชมฺพุทีโป จ
อุตฺตรกุรุ เจติ สิยุํ จตฺตาโรเม มหาทีปา.[๑]

ทวีปใหญ่เหล่านี้มี ๔ คือ ปุพพวิเทหทวีป, อปรโคยาน-ทวีป, ชมพูทวีป และ อุตตรกุรุทวีป

คาถานี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ แต่บาทที่ ๓ มี ๙ พยางค์ จัดเป็นคาถาสามัญเช่นกัน คาถานี้มีพบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาที่เขียนก่อนวุตโตทัย การที่ผู้แต่งเขียนคาถาสามัญในคัมภีร์นั้น คงเนื่องจากความจำเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้เพราะเป็นคาถาแสดงชื่อของทวีป ๔

คาถาที่ ๑๒๘ นี้อิงอาศัยข้อความจากคัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๕ คาถา ๑๒) ที่กล่าวเป็นอุปคีติคาถาว่า

วิสมกฺขรปาทํ วา ปาเทหฺยสมํ ทสธมฺมิว
ยํ ฉนฺโท นุตฺตมตฺร คาถาติ ส วิญฺญุภิ พฺรูตํ.[๒]

คาถาใดอันข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ มีบาทที่มี[ลักษณะของ]พยางค์ต่างกัน หรือมีบาทไม่เสมอกันเหมือนทศธัมมคาถา (คาถาแสดงธรรม ๑๐) ปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญฉันทลักษณ์เรียกคาถานั้นว่า คาถาสามัญ

คาถาสามัญที่กล่าวไว้ในฉันทลักษณ์บาลีและสันสกฤตนี้ หมายเอาคาถาที่มีพบในคัมภีร์ที่แต่งก่อนคัมภีร์ฉันท์เท่านั้น มิใชประสงค์จะให้นักศึกษาเขียนคาถาแบบไม่มีกฎเกณฑ์ แล้วถือว่าเป็นคาถาสามัญ ถ้าท่านต้องการเช่นนั้นแล้วจะประพันธ์กฎฉันทลักษณ์ขึ้นมาเพื่อประโยชน์อะไร? คัมภีร์กาวยาทรรศะ

[๑] อนป. คาถา ๑๘๓

[๒] วร. ๕/๑๒

(ปริจเฉท ๓ คาถา ๑๕๒) ได้กล่าวถึงโทษของบทประพันธ์ชนิดหนึ่ง คือ ภินน-วุตตโทษ (โทษเสียคาถา) โทษประเภทนี้เกี่ยวกับคาถาที่มีพยางค์ในบาทไม่เท่ากัน หรือมีครุลหุไม่ตรงตามที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ มีข้อความในคัมภีร์นั้นดังต่อไปนี้

วณฺณานํ นฺยูนตาธิกฺกํ ครุลหฺวยถาจิติ
ตตฺร เอตํ ภินฺนวุตฺตํ เอส โทโส สุนินฺทิโต.

คาถาใดมีความน้อยหรือมากแห่งพยางค์ หรือมีการไม่ดำรงอยู่ตามฐานะของครุและลหุ คาถานั้นมีโทษนี้ชื่อว่าภินนวุตตะ (เสียคาถา) โทษนั้นน่าตำหนิยิ่งนัก

ด้วยเหตุนี้ เราจึงควรศึกษาระเบียบทั่วไปที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ พร้อมทั้งข้อยกเว้นบางอย่าง เพื่อเป็นอุปการะแก่การศึกษาวรรณกรรมบาลี ตลอดจนสามารถแต่งกวีนิพนธ์ให้ถูกต้องตรงตามฉันทลักษณ์ได้

คำว่า ฉนฺท ในคำว่า น ทิสฺสเตตฺถ ยํ ฉนฺทํ มีความหมายว่า "คาถา" ดังคัมภีร์อมรโกศ (ปริจเฉท ๒๓ คาถา ๒๓๑) กล่าวว่า ฉนฺโท ปชฺเช'ภิลาเส จ (คำว่า ฉนฺท เป็นไปในอรรถว่า คาถา, ความปรารถนา) วุตโตทัยปกรณ์ใช้ ฉนฺท ศัพท์ในคาถานี้ตามคัมภีร์วฤตตรัตนากร แต่คัมภีร์ฉันโทมัญชรีภาษามคธ (ปริจเฉท ๕ คาถา ๑๐) ใช้คำว่า ปชฺช ที่ปรากฏชัดในอรรถว่า "คาถา" โดยกล่าวว่า

น ทิสฺสเตตฺถ ยํ ปชฺชํ ปโยเค ทิสฺสเต ยทิ
วิสมกฺขรปาทํ ตํ คาถา สามญฺญนามโต.

หากคาถาใดไม่มีพบในคัมภีร์ฉันโทมัญชรีนี้ แต่มีพบในอุทาหรณ์ คาถานั้นที่มีพยางค์หรือบาทที่ไม่เท่ากัน พึงทราบโดยชื่อว่า คาถาสามัญ

คำว่า ทิสฺสเตตฺถ ตัดบทเป็น ทิสฺสเต + เอตฺถ

คำว่า วิสมกฺขรปาทํ ตัดบทเป็น วิสม + อกฺขรปาทํ

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ วิสมวุตฺตินิทฺเทโส นาม

ปญฺจโม ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า วิสมวุตตินิเทศ

ในคัมภีร์ฉันท์นามว่าวุตโตทัย

# ปริจเฉทที่ ๖
## ฉัปปัจจยวิภาค

(จำแนกนัย ๖ อย่าง)

พระสังฆรักขิตเถระแสดงคาถามาตราพฤติและวรรณพฤติในปริจเฉทที่ ๒-๕ แล้ว บัดนี้ ท่านจะกล่าวถึงวิธีกระจายครุลหุเป็นแบบต่างๆ ตามปัตถารนัยเป็นต้น ๖ อย่าง จึงแสดงปริจเฉทที่ ๖ นี้เป็นลำดับสุดท้าย

การจำแนกนัย ๖ อย่างในปริจเฉทนี้ เกี่ยวกับคาถาในฉันท์ที่กล่าวมาแล้ว มีคำอธิบายโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

๑. ปัตถารนัย คือ การกระจายพยางค์เป็นครุลหุในลักษณะต่างๆ โดยเริ่มตั้งแต่แถวที่มีครุทั้งหมดจนถึงแถวที่มีลหุทั้งหมด แต่ละแถวที่กระจายพยางค์ออกนี้จะไม่มีครุลหุซ้ำกันเลย

๒. นัฏฐนัย คือ การหาครุลหุด้วยการใช้เลขแถวที่จำได้ เช่นเมื่อรู้ว่าตนุมัชฌาคาถาอยู่ในแถวที่ ๑๓ ใน ๖๔ แถวที่กระจายตามปัตถารนัย แต่ลืมว่าคาถานี้มีครุลหุอย่างไร? ก็ใช้วิธีนี้หาครุลหุของคาถานั้น

๓. อุททิฏฐนัย คือ การหาเลขแถวด้วยการใช้ครุลหุที่จำได้ เช่นเมื่อรู้ว่าตนุมัชฌาคาถามีครุลหุคือ ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ แต่ลืมว่าคาถานี้อยู่ในแถวที่เท่าไหร่? ก็ใช้วิธีนี้หาเลขแถวที่แน่นอนของคาถานั้น

๔. สัพพคลกริยานัย คือ การหาจำนวนครุลหุทั้งหมดในแต่ละแถวที่กระจายตามปัตถารนัย เช่นเมื่อรู้ว่าตนุมัชฌาคาถามี ๖ พยางค์ ก็ใช้วิธีนี้หาจำนวนครุลหุในคาถา ๖ พยางค์นั้นว่า เลขแถวที่มีครุ ๕ ลหุ ๑ มีกี่แถว หรือเลขแถวที่มีครุ ๔ ลหุ ๒ มีกี่แถว เป็นต้น

๕. วุตตสังขยานัย คือ การรวมจำนวนแถวของครุลหุในแต่ละฉันท์ที่กระจายตามปัตถารนัย เช่น เมื่อต้องการทราบว่าคาถา ๖ พยางค์มีทั้งหมดกี่แถว ก็ใช้วิธีนี้

หาจำนวนแถวในคาถานั้น เป็นต้น

๖. วุตตอัทธานัย คือ การแสดงระยะด้านกว้างและด้านยาวของแถวที่กระจายครุลหุตามปัตถารนัยซึ่งเขียนไว้บนพื้น

คัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท ๖ คาถา ๑) แสดงนัยทั้ง ๖ เหล่านี้ว่า

ปตฺถาโร นฏฺจมุทฺทิฏฺจ- เมกทฺวาทิลคกฺริยา
สงฺขฺยาน'มทฺธโยโคติ ฉเฬเต ปจฺจยา มตา.

นัยมี ๖ อย่างเหล่านี้ คือ ปัตถารนัย, นัฏฐนัย, อุททิฏฐนัย, เอกัทวาทิลคกริยานัย (สัพพคลกริยานัย), สังขยานนัย (วุตตสังขยานัย) และอัทธโยคนัย (วุตตอัทธานัย)

คำว่า ปจฺจย ในที่นี้ แปลว่า "นัย" คัมภีร์วจนัตถโชติกาแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปติ อยนฺติ อาคจฺฉนฺติ เอเตหิ สิสฺสานุสิสฺสานํ สตฺถการานญฺจ ญาณาติสยาติ ปจฺจยา (นัยอันเป็นเหตุมาแห่งญาณอันยิ่งของศิษยานุศิษย์และคันถการก ชื่อว่า ปัจจัย)

## ปัตถารนัย

๑๒๙. ปตฺถาเร สพฺพเค ปาเท ปุพฺพคา'โธ ลุปเร สมา
ปุพฺเพ ครุ เต จ มิเม กตฺตพฺพา ยาว สพฺพลา.

ในการกระจายครุลหุ เมื่อตั้งบาทคาถาที่มีครุทั้งหมดแล้ว พึงเขียนลหุใต้ครุพยางค์แรก, เขียนครุลหุที่เหมือนกัน[กับแถวบน]ในที่ถัดไป และพึงเขียนครุอยู่หน้า[ลหุ] อนึ่ง วิธีทั้งสามนี้พึงกระทำจนถึงลหุทั้งหมด

เมื่อจะกระจายครุลหุตามปัตถารนัย พึงตั้งจำนวนครุทั้งหมดก่อน ในที่นี้จะใช้เลข ๒ เป็นสัญลักษณ์แทนครุ และใช้เลข ๑ แทนลหุ ต่อจากนั้น ก็พึงกระจายครุลหุด้วยวิธี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. เขียนลหุใต้ครุพยางค์แรก (ปุพฺพคา อโธ โล)

๒. เขียนครุลหุถัดไปให้เหมือนกับแถวบน (ปเร สมา)

๓. เขียนครุอยู่หน้าลหุ (ปุพฺเพ ครุ)

เมื่อเขียนครุลหุจนถึงแถวที่มีลหุทั้งหมด การกระจายครุลหุตามปัตถารนัยก็เป็นอันสำเร็จลงตัว แต่ถ้าเขียนแล้วไม่ลงตัวเป็นลหุทั้งแถว ก็จัดว่ามีข้อผิดพลาดในแถวใดแถวหนึ่ง ต้องกลับไปตรวจดูแถวเหล่านั้นว่าถูกต้องหรือไม่ แถวที่เขียนถูกวิธีจบกระทั่งลงตัวเป็นลหุทั้งหมดจะไม่มีครุลหุซ้ำกันเลย จะยกตัวอย่างโดยสังเขปดังต่อไปนี้

ตัวอย่าง ๑

(๑) ๒

(๒) ๑

ในแถว (๑) เขียนครุไว้ แล้วเขียนลหุใต้ครุในแถว (๒)

ตัวอย่าง ๒

(๑) ๒ ๒

(๒) ๑ ๒

(๓) ๒ ๑

(๔) ๑ ๑

ในแถว (๑) ตั้งครุทั้งหมดไว้เป็นรูปว่า ๒ ๒, ในแถว (๒) เขียนลหุข้างล่างและเขียนครุอีกหนึ่งพยางค์เหมือนข้างบนเป็นรูปว่า ๒ ๑, ในแถว (๓) เขียนครุ ใต้ลหุเป็นเลข ๒ แล้วเขียนลหุเป็นรูปว่า ๒ ๑, ในแถว (๔) เขียนลหุไว้ใต้ครุ แล้วเขียนลหุเหมือนแถวบนเป็นรูปว่า ๑ ๑

ตัวอย่าง ๓

(๑) ๒ ๒ ๒

(๒) ๑ ๒ ๒

(๓) ๒ ๑ ๒

(๔) ๑ ๑ ๒

(๕) ๒ ๒ ๑

(๖) ๑ ๒ ๑

(๗) ๒ ๑ ๑

(๘) ๑ ๑ ๑

มีข้อสังเกตว่า ถ้าแถวบนเป็นลหุ ๒ พยางค์ แถวล่างต้องเขียนเป็นครุ ๒ พยางค์เช่นกัน ดังเลขแถวที่ ๔, ๕

ตัวอย่าง ๔

(๑) ๒ ๒ ๒ ๒

(๒) ๑ ๒ ๒ ๒

(๓) ๒ ๑ ๒ ๒

(๔) ๑ ๑ ๒ ๒

(๕) ๒ ๒ ๑ ๒

(๖) ๑ ๒ ๑ ๒

(๗) ๒ ๑ ๑ ๒

(๘) ๑ ๑ ๑ ๒

(๙) ๒ ๒ ๒ ๑

(๑๐) ๑ ๒ ๒ ๑

(๑๑) ๒ ๑ ๒ ๑

(๑๒) ๑ ๑ ๒ ๑

(๑๓) ๒ ๒ ๑ ๑

(๑๔) ๑ ๒ ๑ ๑

(๑๕) ๒ ๑ ๑ ๑

(๑๖) ๑ ๑ ๑ ๑

การกระจายครุลหุตามปัตถารนัยนี้ไม่ยากนัก แต่ต้องอาศัยการฝึกหัดเหมือนคณิตศาสตร์ ถ้าครุลหุมีพยางค์มากก็จะยิ่งมีแถวมากตามจำนวนพยางค์

จุดมุ่งหมายของปัตถารนัยคือเพื่อให้รู้ครุลหุในลักษณะต่างๆ ของฉันท์พยางค์หนึ่งๆ ครุลหุเหล่านี้ก็คือลักษณะของคาถาทั้งหมดในฉันท์ หมายความว่า ฉันท์แต่ละประเภทจะมีครุลหุต่างกันหลากหลาย ครุลหุที่พบในปัตถาระแถวหนึ่งๆ จัดเป็นคาถาหนึ่งๆ ทำให้คาถาในฉันท์มีจำนวนมาก แต่คาถาที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ฉันท์นั้นมีไม่มากนัก ทั้งนี้เพราะท่านแสดงเฉพาะคาถาที่มีพบมาก ครุลหุทั้งหมดในแต่ละฉันท์จะปรากฏชัดตามปัตถารนัยนี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คาถาทั้งหมดในแต่ละฉันท์จะปรากฏด้วยปัตถารนัยเท่านั้น เช่น ฉันท์ ๑ พยางค์กระจายครุลหุได้ ๒ แถว จึงมีคาถา ๒ ชนิดในฉันท์นั้น หรือฉันท์ ๒ พยางค์กระจายครุลหุได้ ๔ แถว จึงมีคาถา ๔ ชนิด เป็นต้น

ฉันท์-จำนวนคาถา

| พยางค์ | ชื่อฉันท์ | จำนวนคาถา |
|---|---|---|
| ๑ | อุตตา | ๒ |
| ๒ | อัจจุตตา | ๔ |
| ๓ | มัชฌา | ๘ |
| ๔ | ปติฏฐา | ๑๖ |
| ๕ | สุปติฏฐา | ๓๒ |
| ๖ | คายัตตี | ๖๔ |

| | | |
|---|---|---|
| ๗ | อุณหิกา | ๑๒๘ |
| ๘ | อนุฏฐุภา | ๒๕๖ |
| ๙ | ชคตี | ๕๑๒ |
| ๑๐ | ปันติ | ๑๐๒๔ |
| ๑๑ | ติฏฐุภา | ๒๐๔๘ |
| ๑๒ | ชคตี | ๔๐๙๖ |
| ๑๓ | อติชคตี | ๘๑๙๒ |
| ๑๔ | สักกรี | ๑๖๓๘๔ |
| ๑๕ | อติสักกรี | ๓๒๗๖๘ |
| ๑๖ | อัฏฐิ | ๖๕๕๓๖ |
| ๑๗ | อัจจัฏฐิ | ๑๓๑๐๗๒ |
| ๑๘ | ธิติ | ๒๖๒๑๔๔ |
| ๑๙ | อติธิติ | ๕๒๔๒๘๘ |
| ๒๐ | กติ | ๑๐๔๘๕๗๖ |
| ๒๑ | ปกติ | ๒๐๙๗๑๕๒ |
| ๒๒ | อากติ | ๔๑๙๔๓๐๔ |
| ๒๓ | วิกติ | ๘๓๘๘๖๐๘ |
| ๒๔ | สังกติ | ๑๖๗๗๗๒๑๖ |
| ๒๕ | อติกติ | ๒๒๕๕๔๔๓๒ |
| ๒๖ | อุกกติ | ๖๗๑๐๘๘๖๔ |

คำว่า ปตฺถาร มีรูปวิเคราะห์ว่า ปตฺถรียนฺเต วิตฺถรียนฺเต ครุลหุรูปตาย วณฺณา มตฺตา วา อเนนาติ ปตฺถาโร (วิธีเป็นเครื่องกระจายพยางค์หรือมาตราโดย

ความเป็นรูปครุลหุ ชื่อว่า ปัตถาระ)

คำว่า ลุปเร ตัดบทเป็น โล + ปเร ลบสระ โอ ใน ล อักษร

คำว่า มิเม ลง ม อาคมเพื่อห้ามการเชื่อมคำระหว่าง จ และ อิเม เป็นรูปว่า จิเม

* * * * * * * * * * * *

## นัฏฐนัย

๑๓๐. นฏฺจสฺส โย ภเวยฺยงฺโก ตสฺมึ โลทฺธิกเต สเม
วิสเม เตฺวกสหิเต ภเวยฺยทฺธิกเต ครุ.

เมื่อหารแถวของคาถาที่เสียไป[คือจำครุลหุไม่ได้] ถ้าผลลัพธ์ลงตัว ลหุอักษรย่อมมี ถ้าผลลัพธ์ไม่ลงตัว ครุอักษรย่อมมี ส่วนในผลลัพธ์ที่ไม่ลงตัวอันมีเลข ๑ [เพิ่มเข้ามา]นั้น เมื่อหารซ้ำอีก ถ้าผลลัพธ์ลงตัว ลหุอักษรย่อมมี ถ้าผลลัพธ์ไม่ลงตัว ครุอักษรย่อมมี

สมมุติว่าจำได้ว่าตนุมัชฌาคาถามี ๖ พยางค์ อยู่ในแถวที่ ๑๓ ของ ๖๔ แถว แต่จำครุลหุของคาถานี้ไม่ได้ ก็ใช้นัฏฐนัยหาครุลหุด้วยการใช้เลขแถวที่จำได้ดังต่อไปนี้

๑. เขียนเลขแถวไว้แล้วหาร ๒ ในที่นี้เขียนเลข ๑๓ แล้วหาร ๒ ได้ผลลัพธ์ ๖ มีเศษ ๑ (เหตุที่ใช้เลข ๒ เป็นตัวหาร ก็เพราะครุเป็นอักษรแรกในแถวปัตถาระ)

๒. ถ้าผลลัพธ์ลงตัว พยางค์ที่กำลังหาอยู่ก็เป็นลหุ (๑) ถ้าไม่ลงตัว พยางค์นั้นก็เป็นครุ (๒) ในกรณีแรกนี้ผลลัพธ์ไม่ลงตัว จึงหาพยางค์แรกได้ว่าเป็นครุ (๒)

๓. ในผลลัพธ์ที่ไม่ลงตัวมีเศษ ๑ นั้น ให้เพิ่มเลข ๑ เข้ามาแล้วหารซ้ำอีก

ในที่นี้เอาผลลัพธ์ ๖ + ๑ เป็น ๗ แล้วหารอีก

๔. ถ้าผลลัพธ์ลงตัว พยางค์ที่กำลังหาอยู่ก็เป็นลหุ (๑) ถ้าไม่ลงตัวพยางค์นั้นก็เป็นครุ (๒) ในที่นี้ใช้ ๗ หาร ๒ ได้ผลลัพธ์ ๓ เศษ ๑ เนื่องจากผลลัพธ์ไม่ลงตัว จึงหาพยางค์ที่ ๒ ได้ว่าเป็น ครุ (๒) ต่อมาเอา ๓ + ๑ เป็น ๔ แล้วหาร จะได้ผลลัพธ์ที่ลงตัว พยางค์ที่ ๓ จึงเป็นลหุ (๑) หลังจากนั้นก็ตั้ง ๒ แล้วหารอีก ผลลัพธ์ก็ลงตัว พยางค์ที่ ๔ จึงเป็นลหุ (๑) ตอนนี้ครุลหุมี ๔ พยางค์คือ ๒ ๒ ๑ ๑ ก็หารต่อไม่ได้ แต่ตนุมัชฌาคาถามี ๖ พยางค์ จึงเหลืออีก ๒ พยางค์ พยางค์ที่เหลือจากวิธีหารให้เขียนเป็นครุทั้งหมด ดังนั้น ครุลหุที่หาได้จึงมีครบ ๖ พยางค์คือ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ตรงกับตนุมัชฌาคาถาที่ประกอบด้วย ต คณะ (๒ ๒ ๑) และ ย คณะ (๑ ๒ ๒)

คำว่า ภเวยฺยงฺโก ตัดบทเป็น ภเวยฺย + องฺโก คำว่า องฺก แปลว่า เลขแถว

คำว่า โลทฺธิกเต ตัดบทเป็น โล + อทฺธิกเต คำว่า อทฺธิกเต แปลว่า กระทำให้เป็นครึ่ง [คือหาร]

คำว่า เตฺวกสหิเต ตัดบทเป็น ตุ + เอกสหิเต

คำว่า ภเวยฺยทฺธิกเต ตัดบทเป็น ภเวยฺย + อทฺธิกเต

* * * * * * * * * * * *

## อุทฺทิฏฐนัย

๑๓๑. เอกาทินุกฺกเมนงฺเก ปุพฺพาโธ ทฺวิคุเณ ลิเข
มิสฺสเกหิ ลหุฏฺเฐหิ เสเกหุทฺทิฏฺฐกํ ภเว.

บุคคลพึงเขียนเลขที่เป็น ๒ เท่าตามลำดับเลข ๑ เป็นต้น ในเบื้องล่าง[ของครุลหุที่จำได้] ตั้งแต่เลขแรกเป็นต้นไป อุททิฏฐนัยพึงมีด้วยเลขที่ตั้งอยู่ใต้ลหุอันผสมกัน [คือบวกเลขกัน]

และมีเลข ๑ [เพิ่มเข้ามาบวก]

หากจำครุลหุของคาถาได้ แต่ไม่รู้ว่าคาถานั้นอยู่ในแถวไหนของแถวปัตถาระทั้งหมด ก็ใช้วิธีนี้หาเลขแถวที่แน่นอน เช่น เมื่อจำได้ว่าครุลหุของตนุมัชฌาคาถาคือ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ก็ใช้วิธีนี้หาเลขแถวที่แน่นอน ดังนี้

๑. เขียนครุลหุของคาถาที่จำได้

๒. เขียนเลขทวีคูณเป็นสองเท่าคือ ๑ ๒ ๔ ๘ ๑๖ เป็นต้น ใต้แถวครุลหุเหล่านั้นโดยเริ่มจากเลข ๑ เป็นต้นไปจนครบจำนวนครุลหุที่ต้องการหา

๓. นำเอาเลขที่อยู่ใต้ลหุ (๑) มาบวกกัน แล้วบวกกับเลข ๑ ที่เพิ่มเข้ามา

ตัวอย่าง

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ๒ | ๒ | ๑ | ๑ | ๒ | ๒ | (ครุ ลหุ ในคาถา) |
| ๑ | ๒ | ๔ | ๘ | ๑๖ | ๓๒ | (เลขที่เขียนเป็นสองเท่า) |

บรรดาเลขแถวข้างต้นนี้ เลข ๔ และเลข ๘ อยู่ใต้ลหุคือ ๑ จึงนำเลขเหล่านั้นมาบวกกันเป็น ๑๒ แล้วบวกกับเลข ๑ ที่เพิ่มเข้ามาอีก ก็เป็น ๑๓ ดังนั้นตนุมัชฌาคาถาจึงอยู่ในแถวที่ ๑๓ ของแถวปัตถาระ

คำว่า เอกาทินุกฺกเมนงฺเก ตัดบทเป็น เอก + อาทิ + อนุกฺกเมน + องฺเก

คำว่า ปุพฺพาโธ ตัดบทเป็น ปุพฺพา + อโธ

คำว่า เสเกหุทฺทิฏฺจกํ ตัดบทเป็น เสเกหิ + อุทฺทิฏฺจกํ

คำว่า เสเกหิ สำเร็จรูปมาจาก ส (กับ) + เอเกหิ (เลข ๑) มีรูปวิเคราะห์ว่า สห เอเกน เย วตฺตนฺตีติ เสกา (เลขที่เป็นไปกับด้วยเลข ๑ เรียกว่า เสกะ)

* * * * * * * * * * * *

## สัพพคลกริยานัย

๑๓๒. วุตฺตกฺขรสมา สงฺขฺยา ลิขฺย เสโกปรูปริ
เอเกกหีนเมกาทิ- นุฏฺฐาเน สพฺพคาทิกํ.

เมื่อเขียนเลขที่เท่ากับพยางค์ของคาถาพร้อมกับเลข ๑ [ที่เพิ่มเข้ามา] เป็นขั้นๆ ต่อมา แล้วกระทำให้ลดลงทีละขั้น ครั้นมีเลข ๑ เป็นต้นขึ้นไปเป็นแถว[จากเบื้องล่าง] คาถาที่มีครุทั้งหมดเป็นต้นพึงมี

ถ้าต้องการจะทราบว่าในฉันท์ ๖ พยางค์ แถวที่มีครุ ๖ พยางค์มีกี่แถว, แถวที่มีครุ ๕ ลหุ ๑ มีกี่แถว หรือแถวที่มีครุ ๔ ลหุ ๒ มีกี่แถว ก็ใช้วิธีนี้หาจำนวนแถว โดยมีวิธี ๓ อย่างคือ

๑. เขียนเลข ๑ ให้เท่ากับพยางค์ของคาถา

๒. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาในบรรทัดบนสุดและทางขวามือจนกว่าจะครบพยางค์ของคาถา

๓. บวกเฉียงขึ้นไปให้ลดหลั่นลงมาทีละขั้น

ในที่นี้จะแสดงตัวอย่างของตนุมัชฌาคาถา ๖ พยางค์ ดังต่อไปนี้

๑. เขียนเลข ๑ จำนวน ๖ ตัวจากล่างไปบน

| |
|---|
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |

๒. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาในบรรทัดบนสุด

| |
|---|
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |
| ๑ |

๓. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวามืออีกหนึ่งตัว

| | |
|---|---|
| ๑ | |
| ๑ | |
| ๑ | |
| ๑ | |
| ๑ | |
| ๑ | |
| ๑ | ๑ |

๔. บวกเลขเฉียงจากล่างไปบนให้ลดหลั่นลงมา

| | |
|---|---|
| ๑ | |
| ๑ | ๖ |
| ๑ | ๕ |
| ๑ | ๔ |
| ๑ | ๓ |
| ๑ | ๒ |
| ๑ | ๑ |

๕. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวามือ

| | | |
|---|---|---|
| ๑ | | |
| ๑ | ๖ | |
| ๑ | ๕ | |
| ๑ | ๔ | |
| ๑ | ๓ | |
| ๑ | ๒ | |
| ๑ | ๑ | ๑ |

๖. บวกเฉียงจากล่างไปบนเหมือนก่อน

| | | |
|---|---|---|
| ๑ | | |
| ๑ | ๖ | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ |
| ๑ | ๔ | ๑๐ |
| ๑ | ๓ | ๖ |
| ๑ | ๒ | ๓ |
| ๑ | ๑ | ๑ |

๗. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวามืออีกเหมือนก่อน

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑ | | | |
| ๑ | ๖ | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | |
| ๑ | ๓ | ๖ | |
| ๑ | ๒ | ๓ | |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

๘. บวกเฉียงจากล่างไปบนเหมือนก่อน

| | | | |
|---|---|---|---|
| ๑ | | | |
| ๑ | ๖ | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | ๒๐ |
| ๑ | ๓ | ๖ | ๑๐ |
| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

๙. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวา

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| ๑ | | | | |
| ๑ | ๖ | | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | ๒๐ | |
| ๑ | ๓ | ๖ | ๑๐ | |
| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ | |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

๑๐. บวกเฉียงจากล่างไปบน

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| ๑ | | | | |
| ๑ | ๖ | | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | ๒๐ | |
| ๑ | ๓ | ๖ | ๑๐ | ๑๕ |
| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ | ๕ |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

๑๑. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวามือ

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | | | | | |
| ๑ | ๖ | | | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | | | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | ๒๐ | | |
| ๑ | ๓ | ๖ | ๑๐ | ๑๕ | |
| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ | ๕ | |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

๑๒. บวกเฉียงจากล่างไปบน

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | | | | | |
| ๑ | ๖ | | | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | | | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | ๒๐ | | |
| ๑ | ๓ | ๖ | ๑๐ | ๑๕ | |
| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ | ๕ | ๖ |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

๑๓. เขียนเลข ๑ เพิ่มเข้ามาทางขวามือ

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | | | | | | |
| ๑ | ๖ | | | | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | | | | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | ๒๐ | | | |
| ๑ | ๓ | ๖ | ๑๐ | ๑๕ | | |
| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ | ๕ | ๖ | |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

วิธีนี้สำเร็จด้วยการมีเลข ๑ ในบรรทัดแรก ๗ ตัว กล่าวคือเลข ๖ ตัวเป็นจำนวนพยางค์ของตนุมัชฌาคาถา อีก ๑ ตัวเป็นเลขเพิ่มเข้ามา แม้เลข ๑ ที่เขียนขึ้นไปข้างบนก็มี ๗ ตัวตามนัยนี้เช่นกัน ผลลัพธ์ของนัยนี้คือจำนวนคาถาที่มีครุทั้งหมดเป็นต้น เป็นเลขริมสุดทางขวามือ

โดยสรุป จำนวนคาถาที่มีครุทั้งหมดเป็นต้น มีดังต่อไปนี้

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | | | | | | |
| ๑ | ๖ | | | | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | | | | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | ๒๐ | | | |
| ๑ | ๓ | ๖ | ๑๐ | ๑๕ | | |
| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ | ๕ | ๖ | |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

คาถาที่มีครุทั้งหมด = ๑ คาถา
คาถาที่มีครุ ๕, ลหุ ๑ = ๖ คาถา
คาถาที่มีครุ ๔, ลหุ ๒ = ๑๕ คาถา
คาถาที่มีครุ ๓, ลหุ ๓ = ๒๐ คาถา
คาถาที่มีครุ ๒, ลหุ ๔ = ๑๕ คาถา
คาถาที่มีครุ ๑, ลหุ ๕ = ๖ คาถา
คาถาที่มีลหุทั้งหมด = ๑ คาถา

วิธีนี้ยังมีการบวกอีกแบบหนึ่งโดยบวกตรงจากล่างไปบน ไม่บวกเฉียงเหมือนวิธีที่กล่าวมาก่อน โดยมีวิธีสังเขปดังนี้

คาถาที่มีครุทั้งหมด = ๑ คาถา
คาถาที่มีครุ ๕, ลหุ ๑ = ๖ คาถา
คาถาที่มีครุ ๔, ลหุ ๒ = ๑๕ คาถา
คาถาที่มีครุ ๓, ลหุ ๓ = ๒๐ คาถา
คาถาที่มีครุ ๒, ลหุ ๔ = ๑๕ คาถา
คาถาที่มีครุ ๑, ลหุ ๕ = ๖ คาถา
คาถาที่มีลหุทั้งหมด = ๑ คาถา

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | | | | | | |
| ๖ | ๑ | | | | | |
| ๑๕ | ๕ | ๑ | | | | |
| ๒๐ | ๑๐ | ๔ | ๑ | | | |
| ๑๕ | ๑๐ | ๖ | ๓ | ๑ | | |
| ๖ | ๕ | ๔ | ๓ | ๒ | ๑ | |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

* * * * * * * * * * * *

## วุตตสังขยานัย

๑๓๓. ครุกฺริยางฺกสนฺโทเห ภเว สงฺขฺยา วิมิสฺสิเต
อุทฺทิฏฺฐงฺกสมาหาโร เสโก เวมํ สมานเย.

เมื่อรวมหมู่เลขแถวของครุกริยานัย (สัพพคลกริยานัย) แล้ว
จำนวน[คาถา]ย่อมมี อีกนัยหนึ่ง หมู่เลขแถวของอุทิฏฐนัย
ที่เพิ่มเลข ๑ เข้ามา ย่อมนำมาด้วยดีซึ่งจำนวน[คาถา]นี้

เมื่อต้องการจะทราบว่าจำนวนแถวปัตถาระในฉันท์แต่ละพยางค์มีทั้งหมดเท่าไหร่ หรือคาถาที่กระจายครุลหุตามปัตถารนัยมีทั้งหมดกี่คาถา ก็ใช้วิธีนี้หาโดยมี ๒ นัย คือ

๑. รวมเลขแถวของสัพพคลกริยานัยทั้งหมด

๒. รวมเลขแถวของอุทิฏฐนัย กับเลข ๑ ที่เพิ่มเข้ามา

ตัวอย่างปฐมนัย

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ๑ | | | | | | |
| ๑ | ๖ | | | | | |
| ๑ | ๕ | ๑๕ | | | | |
| ๑ | ๔ | ๑๐ | ๒๐ | | | |
| ๑ | ๓ | ๖ | ๑๐ | ๑๕ | | |
| ๑ | ๒ | ๓ | ๔ | ๕ | ๖ | |
| ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ | ๑ |

ผลลัพธ์ของสัพพคลกริยานัยที่นำมาบวกกัน คือ ๑ + ๖ + ๑๕ + ๒๐ + ๑๕ + ๖ + ๑ = ๖๔ ดังนั้น แถวครุลหุที่กระจายตามปัตถารนัยในฉันท์ ๖ พยางค์จึงมีทั้งหมด ๖๔ แถว กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คาถาในฉันท์ ๖ พยางค์มีทั้งหมด ๖๔ คาถา อนึ่ง แม้ผลลัพธ์ของนัยนี้จะเหมือนกับผลลัพธ์ที่ได้จากการกระจายครุลหุตามปัตถารนัย แต่นัยนี้แสดงวิธีหาจำนวนครุลหุเร็วกว่าการใช้วิธีปัตถาระซึ่งต้องใช้เวลามากกว่าจะรู้ผลลัพธ์ที่แท้จริง

ตัวอย่างทุติยนัย

๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ (ครุลหุในตนุมัชฌาคาถา)

๑ ๒ ๔ ๘ ๑๖ ๓๒ (อุททิฏฐนัย)

พึงบวกเลขทั้งหมดในอุททิฏฐนัยพร้อมทั้งบวกเลข ๑ เพิ่มเข้ามาอีก คือ ๑ + ๒ + ๔ + ๘ + ๑๖ + ๓๒ + ๑ (เพิ่มเข้ามา) = ๖๔ ดังนั้น แถวครุลหุที่กระจายตามปัตถารนัยในฉันท์ ๖ พยางค์ จึงมีทั้งหมด ๖๔ แถว

คำว่า ครุกฺริยางฺกสนฺโทเห ตัดบทเป็น ครุกฺริยา + องฺกสนฺโทเห

คำว่า อุทฺทิฏฺฐงฺกสมาหาโร ตัดบทเป็น อุทฺทิฏฺฐ + องฺกสมาหาโร

คำว่า เสโก ตัดบทเป็น ส + เอโก

คำว่า เวมํ ตัดบทเป็น วา + อิมํ คำว่า วา เป็นบทนิบาตมีอรรถปักขันตระ (ฝ่ายอื่น) แปลว่า อีกนัยหนึ่ง

คำว่า วิมิสฺสิเต สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + มิสฺส ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ต ปัจจัย

คำว่า สมานเย สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + นี ธาตุ (นเย = นำไป) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ

* * * * * * * * * * * *

## วุตตอัทธานัย

๑๓๔. สงฺขฺเยว ทฺวิคุเณกูนา วิตฺถารายามสมฺภวา
วุตฺตสฺสทฺธนฺตรานญฺจ ครุลานํ จ องฺคุลํ.

พึงเขียนนิ้วหนึ่งแห่งช่องว่างของครุลหุและนิ้วหนึ่งของครุลหุ ดังนั้น เมื่อสังขยา (ฉันทักขรสังขยา = จำนวนพยางค์ของฉันท์, ปัตถารสังขยา = จำนวนปัตถาระ) ถูกคูณด้วย ๒ และ

ลบด้วย ๑ ก็เป็นระยะด้านกว้างและด้านยาวของคาถา

วุตตอัทธนัยเป็นวิธีแสดงระยะด้านกว้างและด้านยาวของแถวปัตถาระที่เป็นตัวแทนคาถาซึ่งเขียนขึ้นบนพื้นดิน กล่าวคือ เครื่องหมายของครุที่เป็นรูป ( ร ) หรือ ( ⌣ ) และลหุที่เป็นรูป ( l ) หรือ ( – ) คนสมัยก่อนมักเขียนยาว ๑ นิ้วโดยมีขนาดเท่านิ้วกลางหรือข้อต่อกลางนิ้วกลางเป็นมาตรฐาน และช่องห่างของครุลหุเหล่านั้นก็ห่างกัน ๑ นิ้วเช่นกัน ดังคัมภีร์วฤตตรัตนากรปัญชิกา (อธิบายปริจเฉท ๖ คาถา ๙) กล่าวว่า

อิห องฺคุลสทฺเทน มชฺฌิมงฺคุลิมชฺฌปพฺพโต ทีฆนฺตโต วา กถียเต.

คำว่า องฺคุล (นิ้ว) ในที่นี้ กล่าวถึงนิ้วจากข้อกลางในนิ้วกลาง หรือจากด้านยาวของนิ้วกลาง

การหาระยะด้านกว้างและด้านยาวของคาถามีวิธีดังต่อไปนี้ คือ

๑. ตั้งจำนวนพยางค์ของฉันท์ คูณ ๒ ลบ ๑ ผลลัพธ์จะเป็นจำนวนนิ้วในด้านกว้างของคาถาปัตถาระ

๒. ตั้งจำนวนเลขแถวปัตถาระ คูณ ๒ ลบ ๑ ผลลัพธ์จะเป็นจำนวนนิ้วในด้านยาวของแถวปัตถาระ

ตัวอย่างฉันท์ ๓ พยางค์

๒ ๒ ๒

๑ ๒ ๒

๒ ๑ ๒

๑ ๑ ๒

๒ ๒ ๑

๑ ๒ ๑

๒ ๑ ๑

๑ ๑ ๑

วิธีหาระยะด้านกว้าง คือ ๓ (พยางค์ของฉันท์) × ๒ - ๑ = ๕ นิ้ว

วิธีหาระยะด้านยาว คือ ๘ (เลขแถวปัตถาระ) × ๒ - ๑ = ๑๕ นิ้ว

สำหรับในด้านกว้าง พึงเขียนครุลหุให้มีขนาด ๑ นิ้ว รวมเป็น ๓ นิ้ว ส่วนช่องว่างของครุลหุมี ๒ ช่องๆ ละ ๑ นิ้ว รวมเป็น ๒ นิ้ว เมื่อรวม ๓ กับ ๒ นิ้วก็เป็นระยะด้านกว้าง ๕ นิ้ว ส่วนในด้านยาว ครุลหุมี ๘ พยางค์รวมเป็น ๘ นิ้ว และช่องว่างในระหว่างก็มี ๗ ช่องๆ ละ ๑ นิ้ว ครั้นรวม ๘ กับ ๗ นิ้ว ก็เป็นด้านยาว ๑๕ นิ้ว

ถ้าต้องการจะหาระยะด้านกว้างและด้านยาวของฉันท์ ๖ พยางค์ ก็พึงทำตามนัยที่กล่าวมานี้ คือ

วิธีหาระยะด้านกว้าง คือ ๖ × ๒ - ๑ = ๑๑ นิ้ว

วิธีหาระยะด้านยาว คือ ๖๔ × ๒ - ๑ = ๑๒๗ นิ้ว หรือ ๕ ศอก ๑ นิ้ว

คนสมัยก่อนนิยมเขียนครุลหุและช่องว่างในระหว่างด้านกว้างและด้านยาวให้ได้ขนาด ๑ นิ้วบนพื้นดิน เพราะเชื่อว่าถ้าเขียนตัวเล็กกว่านี้ คนสายตาไม่ดีย่อมจะดูได้ไม่ชัด แต่ถ้าตัวใหญ่กว่านี้ คนสายตาดีก็จะดูเกะกะ จึงบัญญัติให้เขียนมีขนาด ๑ นิ้วเป็นระดับปานกลางสำหรับคนทั่วไป แล้วใช้วิธีนี้เป็นเครื่องหาความกว้างยาวของเนื้อที่ซึ่งเขียนแถวปัตถาระไว้ คัมภีร์ฉันโทภาารตี (หน้า ๔๗) นำข้อความจากคัมภีร์ปิงคลพยาขยามาแสดงว่า

> เอกงฺคลนฺตรา วณฺณา จกฺขุสฺส มชฺฌิเมน หิ
> ลิขิตา ฉนฺทเลขมฺหิ นาญฺญํ หิ จกฺขุวฑฺฒกํ.

> ช่องว่างระหว่างอักษร[คือครุลหุ] และอักษรที่มีขนาด ๑ นิ้ว เป็นขนาดเกื้อกูลแก่ดวงตาได้ปานกลาง ท่านจึงเขียนไว้ในฐานะที่เขียนคาถา [คือแถวปัตถาระที่เป็นตัวแทนคาถา] เพราะช่องว่างระหว่างอักษรและอักษรอื่น[จากนี้] ไม่เป็นขนาดเกื้อกูลแก่ดวงตา

คำว่า สงฺขฺเยว ตัดบทเป็น สงฺขฺยา + เอว

คำว่า ทฺวิคุเณกูนา ตัดบทเป็น ทฺวิคุณา + เอก + อูนา

คำว่า วุตฺตสฺสทฺธนฺตรานญฺจ ตัดบทเป็น วุตฺตสฺส + อทฺธา + อนฺตรานํ + จ

อิติ วุตฺโตทเย ฉนฺทสิ ฉปฺปจฺจยวิภาโค นาม

ฉฏฺโฐ ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า ฉัปปัจจยวิภาค

ในคัมภีร์ฉันท์นามว่าวุตโตทัย

* * * * * * * * * * * *

**นิคมนคาถา**

๑๓๕. เสลนฺตรายตนวาสิกสีลเถร-
ปาโท ครุคฺคุณครุชฺชยตํ มเมโส
ยสฺสปฺปภาว'มวลมฺพ มเยทิโสปิ
สมฺปาทิโต'ภิมตสิทฺธิกโร ปรตฺโถ.

แม้ข้าพเจ้าก็ยังประโยชน์ของผู้อื่นอันกระทำความสำเร็จแห่งผลที่น่าปรารถนาเช่นนี้ให้สำเร็จ โดยอาศัยความสามารถของพระเถระใด พระสีลเถระผู้ประเสริฐ พำนักอยู่ในนิกายเสลันตรมูลายตนะนั้น ผู้เป็นครูของข้าพเจ้า หนักแน่นในคุณธรรม ขอจงชำนะ[กิเลสมาร]เถิด

คาถานี้ระบุนามอาจารย์ของพระสังฆรักขิตเถระว่าคือพระสีลเถระ จึงสันนิษฐานได้ว่าท่านคงจะเรียนฉันทลักษณ์กับพระสีลเถระ ดังนั้น จึงได้เอ่ยนามอาจารย์ของท่านและแสดงความเคารพในคาถานี้ พระสีลเถระก็คือพระสีลวังสเถระผู้ประพันธ์คัมภีร์ธาตุมัญชูสา พระสังฆรักขิตเถระเป็นเจ้าคณะนิกายเสลันตรมูลายตนะซึ่งเป็นนิกายหนึ่งในประเทศศรีลังกาต่อจากพระสีลวังสเถระ สมัยนั้นนิกาย

ในประเทศศรีลังกามีทั้งหมด ๘ นิกาย คือ

๑. เสลันตรายตนมูลนิกาย

๒. อุตตรมูลายตนนิกาย

๓. สโรคามมูลายตนนิกาย

๔. มหาเนตตัปปสาทมูลายตนนิกาย

๕. ทักขิณมูลายตนนิกาย

๖. กัปปูรมูลายตนนิกาย

๗. เสนาปติมูลายตนนิกาย

๘. วาหทีปกมูลายตนนิกาย

พระสีลวังสเถระพำนักอยู่ที่ยักขคิริเลณวิหาร (วัดถ้ำเขายักษ์) ข้อความนี้ทราบได้จากนิคมคาถาที่ ๔ ของคัมภีร์ธาตุมัญชูสาว่า

สทฺธมฺมปงฺเกรุหราชหํโส
อาสิฏฺจธมฺมฏฺจิติ สีลวํโส
ยกฺขทฺทิเลณาขฺยนิวาสวาสี
ยติสฺสโร โสยมิทํ อกาสิ.

> พระสีลวังสเถระผู้เปรียบเสมือนพญาหงส์ในปทุมชาติ คือพระสัทธรรม หวังความตั้งมั่นแห่งธรรม พำนักอยู่ในวิหารมีนามว่ายักขคิริเลณะ เป็นพระเถระปกครองหมู่ภิกษุนั้น ได้ประพันธ์คัมภีร์ธาตุมัญชูสานี้

อนึ่ง พระสังฆรักขิตเถระยังได้ศึกษาไวยากรณ์กับพระโมคคัลลานเถระผู้แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์ และศึกษาพระวินัยกับพระสารีบุตรเถระผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี ทั้งนี้เพราะท่านได้กล่าวคำนอบน้อมครูของท่านไว้ในคัมภีร์ฎีกาของไวยากรณ์และพระวินัยที่ตนประพันธ์ขึ้น

คำว่า ปาท ตามปรกติแปลว่า “เท้า” แต่เมื่อเข้าสมาสกับ เถร ศัพท์เป็นรูป

ว่า เถรปาท ก็มีอรรถว่า “ประเสริฐ” เหมือนคำที่กล่าวถึงสัตว์อันได้แก่ สีห (ราชสีห์), กุญฺชร (ช้าง), นาค (นาค), ปุงฺคว (วัวตัวผู้) ซึ่งเข้าสมาสกับบทหน้าก็มีอรรถว่า “ประเสริฐ” เช่น มุนิสีโห, มุนิกุญฺชโร, มุนินาโค, มุนิปุงฺคโว (มุนีผู้ประเสริฐ) ดังคัมภีร์ฉันโทสารัตถวิภาสินี (อธิบายคาถา ๑๓๕) กล่าวว่า

ปาทสทฺโท’ปาทานํ ตฺวตฺร อจฺจนฺตาทรวเสน.

ส่วนการกล่าว ปาท ศัพท์ในที่นี้ ย่อมมีโดยเนื่องกับความเคารพยิ่ง

คำว่า ปภาว (ความสามารถ) คือความแตกฉานในพระไตรปิฎกและไวยากรณ์บาลีสันสกฤตเป็นต้น ความสามารถนี้เป็นเครื่องอบรมให้พระสังฆรักขิตเถระมีสมรรถนะในการแต่งวุตโตทัยปกรณ์โดยอิงอาศัยฉันท์สันสกฤต

ปิ ศัพท์ใน มเยทิโสปิ เรียกว่า อัฏฐานปโยคะ (ประกอบไว้สลับที่) คือ แม้จะอยู่ท้ายคำว่า อีทิโส ก็ต้องนำมาแปลร่วมกับคำว่า มยา โดยปรกติ คำว่า ปิ หรือ อปิ จะวางไว้ในตำแหน่งไหนในประโยคก็ได้ โดยขึ้นอยู่กับความเหมาะสมกับปริบท แต่เวลาแปลต้องนำมาแปลเข้ากับบทที่มีข้อความเกี่ยวเนื่องกัน ปิ ศัพท์นี้มีอรรถว่าครหา (ตำหนิ) กล่าวคือ แม้ข้าพเจ้าผู้เป็นศิษย์ก็แต่งคัมภีร์นี้เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่อนุชนรุ่นหลังได้ ปิ ศัพท์ดังกล่าวยังรวบรวมอรรถว่าสัมภาวนา (ชมเชย) ดังนี้ว่า ครูของข้าพเจ้าย่อมจะสามารถแต่งคัมภีร์นี้ได้โดยง่าย ตามปรกติ ปิ ศัพท์ที่มีอรรถครหา มักจะแสดงอรรถสัมภาวนาโดยอ้อม ส่วน ปิ ศัพท์ที่มีอรรถสัมภาวนา ก็จะแสดงอรรถครหาโดยอ้อมเช่นกัน

คำว่า เสลนฺตรายตน ตัดบทเป็น เสล (ภูเขา) + อนฺตร (ช่อง) + อายตน (ที่อยู่, วัด เหมือนคำว่า เทวายตน = ที่สถิตของเทพ, เทวาลัย)

คำว่า คุณครุชฺชยตํ ตัดบทเป็น คุณครุ + ชยตํ ซ้อน ชฺ อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ วุตโตทัยบางฉบับมีรูปทีฆะว่า คุณครู ชยตํ แต่รูปนี้ไม่งามเพราะจะทำให้เข้าใจผิดว่าเป็นพหูพจน์

คำว่า มเมโส ตัดบทเป็น มม + เอโส

คำว่า ยสฺสปฺปภาวมวลมฺพ ตัดบทเป็น ยสฺส + ปภาวํ + อวลมฺพ

คำว่า อวลมฺพ สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + ลพิ ธาตุ (อวลมฺพเน = อาศัย, ยึดหน่วง) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย แล้วลบ ย อักษรเหมือนคำว่า ปฏิสงฺขา ที่มาจาก ปฏิสงฺขาย = ปฏิ บทหน้า + สํ บทหน้า + ขา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย

คำว่า มเยทิโส ตัดบทเป็น มยา + อีทิโส

คำว่า สมฺปาทิโตภิมตสิทฺธิกโร ตัดบทเป็น สมฺปาทิโต + อภิมตสิทฺธิกโร

* * * * * * * * * * * *

๑๓๖. ปรตฺถสมฺปาทนโต ปุญฺเญนาธิคเตนหํ
ปรตฺถสมฺปาทนโก ภเวยฺยํ ชาติชาติยํ.

ด้วยบุญที่ได้รับจากการยังประโยชน์ของผู้อื่นให้สำเร็จ
ขอให้ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้บำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นในทุกๆ ชาติ

คาถานี้แสดงว่าพระสังฆรักขิตเถระแสดงความปรารถนาในการบำเพ็ญบารมีเพื่อมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาพุทธเจ้า ทั้งนี้เพราะพระโพธิสัตว์เท่านั้นจึงจะปรารถนาบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นคือบารมี ๓๐ ทัศ มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ฎีกาเก่า (อธิบายคาถา ๑๓๖) ว่า

อเนน อตฺตโน พุทฺธตฺตปตฺถนมาวิกโรติ.

ท่านแสดงความปรารถนาในความเป็นพระพุทธเจ้าของตนด้วยคาถานี้

* * * * * * * * * * * *

๑๓๗. อวโลกิตมตฺเตน ยถา ฉปฺปจฺจยา มยา
สาธิตา สาธยนฺเตว- มิจฺฉิตตฺถมฺปิ ปาณิโน.

ข้าพเจ้าให้สำเร็จ[คือเข้าใจ]ฉัปปัจจยนัยด้วยการแลดูเท่านั้น ฉันใด แม้เหล่าสัตว์ก็พึงให้สำเร็จประโยชน์อันตนปรารถนาแล้ว ฉันนั้น

คาถานี้แสดงปัญญาที่เฉียบแหลมของพระสังฆรักขิตเถระว่า ท่านศึกษาฉัปปัจจยนัยเอง มิได้เรียนรู้จากครูผู้สอน และยังแสดงความปรารถนาดีต่อผู้อื่นว่าขอให้เหล่าสัตว์จงบำเพ็ญประโยชน์ตนที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระเถิด

พระสังฆรักขิตเถระมีปัญญาประจักษ์แก่มหาชนด้วยผลงานของท่าน จึงเกียรติคุณเลื่องลือในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) แห่งเมืองอนุราธบุรี ประเทศศรีลังกา คัมภีร์ศาสนาวตารที่พระเทวรักขิตะแต่งด้วยภาษาสิงหลได้กล่าวยกย่องพระสังฆรักขิตเถระไว้ร่วมกับพระเถระผู้มีชื่อเสียงในยุคนั้นว่า

เอกสฺสุติยา เนกสหสฺสคนฺถธารณสมตฺถา วชิรูปมญาณา สาริปุตฺตมหา-สามิปาทปฺปภุตโย สํฆรกฺขิต-สุมงฺคล-วาจิสฺสร-ธมฺมกิตฺติ-นาคเสน-อานนฺท-เวเทห-พุทฺธปฺปิย-อโนมทสฺสีตฺยาทโย มหาเถรวรา อเนกปฺปการา ฏีกาฏฺจกถาทโย เจว ตํปเวโสปายภูเต คชฺชปชฺชคณฺจิปทาทโย อเนกปฺปกาเร ปกรเณ จ สมฺปาเทตฺวา ภควโต สาสนํ โชตยึสุ.

พระมหาเถระผู้ประเสริฐมีพระสารีบุตรมหาสามิเถระเป็นต้น และพระ-สังฆรักขิตะ, พระสุมังคละ, พระวาจิสสระ, พระธรรมกิตติ, พระนาคเสน, พระ-อานันท์, พระเวเทหะ, พระพุทธัปปิยะ และพระอโนมทัสสีเป็นต้น ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฎีกาต่างๆ และปกรณ์เป็นอันมากมีร้อยแก้ว, ร้อยกรอง และคัณฐิบทเป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องช่วยในการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาฎีกาเหล่านั้น ได้เผยแผ่ศาสนาของพระผู้มีพระภาค

คำว่า สาธยนฺเตวมิจฺฉิตตฺถมฺปิ ตัดบทเป็น สาธยนฺตุ + เอวํ + อิจฺฉิต + อตฺถํ + อปิ

คำว่า สาธิตา สำเร็จรูปมาจาก สาธ ธาตุ (สิทฺธิมฺหิ = สำเร็จ) + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย

คำว่า สาธยนฺตุ สำเร็จรูปมาจาก สาธ ธาตุ + ณย ปัจจัย + อนฺตุ วิภัตติ

อิติ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิเถเรน วิรจิตํ

วุตฺโตทยปฺปกรณํ ปรินิฏฺฐิตํ.

จบวุตโตทัยปกรณ์อันพระเถระนามว่า พระสังฆรักขิตมหาสามิ รจนาแล้ว โดยประการฉะนี้

มหาสามิ เป็นสมณศักดิ์สูงสุดของพระลังกาในสมัยก่อนที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง มีพัดยศประจำตำแหน่ง เทียบได้กับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชของไทย พระภิกษุผู้ได้รับตำแหน่งนี้มีทั้งหมด ๑๐ รูป คือ พระสารีบุตรเถระ, พระสังฆรักขิตเถระ, พระเมธังกรเถระผู้เป็นอรัญญวาสี, พระอโนมทัสสีเถระ, พระวนรัตนเถระรูปแรกผู้อยู่ในสโรคามมูลายตนนิกาย, พระธรรมกิตติเถระรูปแรก, พระวนรัตนเถระรูปที่สอง, พระสิริราหุลเถระ, พระมังคลเถระ และ พระสิริสรณังกรเถระ

# คำลงท้าย

๑. เขฬางฺคนิคเร รมฺเม ท่ามะโอ อิติ สญฺญิเต
อาราเม นิวสนฺตสฺส มหาเถรสฺส ธีมโต.

๒. สสตฺติมนุคมฺมคฺค- มหาปณฺฑิตลญฺฉิโน
โย ปาเยสิ สสิสฺสานํ ญาณขีรมนคฺฆิยํ.

๓. คนฺธสาราภิวํเสน ธมฺมนฺเตวาสิภิกฺขุนา
หิตจิตฺเตนิทํ สตฺถํ กตํ ยาติ สมตฺตตํ.

พระมหาเถระผู้ทรงปัญญา พำนักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ นครลำปางอันน่ารื่นรมย์ ดำรงสมณศักดิ์ว่า อัครมหาบัณฑิต โดยอาศัยความสามารถของท่านยังให้เหล่าศิษย์ดื่มน้ำนมคือปรีชาอันทรงค่า พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของท่านได้ประพันธ์คัมภีร์นี้ด้วยจิตเกื้อกูล บรรลุความสำเร็จ

๔. ปตฺตึ อิมสฺส ปุญฺญสฺส มาตาปิตาทโย ชนา
สมํ ลภนฺตุ สพฺเพปิ สุขนฺตุ อกุโตภยา.

ขอปวงชนทั้งหมดมีมารดาบิดาเป็นต้น จงได้รับส่วนบุญนี้เสมอกัน และจงมีความสุข ปราศจากภัยอันตรายเถิด

๕. สพฺเพ โสกา วิคจฺฉนฺตุ โรคา เวรา จุปทฺทวา
ทีฆายุกา ปธาเรนฺตุ หิตํ สาสนวุทฺธิยา.

ความเศร้าโศก โรค เวร และอุปสรรคทั้งปวงจงพินาศไป จงมีอายุยืน ดำรงประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความเจริญแห่งพระศาสนาเถิด

# บรรณานุกรม


เกทารภัฏฏะ. วฤตตรัตนากร. พาราณสี:โรงพิมพ์เจาขัมภาสันสกฤต, ๒๕๓๒.

คังคาทาสะ. ฉันโทมัญชรี. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กัลกัตตา:โรงพิมพ์กัลกัตตา, ๒๓๔๓.

นายจ่อเฉง. พื้นฐานฉันท์. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์แตกกะโต, ๒๕๑๕.

นายม่องจ่อ. นามกรณทีปนี. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์ชัมพุมิตสวยปิฎกัต, ม.ป.ป.

นารายณศาสตรี. ฉันทโกมุที. พาราณสี:โรงพิมพ์เจาขัมภาสันสกฤต, ๒๕๑๕.

ปิงคละ. ปิงคลฉันทสูตร. กัลกัตตา:โรงพิมพ์ลลิตะ, ๒๓๘๐

พระกุมาระ. ฉันท์นิสสัยใหม่. มันดเลย์:โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๙๗.

พระโกวิทะ. ฉันโทภารตี. มันดเลย์:โรงพิมพ์มันดลาภุมมิปิฏกัต, ๒๔๘๑.

พระญาณกิตติ. พาลาวตาร. ลำปาง:วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

พระธัมมัสสามีภิวงศ์. ฉันโทสันนยฏิปปณี. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์ตินภวะ, ๒๕๑๔.

พระมุนินทาภิวงศ์. ฉันโทสารัตถทีปกะ. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์เนลินซา, ๒๕๓๒.

พระวชิรปัญญะ. ฉันโทสารัตถเมทินี. มันดเลย์:โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑปิฏกัต, ๒๕๐๗.

พระวิสุทธาจาระ. ฉันโทมัญชรี. ม.ป.ท. ม.ป.ป.

พระสังฆรักขิตะ. วุตโตทัยปกรณ์. ธนบุรี:พระธรรมคุณาภรณ์[เช้า จิตปญฺโญ ป.ธ.๙], ๒๕๐๘.

พระอัคควงศ์. สัททนีติปกรณ์, ๓ เล่ม. กรุงเทพมหานคร:มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ. ๒๕๒๑- ๒๕๒๓

พระอินทาจาระ. ฉันโทภาวัตถสาลินี. ย่างกุ้ง:โรงพิมพ์ชัมพุมิตสวยปิฏกัต, ๒๔๙๙.

"วจนัตถโชติกา" ใน ฉันท์ฎีกา ๓ จองตะแว [คัมภีร์รวมฉันท์ฎีกา ๓ คัมภีร์]. มันดเลย์:โรงพิมพ์ปเทสาปิฏกัต, ๒๕๐๕.

ศรีวิสวนาถกวิราชะ. สาหิตยทรรปณะ. นิวเดลฮี:โรงพิมพ์โมโลลาล พนารสีทาส, ๒๕๒๙.